

”I ELD, I BLOD, I FROST, I SVÄLT”

”I eld, i blod, i frost, i svält”

Möten med veteraners, lottors och sjuksköterskors
berättande om krig

Sofie Strandén

Förord

”Varför, varför, varför – varför ska du alltid fråga varför?”, frågade pappa mig irriterat en gång när jag i tonåren inte nöjde mig med ett av hans numera glömda beslut. Jag var van vid en mamma som brukade svara på mina frågor på ett sådant sätt att jag inte ens tänkte på att jag hade ställt dem. Jag insåg då att det inte är alla som tycker det är naturligt att ställa så mycket frågor, men bestämde mig ändå för att fortsätta göra det. Småningom insåg jag också att det kanske är bäst att sluta vänta på svar av andra människor, utan i stället börja försöka hitta egna svar på alla dessa frågor. Denna frågvisa – eller om man så vill nyfikna – inställning till världen och allt som anses vara fast och självklart ledde mig till folkloristiken där man studerar människans sätt att tänka bland annat genom att problematisera det till synes självklara och ifrågasätta rådande ordningar.

Det är en stor och oförställd glädje som fyller mig när jag nu har färdigställt min doktorsavhandling om veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande för mig om sina erfarenheter av krig. Jag känner en likaledes djup tacksamhet inför alla som på olika sätt skapat förutsättningar för mig att göra det. Mitt första tack riktar jag till mina intervjupersoner utan vars berättande inget av detta hade kunnat skrivas. Dessvärre är det flera av dem som inte längre lever och kan ta del av resultatet av intervjuerna jag gjorde med dem under åren 2003–2004.

Professor Ulrika Wolf-Knuts initierade intervjuprojektet om mäns förhållande till Johan Ludvig Runebergs diktverk *Fänrik Ståls sägner* som småningom kom att utgöra delar av mitt analysmaterial. Under det fortsatta arbetet med avhandlingen har hon alltid trollat fram tid och energi för mig och mina avhandlingsbekymmer trots otaliga andra uppdrag bland annat som prorektor för Åbo Akademi. Ett av hennes motto är att alltid ge så mycket handledning skribenten ber om, och just denna frihet under ansvar har jag uppskattat enormt. Lena Marander-Eklund har som akademilektor i folkloristik fungerat som en informell andra handledare. Lena är en mästare på att läsa kritiskt, strukturera och komma med korta och kärnfulla formuleringar. Tack för allt detta! Alla mina forskarkollegor på folkloristiken förtjänar ett stort och varmt tack, särskilt Blanka Henriksson och Johanna Björkholm med vilka jag följts åt genom studierna ända sedan grundkursen hösten 1998.

Under arbetet med min avhandling har jag fått åsikter och kommentarer av många kloka människor. Inledningsvis fick min studiekompis Nicklas Hägen mig att intressera mig för reflexivitetens problematiken, intervjusituationen och intervjuarens ansvar, vilket lett till en av två huvudfrågeställningar i min avhandling. Under åren har mina studenter genom sina frågor under

föreläsningarna tvingat mig att tydligare formulera mina tankar och argument. Filosofikollegorna i Finlands Akademi-projektet "Emotions and dialogue" har vidgat mina perspektiv på känslor och berättande. Bland kollegorna på religionsvetenskapen – ingen nämnd och ingen glömd – är det många som osjälviskt delat med sig av sin tid och sina erfarenheter som forskare och medmänniska och därmed gett mig en större forskargemenskap att falla tillbaka på. Detta är något som jag värdesätter högt. Till historikerna Ann-Catrin Östman och Anders Ahlbäck som läst, kommenterat och diskuterat det jag skrivit vill jag också rikta ett stort tack. Utöver dessa personer som följt med mitt arbete på verkstadsgolvet finns det ytterligare två som bidragit uttryckligen med sin expertis: mina förgranskare professorerna Jorma Kalela och Alf Arvidsson. Tack för insiktsfulla och pedagogiskt framställda anmärkningar och synpunkter!

Anne Holmberg och Anna-Stina Nyby har hjälpt mig att hålla reda på en hel massa saker. Anne har också under flera år varit en fast punkt i en ibland kaotisk tillvaro. I avhandlingens slutskede har både Sonja Vidjeskog på Centret för språk och kommunikation och studiechef Sanna Westerlund bistått i de byråkratiska svängarna. Tack för all hjälp och snabba åtgärder!

Clara Wickström har genom otaliga diskussioner hjälpt mig att se hur historien påverkar nuet, och hur ens egna förhållningssätt till det som är och har varit är det enda som går att förändra. Det har varit värdefulla möten, som har lärt mig mycket om mig själv och andra. Tack också till Botis för intellektuell inspiration. Runt mig finns det många människor som intresserar sig för vad jag gör, som stöttat mig när livet har berett mig uppförsbackar, som oroat sig för om jag alls ska bli färdig, som glatt sig när jag håller på att bli det, som vattnat mina blommor, som gärna sovit över på en knölig bäddsoffa. Tack för att ni finns!

En sista person vill jag dock omnämna med namn: Andreas – min älskade, min vän och min kollega. Tack är inte nog.

Åbo den 17 oktober 2010

Sofie Strandén

Ekonomiska bidragsgivare

Arbetet med avhandlingen har möjliggjorts tack vare att jag erhållit ekonomiskt stöd från fonder och stiftelser. Jag vill tacka Finlands Akademi, Kansler Lars Erik Taxells forskningsfond vid Åbo Akademi, Nordenskiöldsamfundet, Ragnar, Ester, Rolf och Margareta Bergboms fond vid Svenska litteratursällskapet i Finland, Stiftelsens vid Åbo Akademi forskningsinstitut, Tage Rohloffs fond vid Åbo Akademi, Traditionsvetenskapliga nämnden vid Svenska litteratursällskapet i Finland, Victoriastiftelsen, Waldemar von Frenckells stiftelse, samt rektor vid Åbo Akademi för de bidrag jag har fått.

I INTRODUKTION	1
1 Inledning	2
2 Oral history – berättande om historiska händelser	6
3 Analytiska utgångspunkter	15
II INTERVJUN SOM MÖTE	23
1 Inledning	24
2 <i>Fänrik Ståls sägner</i> som bakgrund till intervjuerna	25
3 Möten med intervjupersonerna	27
Vapenbröder	28
”Krigssystrar”	37
Kontextualiserande intervjuer	49
Från fänrik Stål till berättande om krig	55
4 Empatiska intervjuer	57
Intervjun som samspel	58
Empati och sympati	60
Tillit som förutsättning för berättande	62
5 Makt och omakt i tal och skrift	70
Makt som en faktor i intervjusituationen	70
Transkribering som maktutövande	72
Makt att analysera och tolka	74
Figurer som konstrueras i intervjuer	77
6 Känslor i intervjusituationen	88
Berättande och terapi	91
Tankekontakt och känslkontakt	98
III MÖTEN MED KRIGET	107
1 Inledning	108
Ny militärhistoria och oral history	109
Folkligt berättande om krig	111
En historisk kontextualisering	114
2 Möten med tjänstgöringen	136
Kamratlig gemenskap	137

Jämlikhet och eget ansvar	154
Den hotade gemenskapen	167
3 Möten med kroppen	196
”Till samma svält, till samma kamp”	198
”Där kulor vina tätast”	209
Skadade och sårade	217
Omhändertagande av sjuka, sårade och stupade	227
4 Möten med de andra	244
Möten med finnen	245
Möten med tysken	263
Möten med ryssen	277
5 Möten med tiden efter kriget	314
Från krig till civil	315
”Den tysta tiden”	323
”Upprättelsen”	357
IV MYTOLOGISERANDE BERÄTTANDE OM KRIGET	377
1 Inledning	378
2 Symboliskt laddade typfigurer och folklig moral	382
3 Att sakna berättarvärda berättelser	390
4 Krigsberättande som oral history eller kulturarv?	400
KÄLLOR	407
SUMMARY	433

I INTRODUKTION

1 Inledning

V: Jag är krigsveteran, vanlig krigsveteran (V skrattar till) men psykiskt, så att säga, så är jag nog invalid tillika. Men det är ju en annan sak.

S: Mm. På vilket vis? Är det nåt som du vill berätta om, eller?

V: Nå, vet du det är så långrandigt det, vet du. Alla de här hemska sakerna som man var med om så sitter kvar och är lite svårt att komma ifrån. Så har jag, jag har faktiskt en skada, fysisk skada också. Det är fötterna. Jag frös mina fötter (S: ah) Jag kan säga till och med datum om du vill (S och V skrattar) Mellan den 13 och 14, 12 och 13 april 1942. Vi var inringade, helt enkelt, och låg i snödrivorna. Det var varmt, eller töväder på dagarna och så på nätterna så blev det 15–20 graders köld. Och därifrån kom vi inte och vi hade ingen mat. Vi åt snö, (V skrattar) snö de här dygnen och då förfrös jag mina fötter. Och jag var inte ensam, vi var flera andra. Det finns tre av oss kvar ännu som har samma fotbesvär (S: mm) Det plågas jag med och det har blivit värre och värre med åren och det säger läkarna också att det *blir* värre med åren (S: aj, ja, mm) Jå. Så att det är fotsulorna som jag har värsta problem med (S: Mm) Plågas varje natt till klockan 2–3 (S: oj) innan jag kan somna.

S: Så du blir påmind om kriget varenda natt (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Några minuter efter att jag hade knäppt på bandspelaren berättade Viktor för mig om hur han förfrusit sina fötter under några iskalla vårvinterdagar 1942. Jag hade uppsökt Viktor för att intervjua honom om mäns förhållande till Johan Ludvig Runebergs diktsamling *Fänrik Ståls sägner*. Jag kände inte Viktor sedan tidigare och när han berättade det ovan citerade för mig var jag i färd med att försöka skapa en god kontakt med honom och framkalla en tillitsfull atmosfär för intervjun. Min uppgift var att ställa frågor om hur han lärt sig dikterna och om de hade använts under kriget, så jag frågade om han varit med i kriget och om han sårades. Han svarade att han tack och lov inte hade sårats även om det flera gånger hade varit nära. Efter detta berättade han det som citeras ovan. Och jag lyssnade och hummade där jag fann detta lämpligt.

Det här är en avhandling om berättande om krig. Det är också en avhandling om att göra intervjuer och att skapa sig ett material att arbeta vidare med. Syftet är att studera veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande för mig om sina erfarenheter av krig. Det är alltså inte kriget i sig som är föremål för mitt intresse, utan intervjupersonernas berättande om det för mig i det specifika sammanhang som utgjordes av intervjusituationen.

I det allra första avsnittet av boken får läsaren stifta bekantskap med den teoretiska ramen för avhandlingen: oral history. Min metodiska apparatur

hänger nära samman med den teoretiska ramen i och med att man inom modern oral history har ett socialkonstruktivistiskt synsätt på intervjusituationen och det material som skapas där. Jag diskuterar även de metoder jag behöver för analys av såväl intervjusituationen som den text som skapas i mötet mellan intervjupersonen och mig. Jag analyserar intervjusituationen reflexivt och det innehållsliga temaanalytiskt. Det därpå följande avsnittet är en presentation och analys av mitt fältarbete. Först presenterar jag bakgrunden för fältarbetet och de personer – tio män och tio kvinnor – som jag intervjuat. Fältarbetet är intressant särskilt med tanke på att det inleddes för att dokumentera mäns förhållande till *Fänrik Ståls sägner* men utmynnade i ett material om mäns och kvinnors berättande om sina erfarenheter av krig. Reflexivitetstankegången genomsyrar min analys av intervjusituationen, och jag koncentrerar mig framför allt på intervjun som ett möte mellan de personer jag intervjuat och mig själv. Jag diskuterar tillit under intervjun och min egen roll som intervjuare, något som utmynnar i det jag kallar för empatiska intervjuer där såväl förnuft som känsla spelar en viktig roll i skapandet av förståelse av vad någon berättar för mig. Jag finner en lyssnarfigur när jag ser på den person som jag upplever är den bild av mig som mina intervjupersoner skapar och som de förhåller sig till. Jag diskuterar även anonymiseringen av de intervjuade personerna. Genom en kritisk granskning av de traditionella anonymiseringskraven inom folkloristiken finner jag konstruktioner som jag kallar för berättarfigurer och berättelsefigurer.

Som en inledning till det avsnitt som omfattar den tematiska analysen, "Möten med kriget", finns en diskussion om oral history och folkligt berättande om krig, samt en kontextualiserande bakgrund om det självständiga Finland från inbördeskriget 1918, genom vinterkriget 1939 och fortsättningskriget 1941–1944. Under denna tidsperiod aktiverade folk sig bland annat i så kallade fosterländska¹ organisationer som skyddskåren och Lotta Svärd. Flera av de intervjuade männen hade en bakgrund inom skyddskåren och åtta av de intervjuade kvinnorna hade varit verksamma som lottor. Här finner man även tidigare forskning om veteraner och lottor.

Avsnittet "Möten med kriget" består av fyra huvudkapitel: "Möten med tjänstgöringen", "Möten med kroppen", "Möten med de andra" och "Möten med tiden efter kriget". I det första kapitlet studerar jag hur intervjupersonerna konstruerar gemenskaper. I kapitlet "Möten med kroppen" undersöker jag hur

¹ Ordet fosterländsk är det som används när man talar om exempelvis lottorna och skyddskåristerna. Att ha en fosterländsk bakgrund betydde att man kom från en familj eller släkt som sympatiserade med den vita sidan under inbördeskriget. Det är med den specifika bibetydelsen jag använder ordet i boken. För en närmare förklaring till den speciella användningen av termen på svenska i Finland, se inledningskapitlet till den tematiska analysen: "Möten med kriget".

kroppen beskrivs som verktyg eller hinder. Intervjupersonernas berättande om sina möten med olika etniska andra – finnen, tysken och ryssen – är föremål för granskning i det tredje kapitlet. Det fjärde och sista temaanalytiska kapitlet handlar om berättande om de förändringar som intervjupersonerna upplevt från att kriget slutade fram till våra dagar. Alla dessa teman har beröringspunkter med varandra, och samma avsnitt ur intervjuerna kunde i många fall anföras som exempel i flera teman. Som citatet ovan visar berättar Viktor på en mycket kort stund om sin tjänstgöring och om hur han förhöll sig till sitt värv som soldat, sin kropp och vad den utsattes för under vårstriderna, till fienden ryssen och dennes indirekta närvaro, samt att allt detta han då utsattes för berör honom även nu i tiden efter kriget.

Vad är det då jag vill föra fram med boken? Vad är det jag vill säga? Och varför vill jag reda ut det som jag bestämt mig för att undersöka? På dessa frågor finns flera svar, som tillsammans med en utförligare diskussion förstås hittas i det avslutande kapitlet i boken. I korthet vill jag dels utveckla resonemanget kring intervjuandet och det vetenskapliga subjektets roll i det, dels vill jag visa att det i berättandet om krig finns berättande om något annat än det direkt utsagda – värderingar och mönster som inte är direkt skönjbara vid en första anblick.

Liksom Maria Vasenkari anser jag att det är viktigt att man inte behandlar reflexivitetsproblematiken lättvindigt som en fråga som skulle beröra endast forskarens person eller som något som man som forskare kan säga sig vara medveten om men ändå fortsätta enligt gamla strukturer där endast forskaren är ett subjekt i forskningen (Vasenkari 1999:53–54). Jag vill försöka täta några av de luckor jag anser mig ha funnit i diskussionen om reflexivitet och anonymisering. Jag menar också att känslornas roll – känslomässig reflexivitet – i forskningen behöver uppmärksammas ytterligare (jfr *Känslornas koreografi* 2007). Jag vill redan här betona att jag ser känslor som en tillgång i forskningen och inte som ett hinder, vilket jag vill göra synligt genom användningen av det jag kallar för empatiska intervjuer och de teoretiska konstruktionerna tanke- och känslokontakt.

Jag upplever att det finns något utöver det direkt utsagda i berättandet om krig. Med detta i åtanke vill jag med hjälp av den tematiska analysen se efter vad detta ”annat” är som jag håller före finns i berättandet om krig. Enligt Mats Eriksson kan berättelser om sådant man själv upplevt innebära konstruktioner av berättaren eller av hans eller hennes medmänniskor. De kan också innebära konstruktioner av den moraliska halten i händelsen eller handlingen, eller ge uttryck för ställningstaganden om hur det ligger till i världen (Eriksson

1997:34). Det är delvis tanken om att berättandet innebär konstruktioner av olika slag som ligger till grund för tankegången om att man genom närläsning och noggrann analys kan komma fram till vad som sägs mellan raderna av det rent utsagda. I krigsberättandet framträder egnas och andras modiga insatser, hjälpsamma, rättrådiga eller högfärdiga och besvärliga arbetskamrater, det nödvändiga eller onödiga i arbetet vid eller utanför fronten, eller rädslan för att det självständiga Finland skulle gå om intet.

2 Oral history – berättande om historiska händelser

Jag använder benämningen oral history om min forskning eftersom den baseras på intervjuer som handlar om en historisk händelse, det vill säga andra världskriget. Jag övervägde till en början att översätta oral history till ”muntlig historia”. I *Det förflutnas röst* (1980) den svenska översättningen av Paul Thompsons bok *The voice of the past* (1978) har oral history översatts just så, och denna översättning av termen återfinns också i en antologi redigerad av Malin Thor (Thor 2006:7). I svenskspråkiga sammanhang använder man ändå oftast termen oral history, och jag har valt att behålla denna vedertagna term. Jag anser att termen är väl etablerad i sin engelska form, och dessutom konnoterar den något annat än ”muntlig historia”. På finskt håll kallas oral history för *muistitietotutkimus*, vilket i svensk översättning blir ”forskning om kunskap producerad genom minnet” – minnesforskning – och inte ”*suullinen historia*”, vilket skulle vara den finska benämningen för ”muntlig historia”. Både forskningsinriktningen *muistitietotutkimus* och den finskspråkiga termen har vunnit starkt genomslag inom såväl finsk folkloristisk som etnologisk forskning, och åtskilliga avhandlingar och andra forskningsrapporter har intresserat sig för olika frågeställningar och material inom oral history.²

Oral history har vuxit fram efter andra världskriget på både amerikanskt och europeiskt håll, med delvis olika vinklar. Amerikansk oral history har sin grund i ett projekt där Stora Män skulle intervjuas. Avsikten var att dokumentera och bevara samtida politisk och diplomatisk historia. Man tänkte sig att sådana Stora Män inte längre skulle ha tid att föra dagbok, skriva brev och memoarer, och därför skulle man intervjua dem så att deras berättelser om sina bedrifter inte skulle gå om intet (Frisch 1990:8). Samtidigt växte sig också ett intresse för arbetarklassens och kvinnornas historia fram (Grele 2007:11–12). Den europeiska oral history-utvecklingen har skett framför allt i Skandinavien och på de brittiska öarna. I Skandinavien kunde man bygga vidare på folkminnesforskningen (folkloristiken), som sedan 1800-talet bedrivit mer eller mindre systematisk materialinsamling (Thompson 1980:65). I Finland bedrevs insamling redan så tidigt som på 1830-talet genom försorg av det nygrundande Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. I såväl Skandinavien som Tyskland hade folkminnesforskningen ett stadigt fotfäste, skriver Thompson, och den tidiga insamlingen och publiceringen av materialet följdes snart av ett metodstudium

² Se exempelvis antologin *Muistitietotutkimus* 2006, som diskuterar frågor främst av metodologisk art, och Kalela 2000 som diskuterar bland annat historias offentliga framställning och folklig historia.

där man utgick från en historisk-geografisk ram för systematisk dokumentering och jämförelse. I denna mera strikta och akademiska form har folkminnesforskningen direkt bidragit till oral history som vetenskapsgren (Thompson 1980:55) (Om historisk-geografisk metod, se Krohn 1971/1926; om skillnader mellan brittisk och amerikansk oral history, se Thor 2006).

Skandinavisk folkminnesforskning har, enligt Thompson, haft stor inverkan på utvecklingen av oral history i Storbritannien tack vare det gemensamma intresset för så kallat "vanligt folk" (Thomson 2006:51). En av anledningarna till att oral history blivit populärt i Storbritannien är enligt Orvar Löfgren att denna typ av vardagshistoriska studier fyller ett tomrum i just brittisk forskning. I Storbritannien blev etnografin och socialantropologin länkade till imperiebygget. Etnograferna och socialantropologerna sökte sig till de mest avlägsna och exotiska hörnen av imperiet för att göra sina studier där. Enligt Löfgren verkar det inte ha fallit någon in att stanna i England och bedriva etnografisk fältforskning hemmavid. I Sverige – och Finland – försökte man däremot rädda spillrorna från en allmogekultur som man uppfattade som döende, i en tid då industrialisering och urbanisering förändrade samhällsbilden i en allt snabbare takt. Folklivsforskningen (etnologin) blev ett stort ämne i Sverige (Löfgren 1980:244). Det etnologiska insamlingsarbetet i Skandinavien utvidgades på 1940–50-talen också till att omfatta stadsbefolkningen och industriarbetarna (Thompson 1980:65). Den svenska etnologen Mats Rehnberg är en av pionjerna på nordiskt område (Lindqvist 1980:11; för en lista på äldre svenska studier, se Löfgren 1980:246). Han samlade minnen om svenskt arbetarliv under 1940–50-talen (t.ex. Rehnberg 1948; 1949; 1953).

Oral history har vuxit fram där en historisk fältarbetstradition har levt kvar som exempelvis i politisk historia eller arbets- och lokalhistoria, eller där historiker har kommit i kontakt med andra discipliner som har byggt på fältarbete, som sociologi, antropologi, etnologi och folkloristik. Det är anmärkningsvärt, anser Thompson, att det är främst inom dessa andra ämnen – inte bland historiker – som det största intresset funnits för oral history-forskning (Thompson 1980:68–69). Oral historys teorier och metoder har förändrats grundligt sedan dess uppkomst, och enligt Alistair Thomson har dessa förändringar gått parallellt med och vidare influerat historiografiska och metodologiska förändringar. Han ser fyra viktiga paradigmförändringar inom oral history från dess uppkomst till nutid: 1) återupptäckten av berättade minnen som källa för "folkets historia"; 2) det sena 1970-talets post-positivistiska närmanden till minne och subjektivitet; 3) förändrad hållning i synen på oral history-forskarnas roll som intervjuare och uttolkare på sent 1980-tal; samt 4) det digitala uppsvinget på sent 1990-tal och framåt, vilket

möjliggjort för folk att själva dokumentera och producera sin egen historia i större omfattning (Thomson 2006). I min forskning är det för det första enskilda individer ("vanligt folk") som berättar om sin plats i historien. Och för det andra ser jag det som viktigt att forskarens roll som intervjuare och uttolkare problematiseras. För mig är post-positivistisk socialkonstruktivistisk oral history därför en adekvat ram som jag kan placera min egen forskning i.

Något som jag tror redan framkommit mellan raderna är att oral history strävar efter att vara en "historia underifrån" (Thomson 2006:52). Oral history har också en ganska klart uttalad politisk och ideologisk ståndpunkt. Paul Thompson är i sin bok från slutet av 1970-talet utpräglat socialistisk i sitt närmelsesätt, och han anser att oral history är ett utmärkt alternativ till konventionell historia för de forskare som ser sig själva som "socialistiska historiker" (Thompson 1980:20), för historiker som "vill arbeta och skriva som socialist" (Thompson 1980:31). Han anser att man genom oral history kan göra historia som är "mera demokratisk" (Thompson 1980:22). Enligt honom handlar oral history om enskilda liv, och han anser att "varje liv är av intresse" (Thompson 1980:30). Thompson vill genom oral history "kalla vittnen också från de undre klasserna, de underprivilegerade och de besegrade" (Thompson 1980:21) och arbetare, kvinnor och svarta ges som exempel på kategorier av människor vars upplevelser länge varit bristfälligt eller inte alls dokumenterade (Thompson 1980:52). I alla sammanhang där jag stött på oral history har denna vänsterorienterade ideologi varit mer eller mindre tydligt uttalad. Intervjuer med exempelvis politiska ledare kallar Frisch för "*elite interviewing*", och enligt honom intervjuar man dem för att rekonstruera detaljer som inte framkommer i skrivna dokument (Frisch 1990:66). Att intervjuar dem verkar inte vara med mål att undersöka dessa mäns och kvinnors berättande. Även om Thompson stipulerade det socialistiska förhållningssättet på 70-talet vill jag nu, flera decennier senare gå i polemik mot detta. Jag vill använda denna uttalade vänsterideologiska, ibland till och med vänsteremancipatoriska teoretiska ram på ett material där utsagorna är gjorda av personer som inte kan klassas som vänsterinriktade – tvärtom. I flera fall är mina intervjupersoner ytterst fosterländska i sin hållning. Min hypotes är att tankestrukturen inom oral history – att studera personligt berättande om historiska händelser för att få syn på annat berättande än det som förs fram av statsmaktens politik och som jag här kallar för "den officiella historien"³ – ska gå att använda på ett material

³ Jorma Kalela kallar officiell historia för "offentlig framställning av historia" (Kalela 2000:38) och ger som exempel någon eller något som myndigheter reser minnesmärken över, det som brukar ses som nationellt kulturarv, den version av historia som presenteras i skolornas läroböcker eller det som så kallade seriösa media använder som bakgrundsfakta för sina nyheter (Kalela 2000:37). Jag

med annan politisk ideologi. Om varje individs liv är av intresse, som Thompson själv hävdade, så är även berättande av sådana människor som klassats eller ser sig själva som mera högerinriktade av intresse. Jag påstår alltså här att berättande av alla människor är intressant – oberoende av politisk tillhörighet. Bara för att en människa hör till den falang som i dag ligger nära den hållning som finns inom den officiella historien, innebär inte detta att deras berättande om sina upplevelser och erfarenheter skulle täckas av det som den officiella historien förmedlar.

Om konventionell vetenskaplig historia intresserat sig för maktkamper mellan politiska eller religiösa kontrahenter, fokuserar oral history i stället på hur dessa maktkamper tagit sig uttryck och påverkat vanliga människors liv (Thompson 1980:18). Thompson säger så här:

Den muntliga historien byggs upp kring människor. Den ger själva historien liv och vidgar dess horisonter. Den medger hjältar, inte enbart bland ledarna utan också bland de många i folkets djup. Den för historien in i och ut över det lokala samhället. Den bidrar till värdighet och självförtroende bland de mindre privilegierade, i synnerhet de gamla. Den möjliggör kontakter – och därmed förståelse – mellan sociala klasser, mellan generationer. [...] Den ger möjlighet att radikalt omvärdera historiens innebörd (Thompson 1980:32).

Det finns som synes en emancipatorisk tankegång inom oral history, liknande den inom feminismen (jfr Thor 2006:8). Förtryckta eller nedtystade grupper ska inse att deras historia och liv är viktiga. Genom oral history eftersträvas sociala förändringar i samhället (Frisch 1990:15; James 2000:121). Thompson slår fast att oral history ger tillgång till sådan kunskap som annars inte är tillgänglig via traditionella historiska metoder, att oral history korrigerar skriftliga dokument, samt ger mera genomträngande och grundläggande historiska kunskaper (Thompson 1980:94–95). Frisch urskiljer två problematiska förhållningar i detta, och kallar dem för föreställningar om ”more history” och ”anti history”. Den första, ”more history”, där man tänker sig att oral history är en källa till ny information om upplevelser som annars vore otillgängliga, är problematisk såtillvida att man då egentligen speglar konventionell historia (Frisch 1990:187). Men som Daniel James konstaterar så kan ett muntligt intervjumaterial ge tillgång till sådan grundläggande information som inte går att få från mera konventionellt historiska källor, som tidningar, kommunala arkiv och företagsdokument. James framhåller att muntliga källor kan ta oss bakom existerande empiriska data. Ett exempel här är att man ur ett dokument

vill tacka Kalela för värdefulla påpekanden om vikten av att klargöra det mångtydiga begreppet officiell historia.

om förändringarna i en fabriks organisation och struktur inte kan utläsa hur de som arbetade där upplevde dessa omställningar (James 2000:121–122). Den andra förhållningen, ”anti history”, som kan ses som en föreställning om oral history som en genväg till ”hur det egentligen var”, kan enligt Frisch leda till att forskarna undviker kritisk tolkning av det som berättas av rädsla för att påföra sin tolkning på andras upplevelser (Frisch 1990:187). Utöver denna rädsla för denna påförda tolkning finns ett mera djupgående problem, något som James varnar för och kallar för naiv realism. Han vill göra klart att ett muntligt vittnesmål om något inte är ”ett fönster till det subjektiva i historien”. En berättelse återspeglar inte vare sig händelse, upplevelse, tankar eller känslor så som de ”faktiskt” var vid tillfället (James 2000:124).

Det som däremot framkommer i berättande om en historisk händelse är en sammansmältning och förhandling mellan individuellt och kollektivt minne, säger Grele. Repertoaren är beroende av det kollektiva minnet som är baserat på överenskommelser, och som ger uttryck för vad det omgivande samhället upplever som sanningar om det egna förflutna. I intervjuer kan man märka att individuella hågkomster inte stämmer överens med det socialt definierade minnet, och till och med motsäger det (Grelle 2007:15). Frisch kallar minne för ”levande historia” – hågkomster av det förflutna som produceras i nuet. Hågkomster är enligt honom i mångt och mycket kulturella artefakter som påverkats av omgivningen som via bland annat massmedia reproducerar kulturellt lämpliga förhållningssätt till det skedda (Frisch 1990:xxii). Det som skapas i en intervju är enligt Grele inte ett dokument över tiden som undersöks – då och där – utan dokument som produceras här och nu. Sålunda berättar dessa dokument om hur det förflutna lever vidare och påverkar nutiden (Grelle 2007:13). Oral history blir enligt Frisch ett redskap för att upptäcka, utforska och utvärdera hur folk gör det förflutna begripligt för sig själva och andra, hur de kopplar ihop egna upplevelser och erfarenheter med den sociala kontexten, hur det förflutna som en del av nutiden används för att tolka ens eget liv och världen runtomkring (Frisch 1990:188). Intervjupersoner berättar om sitt liv, och rekonstruerar selektivt sitt förflutna så att det blir begripligt och hanterbart (James 2000:123). Berättandet blir ”en version av det förflutna där lika mycket har utelämnats som det innehåller” (James 2000:128). Det råder alltså en komplex relation mellan en händelse, erfarenheter av den, minnet av den och berättandet om den.

Kollektivt och individuellt minne

Oral history intresserar sig för hågkomster, oftast men inte alltid så som dessa formuleras i tal, och för problematiken kring det ovannämnda begreppet kollektivt minne. I anslutning till diskussionen om minnen finner man förutom kollektivt minne även begrepp som individuellt minne och självbiografiskt minne, socialt, officiellt, samt historiskt minne (se t.ex. Le Goff 1992; Portelli 1997; Korhakangas 1999; Peltonen 2003). Man stöter även på begreppen hågkomst och hågkomstmaterial. Begreppen är långt ifrån entydiga, och eftersom orden på engelska, finska och svenska inte går att översätta i en ett-till-ett-relation försvåras förståelsen ytterligare av vad begreppen står för. Eftersom mitt material är baserat på berättande om något som hände 60 år före själva intervjusituationen, det vill säga på minnen, vill jag kort reda ut de begrepp som jag anser är av betydelse för mig.

Begreppet kollektivt minne brukar i första hand associeras till Maurice Halbwachs, som i korthet menade att minnet är socialt. Minnet är strukturerat och stöds av de sociala grupper som en aktör har ingått i, och individerna minns genom att mentalt rekonstruera det som utgjorde ramarna inom vilka handlingarna ägde rum. Denna rekonstruktion sker i samtiden, och därför påverkas den också starkt av samtida sociala strukturer (Halbwachs 1992). Pierre Nora utgår från Halbwachs idé från 1920-talet om det kollektiva minnet när han gör en distinktion mellan minne och historia. Enligt honom har historien universella anspråk, medan minnet är knutet till en individ eller till en grupp eller ett kollektiv. Historien är enligt Nora abstrakt i och med att den resonerar kring händelser och skeenden. Den är professionell och exklusiv. Minnet knyter an till det konkreta. Minnet är folkligt, och fungerar i relation till objekt och handlingar (*Nationens röst* 2001:363–364).

Det kollektiva minnet är i alla dess uttrycksformer enligt Alessandro Portelli överfyllt av värderingar som är baserade på erfarenhet och känslor. Det kollektiva minnet kvarstår enligt honom som en ideologiserad och institutionaliserad konstruktion, åtskild från de individuella minnen på vilka den är baserad (Portelli 1997:157). I de här avseendena kunde man kanske byta ut begreppet kollektivt minne mot tradition. Begreppet kollektivt minne kan enligt Ulla-Maija Peltonen i traditionsvetenskaperna förstås som ”samhällets allmänt kända och godkända tradition”, en tradition som förstås liksom alla traditioner befinner sig i ständig förändring. Folklore och hågkomstmaterial ger enligt henne därför kunskap om historisk erfarenhet både som individuellt och kollektivt minne, och information om historisk medvetenhet som kollektivt och offentligt minne. Peltonen framhåller även vikten av att studera vad det är som

en grupp kollektivt minns och vilka aspekter av samhällets förflutna som formas till minnen (Peltonen 2003:20–21). Man kunde också tänka på kollektivt minne i termer av diskurs. Enligt Anna Johansson kan man se begreppet diskurs som de mer eller mindre uttalade regler som reglerar vad man kan och inte kan uttrycka i ett sammanhang. Diskurs är då ett regelsystem som legitimerar vissa kunskaper, men inte andra, och som definierar vem som har rätt att uttala sig med auktoritet. En diskurs reglerar alltså vad som får eller inte får berättas, hur, var, när och av vem (Johansson 2005:32–33, 57–58). Dessa tankegångar blir viktiga för mig när jag diskuterar krigsberättelser och krigsberättande.

Enligt Portelli ställs det individuella i centrum inom oral history eftersom man inom denna forskningsinriktning är intresserad av versioner av det förgångna. Aktiviteten att minnas är individuell även om minnen alltid formas av den sociala miljön. Eftersom den individuella process som minnet utgörs av tillämpas i en social miljö, och de verktyg man använder för att minnas är socialt skapade och delade kan minnen likna, överlappa och motsäga varandra. Portelli konstaterar också att inga minnen är exakt likadana (Portelli 1997:57; se även Korkiakangas 1999:164–165). Man lägger på minnet och berättar om det som allmänt anses viktigt att minnas och föra vidare i den tradition man lever i. Det samhälle vi hör till delvis bestämmer riktlinjerna för vad vi anser vara värt att minnas (Olsson 2005:167). Brynjulf Alver konstaterar att det traditionella träder in och färgar både berättelsen i sig och själva upplevelsen redan första gången en upplevelse berättas (Alver 1980:4). Tanken är den samma som förekom redan i diskussionerna om intressedominans. Det väsen i folktron man brukade berätta om på ett visst område var också det som människorna ”mötte” och berättade om (se Eskeröd 1947:65f). Det omgivande samhället bestämmer med andra ord vad som är viktigt och sant, och därmed också vad man berättar om. Dessa tankegångar är centrala när man studerar krigsberättandets könsliga aspekter, vilket jag gör i bokens avslutande kapitel.

Till att minnas hör också att inte minnas, att glömma. Enligt Portelli är glömska en viktig del av minnet (Portelli 1997:157; se även Ricoeur 2005). Portelli leker med motsatsparen minne och glömska, och konstaterar att ”att minnas” inte är motsatsen till ”att glömma”, utan att det är att vägra minnas något som utgör motpol till att glömma. Om man inte vill minnas har man inte glömt, utan man låtsas bara som att man gjort det för att minnet inte passar in i det som ses som sant i dag (Portelli 2007). Peltonen säger att viljan att glömma, ändra eller förbättra det förflutna så att det passar in i nutiden och i ens eget sätt att se och tänka är uttryck för minnets politik. Berättaren har sina egna personliga skäl att ändra och förbättra sitt eget förflutna. Den individuella

erfarenheten av historien och den kollektiva kunskapen om det förflutna går in i varandra, och förmedlas genom att man berättar något och utelämnar annat (Peltonen 2003:13).

Till problematiken om vad man minns, glömmer eller vägrar minnas hör även diskussionen om vad som är sant eller inte, vad som verkligen hänt och vad som inte hänt. Till detta kan även fogas föreställningarna om vilka slags fakta intervjupersonerna tror man som intervjuare är ute efter. Inom historieämnet har det traditionellt sett gällt att studera och redogöra för historiska fakta, säger Portelli, medan man inom antropologin i stället riktat in sig på versioner av det förflutna, och kallat dessa för representationer (Portelli 1997:146; Frisch 1990:188). Numera stöder sig också många historiker på socialkonstruktivismen. Socialkonstruktivismen är epistemologisk grund också för mig (se Berger & Luckmann 1971). Med ett konstruktivistiskt perspektiv på forskningsintervjuer fokuserar man även inom oral history på intervjusituationen, på samspelen mellan intervjuare och intervjuperson, och på det berättande som konstrueras genom intervjun (jfr Grele 2007:13). Søren Barlebo Wenneberg kallar konstruktivismen för "en kritisk kraft" som inte tar det direkta eller omedelbara för givet, utan i stället försöker visa att de direkta fenomenen är ytliga företeelser som styrs av något bortom detta omedelbart synliga. Konstruktivismen vill demaskera det som brukar kallas verkligheten (Wenneberg 2000:10). Enligt Wenneberg utgår konstruktivismen från "att man ska avslöja att något som på ytan ter sig som naturligt eller som ett resultat av en naturlig utveckling faktiskt inte är det, att det under ytan döljer sig en komplicerad social påverkan som det kan vara svårt att få ögonen på" (Wenneberg 2000:58). Enligt Johansson utmanar ett konstruktivistiskt perspektiv tankegången om att det finns en sann verklighet. Berättelser ses utgående från detta synsätt inte som uttryck för hur något egentligen var. Berättelsers mening och betydelser produceras genom språket i ett socialt samspel, i ett visst kulturellt och historiskt sammanhang, och blir därmed sociala konstruktioner (Johansson 2005:26). Livsberättelser ska alltså inte ses som exakta redogörelser av vad som hände eller avspieglingar av samhället. Det är inte relevant att fråga om en berättelse är historiskt sann eller inte, utan man antar att en händelse kan representeras på många sätt och att berättare konstruerar narrativa sanningar (Johansson 2005:313). Portelli kallar det personlig subjektivitet hos intervjupersonerna i stället för faktisk objektivitet när de ska berätta om hur något gick till och hur det "egentligen" var. Han påpekar att de då ger uttryck för *sin* plats i historien, inte för historia (Portelli 1997:161). Det berättade upplevs vara sant, och det man berättar om upplevs motsvara det som verkligen har ägt rum (Korkiakangas 1999:165–166). Som

synes råder det en komplex relation mellan en händelse, erfarenheter av den, minnet av den och berättandet om den.

Den text som produceras i intervjun är strukturerad genom kulturella konventioner och social konstruktion och har kommit till genom växelverkan mellan intervjuare och intervjuperson (James 2000:125). Jag ska alltså analysera såväl intervjusituationen som den text som producerats i den, och för detta behövs alltså olika metoder, som jag diskuterar i det följande.

3 Analytiska utgångspunkter

I nyare oral history är man inte primärt ute efter fakta, utan den muntliga formen ses ofta enligt James som lika viktig att förhålla sig till som själva innehållet i det som berättas (James 2000:123). Enligt Portelli är det endast genom att förhålla sig till både fakta och representationer som man kan skilja mellan dem eftersom dessa båda samexisterar och står i relation till varandra. Portelli ser skapandet av interaktion mellan fakta och representationer som en av uppgifterna inom oral history, eftersom oral history ses som historia med rekonstruerade fakta, där man samtidigt lär sig förstå representationer genom möten med det främmande hos intervjupersonerna i ett dialogiskt fältarbete (Portelli 1997:146). Oral history-material är oftast skapat i en intervju, i ett möte mellan intervjuare och intervjuperson. Frisch talar om att oral history-dokument tillkommer i dialoger om det förflutna och den situation där intervjupersonen berättar om det han eller hon kommer ihåg (Frisch 1990:188). Oral history-dokument är tillkomna genom ett aktivt ingripande av forskaren som genom sin närvaro, som Grele säger, för med sig "a public voice to a private conversation" (Grelle 2007:13). Grele uppmärksammar att intervjuernas publika karaktär ger upphov till frågor kring etik, presentation, tillit, performans och professionella skyldigheter (Grelle 2007:17). Denna diskussion med utgångspunkt i mitt fältarbete fortsätter i min analys av intervjusituationen. Det material som ska analyseras i den här boken består av intervjuer där män och kvinnor berättade om sina upplevelser av krig för mig. Under intervjuerna berättade männen och kvinnorna om sina egna upplevelser av och erfarenheter från kriget. Männen berättade framför allt om soldatens vardag vid fronten, medan kvinnorna talade främst om sina upplevelser från sjukhus i fält och på hemmafronten.

Reflexiv analys av intervjusamspelet

Med ett postmodernt perspektiv som det konstruktivistiska fokuserar man bland annat på intervjusituationen, på samspelet mellan intervjuare och intervjuperson (Kvale 1997:42). Intervjusituationen utgör ett möte. Begreppet "möten" är genomgående centralt för mig i boken. Begreppet har problematiserats exempelvis av Ruth Illman och Peter Nynäs (Illman 2004:45ff; Illman & Nynäs 2005) utgående från Martin Bubers dialogfilosofi som uttrycks genom förhållningssätten Jag-Det och Jag-Du (Buber 1963). Jag har låtit mig inspireras av Illmans och Nynäs förståelse av begreppet. För mig innebär ett möte således inte bara ett snabbt sammanträffande mellan två eller flera

personer, utan ett möte så som jag avser är ett möte ”med en annan som subjekt”, som Illman uttrycker det (Illman 2004:47).

Hur analyserar man då en intervju med avseende på deltagarnas samspel? Den forskningsram som Maria Vasenkari föreslår med avseende på studiet av intervjuer är baserad på uppfattningen om intervjun som ”ett interaktivt möte där kunskap och betydelser produceras intersubjektivt”. Detta innebär att man anser att intervjuaren påverkar intervjupersonen, att intervjupersonen påverkar intervjuaren och att båda är påverkade av intervjusituationen (Vasenkari 1999:60). Tanken om intersubjektivitet medför att kunskap och data är kontextuella, tidsmässigt, kulturellt och socialt placerade (Vasenkari 1999:54; jfr Gadamer 1997:148). Hans-Georg Gadamer använder begreppet ”verkningshistoria”, och min tolkning av detta begrepp är att det handlar om reflexivitet. Enligt honom innebär ett ”verkningshistoriskt medvetande” ett medvetande om ”den hermeneutiska situationen”. Det som enligt honom kännetecknar en ”situation” är att man själv befinner sig mitt i den, och därmed kan man inte ens trots ”verkningshistorisk reflexion” helt klargöra den hermeneutiska situationen, det vill säga då man står inför något som man ska förstå. Detta beror enligt honom inte på bristande reflexion, utan på att man själv *är* i historien (Gadamer 1997:148–149). Gadamer presenterar begreppet ”horisont”, med vilket han avser ”den synkrets, som omfattar och omsluter allt det, som är synligt från en bestämd punkt” (Gadamer 1997:149). Det finns ingen avskild historisk horisont eller samtidshorisont, enligt honom, utan ”förståelsen sker alltid som sammansmältningar av sådana förment avskilda horisonter” (Gadamer 1997:154). Enligt Gadamer måste man ta med sig själv i den andra situationen för att uppnå förståelse, och förståelse av en tradition kräver en historisk horisont (Gadamer 1997:152).

Om man försätter sig i en annan människas situation kommer man att uppnå förståelse om henne. Han betonar att man varken ”lever sig in i en annan individualitet, eller att man underkastar den andre sina egna måttstockar, utan det betyder alltid en höjning till högre gemenskap. [...] Begreppet ’horisont’ är ett lämpligt uttryck för den överlägsna vidsynthet, som man måste ha för att förstå” (Gadamer 1997:152–153). Den hermeneutiska förståelseprocessen formar, enligt Vasenkari, tolkningsramen för forskningsprocessen tillsammans med något hon kallar för ”fusion of understanding” och förståelse i kombination med deras epistemologiska följder och innebörder (Vasenkari 1999:57). Det är här reflexiviteten träder in som en viktig aspekt – alla dessa bakgrundsfaktorer måste man göra sig medveten om och studera noggrant. Det gäller alltså, säger Björn Vikström, att vara medveten om att ”varje tolkning är förankrad i och beroende av uttolkarens livssituation, dvs. beroende av den

sociala, historiska och ideologiska miljö som uttolkaren lever i". Som han säger påverkar detta allt från val av forskningsuppgift till tolkningsmetod och utförande. Enligt honom kan denna förankring till viss del vara en begränsning, men samtidigt är den en förutsättning för att man ska kunna uttrycka en relevant tolkning (Vikström 2005:21). De komplexa relationerna mellan intervjuare, intervjuperson och kunskapen som produceras intersubjektivt är i fokus när man talar om reflexivitet. Enligt reflexivitetstankegången måste intervjuaren/forskaren integreras och synliggöras i hela forskningsprocessen (Vasenkari 1999:54. För en diskussion om intersubjektivitetens betydelse som omdefinition av vetenskaplig objektivitet, se Fabian 1991).

Vasenkari baserar sin argumentation på reflexivitetstankegången, det vill säga att man måste "se forskaren som ett aktivt subjekt i hela forskningsprocessen och som ouplösligt involverad i hela dataproduktionen" (Vasenkari 1999:51). Forskningskunskap och data ses som producerade i mötet mellan intervjuare och intervjuperson, skriver Vasenkari. Kunskapen kan inte bara samlas in, utan den skapas i den specifika situationen där (just) de två personerna möts. Enligt henne är det först när forskaren inser att han eller hon är en del av sina data, aktivt närvarande i alla skeden av forskningen och avsiktligt redogör för sina kunskapsteoretiska, metodologiska och metodiska idéer som man kan anse att kriterierna för reflexiv forskning har fullföljts. Enligt tanken om intersubjektivitet är kunskap något som produceras i mötet mellan två kontrahenter: intervjuare och intervjuperson (Vasenkari 1999:53–54). Genom reflexivitetstankegångarna måste intervjuaren/forskaren göra sig medveten om sin egen påverkan av forskningsprocessen. Intervjuaren görs här till ett aktivt och synligt subjekt. Den andra parten, den som intervjuas, är också enligt detta synsätt ett aktivt subjekt. Ett äldre sätt att förhålla sig till den person som blev intervjuad var att se honom eller henne som en informationskälla. De mänskliga dragen suddades ut liksom personens kulturella kontext. "Informanten" reducerades till enbart förmedlare av information (Vasenkari 1999:53; jfr Samuel & Thompson 1990:211). Enligt Frisch är det en "klassbaserad ideologi att se vanliga människor som datakällor" i stället för att se dem som kapabla att forma och tolka sina egna upplevelser (Frisch 1990:160; jfr Grele 2007:13).

Steinar Kvale uttrycker också en varning för en eventuell "expertifiering" där forskaren "beslagtar meningen från intervjupersonens livsvärld" och försöker få den att passa in i sina egna kategorier. Han framhåller hur viktigt det är att hålla i minnet att "de underförstådda eller omedvetna innebörder som tillskrivs intervjupersoner helt enkelt kan vara de explicita och medvetna teorierna hos den tolkande experten" (Kvale 1997:205). Frisch har myntat

begreppet *shared authority* – delad auktoritet – som en nyckel till hur man ska förhålla sig till intervjun. Enligt honom kan oral history omdefiniera och omfördela intellektuell auktoritet så att auktoriteten delas mellan forskare och intervjupersoner i både forskning och exempelvis utställningar och andra publika fora (Frisch 1990:xx). James kom själv mycket handfast underfund med att de människor han intervjuade var subjekt ”med egen vilja och egen agenda för sitt berättande”. Dessutom var det den intervjuade själv som bestämde vad han eller hon vill berätta (James 2000:130). Med allt detta i åtanke finner jag det skäligt att byta ut ordet ”informant” (som även Vasenkari använder sig av trots att hon i en not säger sig vara medveten om det problematiska i begreppet) för den person som intervjuats till det mera aktörsbaserade ”intervjuperson”. Jag ser alltså inte intervjupersonen som en informant eller ett vittne, utan som en representant vars utsagor ska analyseras och tolkas (jfr Kvale 1997:197–198).

Tematisk analys av intervjumaterialet

Som vi redan sett styrs och formas berättandet av många faktorer. Enligt Vasenkari blir berättelserna utbytbara eller föränderliga versioner beroende på det sammanhang där de framförs. Insikten av den mänskliga dimensionen i forskningen medför att man ser på kunskapen som en tolkande verksamhet, och dialogisk forskning vilar också på en hermeneutisk grund (Vasenari: 54, 57). En del av forskarens kontextuella förankring är den förförståelse man har av sitt forskningsområde, och enligt Vikström är något av det viktigaste som hermeneutiken bidragit med att betona att ingen tolkning är helt förutsättningslös. Tack vare förförståelsen kan man ställa meningsfulla frågor till texten, och den är en förutsättning för vidare förståelse (Vikström 2005:13). Det är dessa förförståelser som Gadamer kallar ”sanna fördomar”, det vill säga förförståelser som hjälper oss förstå, i motsats till ”falska fördomar” som driver oss till att missförstå (Gadamer 1997:146). Man brukar tala om den hermeneutiska cirkeln, där förståelsen av helheten påverkar förståelsen av de enskilda delarna, samtidigt som förståelsen av delarna påverkar förståelsen av helheten. Vikström föreslår att man hellre kan se den hermeneutiska tolkningsprocessen som en spiral, där man går in i läsningen med en viss förståelse av helheten, men där man under läsningens gång ifrågasätter och omvandlar förståelsen i växelverkan mellan förståelsen av texten som helhet och förståelsen av de olika delarna (Vikström 2005:26). Som Blanka Henriksson påpekar påverkas man kontinuerligt av omgivningen – både den personliga och forskartraditionen. Dessutom påverkar varje genomläsning av materialet ens sätt att se på det (Henriksson 2007:37).

Det finns ingen klar skiljelinje mellan den process där materialet skapas och analysen av det (jfr Vasenkari 1999:60). Gränserna mellan olika stadier i forskningsprocessen är flytande. Så är det även här i den metodologiska diskussionen: Först diskuterade jag hur man analyserar och förhåller sig till intervjuerna, och detta ledde vidare till diskussionen om hermeneutik och förståelsehorisonter som ligger nära hur man förhåller sig till den text som produceras i mötet mellan intervjuare och intervjuperson. För varje läsning och omläsning av materialet upptäcker man något nytt: teman, mönster och motsägelser (Johansson 2005:282). Genom sortering och kategorisering av materialet organiserar man det i mer eller mindre klart avgränsade helheter som man i sin tur fortsätter analysera (jfr t.ex. Johansson 2005:282f; Henriksson 2007:35). Forskaren går alltså utöver det direkt sagda för att hitta strukturer och relationer som inte är uppenbara i texten. För att lyckas med detta krävs distans till det som sägs, vilket enligt Kvale kan skapas genom olika metodiska eller teoretiska förhållningssätt (Kvale 1997:182). Ett konstruktivistiskt perspektiv förutsätter då en analysmetod som räknar med att det finns något att sönderdela, att senare tolka inom den ena eller andra teoretiska ramen. Här möter man tanken om närläsning och tematisering – två konkreta metoder jag använder mig av i min analys av innehållet i intervjuerna.

Blanka Henriksson har noterat att man ofta i kulturvetenskapliga undersökningar använder sig av metoden närläsning, dock utan att förklara och precisera vad man gör. För hennes del innebar närläsning en materialnära metod, eftersom hon studerade sitt material utan någon särskild teori eller hypotes i åtanke. Genom det hermeneutiska förhållningssättet att låta sina egna erfarenheter och kunskaper stödja arbetet blottlade hon mönster som hon sedan fortsatte analysera närmare (Henriksson 2007:35). Just detta att undersöka spänningar bland annat mellan individuella erfarenheter och allmänna mönster är enligt Billy Ehn och Orvar Löfgren en av de viktigaste uppgifterna för kulturanalysen, där tematisering ingår som en beståndsdel (Ehn & Löfgren 2001:13). Även jag använder mig av metoden närläsning när jag försöker nå fram till det som den konstruktivistiska tankegången stipulerar finns mellan raderna. Med ett konstruktivistiskt anslag som detta utgår man från att människor har både medvetna och omedvetna föreställningar som de på olika sätt uttrycker, utan att de själva kanske alltid haft för avsikt att göra det (jfr Ehn & Löfgren 2001:10). När jag analyserar mina intervjupersoners utsagor närmar jag mig detta berättande utgående från tanken om att det finns dolda innebörder i texten och att dessa går att avslöja och tematisera. Tematisering är en analysmetod med starkt konstruktivistisk prägel, åtminstone såsom Billy Ehn och Orvar Löfgren definierar det. Enligt dem ”motstår vi vaneseendet och

skaffar oss en utgångspunkt för den fortsatta analysen” genom tematisering (Ehn & Löfgren 2001:31). Min närläsning består också av en hermeneutisk spiralformation av läsning av det empiriska underlaget i dialog med teoretiska perspektiv. Jag räknar med att kunna producera en möjlig analys och tolkning av mitt material, inte en enda ”sann”. Som Johansson säger så är den sanning som produceras kontextuellt bunden (Johansson 2005:313–314).

Den text som har kommit till i mötet mellan mig och intervjupersonerna analyserar jag tematiskt. I bland annat litteraturvetenskapen avser man med termen tema ”en mer abstrakt formulering av de (huvud)idéer eller (grund)tankar som kan utläsas ur en text” (Henriksson 2007:37). I avhandlingstexten använder jag mig av termen på ett sätt som jag uppfattar motsvarar detta. Genom närläsning av intervjumaterialet har jag funnit vissa mönster som för mig utkristalliserat sig som fyra huvudteman som behandlas i skilda kapitel. Något jag upplever som gemensamt för dessa teman är att de alla och på olika sätt handlar om *möten* mellan intervjupersonerna och krig. Därav följer även rubrikerna för dessa kapitel: 1) ”Möten med tjänstgöringen”, 2) ”Möten med kroppen”, 3) ”Möten med de andra”, samt 4) ”Möten med tiden efter kriget”. Av dessa är det endast det sista temat som direkt återfanns i det frågeschema jag försökte följa under intervjuerna. Analysredskapen jag använder mig av är olika för de respektive tematiska kapitlen. I det första temakapitlet studerar jag hur gemenskap konstrueras genom begreppsparet gemenskap och gräns. Kapitlet där kroppen är huvudtema analyserar jag utgående från kroppen som verktyg eller kroppen som hinder. De olika etniska andra som intervjupersonerna berättar om granskas med hjälp av analysredskapet ”vi” och ”de”. Det fjärde temakapitlet studeras slutligen med ett förändringsperspektiv.

Det övergripande syftet för avhandlingen är att studera hur erfarenhet av krig framställs i berättande för mig. Denna syftesformulering innehåller två huvudkomponenter som båda är lika betydelsefulla för mig. Jag vill dels studera hur erfarenhet av krig framställs, det vill säga vad intervjupersonerna berättar om och hur de gör det. Dels är jag intresserad av hur erfarenheterna framställs av intervjupersonerna när de berättar om kriget för just mig som intervjuare. Jag anser, liksom man gör i nyare oral history-forskning, att det är två komponenter av forskningen som behöver uppmärksammas, nämligen dels mötet mellan forskare och intervjuperson, dels själva texten som skapas under detta möte (jfr också Johansson 2005:219). Jag vill därför fokusera dessa komponenter genom två aspekter: materialtillkomsten inklusive samspelet

mellan forskare och intervjupersoner, samt centrala teman i det berättande om krig som blev till under intervjuerna.

Jag vill utgående från oral history som teoretiskt ramverk och med hjälp av dels en reflexiv granskning av samspelet under intervjuerna, dels en kulturanalytisk närläsning av de material som uppstod i dessa möten besvara följande frågor: Hur ser mötet ut mellan intervjupersonerna och mig som intervjuare? Vilka aktörer förekommer i berättande om krig? Vilka mönster blir synliga i berättande om krig? Varför upplevs det viktigt att berätta för mig om krig, det vill säga vad har krigsberättandet för funktion? Vad ville man inte berätta om (på band)? Ser mäns och kvinnors berättande om krig lika ut? Hörs "ett annat berättande" om krig i mitt intervjumaterial? Dessa frågor leder fram till en diskussion om folkligt historiskt berättande och om mytologisering av kriget.

Jag betraktar såväl intervjuperson som intervjuare som lika viktiga, om än med olika funktion, för det material som skapas vid intervjutillfället. Det är av stor betydelse vem som gör intervjuerna och vem det är som berättar för henne eller honom. Det är likaså av vikt hur intervjuaren förhåller sig till sig själv som intervjuare, till den som intervjuas samt till intervjusituationen i sin helhet. Samspelet under intervjun både kan och måste studeras och tas i betraktande när man fortsätter analysera den text som blivit till under intervjun. I enlighet med mitt teoretiska ramverk lägger jag därför lika stor vikt vid både intervjuprocessen och den text som producerats i den. I avsnittet som följer redogör jag för hur jag skapat det material som ligger till grund för den här boken, och hur jag förhåller mig till detta skapande.

II INTERVJUN SOM MÖTE

1 Inledning

Intervjun som materialkategori har sedan länge intresserat etnologiska och folkloristiska forskare, och den är en av de mest etablerade källkategorierna inom de båda disciplinerna. Till intervjuens fördel hör att det är möjligt att skapa ett mångfacetterat och nyansrikt material. Åtskilliga forskare har visat att man kan beskriva och gestalta det som brukar kallas verkligheten genom att låta människor berätta om sina liv, upplevelser och erfarenheter (Fägerborg 1999:55). Kvale betonar att forskningsintervjun karakteriseras av en annan medvetenhet än vardagslivets samtal. Forskaren är metodologiskt medveten om frågeformer, det dynamiska samspelet och lyssnar kritiskt på det som sägs (Kvale 1997:26). Om den folkloristiska intervjun kan man i korthet säga att den kännetecknas av öppna frågor, där den intervjuade får berätta fritt, och uppföljande följdfrågor som ska hjälpa intervjupersonen att förklara djupgående och ytterligare utveckla sina tankegångar och resonemang. Det som sägs under en intervju finns bevarat i form av en bandinspelning eller en transkriberad utskrift. Men en intervju innehåller också, liksom alla möten mellan människor, parternas känslor och tankar (Banaka 1981:13). Dessa interpersonella processer hörs inte ofta på band och syns inte i skrift, men är synnerligen viktiga att ta hänsyn till när man studerar kommunikationen mellan intervjuare och den intervjuade, säger Fägerborg. Att intervjun ses som en tvåvägskommunikation även i kulturvetenskapliga sammanhang är ingen nyhet. Diskussioner om reflexivitet och representation har sedan mitten av 1980-talet medfört att kritisk uppmärksamhet riktats på mötet mellan intervjuaren och den som intervjuas, vad som sker i mötet och hur detta återges i den publicerade texten (Fägerborg 1999:56). Forskarens medvetenhet om betydelsen av hans eller hennes närvaro både när materialet skapas och när det analyseras och tolkas ger en djupare insikt om hur kunskapen kommer till (Ehn & Klein 2007). Eftersom den kulturvetenskapligt arbetande intervjuaren inte samlar materialet – som om vore de stenar på en strand – utan skapar det tillsammans med intervjupersonen leder de frågor som intervjuaren ställer fram till sådant som intervjupersonen uppmärksammar. På det här sättet bestämmer intervjuarens aktiva lyssnande delvis hur samtalet utvecklar sig (Kvale 1997:166–167).

2 *Fänrik Ståls sägner* som bakgrund till intervjuerna

När jag började arbeta med projektet "Fänrik Stål i våra minnen", som är avstampet för boken, visste jag mycket lite om *Fänrik Ståls sägner* av Johan Ludvig Runeberg. Jag hade fått ett beställningsuppdrag av Svenska litteratursällskapet i Finland att intervjua män om deras förhållande till diktverket med anledning av Runebergs 200-årsjubileum som skulle äga rum år 2004. Det första jag gjorde inför intervjuprojektet var att skaffa *Fänrik Ståls sägner* i pocketutgåva (1991) och börja läsa dikterna. Jag försökte verkligen förstå dikternas innebörd och betydelse. Min mor läste *Fänrik Ståls sägner* i skolan på 1950-talet, och hade en skolutgåva av diktverket där hon hade skrivit förklaringar i marginalerna. Det var intressant att se vad som hade strukits under och förklarats, men också och att en del dikter inte alls verkade ha lästs och kommenterats.

Fänrik Ståls sägner skrevs av Finlands nationalskald Johan Ludvig Runeberg⁴ och blev hans mest kända verk. Dikterna utkom i två delar, 1848 och 1860. Runeberg berättar i diktform om 1808–1809 års krig mellan Sverige och Ryssland. Ramberättelsen handlar om en ung student, som till en början är övermodig och överlägsen när han samtalar med den gamle fänriken Stål hemma hos denne. Studentens intresse väcks när Stål börjar berätta om kriget, där han hade varit med, och han grips av vördnad för både krigarna och fosterlandet. Stål berättar om hjältarna från kriget, om strapatserna och slagen som vanns och förlorades. I *Fänrik Ståls sägner* ingår också dikten "Vårt land", som blivit Finlands nationalsång (se t.ex. Brodow, Bergström & Nettervik 1987:231–232).

Fänrik Ståls sägner blev populära, upplagorna såldes snabbt slut, och framgången var enorm (Viljanen 1969:242). Enligt Bengt Brodow, Börje Bergström och Ingrid Nettervik är det få dikter som har fått så stor betydelse och samtidigt blivit så angripna som *Fänriks Ståls sägner*. Både beundrare och belackare är dock ense om att många av dikterna är mästerverk. Enligt dem är det främst konkretionen som bidrar till detta. Dikterna inleds ofta genom ett allmänt porträtt av en person. Egenskaper och svagheter studeras med realistens öga och skildras ofta också humoristiskt. Diktens huvudperson sätts sedan in i ett händelseförlopp, ofta en strid som skildras dramatiskt och utförligt. Under detta förlopp får personen visa sin grundläggande egenskap, som övervägande ofta är offervilja och tapperhet (Brodow, Bergström & Nettervik 1987:232).

⁴ Runeberg föddes 1804 i Jakobstad och dog 1877 i Borgå.

Nästan alla gestalter i *Fänrik Ståls sägner* blir hjältar som tveklöst fullgör sin gärning. Också oansenliga figurer som Sven Duva, Trosskusken och Lotta Svärd följer en högre insikt som ger dem moralisk höghet och hjältemod när farans stund är inne (*Epoker och författare* 2. 1983:231–232). Enligt Brodow m.fl. är det många som menar att Finland inte hade blivit självständigt utan *Fänrik Ståls sägner*, och att det var rätt vanligt att soldaterna under 1900-talets krig hade diktverket med sig i ryggsäcken som ett slags ”andlig ammunition” (Brodow m.fl. 1987:233). Man kan med andra ord enkelt konstatera att diktverket *Fänrik Ståls sägner* har haft stor betydelse för folk i Finland, och det är inte alldeles långsökt att koppla ihop diktverket med verkliga krig som man deltagit i eller hört berättas om. Denna tanke återfinns även i litteraturen där man exempelvis jämfört figurer från diktverket med personer från vardagslivet eller händelser i dikterna med något som inträffat i ens egen vardag (se exempelvis Nordling 1988; samt även Viljanen 1969:247).

Intervjuerna gjordes i början i akt och mening att handla om *Fänrik Ståls sägner* inom det ovannämnda projektet, men de kom i allt högre grad att handla om krigsupplevelser. Även om jag under intervjuprocessens gång lade allt mindre vikt vid *Fänrik Ståls sägner* hade jag för avsikt att inleda alla intervjuer med frågor som rörde detta diktverk. *Fänrik Ståls sägner* utgör en grundbult för avhandlingen eftersom det är tack vare projektet om detta diktverk som intervjuerna över huvud taget finns till. Jag ser också *Fänrik Ståls sägner* som ett slags hjälpredskap i förståelsen av det intervjupersonerna berättade om, en tanke jag utvecklar längre fram i texten. Titeln för boken ”I eld, i blod, i frost, i svält” är lånad ur den första strofen i dikten ”Soldatgossen” som inleder den andra delen av *Fänrik Ståls sägner* där soldatgossen omtalar sin stupade far som en man som inte vek från sin post. Det är en sådan man soldatgossen själv vill bli när han blir stor och gå ”till samma svält, till samma kamp, till samma död” och han vill gå i sina fäders spår ”där kulor vina tätast då”. Delar av dessa två verser från diktens sista strof återkommer som rubriker för två av mina underkapitel.

Mitt slutliga material består av intervjuer med tio manliga veteraner, åtta med lottor och två med sjuksköterskor, alla födda och uppvuxna i svenska Österbotten⁵ i västra Finland. De har alla på olika sätt aktivt deltagit i kriget 1939–1944. Dessa tjugio intervjuer som ligger till grund för avhandlingen är baserade på teman som *Fänrik Ståls sägner* i skolan och andra situationer, krig, hjältemod och fosterlandskärlek.

⁵ Om Österbotten se exempelvis Villstrand 2002; *Svenska Österbottens historia I–V*.

3 Möten med intervjupersonerna

I det här kapitlet får man stifta bekantskap med de män och kvinnor jag intervjuade under mitt fältarbete som huvudsakligen gjordes i tre etapper under tidsperioden maj 2003 till augusti 2004. Upplägget följer denna tredelning och är därmed också kronologiskt. Utöver dessa mina intervjupersoner möter man i kapitlet mina föreställningar om den goda intervjuaren – den vi uppmanas bli i fältarbetskurser i folkloristik. Ideal och verklighet är sällan förenliga med varandra, och inte heller i mitt fall är det så. Däremot ser jag spänningen mellan föreställningarna om den idealiska intervjuaren och den lite nervösa intervjuaren Sofie som intressant att granska. Det råder också en spänning mellan den intresserat lyssnande intervjuaren och fältarbetaren som ju faktiskt är ute efter att få så mycket ”bra” material som möjligt att analysera. Samtidigt har jag här ambitionen att inte vara ytterligare en i raden av forskare som uppger att de är medvetna om att de påverkar sitt material (jfr Vasenkari 1999) utan att analysera vad denna påverkan inneburit för forskningen.

Eftersom intervjuprojektet hette ”Fänrik Stål i våra minnen” hade jag huvudtemat klart för mig. Jag ville göra intervjuer med på förhand uttänkta frågor som skulle basera sig på *Fänrik Ståls sägner* i skolan och andra situationer i livet. Projektet stipulerade att jag skulle intervjuar män födda på 1920–1960-talen för att få reda på deras relation till *Fänrik Ståls sägner*. För dem som var tillräckligt gamla för att ha upplevt kriget var diktverkets användning och betydelse under kriget särskilt intressant. Jag ville också ställa frågor om hjältar och fosterlandskärlek. Jag gjorde en intervjuguide med frågor kring dessa mina teman för att jag på så sätt skulle ställa i stort sett samma frågor till alla jag skulle intervjuar. Jag hade för avsikt att hålla ungefär samma ordningsföljd på frågorna vid alla intervjutillfällen, men jag ville ändå inte låsa mig vid dem, utan tänkte ha dem som ett stöd och låta intervjupersonerna styra förloppet, men återgå till de nerskrivna frågorna när situationen så krävde. Alla intervjupersoner fick före intervjun reda på vad jag tänkte fråga om, och de fick också ställa så många frågor de ville om detta. Jag hade nerskrivna frågor och jag visste naturligtvis vilka huvudfrågor jag ville ställa, men för mig spelade ordningsföljden på dem inte så stor roll. För mig var det viktigaste att intervjupersonerna i något skede skulle komma in på det jag var där för att fråga om. Jag inledde intervjuerna som brukligt är med frågor om personuppgifter och skolgång. Jag ställde frågor om regemente och gradställning, som gav svar som inkluderade betydligt mera än jag förväntade

och egentligen önskade mig i intervjusituationen under de första sju intervjuerna.

Innan intervjuprojektet inleddes hade jag gjort ett antal intervjuer i folkloristiska sammanhang, men jag kan ingalunda säga att jag tyckte jag behärskade metoden fullt ut. Jag hade i den folkloristiska grundutbildningen fått lära mig att det viktigaste av allt var att lyssna noggrant på det som berättades, och att det var viktigare att lyssna än att ställa frågor (se också t.ex. Anderson & Jack 1991). Huvudfrågorna ska i sin tur helst vara öppna för att hjälpa den intervjuade att berätta fritt, och följdfrågornas syfte är att låta intervjupersonen förklara djupgående och ytterligare utveckla sina tankegångar och resonemang. Man får heller inte ha för bråttom och inte avbryta intervjupersonen. Jag visste också att man som intervjuare borde vara insatt i det ämne man vill fråga om, och därför hade jag läst in mig på *Fänrik Ståls sägner*, kriget 1808–1809 som dikterna baserar sig på, och Runeberg och hans liv. I kurslitteraturen ansågs det också viktigt att sträva efter att skapa en jämlik situation med den man intervjuar. Man ska presentera sig noggrant och förklara varför man gör intervjun och var materialet sedan ska förvaras. Man ska uppträda artigt och belevat, visa sitt intresse för och koncentrera sig på det som intervjupersonen berättar. Den inspelningsapparat man använder sig av ska vara så bekant att man inte gör något större väsen av den (jfr Thompson 1980). Jag bestämde på förhand att se min bandspelare som ett muntligt anteckningsblock om någon av intervjupersonerna skulle visa sig vara nervös för den. Med mitt muntliga anteckningsblock, en uppsättning band, mina på förhand nerskrivna frågor och vägbeskrivningar var jag redo att inleda intervjuprocessen för projektet ”Fänrik Stål i våra minnen”, utan att veta att jag inte alls var så väl förberedd som jag trodde och utan avsikt att skriva en doktorsavhandling utgående från materialet.

Vapenbröder

De sju första intervjuerna gjordes inom Fänrik Stål-projektet, där huvudsyftet var att låta män berätta om sitt förhållande till diktverket *Fänrik Ståls sägner*. Vid en träff med Jakobstads marthaförening⁶ berättade jag om mitt intresse för att hitta personer som vore lämpliga som intervjupersoner till projektet ”Fänrik Stål i våra minnen”. Jag berättade om vad projektet gick ut på och bad om namn på äldre män från trakten som eventuellt skulle vara villiga att berätta om hur *Fänrik Ståls sägner* användes vid fronten. Jag använde mig alltså av samma princip som Johansson när hon sökte intervjupersoner. Hon kallar det för

⁶ Finländsk husmorsorganisation.

snöbollsmetoden eller nätverksprincipen, vilket innebar att hon utgick ifrån en nyckelperson, som sedan ledde henne vidare till dennas sociala nätverk (Johansson 2005:264). Min snöboll sattes i rullning genom ett femtontal kvinnor i 70-årsåldern som var närvarande på ett marthamöte i maj 2003, och de började genast diskutera med varandra vem jag kunde ta kontakt med. Vid detta tillfälle fick jag namnuppgifter till fyra av mina intervjupersoner som jag kallar för Anders, Viktor, David och Axel. För mig var dessa personer okända förutom Axel som jag kände till namnet.

Jag ringde upp de fyra männen, presenterade mig och berättade att jag arbetade med ett projekt där jag i första hand skulle intervjuva krigsveteraner särskilt om deras förhållande till *Fänrik Ståls sägner*. Jag berättade att kvinnorna i Jakobstads marthaförening hade rekommenderat dem för mig. Jag bad att få träffa dem och prata med dem om deras upplevelser vid fronten under andra världskriget och detta diktverk. De var alla villiga att berätta. Någon sade sig ha en hel del att berätta och någon annan att han inte visste så mycket om dikterna. Jag försäkrade dem alla om att det hur som helst skulle bli intressant att träffas och vi kom överens om en tidpunkt för intervjuerna till veckan efter. Anders, Viktor och David träffade jag under samma vecka och Axel den därpå följande veckan.

Den allra första intervjun som Sarah Forssell och Anita Marcus gjorde när de ägnade sig åt så kallade shoah-intervjuer med överlevande från förintelsen under andra världskriget kom enligt dem att fungera som en referens i deras fortsatta intervjuer i och med att de med den fick höra den första personliga berättelsen från ett koncentrationsläger (Forssell & Marcus 2002:69 [online]). Jag delar deras upplevelse av vikten av den första intervjun, men vill också tillmäta varje intervju betydelse som underlag för en fortsatt allt vidare förståelse av innehållet i det material man håller på att skapa. Ju mer man hör berättas desto mer lär man sig. Och åtminstone mitt förhållningssätt förändrades gradvis vartefter jag lärde mig mer och jag kände mig alltmer säker i min roll som intervjuare. Därför finner jag det relevant att redogöra för kronologin i fältarbetet, eftersom jag har kommit att se ordningen som intervjuerna är gjorda i som mycket betydelsefull för såväl intervjuernas innehåll som min egen läroprocess.⁷

Den första intervjun gjordes med Anders i maj 2003. Anders tjänstgjorde som soldat under fortsättningskriget. Han var född 1923 och hade under sitt

⁷ Jag kommer däremot inte att låta intervjuernas kronologi avspegla sig i den övriga avhandlingstexten, även om detta kunde ha varit en möjlighet (jfr Nylund Skog 2003).

yrkesverksamma liv varit bonde och elektriker. Anders berättade gärna, men han väntade på att jag skulle ställa frågor så att han fick svara på dem. Det märktes tydligt på honom att han tyckte det var viktigt att berätta om händelserna vid fronten för de yngre generationerna. Han hade berättat om sina krigsupplevelser för åtskilliga skolklasser, han hade skrivit en bok om sina egna krigsminnen och han var verksam som reseledare för grupper som ville besöka krigsskådeplatserna från andra världskriget. Anders var också mycket aktiv i sin veteranförening. Anders föreslog att jag skulle kontakta en i hans veteranförening, Janne, och han kände även till en annan person, Henrik, som varit mycket intresserad av och kunnig om *Fänrik Ståls sägner*. Snöbollen växte.

Jag tyckte det var svårt att i början veta hur jag skulle ställa mig i förhållande till den intervjuade. Jag kände mig osäker och tafatt, och lade märke till att jag borde ha läst mycket mera om kriget 1939–1944 än om Runeberg och *Fänrik Ståls sägner*. De ovannämnda shoah-intervjuerna Forssell och Marcus poängterar vikten av ett synnerligen ingående förberedelsearbete där intervjuerna förväntas vara införstådda med terminologin från koncentrationslägren och kriget, och känna till historia, politik, samhällsstruktur och språk i det land den intervjuade kommer ifrån. Enligt dem ska intervjuerna karakteriseras av respekt, tillit och kunskap (Forssell & Marcus 2002:68 [online]). Thompson har däremot konstaterat att okunnighet inte nödvändigtvis är till förfång i en intervjusituation. Han anser att den till och med kan vara till hjälp eftersom intervjupersonen då får visa att hon eller han är expert på ett område som forskaren vet mycket mindre om. Enligt honom är det dock vanligen så att ju mer man vet desto mer sannolikt är det att man får fram betydelsefull information i en intervju. Intervjuaren får ändå aldrig vara så okunnig i ämnet att han eller hon inte kan ställa väsentliga frågor och vara förtroendegivande (Thompson 1980:161; se även Nilsson 2002:16 [online]). Jag kände mig ganska misslyckad som intervjuare efter intervjun med Anders, även om jag hade försökt göra det bästa av situationen. Denna upplevelse har ändå i efterhand gett mig insikten att det är ett processuellt arbete att skapa ett material, och att man verkligen får lära sig vartefter man gör intervjuer. Denna första intervju blev normerande för mitt fortsatta fältarbete eftersom jag fick erfara att jag borde ha intervjuat Anders om hans krigsupplevelser i stället för om hans förhållande till *Fänrik Ståls sägner*. Han svarade på mina frågor, och han kom ihåg mycket av dikterna. Han hade fascinerats av general von Döbeln, och läst en biografi om honom. Men det var inte detta han egentligen verkade vilja berätta om för mig.

Två dagar efter intervjun med Anders träffade jag Viktor, som också hade tjänstgjort som soldat under fortsättningskriget. Viktor föddes 1922. Han hade arbetat som historielärare i flera olika skolor, och på äldre dagar ägnade han sig åt hembygdsvetenskap och arkivarbete. Han ville att vi skulle göra intervjun i hembygdsvetenskapens arkiv i stället för hemma hos honom, vilket eventuellt kan ses som ett sätt för honom att professionalisera sitt berättande. I egenskap av utbildad historielärare och aktiv hembygdsvetenskapsforskare kan han av andra ha setts som ett slags (in)officiell talesman för veterangenerationen (jfr James 2000:128). Före intervjun berättade jag mera utförligt om mitt arbete. Det visade sig att han själv också gjort en stor mängd intervjuer med främst veteraner i syfte att föra fram deras berättelser i bokform till allmänheten. Dessa intervjuer och annat material hade lett till flera utgivna böcker. Under intervjun blev han ibland smått irriterad på sig själv för att han inte, som han sade, kunde hålla sig till sak eftersom han visste hur besvärligt det kan vara när folk man intervjuar börjar prata om annat än om det man vill veta. Viktor var alltså högst medveten om att jag var där för att intervjua honom om *Fänrik Ståls sägner*, men han hade uppenbarligen mycket annat som han gärna ville dela med sig av. Jag försäkrade honom om att han höll sig alldeles bra till den röda tråden och att det var mitt ansvar att ”styra” in intervjupersonerna på rätt väg om det behövdes. Eva Fägerborg skriver att intervjuaren kan och ibland måste vara aktiv och ”styra” intervjun om den intervjuades utläggningar blir alltför utsvävande. Enligt henne är det inte alls ovanligt att den man intervjuar talar om saker som inte är direkt relevanta med hänsyn till intervjuens huvudsakliga syfte, men att detta ändå kan vara värdefullt i något hänseende (Fägerborg 1999:59, 65). Om ens syfte är att intervjua om *Fänrik Ståls sägner* och intervjupersonerna pratar om kriget är det förstås *Fänrik Ståls sägner* som är relevant för intervjuaren, och därmed styr man intervjupersonen in på det. I efterhand visade det sig dock att berättandet om krig väckte ett större intresse hos mig. För mig blev detta tal som gick utanför det egentliga syftet med intervjun – berättande om kriget – till bränsle för det intresse som gjorde att materialet resulterat i denna avhandling.

Det inspelade materialet med Viktor är nästan tre timmar långt och han berättade gärna och utan större behov av mina frågor. Under intervjun blev han flera gånger märkbart röd och han berättade efteråt att han lätt blir känslös och gråter i olika sammanhang. Under intervjun med Viktor blev jag om möjligt ännu mera övertygad om att jag borde ha läst mera om det krig som Viktor själv hade deltagit i. Viktor var van vid att undervisa i historia, och jag fick ta del av hans tålmodighet i att förklara historiska skeenden. Det är hans

förtjänst att jag började intressera mig mera för berättandet om kriget, och framför allt för känslor och för min egen roll i intervjusituationen.

Följande dag intervjuade jag David, som också var född 1922. Han hade verkat först som målare och sedan som hönsfarmare. Ett par år efter kriget tillbringade han också i Sverige. David var soldat under fortsättningskriget. Han sårades i nacken och tillbringade flera månader på sjukhus. Vid ett par tillfällen kom hans hustru in i vardagsrummet där vi satt, och kommenterade något som sagts. Det märktes att hon hela tiden lyssnade på vad David berättade. När vi tog en paus i inspelningen och David tillfälligt avlägsnade sig ur rummet passade hon på att berätta att han skrivit dikter inspirerade av Runeberg och att barnen samlat hans dikter till ett häfte lagom till hans 80-årsdag. Detta tas upp i kapitlet ”Möten med tiden efter kriget”.

David hade berättat sina historier från kriget många gånger tidigare och det märktes. Han hade några historier och anekdoter som tydligen hörde till hans repertoar och som han brukat berätta för dem som velat lyssna. När han berättade sökte sig blicken någonstans bredvid mitt huvud och han förlorade sig i sina minnen. Ibland när jag ställde en fråga märkte jag att jag nästan kallade honom tillbaka till nutid, så inne var han i sitt berättande. Som intervjuare var det tungt att så lite bli involverad i berättandet. Forssell och Marcus nämner kroppsspråkets betydelse under intervjuerna, och att det är viktigt att hålla ögonkontakt med den man intervjuar (Forssell & Marcus 2002:68 [online]). Jan Trosts handbok *Kvalitativa intervjuer* (1997) har ett kort kapitel med rubriken ”Titta på den du talar med”, där det framgår att det lätt kan uppfattas som att man är generad eller saknar intresse för det som sägs om man inte tittar den man intervjuar i ögonen (Trost 1997:72). I intervjun med David var det alltså jag som stördes av bristen på ögonkontakt. Det var visserligen inte jag som talade och behövde få bekräftat att någon var intresserad av det jag hade att säga, men inte desto mindre upplevde jag att det inte spelade så stor roll att jag satt där för själva berättandets skull – David var så uppslukad av sitt berättande att han verkade glömma bort allt och alla som fanns runt om honom. I den här intervjun känns det som om David hade kunnat berätta samma saker i samma form för vilken annan intervjuare som helst. Det var kanske därför jag också tyckte det var tungt att intervjuas honom – jag behövdes helt enkelt inte för hans berättande.

Den sista intervjun tack vare marthornas tips gjorde jag med Axel en knapp vecka senare. Axel föddes år 1920 och hade arbetat som verkmästare inom metallindustrin och senare som övermästare och verkstadschef vid en fabrik. Axel tjänstgjorde under kriget som maskingevärsskytt⁸ och gruppchef. Han

⁸ Maskingevär kallas för kulspruta i Sverige.

sårades två gånger: första gången fick han en kula genom en muskel i axeln. Andra gången gick en kula genom örsnibben, den trängde sig vidare genom nacken för att stanna bakom skulderbladet där den fortfarande fanns kvar. Axel var aktiv i ett flertal olika frivilligorganisationer, däribland en krigsinvalidförening. Axel hade sammanställt ett häfte om fritiden under krigsåren, som han hade tillägnat sina yngre släktingar. Under kriget hade Axel förmånen att kunna ha egen kamera med vid fronten, så i hans album som vi tittade i fanns därför många personliga bilder, däribland många som bar vittne om att det var unga pojkar med mycket humor som låg vid fronten, medan somliga av hans bilder är ytterligare ett bevis på krigets allvar. Genom Axels bilder insåg jag att min föreställning om kriget till dess hade varit att precis allt som har att göra med krig är allvarligt. Min föreställning om kriget präglades av ett slags allvarsam högtidlighet, något som senare har fått mig att fundera över de värderingar som framställningar av krig för med sig. Jag ägnar dessa tankar mera utrymme i det avslutande kapitlet.

Axel hjälpte mig att få kontakt med Vilhelm. Före intervjun med Vilhelm hade jag försökt läsa på mera om kriget, vilket naturligtvis ledde till att jag i detta skede visste mer om kriget än hittills. Mitt intresse för kriget hade också ökat. Vilhelm föddes 1911, och var härmed min äldsta intervjuperson. Han var jurist och hade verkat som sådan i många år. Under vinterkriget var Vilhelm fänrik, men han avancerade småningom och blev befördrad till kapten. När han blev hemförlovad i november 1944 hade han uppnått majorsgraden. Vilhelm fick en granatskärrva i knäet och en annan bakom örat. Han skadade sig också svårt i foten under reträtten. Han var vad man brukar kalla för en personlighet, och han var vida känd i trakten för sina många resor, sitt engagemang för krigsinvaliderna och sin berättarlust som hade utmynnat i ett flertal böcker. Vilhelm deltog i vapengömmarrörelsen efter kriget, och bistod också med sin juridiska expertis och hjälpte till att motarbeta den ryska kontrollkommissionen⁹. Av det tre timmar långa besöket finns omkring två timmar på band. Vi tog några pauser i intervjun för att Vilhelm skulle få röra på sig och när intervjun närmade sig sitt slut meddelade han att hans hälsa tyvärr inte tillät längre tid i sittande läge.

Jag måste medge att jag kände mig privilegierad när jag intervjuade Vilhelm. Det var roligt att höra honom berätta, och det han berättade var stundtals mycket underhållande. Han gjorde också Finlands historia mera levande och personlig, något som senare har fått mig att intressera mig för oral history. Jag hade läst en del av vad han hade gjort under kriget och jag kände

⁹ För mer om vapengömmarrörelsen och kontrollkommissionen, se nedan kapitlet "Möten med tiden efter kriget".

mig hedrad över att få träffa människan bakom handlingarna. Det var också mycket givande att få höra en officer berätta om sina upplevelser och erfarenheter, som ju till en del skilde sig från den menige soldatens. Att Vilhelm var 92 år gammal och med ett fullkomligt knivskarpt och rörligt intellekt var också imponerande. Samtidigt med dessa positiva känslor jag fick av att träffa Vilhelm och höra honom berätta om sina upplevelser infann sig också känslor som inte alls var lika trevliga att härbärgera. Vilhelm berättade många av sina historier som underhållning, som något jag kände att jag förväntades skratta åt, men som jag upplevde som tragiska eller obehagliga. I intervjusituationen kände jag av en distanserande verkan i hans berättande samtidigt som jag senare blev mera intresserad av de bakomliggande mekanismerna för en sådan berättarstrategi.

Spänningsfältet vidgades ytterligare av att Vilhelm inte stämde in på min föreställning om en veteran. Min morfar och farfar var de som för mig fått tjäna som förebild för vad en veteran är. Dessa båda numera avlidna släktingar var arbetare respektive bonde i sina yrkesverksamma år. För mig innebar följaktligen en veteran, och också för övrigt alla äldre människor, en person från landsbygden med endast folkskolebakgrund, medan veteranen Vilhelm var född och uppvuxen i borgerlig miljö där utbildning sågs som en självklarhet och en juris licentiatexamen visserligen inte hörde till vanligheten, men inte heller utgjorde något större undantag. Allt detta gjorde att jag tyckte det kändes svårt att närma mig Vilhelm. Ändå upplevde jag att situationen kunde karakteriseras som förtroendefull. Om det var av förtroende för mig eller på grund av att situationen så krävde som den reslige men av åldern försvagade Vilhelm stödde sig på mig och lät mig hjälpa honom till sin säng efter den avslutade intervjun vet jag inte, men antar att det var ett utslag av båda.

Janne hade omtalats vid ett par tillfällen av dem jag intervjuat, men då inte i egenskap av tänkt intervjuperson. Jag hade fått veta att han hade hand om en veteranförenings bildarkiv och det var i ett sådant ärende jag tog kontakt med honom. Janne föddes 1922 och var pensionerad forsttekniker. Janne hade gått i samma klass som Viktor när de växte upp, och även Janne var menig soldat under fortsättningskriget. När jag träffade honom i juli hade jag tagit med mig inspelningsapparaturen, men jag hade inte för avsikt att intervju honom. Bandspelaren fanns med för att spela in sådant han eventuellt skulle börja berätta om bilderna han hade lovat visa. Vid mitt besök hos honom meddelade han dessvärre att arkivet som fanns i kommundgården inte kunde nås vid tillfället eftersom kommundgården var stängd under juli månad. Däremot fick jag titta på bilder i hans eget album. Jag frågade honom då om jag kunde få intervju honom när jag ändå var på plats, och det gick bra. Han visste i stort

sett vad projektet gick ut på eftersom jag hade berättat lite om det när jag ringde upp honom och bad att få titta på bilderna. I övrigt var han inte förberedd på att bli intervjuad, vilket inte verkade störa honom nämnvärt. Däremot tyckte jag det var lite besvärligt att jag själv inte hade förberett mig för att intervjua, vilket fått mig att tänka på att man måste förbereda sig för att gå in i sin roll som intervjuare. Att vara intervjuare är inte att "vara sig själv", utan man spelar en viss roll – och uppfattas därmed på ett visst sätt. Jag utvecklar resonemanget om detta i ett senare avsnitt om olika slag av figurer som konstrueras i intervjusituationen. Janne uppmanade mig också att ta kontakt med samma person som Anders kände till, nämligen Henrik.

En månad senare, i slutet av augusti, gjorde jag så intervjun med denne Henrik. Henriks namn hade dykt upp i flera sammanhang som en tänkbar intervjuperson om *Fänrik Ståls sägner* och fosterländskhet. Janne hade berättat att Henrik, sina 88 år till trots, deltagit i en resa tillsammans med andra veteraner och i bussen deklamerat "Den femte juli" utantill. Från andra håll hade jag också fått reda på att Henrik var en person som kunde, eller åtminstone hade kunnat, många dikter ur verket utantill. Henrik föddes 1915 och vid intervjutillfället bodde han fortfarande kvar ensam i släktgården. Han var vid god vigör, men han besvärades av att minnet börjat svika, något som han också flera gånger under intervjun tog upp och kommenterade. Henrik hade varit bonde i hela sitt liv och hade med van hand skött om djuren på gården och därför också tilldelats uppgiften att ta hand om hästarna i artilleriets träng där han var verksam som ett slags veterinär under både vinterkriget och fortsättningskriget. Han sårades av en granatskärva i både huvudet och foten. Vissa händelser kom han bättre ihåg än andra, och han återkom ibland till saker som han så tydligt fäst sig särskilt vid och berättade samma historier upprepade gånger, vilket gjorde att jag började fundera mera på att krigsberättelserna i många fall var på ett vis "fasta". Den som berättar krigsberättelser vet vad publiken förväntar sig. Detta resonemang fördjupas i det avslutande kapitlet. Flera av de intervjuade männen hade som yngre varit med i den lokala skyddskårsföreningens verksamhet, så också Henrik. Skyddskåren hade sitt ursprung i kåren av det självständiga Finlands första regeringstrupper under kriget 1918 (se t.ex. *Finlands skyddskårer* 1935:10). Enligt skyddskårslagen skulle organisationen syssla med militär utbildning, fysisk fostran och upplysningsarbete i fosterländsk anda (*Skyddskårernas huvudstab* 1944:26). Jag redogör senare för skyddskårsidén i det historiskt kontextualiserande avsnittet.

Vid det här laget hade jag gjort intervjuer med sju veteraner, och fem andra män som inte var veteraner. Syftet med projektet var att dokumentera vad

diktverket *Fänrik Ståls sägner* betytt för ett tiotal män födda mellan 1920- och 1960-talen, ge en inblick i skolhistoria under 1900-talet och undersöka vad verket haft för betydelse vid fronten för krigsveteranerna. Jag hade alltså intervjuat sammanlagt tolv män födda mellan 1911 och 1968 om *Fänrik Ståls sägner*, fosterländskhet, militärtjänstgöring, kriget och synen på Finland.

Dessa sju intervjuer gav mig, liksom de ovannämnda shoah-intervjuerna, många insikter. Redan i ett tidigt skede lade jag märke till att veteranernas berättande gärna gled över från diktverket till personliga erfarenhetsberättelser om krigsupplevelser. Mitt intresse väcktes under arbetets gång att utvidga intervjuprojektet till en doktorsavhandling. Jag insåg att personligt berättande om krig var viktigt för de intervjuade männen, vilket gav mig temat för den här avhandlingen – berättande om krig. Jag bestämde mig för att bygga ut projektet till att handla om berättande om krig utgående från *Fänrik Ståls sägner* och intervjupersonernas egna erfarenheter och upplevelser. Sålunda uteslöt jag de fem intervjuerna med männen som var för unga för att själva ha deltagit i kriget. Genom dessa inledande intervjuer blev också intervjusituationen i sig, min roll i den och de känslor som väcktes i samspelet intressanta för mig. Den allvarstygda och högtidliga auran som jag hade uppfattat hörde till kriget utmanades av en del av männen, och detta ledde i sin tur till att jag började fundera på hur kriget framställs. Jag förstod att det fanns vissa särskilda berättelser som skulle berättas och som hade berättats många gånger tidigare, och de många personliga skildringarna av upplevelser vid eller i anslutning till fronten kom att väcka mitt intresse för oral history. Det märks tydligt här hur viktig intervjuperioden var för att mina frågeställningar skulle växa fram.

Jag ville ha mera material, och siktade på att också hitta kvinnor som varit aktiva i kriget och intervju dem. Jag hade redan tidigare intresserat mig för lottorna, även om jag inte hade läst så mycket om dem. Ingen av mina nära släktingar hade heller varit lotta. Däremot har jag arbetat med marthorna som verksamhetsledare i sydvästra Finland, och jag visste att marthorna och lottorna hade en hel del gemensamt. Martharörelsen hade till en början ett, enligt den tsaristiska regimen, ett alltför tydligt nationalistiskt syfte när de ville kalla sin organisation för ”Bildning i hemmet” och verka för upplysning av kvinnorna på landet och för kvinnliga rösträtt (*Martha – kvinna i tiden* 1999). Steget var därför inte särskilt långt för mig att vända mig till lottorna när jag ville utöka mitt material.

”Krigssystrar”

Jag ville alltså intervjua kvinnor som stått i krigets tjänst, och de av dem som var lottor. I ärlighetens namn visste jag inte i detta skede att även andra kvinnor än lottor arbetat i direkt anslutning till kriget.

I samband med det nya syftet – att studera berättande om krig – ville jag alltså utöka materialet med intervjuer med sju kvinnor, och jag hade då endast lottorna i åtanke. De kvinnor som var medlemmar i organisationen Lotta Svärd kallas lottor. Lotta Svärd grundades 1921 som en förstärkning till männens verksamhet i skyddskåren. Enligt föreningens stadgar skulle Lotta Svärd utveckla skyddskårsidén, samt understöda skyddskåren att värna ”tro, hem och fosterland” (Kinnunen 2006:35). Lottorna skulle i fall av krig utföra olika oväpnade uppgifter för att frigöra ett så stort antal män som möjligt för de regelrätta stridsuppgifterna (*Finlands skyddskårer* 1935:17).

Hittills hade jag gjort intervjuer enbart med manliga intervjupersoner, och jag kände på mig att det skulle vara annorlunda att intervjua kvinnor (se exempelvis Wollinger 2002 [online]; se Minister 1991). Vad som riktigt skulle vara annorlunda visste jag inte, men jag har ända sedan barn umgåtts mycket mera med äldre kvinnor än med äldre män. Jag vågar påstå att dessa mina erfarenheter av relationerna till mina båda nära kvinnliga släktingar, både som barn i förhållande till min mormor och som tonåring och särskilt som vuxen i förhållande till min farmor, har varit värdefulla i fältarbetet med kvinnorna. Enligt Birgitta Meurling har den könsmissiga reflexiviteten inte haft någon framträdande plats i forskningssammanhang. Hon anser att vi måste bli mycket mera medvetna om könets betydelse också när man skapar sitt källmaterial. Enligt henne har man noterat att intervjuarens eller forskarens kön spelat roll under fältarbetet, men man har inte dragit några djupgående slutsatser utgående från detta (Meurling 2002:29–30 [online]). Hur jag upplever att dessa erfarenheter har påverkat arbetet återkommer jag till nedan.

Under hösten 2003 ordnade Arbetarinstitutet¹⁰ i Jakobstad en föreläsningsserie om vinter- och fortsättningskrigen. En av föreläsningarna skulle handla om lottakårens verksamhet, och jag tog kontakt med Margit som var ansvarig för föreläsningen. Margit var bekant till namnet, och hon kände mina föräldrar. Jag berättade om mitt projekt och frågade henne om jag kunde få intervjua henne, och spela in föreläsningen, vilket hon gav sitt samtycke till. Föreläsningen skulle ske i form av ett slags pannediskussion med sex personer

¹⁰ Arbetar- eller medborgarinstitut är i kommunala vuxenläroanstalter som erbjuder alla medborgare möjlighet att studera och utveckla sina färdigheter, ofta med tyngdpunkt på konstämnen, hantverksämnen och språk (Utbildningsstyrelsen 2009 [online]). Denna form av utbildning motsvaras i Sverige av komvux.

som varit lottor, och hon bad om och fick också deras samtycke till inspelning. Två av dessa, Gun och Alice, var jag bekant med sedan tidigare och de hade sagt att de gärna berättade för mig om sin tid som lotta. Föreläsningen hölls i oktober 2003 och var välbesökt. Under föreläsningen berättade lottorna om de uppgifter de haft under kriget, läste upp brev och lottornas gyllene ord. Vid tillfället bar Gun den lottadräkt hon hade använt när hon arbetade som lotta.

Efter den ovan nämnda lottaföreläsningen presenterade jag mig för lottorna och frågade om jag fick intervjua dem enskilt. Jag hade en känsla av att jag måste gå mera försiktigt fram med kvinnorna än med männen. Vad jag då grundade detta antagande på kunde jag inte säga. En del ställde sig lite tveksamma till och osäkra på vad just de skulle kunna tillföra. Även Johansson hade erfarenhet av att kvinnorna hon ville intervjua inte så gärna ville göra en formell intervju. Flera av hennes tänkta intervjupersoner var till en början tveksamma eller avvisande, och sade att de ingenting hade att berätta, men efter att hon förklarat noggrannare för dem vad hennes projekt gick ut på blev de lite mer positiva (Johansson 2005:266). Enligt Thompson är det inte ovanligt att intervjupersoner invänder att de inte har något värdefullt att berätta om, och att intervjuarens uppgift då är att försäkra dem om att just deras egna erfarenheter är av största värde (Thompson 1980:170). Denna kvinnornas ovilja att berätta eller upplevelse av att inte ha något att berätta om är något jag diskuterar utförligare längre fram. Jag tänker mig dock att en del av deras upplevda osäkerhet hänger ihop med föreställningar om vad en intervju är och förväntningar på den kunskap som genereras i en intervju. Förväntningarna på och avsikterna med intervjusamtalet är ofta olika för den professionella lyssnaren och intervjupersonen (James 200:125; Johansson 2005:243). När jag talar om intervju avser jag en situation där man enligt Eva Fägerborg kan "nä människors tankar och funderingar, deras drömmar, idéer, värderingar, normer, förhållningssätt, farhågor och förhoppningar" (Fägerborg 1999:61) genom att låta den andra berätta. Som Kvale framhåller lyssnar forskaren i ett intervjusamtal till vad människor själva berättar om sin livsvärld. Forskaren är intresserad av deras egna åsikter och synpunkter. Den kvalitativa forskningsintervjun vill försöka förstå världen såsom intervjupersonen uppfattar den, men också utveckla innebörden av dessa människors erfarenheter och frilägga deras livsvärld för de vetenskapliga förklaringarna (Kvale 1997:9).

De tillfrågade verkade däremot ha en föreställning om att de måste komma ihåg och servera mig korrekta fakta. För intervjupersonerna verkade fakta vara det viktigaste, medan själva deras berättande om sina erfarenheter och upplevelser var det viktiga för mig som folklorist. Något de flesta folklorister säkert håller med exempelvis Lena Marander-Eklund om, men som inte desto

mindre är värt att påpeka, är att det i en intervju om någons erfarenheter och upplevelser inte alltid är fakta som är det viktigaste, utan berättandet i sig (Marander-Eklund 2004:97). Förväntningarna på vad en intervju ska innehålla varierar med andra ord kraftigt från intervjuperson till intervjuare. Med avseende på detta blev då min uppgift som intervjuare att först få de tilltänkta intervjupersonerna att inse att de verkligen kunde tillföra något genom sitt berättande och sedan i intervjusituationen avleda intervjupersonernas uppmärksamhet från faktakravet och få dem att berätta om vad de själva tänkt, gjort och upplevt utan att fästa vikt vid exakta tidsangivelser och liknande. Flera av mina intervjupersoner undrade om de verkligen kunde bidra med något av värde för mitt arbete, om de skulle klara av att minnas alla datum och namn korrekt och så vidare. Särskilt tydligt blev detta i den del av intervjuerna som handlade om *Fänriks Ståls sägner*. Ett flertal av intervjupersonerna ansåg att det vore bättre att jag tog kontakt med någon i deras tycke "expert" om jag ville veta något om Runeberg. Men när jag förklarade att jag ville höra om hur och var de lärt sig dikterna, vad de tyckte om dem och så vidare var de alla villiga att berätta. De verkade ha upplevt intervjun som ett förhör till en början. Många slappnade av när de märkte att jag inte var ute efter att få fast dem för bristande faktakunskaper, och flera sade leende till mig när jag samlade ihop mina saker för att gå hem: "Var det inte värre än så här?"

Margit var som nämndes vidtalad sedan tidigare, och också Gun och Alice hade som sagt gett sitt samtycke. När de andra kvinnorna hörde detta, blev de lite mera positivt inställda till att bli intervjuade. Jag bad dem alla att tänka på saken, och sade att jag skulle höra av mig per telefon dagen efter, vilket jag också gjorde. En kvinna i publiken var mycket aktiv, ställde frågor och kommenterade det som sades. Hon hade också varit ute vid fronten, inte som lotta, utan som utbildad sjuksköterska. För mig var skillnaden mellan lotta och sjuksköterska då ännu lite oklar, men jag bad att få intervjuas också henne. Dagen efter ringde jag upp dessa sju kvinnor, och vi bestämde tid för intervju. Sålunda fick jag tag i intervjupersonerna Margit, Anna, Ingegerd, Maria, Alice, Gun och Brita, och min andra intensiva intervjuperiod inleddes. Även i dessa senare intervjuer utgick jag från *Fänrik Ståls sägner*, men min avsikt var inte längre att koncentrera mig på diktverket utan jag ville att de skulle berätta både om det och om händelser under och upplevelser av kriget. Mina erfarenheter av intervjuandet med männen hade påverkat syftet med intervjuandet till att handla om berättande om krig.

Den första lottaintervjun gjordes i början av november 2003 med Margit. Hon föddes 1923 som dotter i en familj där fadern var folkskollärare. Under och

efter kriget utbildade hon sig till sjuksköterska och hälsovårdare och arbetade som sådan i många år. Hon hade bott på flera orter på grund av makens arbete, men vid intervjutillfället hade hon dock bott på samma ort under många år. Hon hade varit sanitetslotta på krigssjukhuset i Jakobstad och sjuksköterskelev i Åbo under fortsättningskriget. Hon hade gett ut en självbiografi där hon i korta ordalag beskrev sin tid som lotta, och hon hade också medverkat i ett program i lokalradion där hon berättat om lottaverksamheten. Margit var van vid att tala på band eftersom hon i många år hållit aftonandakter på radion. Denna mikrofonvana var positiv såtillvida att hon inte alls var nervös för mikrofonen, men hon verkade heller aldrig glömma bort den, något som självfallet kan ha lett till att hon tillrättalade eller till och med censurerade sitt berättande. Enligt Frisch är oral history-material producerat i en intervjusituation där intervjupersonen ska förhålla sig till både intervjuaren och den upplevelse som intervjun handlar om. Det som intervjupersonen berättar om produceras i en dialog mellan två individer i ett samtal som är avlägset både tids- och rumsmässigt från det som diskuteras (Frisch 1990:61). Vasenkari betonar att det inte är enbart personerna som deltar i intervjun som möts i intervjusituationen. De bär båda med sig sina olika intressen som beror på deras respektive historiska, kulturella och sociala bakgrunder. Hon säger att den huvudsakliga dialogen ackompanjeras av något hon kallar för skuggdialoger (Vasenkari 1999:55, 61; jfr Ehn 1992:200–210). Grele poängterar att oral history-intervjun inte är ett vanligt samtal mellan två personer. I denna dialogiskt konstruerade text, som intervjun utgörs av, talar intervjuare och intervjuperson både med varandra och genom varandra till en föreställd publik. För intervjuaren handlar det till exempel om hur man lärt sig göra intervjuer, och för intervjupersonen hur man lärt sig berätta om det man varit med om (Grele 2007:14). Grele exemplifierar sådana skuggdialoger med hur han själv flera gånger frågat om sådant som hans lärare eller andra människor hade uttryckt intresse för. På detta sätt fördes en tredje (eller fler) röster in i samtalet. Intervjupersonen tar i sin tur på liknande sätt hänsyn till sina ”inre röster” och hans eller hennes föreställda publik (Grele 2007:14).

Margit var mycket mån om att försöka hjälpa mig så mycket som möjligt, och hon gav mig kontaktuppgifter till Lisa som varit bespisningslotta vid fronten. I och med att Margit var den första personliga kontakten för mig med en kvinna som varit verksam inom lottarörelsen lade hon grunden till de fortsatta intervjuerna om lottorna på hemmafronten. Om jag upplevde Viktor som en ”inofficiell” talesman för veteranerna med avseende på hans aktivitet som sammankallande till olika berättarträffar och redaktör för böcker så upplever jag på motsvarande sätt Margit som ett språkrör för lottorna. Hon

ledde diskussionen under paneldiskussionen och hade tidigt gett sitt berättande offentlig prägel genom radioframträdanden och en utgiven bok. Den bild av lottorna jag fick genom hennes berättande motsvarar i mångt och mycket ett slags officiell bild som i dag finns av lottorna, där deras dygd och arbetsamhet kvarstår av det lottaideal den tidiga Lotta Svärd-organisationen förhöll sig med, men minus den starka fosterländskhet som organisationen byggde på.

Följande intervju gjordes med Anna, född 1919. Hon var uppvuxen i en familj där modern var ordförande i den lokala lottaföreningen och fadern sympatiserade med skyddskåren. Familjen var svenskspråkig, men föräldrarna satte ändå Anna i finsk skola, vilket var mycket ovanligt på den tiden. Modern såg till att Anna skickades på lottakurs i Helsingfors som 18-åring, strax före vinterkriget. Anna höll sedan kurser hemmavid för lottorna i föreningen.¹¹ Hon tjänstgjorde som sanitetslotta vid fronten under vinterkriget. Efter detta gifte hon sig och fick barn, och tjänstgjorde sålunda inte längre aktivt. Hon gav redan under föreläsningen intryck av att vara ovan vid att få uppmärksamhet riktad på sig, och jag kände i ett tidigt skede att det skulle bli en utmaning för mig att fullfölja det som enligt Eva Fägerborg är intervjuarens främsta uppgift, nämligen att få den intervjuade att berätta (Fägerborg 1999:59). Ett brev som Anna hade skrivit från fronten till sin lottaförening lästes upp av Margit på föreläsningen, och Anna hänvisade ofta till detta brev under intervjun och tyckte det var onödigt att hon skulle berätta när allt ändå stod i brevet, som jag fick låna och läsa. Hon verkade uppleva att jag enbart ville komma åt de händelser som hon hade varit med om under kriget, medan jag ville höra henne berätta om dem (jfr Holmqvist 2009). Ett brev skrivet 1940 är något helt annorlunda än en intervju gjord på 2000-talet även om ämnet till synes är det samma. Att berätta om något som man är i färd med att uppleva eller att 60 år senare dra sig till minnes det som hände är inte ett och samma. Detta är ett exempel på att berättande om en händelse i dag inte är en direkt återgivning av händelsen, en tanke jag introducerade i början av boken. Händelsen har filtrerats genom minnet och färgats av traditionerna i samhället. Utöver detta kommer de olika framställningssätten in i bilden: en skriven berättelse och muntligt berättande. Som Lars-Christer Hydén konstaterar är skrivna texter alltid byggda på litterära konventioner som exempelvis önskan om att skapa en sammanhängande framställning, och de är dessutom skrivna för en tänkt läsare. Den muntliga framställningens tveksamheter och rättelser är borttagna i en skriven text, och dessa kan i sig vara betydelsebärande (Hydén 1997:25–26).

¹¹ Den sex månader långa utbildningen för sanitetslottor hölls regelbundet i Helsingfors och Viborg. Den vanligaste utbildningen var den kortare, två veckor långa distriktskursen (*Finlands skyddskärer* 1935:18).

Samma tanke om att det är händelserna och inte berättandet som är det centrala återfinns även hos Johannes som presenteras senare.

Ingegerd föddes 1916, och familjen bodde på många orter eftersom fadern, som var domare, hade tjänst vid olika rättsinstanser i landet. Modern hade merkantil utbildning och ett förflutet som aktivist i självständighetssträvandena i början av 1900-talet. Modern hade på grund av detta i sin ungdom varit tvungen att lämna landet under ett par av de oroliga åren innan Finland blev självständigt. Ingegerd uppvisade en mycket stark fosterlandskärlek och hon berättade att hon hade velat bli sjuksköterska för att kunna bistå Finland när det väntade kriget skulle bryta ut. Hon ville inte uppfylla familjens önskemål om akademiska studier i historia. Ingegerd var ute vid fronten under lång tid, men tvingades söka sig bort från frontförhållandena på grund av nedsatt hörsel, en skada hon ådrog sig på grund av en illa behandlad öroninflammation. Ingegerd var en färgsprakande människa och känd för att inte tveka att ta upp kampen för olika saker, bland annat för kvinnliga präster. Tillsammans med maken hade hon varit mycket engagerad i Amnesty International. Intervjun med Ingegerd är den längsta av alla och det finns nästan fyra timmar inspelat material med henne. Ingegerd hade ett utmärkt detaljminne och hon berättade många historier också om kriget 1918 och om självständighetssträvandena före det som hennes föräldrar varit aktiva i. Genom henne fick jag levande skildringar av hur kvinnor kunde behandlas vid krigsfronten. Även om intervjun avslutades på grund av att bandet tog slut, upplevde jag att vi hade pratat färdigt om det som jag kommit dit för att tala med henne om. När jag berättade om att jag behövde flera kvinnor som hade varit vid fronten som intervjupersoner, tipsade Ingegerd mig om en god vän till henne, Tilde, som varit sanitetslotta under lång tid vid fronten.

Maria intervjuade jag ett par dagar efter Ingegerd. Maria föddes 1924, var klasskamrat med Alice, och släkt med Anna. Detta släktskap till trots hade Maria och Anna inte talat med varandra om lottaverksamheten, ett uttalande som vid intervjutillfället förvånade mig, och som i efterhand har gett mig åtskilligt att tänka på. När de hade träffats med sina respektive makar var det i stället dessas krigsupplevelser som diskuterats, vilket fick mig att reflektera över vems berättande om krig som är möjligt (se nedan det avslutande kapitlet). Maria hade varit jordbrukare i hela sitt liv. Hon var den som hade minst erfarenhet av lottaverksamheten, med sammanlagt ett par månaders aktiv tjänst på krigssjukhus i Jakobstad och Pedersöre. Ändå är hon en av nyckelpersonerna i min förståelse av kvinnornas tystnad eller icke-berättande om kriget. Hon gav ett försiktigt intryck och verkade vara rädd för att framhäva sig själv. Maria var inte bekant för mig sedan tidigare, men däremot visade det sig att hennes son

och jag hade gått en hantverkarkurs i en folkhögskola ett par år tidigare. Jag upplevde att detta var betydelsefullt för henne när det gällde hennes förtroende för mig. Under intervjun satt hennes man i ett angränsande rum, och Maria hänvisade till honom när jag ville att hon skulle berätta om kriget. Som Daniel James har konstaterat är de mest centrala och heroiska figurerna i alla de berättelseversioner om strejk som han har undersökt alltid män – även om kvinnorna hade en mycket aktiv roll i själva händelseförloppet (James 2000:229–230). Att kvinnor hänvisar till sina män eller att man vänder sig till män för att de ska berätta om något handlar om berättarauktoriteten, ett begrepp som blir centralt i diskussionen om krigsberättelse och krigsberättande.

Alice föddes också 1924 i ett jordbrukarhem i samma by som Maria. Hon hade varit verksam som sömmerska och vävlärare. Jag kände Alice lite grann i och med att hon har bott i samma by som jag när jag växte upp, var farmor till en klasskamrat till mig, och genom att jag för min magisteravhandling intervjuat henne om hennes hantverkande. Alice var verksam som sanitetslotta på olika krigssjukhus i Jakobstad under sammanlagt två och ett halvt år.

Att över huvud taget vilja berätta är något som förenar mina intervjupersoner. Bland dem som tvingats uppleva kriget finns det både sådana som gärna och detaljerat berättar om sina upplevelser och minnen och sådana som aldrig berättat för någon om vad de varit med om. Guns make var en av veteranerna jag bad att få intervjuas, men han avböjde och sade att han inte ville tala om något som hade med kriget att göra. Han ville inte heller berätta om minnen av *Fänrik Ståls sägner*, något jag berör även senare. I stället för Guns make intervjuade jag Gun själv, eftersom hon berättade att hon hade varit lotta under kriget. Även hon föddes 1924. Vid intervjutillfället bodde hon fortfarande med sin man i huset där hon vuxit upp. Under 1950-talet bodde Gun i ett par år i Amerika tillsammans med sin man. Gun hade gått tillskäarakademin i Helsingfors och var utbildad sömmerska. Vid intervjutillfället bodde hon i närheten av mig och var bekant till mig eftersom vi delade intresse för trädgårdsskötsel. Gun hade spelat folkmusik och sjungit i kör i många år, och under intervjun sjöng hon några av de tonsatta Runebergsdikterna för mig. Under Arbetarinstitutets lottaföreläsning hade hon på sig sin lottadräkt, som hon hade sparat trots att allt lottamaterial skulle samlas in efter kriget. Då läste hon också upp lottornas gyllene ord.

De tolv gyllene orden som skulle prägla varje lottas liv och verk lyder:

- 1 Gudsfruktan vare ditt livs innersta kraft!
- 2 Lär att älska ditt land och ditt folk!
- 3 Ställ högt ditt lottaideal! Blott som rättrådig, ren och nykter kan du vara en rätt lotta!
- 4 Fordra alltid mest av dig själv!
- 5 Var god!
- 6 Var trogen även i det lilla!
- 7 Glöm ej i motgångens stund det upphöjda i vårt mål!
- 8 Hedra och bistå dina lottasystrar i deras arbete, därigenom stärkes samhörighetskänslan!
- 9 Minns gångna släktleds arbete. Ära de gamla, de har gjort mer än vi!
- 10 Var anspråkslös i dräkt och uppträdande!
- 11 Lär dig självdisciplin, så utvecklar du organisationsdisciplin!
- 12 Lotta, minns att du företräder en stor, fosterländsk organisation! Undvik att göra någonting som kan skada organisationen och dess goda namn! (Koskimies & Koskimies 1964:116–117)

Gun ville mycket tidigt bli lotta och åka ut till fronten, men eftersom hon var minderårig stäckte hennes mor dessa planer. Hon fick nöja sig med att göra paket till soldaterna och laga mat till rekryter tills hon hade åldern inne att bli sanitetslotta. Gun var sina unga år till trots engagerad i lottaverksamheten redan före vinterkriget som bland annat provianteringslotta, och arbetade som sanitetslotta på hemmafronten under hela fortsättningskriget, med vissa avbrott då hon måste arbeta med annat för att tjäna pengar för sitt uppehälle.

Den sjunde intervjun utgående från lottaföreläsningen gjordes med Brita som var född 1922. Brita skrev in sig i lottakåren samma år som vinterkriget bröt ut när hon fyllde 17, den ålder som krävdes för fullvärdigt medlemskap i såväl Lotta Svärd som skyddskårerna (Rautio 2001:20; Eklund 2008:33). Före detta hade hon gjort olika slags frivilligarbete. Hon tjänstgjorde först som luftbevakningslotta i Jakobstad under vinterkriget, och senare som sanitetslotta på olika krigssjukhus där ända till efter vapenstilleståndet hösten 1944. Strax efter kriget ådrog sig Brita tuberkulos och bodde i omgångar på sanatorium och vistades också i Sverige. Hon hade arbetat i affär den största delen av sitt liv efter kriget, både som biträde och som avdelningsföreståndare. Brita var en av dem som var mest tveksamma till att bli intervjuade, och under intervjun framträdde en kvinna som var mycket mån om att skydda sina patienters och

överordnades integritet. Fägerborg talar om att intervjupersoner som är medvetna om "den osynliga publiken" kanske väljer att framhäva, tona ned eller till och med helt undvika att tala om vissa teman eller svara på en del frågor. I intervjusituationen kan den intervjuade kontrollera och styra det som sägs, vilket i sin tur naturligtvis får både etiska och vetenskapliga följder. När man som forskare analyserar och tolkar intervjuerna måste man vara medveten om denna kontroll. Samtidigt innebär detta också ur den intervjuades perspektiv att intervjupersonen kan välja vad han eller hon ska berätta eller inte berätta (Fägerborg 1999:58). Det är ingalunda enbart hos Brita som denna önskan om att förtiga vissa saker märks, men hon utgör det tydligaste exemplet bland mina intervjupersoner.

Det visade sig också att Brita hade frågat folk om vem jag var och fått reda på vem mina föräldrar och far- och morföräldrar var. Jag fick reda på att hon var så att säga bonusmormor till barnen i en familj som var familjebekant till mina föräldrar. Jag hade redan som barn hört om henne under hennes smeknamn, men jag hade inget minne av att ha träffat henne förut. Trots denna släktutredning kände jag på mig att Brita inte kände sig väl till mods i situationen, och jag tyckte till en början att intervjun inte gick så bra. Hon tycktes ha klara förväntningar på vad en intervju var, och det är möjligt att hon själv inte tyckte att hon kunde motsvara dem. När vi kom in på lottaverksamheten blev hennes berättande ledigare, men hon bad mig vid flera tillfällen stänga av bandspelaren, vilket jag också gjorde. Detta kan kanske ses som ett utslag av en oskriven lottaregel som stipulerade att "en lotta pratar inte eller skriver om sitt arbete eller det hon har sett och hört i arbetet till personer utanför arbetsplatsen" (Lukkarinen 1981:216). Naturligtvis kan Britas ovilja att berätta på band haft andra orsaker. När Brita berättade om sin tid som lotta glömde hon ibland bort att bandspelaren gick, vilket resulterade i att Brita berättade relativt fritt om vad hon gjort och upplevt under krigsåren. Ibland frågade hon om bandspelaren var på, och när jag nickade såg hon samtidigt både lite road och besvärad ut, eftersom hon inte hade reflekterat över att den var påslagen och hon eventuellt hade berättat något som hon inte hade tänkt. Enligt Fägerborg händer det ofta att intervjuer inom etnologin och folkloristiken utvecklas till förtroliga och öppenhjärtiga samtal, vilket naturligtvis är bra. Men en effekt kan vara att intervjupersonen berättar mycket mer än han eller hon hade avsett från början (Fägerborg 1999:59). Brita ville flera gånger att jag skulle stänga av bandspelaren, och då berättade hon för *mig*, inte för bandspelaren. Det hon berättade var enligt mig sådant som jag gärna ville ha på band, och jag försäkrade henne om att det hon sagt inte var något "farligt", och att hon inte på något vis utlämnade de personer som hon talade

om. Jag måste övertala och övertyga henne om att få starta bandspelaren igen, och efter ett tag gick hon med på det.¹² När hon då började berätta om samma händelser och personer igen fäste hon blicken stadigt på bandspelaren och började tala standardsvenska efter att tidigare ha pratat dialekt. Jag fick det jag ville på band, men Brita kände sig tydligen inte väl till mods över det hon berättat.

En av de gånger som Brita viftade avvärjande med handen i riktning mot bandspelaren var när hon, som det skulle visa sig, ville berätta för mig om en av uppgifterna hon hade haft på krigssjukhuset. En tid efter intervjun ringde hon mig och ville att jag inte skulle använda det hon hade berättat i omtagningen. Jag förklarade för henne att jag tyckte det hon hade berättat var så spännande. Jag sade till henne att jag skulle skicka just det avsnittet ur intervjun till henne i skriftlig form så att hon själv skulle se att hon inte varit illojal mot vare sig patient eller läkare genom att låta mig använda det. Jag sökte information på internet om denne läkare och hans forskning, och han visade sig ha varit internationellt framstående på forskning om binnikemaskar.

B: Han var överläkare för alla sjukhusen i Jakobstad, och han var tillika, tror jag, nån forskare. Då vi fick patienter som hade mask, binnikemask, så ville doktor Bonsdorff att vi skulle ta vara på den här masken och skölja den och så skulle vi vara noga med att få huvudet med och så skulle vi torka, mäta ut den här masken. På sköljrumsbordet så hade jag utmätt en meter och så brukade jag mäta ut hur många meter det var. Och så skulle de torka, de här maskarna [...] Så vart han sen gjorde av med dem så det vet inte jag, för jag hade inte nåt mera att göra med dem än att jag fick skölja dem och mäta upp dem och ta hand om dem, ge lavemang och ta hand om dem. Men vart han sen gjorde av med dem, för han ville ha reda på de där maskarna, men vad han bedrev för forskning med dem så det vet jag inte. Men jag hörde att han skulle bedriva nån forskning med det. Vad det var så vet jag inte (Brita IF mgt 2003/71–74).

Brita var den som alltid ombads ta hand om de patienter som hade inälvsmask och se till att hela masken kom ut med huvud och allt med hjälp av lavemang. Doktor Bonsdorff som var överläkare för alla krigssjukhusen i Jakobstad bedrev forskning på just inälvsmask och behövde maskarna för sina undersökningar, något som Brita inte var helt införstådd med. Hon gjorde bara det hon beordrats göra, nämligen få ut masken, tvätta och torka den och mäta hur lång den var. Doktorn fick sina maskar och Brita tog hand om patienten. Brita berättade att det var bara på hennes avdelning som man tog emot och

¹² Mönstret påminde om när man trugar vid mat- eller kaffebordet. Alla förväntas känna till reglerna vid detta spel och att det hör till att inte genast ta mera, men att man till slut ska falla till föga för värdinnans trugande.

vårdade patienter med inälvsmask. Hon berättade att det kunde vara ett par, tre, fyra soldater åt gången som led av mask, och de fick sova i matsalen, åtskilda från de andra patienterna. Hon berättade att hon först gav patienterna lavemang, och efter ett par timmar kom masken oftast ut. Om hela masken inte kom på en gång, måste man ge lavemang på nytt. Brita berättade att patienterna var så orkeslösa när de kom in att de var bårpatienter och inte orkade vara uppe. De var anemiska, och huden var gul, även om de inte var speciellt magra. Hon berättade att det tog någon vecka eller så efter att de blivit av med masken innan de var återställda igen och kunde börja umgås med andra patienter på avdelningen. Eftersom Brita sade "masken" i bestämd form singularis, frågade jag om det var fråga om en enda mask, vilket det också var, men Brita förklarade att den kunde vara till och med 15–20 meter lång. Under hela tiden Brita berättade om maskarna, kände jag äckel inför tanken på de långa parasiterna som hon blivit tvungen att ha närkontakt med. Jag frågade henne hur hon klarade av att hantera dem, och Brita svarade:

B: Nå, det var bara att låtsas att jag mäter tyg (B skrattar) Band, låtsas att jag mäter band. Så inte var det nån sak det. Det hörde ju till det jag skulle göra, uppgifterna som jag hade.

S: Å, jag förstår inte hur nån klarar av sånt där jag (S och B skrattar)

B: Det var inte nån annan som ville göra det, så för det så fick jag göra det. För de visste att bara vi fick en maskpatient så fick jag jobb. För det var jag som fick ta hand om det. [...]

S: Det där låter ju, som jag sa här just, att det där är nog bland det värsta jag har hört (B skrattar) Men du måste ju ha otroligt mycket minnen av allt möjligt.

B: Ja, nog minns man ju sånt där, för ser du, inte hade jag handskats med några maskar före jag heller. Så nog var det ju främmande för mig också, men det var väl som sagt nåt slags forskningsarbete som han höll på med, så jag vet inte, men så sa de. Inte frågade ju jag desto mera av doktor von Bonsdorff jag inte, för inte hade jag ju nån myndighet att våga tilltala honom jag så. Jag gjorde bara vad jag skulle göra (Brita IF mgt 2003/71–74).

Jan Trost skriver att vissa anser att man i förväg ska informera om att man kan komma att ställa känsliga frågor under intervjun, men enligt honom är det viktigt att man som intervjuare inte bestämmer vad som kan vara känsligt och för vem det kan vara det. Det som en person upplever som känsligt upplever en annan inte alls så besvärande. Trost hävdar vidare att det knappast finns något som är "alltför känsligt" om man intervjuar under "förtroendefulla former" (Trost 1997:95), något man naturligtvis kan ha olika uppfattning om (se exempelvis Nylund Skog 2002). Historien om maskarna är det tydligaste exemplet i mitt material på intervjupersoners och intervjuarens olika inställning till vad som är känsligt att berätta om. Exemplet ovan med Britas ovilja att

berätta om inälvsmaskarna visar att man som intervjuare inte kan förutse vad andra ska tycka är ”alltför känsligt” att berätta om på band (jfr Alver 1990:85). Brita verkade ha upplevt att hon på något sätt lämnade ut sin chef och sina patienter, och att hon bröt någon form av tystnadsplikt, även om hon på intet vis berättade om något som kunde skada dem som berättelsen handlade om. Ytterligare något som kan ha varit en orsak till att Brita inte ville berätta är att hennes berättande slår hål på den rådande föreställningen om att alla arbetade tillsammans för ett gemensamt mål. Den officiella lottabilden håller, men däremot krackelerar det starka gemenskapstemat, vilket jag utvecklar i den tematiska analysen av berättandet om tjänstgöringen. Att gå emot den rådande traditionen kräver mycket av den enskilda berättaren.

När dessa sju intervjuer med kvinnorna var gjorda började materialet kännas lite skevt, trots att jag nu hade lika många män och kvinnor som intervjupersoner. Denna upplevda skevhet avspeglar säkert till vissa delar min dåvarande syn på vad krigsberättande skulle vara, eller snarare *var* man skulle ha upplevt det man berättade om. Platsen var självklar, krigsfronten. De flesta av kvinnorna jag intervjuade hade arbetat på hemmafronten, endast Anna och Ingegerd hade varit vid krigsfronten. Skevheten blev också tydlig genom de faktiska olikheterna i upplevelserna för de kvinnor som varit nära stridslinjerna och arbetat i fältförhållanden och de som arbetat hemmavid på krigssjukhus. Även om jag inte hade en jämförelse i åtanke, kändes det viktigt att åtgärda denna upplevda skevhet. Dessutom var Ingegerd inte lotta, utan utbildad sjuksköterska. Jag ville ha tag i flera kvinnor med krigsfronterfarenhet, och jag ville helst ha en sjuksköterska till. Jag tyckte också att jag ville höra flera män som hade haft högre ställning under kriget. Av de män jag hittills intervjuat var det endast Vilhelm som hade en högre militär rang. Via de intervjuade kvinnorna hade jag fått kontaktuppgifter till två kvinnor som varit verksamma vid fronten: Lisa och Tilde. En släkting till mig, Joel, ringde till och med min far och sade att han också skulle vilja bli intervjuad efter att han i *Jakobstads Tidning* hade läst om en utställning jag gjort om *Fänrik Ståls sägner* på biblioteket i Jakobstad med anledning av Runebergs jubileumsår 2004 (Othman 2004). Joel hade inte haft någon högre grad under kriget, men eftersom han hade så att säga anmält sig som frivillig till mig, tyckte jag det var självklart att kontakta honom. Jag hade också haft i tankarna att intervjuva någon som varit fältpräst. Av en slump berättade jag för en bekant om mitt avhandlingsarbete och hon berättade att hennes morfar varit fältpräst. Sålunda ringde jag upp Åke. Johannes hade omtalats av flera av dem jag intervjuat som exempel på någon

som kunde kallas för hjälte, han hade också haft lite högre ställning även om han inte varit officer. Min tredje intervjurunda inleddes sålunda i mars 2004.

Kontextualiserande intervjuer

Nästan ett år och en hel del tankearbete efter den allra första intervjun träffade jag Åke, som var född 1914, och intervjuade honom i mars 2004. Han hade verkat som präst på flera ställen i landet. Åke var inkallad under vinterkriget, men var då förlagd i Vasa. Under fortsättningskriget tjänstgjorde han som fältpräst i tre etapper. I och med mina föräldrars tidigare församlingsengagemang var även Åke bekant till namnet. Åke hade en mycket mjuk och stillsam, men samtidigt värdig framtoning, och intervjun med honom hade en ganska högtidlig karaktär. Tack vare Åke fick jag inblick i ett annorlunda frontliv jämfört med det som de som tjänstgjort som soldater eller befäl upplevt. Hans frontliv var annorlunda såtillvida att han arbetade som präst, vilket innebar bland annat att han inte bar vapen eller bodde i soldatkorsu¹³.

Intervjun med Lisa gjordes några dagar senare. Även Lisa föddes 1914, och hon är sålunda den äldsta kvinnliga intervjupersonen. Lisa växte upp i ett jordbrukarhem och hade gått i folkhögskola och vävskola. Hon hade arbetat som 4H-ledare, vävlärare och drivit café och vandrarhem. Lisa var ogift, och bodde ensam i sin del av en bondgård när jag intervjuade henne. När det blev krig ville Lisa ut till krigsfronten för att få vara nära sina bröder, och hon hade tjänstgjort som provianteringslotta först vid brigaden i Dragsvik och sedan på olika ställen nära fronten. Lisa gav intryck av att vara en kvinna med vänlig själ och fast vilja, en kvinna som inte hade varit rädd för att ta saken i egna händer när så hade krävts. I yngre år snickrade hon en vävstol av specialmodell åt sig när ingen på snickeriet hon kontaktat ville åta sig uppdraget. Vävstolen stod fortfarande på vinden och Lisa förevisade den för mig efter intervjun när det framkommit att jag intresserade mig för hantverk. Fastän Lisa vid intervjutillfället var snart 90 år gammal brukade hon cykla ett par kilometer in till centrum varje vecka. Hon hade dock börjat få vissa problem med minnet. Lisa var aktiv i veteransammanhang och hon hade brukat berätta om lottalivet vid olika publika tillställningar. Lisa var den enda lottan i mitt material som haft hand om proviantering vid fronten. Hon hade väldigt lätt för att skratta och lika lätt för att gråta. Det var tack vare henne som jag började reflektera över hur en upplevd känslomässig likhet eller olikhet påverkar förståelse, och det känslomässiga samspelet mellan intervjupersonen och intervjuaren. Vi hade båda lätt för att skratta och gråta, och vi kände på oss att detta bäddade för ett

¹³ En korsu är ett nedgrävt skyddsrum i skogen där mannarna bodde.

ömsesidigt samförstånd. Genom ett begrepp som jag kallar känslkontakt, härlett från begreppet tankekontakt (Marton & Booth 2000), vill jag senare i boken visa hur känslor kan vara en väg till förståelse – inte ett hinder för det.

Något som jag fick klart för mig inför intervjun med Lisa var att det inte var alldeles uppenbart för alla vad en doktorsavhandling är. När jag kom för att intervjua Lisa trodde hon att jag var något slags läkare, eftersom jag på telefon hade sagt att jag skriver doktorsavhandling. Hon hade tydligen gjort en förhastad koppling mellan ordet doktor och ordet läkare. Lisa förstod inte varför jag ville prata med henne om kriget när jag nu en gång var läkare (jfr Wollinger 2002:55 [online]). Redan när jag steg in genom dörren märktes det på henne att hon var nervös inför träffen, även om hon samtidigt verkade glad och förväntansfull. Intervjun skedde på vårvintern och jag visste att hon bodde i en gammal bondgård, så jag hade tagit ett par yllesockor med mig för att inte behöva frysa om fötterna. Jag sade till henne att jag hade egna sockor med och visade skrattande de många stoppningarna undertill. Då verkade spänningen släppa för Lisa och hon sade att hon knappast behövde vara nervös inför en som hade stoppade sockor på fötterna. Jag uppfattade det som att mina stoppade sockor ökade hennes tillit till mig. Att tillit är viktigt i intervjusituationer omnämns allmänt i litteraturen om kvalitativa intervjuer (t.ex. Trost 1997; Kvale 1997; Marander-Eklund 2004). I ett kapitel lite längre fram försöker jag reda ut vad det är som bidrog till en tillitsfull atmosfär i de intervjuer jag gjorde.

Tilde intervjuade jag dagen efter Lisa. Tilde föddes 1916 i en jordbrukarfamilj. Hon hade gått i folkskolan, och under årens lopp intresserat sig för olika kurser och kortare utbildningar. Efter kriget gifte hon sig och paret bosatte sig i södra Finland, där maken var affärsinnehavare. Vid tiden för intervjun hade Tilde bott många år i Jakobstad. Hennes stora dröm hade ändå varit att bli sjuksköterska, men som barn hade hon haft tuberkulos och blev därför inte antagen till sjuksköterskeutbildningen. Tilde blev lotta före vinterkriget och under detta krig lagade hon mat åt rekryter på hemmafronten. Efter genomgången sanitetslottakurs arbetade hon först på ett krigssjukhus i Jakobstad, och sedan på fältsjukhus vid fronten. På grund av en svår knäskada tvingades hon sluta som lotta i aktiv tjänst. Tilde ställde sig till en början rätt tveksam till att bli intervjuad, dock inte för att hon inte skulle ha något att berätta utan för att hon i eget tycke hade framställts på ett missvisande sätt i en tidigare intervju för ett annat ändamål, och hon sade till mig att hon lovat sig själv att aldrig mera låta någon intervjua henne. Tilde sade dock att hon räknade med att jag skulle vara annorlunda eftersom jag blivit introducerad för henne av hennes goda vän Ingegerd. Hon sade också att hon trodde att jag

skulle förstå henne bättre eftersom jag var kvinna. Tilde verkade höra till dem som anser att kvinnor förstår andra kvinnor bäst, och att en kvinnlig intervjuare är annorlunda i positiv bemärkelse för en kvinna än en manlig. Också inom forskarvärlden finns det många med samma tankegång (se exempelvis Minister 1991). Tilde var mycket mån om att försäkra sig om att jag inte skulle hantera det hon berättade lika illa som hon upplevde att den tidigare intervjuaren gjort. Jag försökte förklara för henne hur jag hade för avsikt att använda intervjumaterialet. Jag gjorde också en kopia av banden från intervjun och gav kopian till henne. Jag kommer dock troligen aldrig att bli kvitt tanken om att Tilde kan känna sig kränkt och missförstådd också av mig, även om jag försöker analysera och tolka det hon berättade så ärligt jag kan och försöker ge en rättvis bild som den intervjuade kan acceptera.

Om Tilde var tveksam till att intervjuas, var Joel desto villigare. Joel var släkt med min far, och tog självmant kontakt med honom och ville bli intervjuad. Vid tillfället för telefonsamtalet var det inte aktuellt för mig med flera intervjupersoner, men när behovet senare uppstod tog jag kontakt med honom. Joel föddes 1920 i en jordbrukarfamilj. Joel var soldat under fortsättningskriget och hade vid vissa tillfällen hand om hästar, som också hade inkallats. Han hade arbetat som folkskollärare på olika håll i landet, men bodde nu sedan länge i Karleby. Joels sjukliga hustru satt stundvis med under intervjun och hon yttrade sig också ibland. Jag tyckte mig då lägga märke till att Joel blev störd i sitt berättande. Jag ville och försökte göra intervjuerna utan att de intervjuades makar var närvarande, men eftersom vi oftast befann oss i deras gemensamma hem, kunde det ibland inte undvikas under kortare stunder. Jag har liksom Charlotte Hagström kunnat konstatera att en anhörigs närvaro påverkar berättandet (Hagström 2002:49 [online]), vilket också märktes tydligt hos David där hustrun som hört honom berätta tidigare ville att han skulle berätta om sådant som hon uppfattat som viktigt och intressant.

Joel var vad man kunde kalla en spjuver, och han var känd för sina muntliga upptåg i alla tänkbara situationer. Jag visste inte hur det skulle gå att intervju honom om ämnen som jag tyckte var svåra och allvarliga. På grund av tidigare erfarenheter av hans historieberättande och tilltag visste jag inte heller riktigt hur jag skulle förhålla mig till honom. Men förutom att han berättade om soldatlivet i stort gav Joel exempel på kamratskapet mellan människa och djur. Jag fick höra många personliga återgivelse av inkallade hästar, skötseln av dem och sorgen över dem när de stupade. Det var dock svårt att hålla tand för tunga när jag direkt eller genom antydningar fick höra sådant som går emot mina egna värderingar och åsikter, något jag problematiserar i kapitlet "Möten med ryssen". Det är framför allt här som empatin, inte sympatin, måste tas i

aktivt bruk av mig. Den empatiska intervjun, en term jag valt för min förhållning till intervjuer och efterarbetet med dem, handlar inte om att man ska vara ”trevlig”, utan att man ska försöka ta till sig av den andres förståelsehorisont, om vi talar i Gadamers termer. Diskussionen om den empatiska intervjun är omfattande och jag ägnar den ett helt avsnitt nedan (se kapitlet ”Empatiska intervjuer”).

Den tionde och sista intervjun med en manlig veteran gjorde jag med Johannes i början av april hemma hos hans släkting när Johannes var där på besök. Johannes föddes 1921 i ett jordbrukarhem. Johannes var plutonchef under fortsättningskriget, och sårades svårt under ett patrulluppdrag. Johannes var vida känd bland veteraner och även därutöver för sina bedrifter under kriget, och han hade även gett ut flera böcker om kriget. Efter kriget flyttade Johannes till Sverige.

Att det inte alltid är intervjuaren som har övertaget under intervjun vilket man ofta anser fick jag erfa under intervjun med Johannes. Redan när jag kontaktade honom per telefon fick jag en känsla av att jag kanske inte borde ha gjort det, men eftersom jag hade tagit initiativet till intervjun fick jag stå mitt kast. Han undrade om jag hade sett filmen *Framom främsta linjen*¹⁴ som då gick på biograferna, och när jag svarade att jag inte hade gjort det eftersom jag var lite orolig för hur jag skulle klara av stridsscenerna, ansåg han att det var en förutsättning om jag skulle intervju honom. Han ansåg också att han redan skrivit så mycket om sina upplevelser att det borde kunna räcka för mig att läsa hans böcker. Samma tankegång dök alltså upp här som hos Anna, Anders och Vilhelm – mer eller mindre uttalat. Vi bestämde dock tid och plats för intervjun. Utan den direkta uppmaningen att se filmen hade jag knappast sett den på storduk, utan hellre väntat tills den getts ut i annat format för hemmabruk. När jag sedan infann mig för intervjun, knackade på ytterdörren och tog ett steg tillbaka nerför trappan kom jag att stå två trappsteg nedanför golvnivån. Jag är ganska kortvuxen så när Johannes öppnade dörren verkade han inte se mig eftersom hans ögonhöjd var en bra bit ovanför mitt huvud. Birgitta Meurling skriver om att hon blev varse sin yttre framtoning när hon intervjuade gymnaster: också hon kände sig ganska liten i förhållande till flera av dem hon intervjuade. Meurling gjorde intervjuerna för svenska Skolverkets räkning och man kan förmoda att hon därmed betraktades som en representant för en auktoritet (Meurling 2002:36–37 [online]), medan jag själv inte hade

¹⁴ Den första krigsfilm som gjorts på svenska i Finland *Framom främsta linjen* (2004) handlar delvis om 61:ans förehavanden vid Tienhaara och uppföljaren *Tali-Ihantala* (2007). Det vore intressant att studera den första filmen ur ett oral eller public history-perspektiv och se efter hur intervju material används och fungerar tillsammans med övriga filmsekvenser i ett dialogiskt förhållande mellan filmens skapare och publiken (jfr Frisch 1990:148).

någon myndighet eller institution i ryggen. Att jag var kort kan därmed eventuellt ha gjort att jag uppfattades som yngre och mindre vetande än jag i själva verket var, ett förhållningssätt gentemot mig som jag upplevde mycket starkt under hela intervjun.

Johannes uppträdde på alla sätt artig och belevat, men min litenhetskänsla höll sig stadigt kvar. Under intervjun kände jag det som att han testade min bildning (jfr Thompson 1980:162) i och med att han höll sig på en mycket abstrakt och teoretisk nivå. Han använde bland annat stilistiska begrepp som hiatus och konsonantkollision, talade om ryska filosofer, Luthers syn på bonden och religioners påverkan på människan. Han berättade inte alls om händelser och upplevelser från kriget, utan uppehöll sig främst kring sina teoretiska lärofäder som påverkat hans sätt att leda sitt manskap i kriget. Jag tyckte visserligen det var väldigt spännande att höra en så mycket äldre människa ge uttryck för sina tankar och stundom ganska radikala åsikter, men jag hade ändå önskat att han också hade berättat om sina upplevelser. Telefonen ringde ett par gånger under intervjun, och samtalen var ämnade för honom, vilket förorsakade avbrott i intervjuandet. Dessutom var Johannes stressad vid intervjutillfället, på grund av att han hade ett digert program när han var på detta tillfälliga besök i hemlandet. Efter en timme frågade han mig om jag hade flera frågor och uppmanade mig att i så fall ställa dem snabbt. Allt detta sammantaget gjorde att jag kände mig illa till mods under hela intervjun, och det rådde inga som helst tvivel på vem som hade övertag och makt i intervjusituationen. Här kan eventuellt de divergerande föreställningarna om vad en intervju är ha spelat en roll: Det kändes mer som att Johannes tänkte sig samtalet som en journalistisk intervju än som en folkloristisk forskningsintervju. Kvale konstaterar att intervjusituationen kan innebära både positiva känslor, som intellektuell nyfikenhet och ömsesidig respekt, och mera negativa som kan ge upphov till försvarsmekanismer och till och med vara ångestskapande. Enligt honom är det viktigt att vara medveten om dynamiken mellan intervjuare och intervjuperson och ta hänsyn till den både i intervjusituationen och i analysen efteråt (Kvale 1997:39). Detta kan ändå ibland vara lättare sagt än gjort, trots att man har de bästa avsikter. Även här är det viktigt att påminna mig själv essensen i den empatiska intervjun: att försöka förstå varför någon berättar som den gör utan att döma eller bedöma från min egen utgångspunkt eller ställa mig själv och min förståelse av något som ett ideal.

Den sista intervjun lät vänta på sig ända till augusti 2004. Under året förekom en mängd artiklar om kriget i dagspressen eftersom man firade att det var 60 år sedan kriget tagit slut. Vid midsommartiden 2004 publicerades artiklar om de hårda striderna som utkämpats vid Tali och Ihantala i juni 1944.

Om den därpå följande flykten skrev Dagny som varit fältsköterska en artikel i *Vasabladet*. Jag ringde upp henne, frågade om jag fick intervjua henne, och sålunda blev hon min sista intervjuperson. Dagny föddes 1917 i en jordbrukarfamilj. Hennes lärare övertygade föräldrarna om att hon måste få fortsätta studera, vilket hon också fick. Efter studenten ville hon studera vidare och blev småningom antagen till sjuksköterskeskolan i Åbo. Som sjuksköterskeelev blev hon kommenderad till militärsjukhuset Tilkka i Helsingfors, men hon tjänstgjorde också på olika fältsjukhus under kriget. Alla yngre sjukvårdsutbildade blev satta i krigets tjänst. Efter kriget blev hon sjuk och fick åka till Sverige genom sjuksköterskeföreningens försorg för att få bättre mat och omvårdnad. Hon fick tjänst i Sverige och gifte sig med en svensk man. Efter hans död flyttade hon tillbaka till Finland. Dagny var en av två intervjupersoner som berättade om flykten från Karelska näset. Hon gav uttryck för en stark förvisning om att hon inte skulle göra om det hon gjorde i unga år. Med hennes berättande om avslutningen på kriget stängde jag av mikrofon och bandspelare för fältarbetet.

Intervjuerna gjordes under åren 2003–2004, alltså omkring 60 år efter att krigshändelserna ägt rum. Berättandet om dem är givetvis präglad dels av minnets förmåga att sovra, glömma och framhäva vissa komponenter på bekostnad av andra, dels av att olika tidpunkter under livet låter olika minnen framträda beroende på vad som anses vara *comme il faut* eller rentav förväntat. Så kan jag tänka mig att intervjupersonerna i dag är påverkade av de samhällsideal som finns i dag när de väljer vad de vill berätta för mig, men att de kanske för några decennier sedan inte hade berättat på samma sätt, för att deras omgivning då inte hade ansett samma teman vara intressanta eller ens tillbörliga. Likaså är jag som lyssnare och som den som väljer ut vad jag vill beskriva i min text beroende av vad som i dag anses vara viktigt: det som i dag är aktuellt i samhällsdebatten hjälper mig att se sådant i berättandet som jag kanske för några år sedan inte alls hade lagt märke till.

Från fänrik Stål till berättande om krig

Saldot av fältarbetet var tjugo intervjuer. Alla intervjuer är över en timme långa – de flesta runt en och en halv – och den längsta är närmare fyra timmar. Sammanlagt omfattar mitt inspelade material drygt 35 timmar. Detta har jag transkriberat, vilket gett mig omkring 500 sidor utskrifter att arbeta med. En mera omfattande diskussion om transkriptionsarbetet finns i ett senare avsnitt (se avsnittet ”Transkribering som maktutövande”).

Materialiet är heterogent, men min avsikt är heller inte att göra jämförelser. Intervjuerna med de första sju personerna och de senare tretton har väldigt olika utgångsläge med tanke på för det första min avsikt att göra dem och för det andra min kunskap om kriget och lottalivet. Avsikten med intervjuerna förändrades i och med att jag bestämde mig för att utvidga projektet till en doktorsavhandling om berättande om krig, vilket jag gjorde eftersom jag fann det intressant att männen jag skulle intervjuas om *Fänrik Ståls sägner* – visserligen också om hur dikterna använts i kriget – berättade så mycket om sina egna krigsupplevelser. Jag hade förväntat mig att få höra om hur de hade läst boken, jämfört personer från verkliga livet med figurerna i dikterna, eller själva velat handla som hjältarna i dikterna och sålunda hämtat inspiration ur verket. När jag ställde mina inledande bakgrundsfrågor om personuppgifter, inklusive sådant som jag avsåg som korta uppgifter om deras militära grader och liknande, förväntade jag mig inte att som i ett fall få höra över en timme krigsberättande innan jag kom åt att ställa mina frågor om *Fänrik Ståls sägner*. Min vetenskapliga nyfikenhet väcktes: Varför var detta berättande om krig så viktigt?

Materialiet är heterogent också med avseende på intervjupersonerna. Jag har manliga och kvinnliga intervjupersoner; de är soldater och befäl, lottor och sjuksköterskor, frontlottor och lottor från hemmafronten, sådana som varit med under hela krigsperioden och sådana som deltagit i ett par månader. En del berättade motvilligt, andra mer än gärna. En del berättade självständigt, andra behövde en mera dialogbaserad intervjustrategi (jfr Ukkonen 2007:4 [online]). Den äldsta intervjupersonen var vid intervjutillfället 92 år, den yngsta 79. En del hade ett digert minnesförråd att ösa ur, andra besvärades av minnesstörningar.

Några av kvinnorna tyckte inte de hade något särskilt att berätta, och en av dem tyckte till och med att jag skulle fråga hennes man om kriget när jag ville veta om hennes upplevelser från kriget. Männen verkade i det stora hela mera säkra på vad de skulle berätta om. Flera av männen hade i olika sammanhang skrivit om eller på liknande sätt medverkat till att föra sina upplevelser vidare.

Men alla jag intervjuade talade om kriget, vilket inte är en självklarhet särskilt när det gäller krigsveteraner.

Olikheterna i vanan att berätta är däremot stora. Flera av kvinnorna ville att jag skulle stanna bandspelaren vid olika tillfällen eftersom de inte tyckte det var lämpligt att ta upp det de berättade om på band. Under tiden att bandspelaren var avknäppt berättade de mera frimodigt. Jag försökte få dem att berätta på band också det de just berättat endast för mig, och oftast gick de med på det efter viss övertalning. Som Kristina Minister konstaterar är en intervjusituation nära besläktad med ett publikt framförande, och som sådant ofta främmande mark för kvinnliga intervjupersoner (Minister 1991:30). När några av männen ville att jag skulle stanna bandspelaren var det på grund av svårigheter att sitta länge, för att de skulle hämta något som de ville visa för mig eller för att hemtjänsten kom med mat. Den ”dolda publiken”, som jag nämnde om ovan, verkar vara mera närvarande hos kvinnorna, eller så finns det sådana komponenter i deras berättande som tystats ner av en eller annan orsak. Denna ovilja att berätta på band, alltså inte att berätta för mig, gjorde mig också nyfiken: Vad var det de upplevde behövde döljas, och varför? Det här, liksom den fråga om varför männen överlag så gärna berättade om krigsupplevelserna, hör nära samman med innehållet, substansen i intervjuerna och jag kommer givetvis tillbaka till dessa frågor. Utan en analys av samspelet i intervjusituationen skulle dessa frågor kanske aldrig ha väckts.

4 Empatiska intervjuer

Hela avhandlingen kretsar kring det återkommande ordet möten. Alla dessa möten hade inte kunnat bli till utan projektet om berättande om *Fänrik Ståls sägner* som i sin tur ledde till de inledande mötena mellan mig och intervjupersonerna. Oral history är en dialogisk diskurs som är uppbyggd av både det som intervjupersonerna säger och av forskarens närvaro på fältet och hans eller hennes presentation av det material som skapats där (jfr Portelli 1997:3; Portelli 2004:23).

När man talar om möten kommer man in på Martin Bubers resonemang kring två olika sätt att möta sina medmänniskor: förhållningssättet Jag-Du eller förhållningssättet Jag-Det (Buber 1963). I oral history strävar man efter det första förhållningssättet i relation till sina intervjupersoner. En Jag-Du-relation kännetecknas enligt Ruth Illman och Peter Nynäs av omedelbarhet, närvaro och förändring. Man strävar efter att se den andra som ett subjekt, ”en unik, gränslös person, omöjlig att fånga i kategorier och allmänna typer” (Illman & Nynäs 2005:48). Enligt Illman och Nynäs är likhet mellan parterna i en relation inte en förutsättning för mötet i Bubers resonemang, utan det handlar snarare om att ”respektera och verkligen se sin motpart” (Illman & Nynäs 2005:50) Jag ser en direkt koppling mellan Bubers Jag-Du-förhållningssätt och att se den person man intervjuar som en aktiv del av dialogen, alltså som en intervjuperson. Anna Johansson kopplar ihop Bubers olika sätt att förhålla sig till medmänniskorna med Margareta Ljungs olika förhållningssätt till att lyssna (Johansson 2005:256). Ljung kallar lyssnandet för egoistiskt, projektivt eller empatiskt. I det första fallet drivs intervjuaren av ett begär att vilja ha, medan intervjuaren i det andra går så helt upp i den andras berättande att han eller hon inte längre kan skönja det annorlunda eller avvikande. Det tredje och sista sättet att lyssna kännetecknas enligt Ljung av respekt för och tacksamhet gentemot den människa som delar med sig av sina erfarenheter. Ljung anser att det är den sista typen av lyssnande som kan skapa det nödvändiga utrymme som enligt henne är en förutsättning för ett kreativt samtal med en annan människa (Ljung 1995:230). Det är den sistnämnda typen av lyssnande som kommer nära det som Buber kallar ett äkta Jag-Du-möte. De här tre olika sätten att lyssna sammanfaller delvis med tre modeller för forskningsintervjuer som Margery B. Franklin (1997) urskiljer: informationsutvinning, delad förståelse och diskursmodellen. I det följande diskuterar jag dessa tre modeller och ett annat, dels kritiserat, dels prisat förhållningssätt till att intervjuas kallat solidariska

intervjuer i förhållande till termerna empati och sympati för att skapa en grund för min egen term: den empatiska intervjun.

Intervjun som samspel

Av de tre intervjumodellerna som Franklin funnit är det informationsutvinningsmodellen som kan räknas som en kvantitativ intervju, medan de två andra – delad förståelse och diskursmodellen – är klart kvalitativa till sin essens. I den första typen av intervju försöker man utvinna känslor, idéer och kunskaper ur intervjupersonen. Intervjuaren ställer frågor och intervjupersons uppgift är att besvara dem. Målet här är objektivitet och att få ett jämförbart material som ska kodas och kvantifieras. Forskningsintervjun som bygger på delad förståelse innebär att intervjuaren försöker förstå hur intervjupersonen upplever något utgående från hans eller hennes eget perspektiv. I den här modellen ses närhet som önskvärd och inte distans som i den första, och man strävar efter en dialog med intervjupersonen i stället för att undvika den. Honnørsorden här är tillit, ömsesidighet och jämlikhet, och målet är att få ett nyanserat beskrivande material som speglar intervjupersons egna erfarenheter. Man tänker sig dock att intervjupersonen ska kunna sätta sin egen förståelse inom parentes. Den tredje intervjutypen kallar Franklin för diskursmodellen och där ses intervjun som en situerad språklig aktivitet. Den har vissa likheter med den andra intervjutypen, men de båda intervjumodellerna betonar olika saker. Här ser man intervjun som ett pågående samspel mellan människor som har språket som medel, och både intervjuare och intervjuperson har aktiva roller i detta samspel. Det som uttrycks i intervjun är ett resultat av spelet. Denna modell ifrågasätter både antagandet om att intervjuaren kan eller bör vara objektiv och att dennas förståelse kan eller ska exkluderas. I stället utgår man från att både intervjuaren och intervjupersonen uppfattar situationen från var sitt specifikt perspektiv, som man försöker synliggöra och problematisera i stället för att förneka det. I den här modellen är också frågan om makt betydelsefull, både den makt som hör till personernas sociala position och den maktrelation som hör till intervjusituationen. Här ser man intervjun som en meningsskapande process som är konstruerad som en interpersonell situation där man måste uppmärksamma att intervjuarens egenskaper påverkar det som sägs (Franklin 1997). Det är i den sistnämnda modellen jag själv placerar mina intervjuer – eller snarare mitt förhållningssätt till intervju som metod, intervjupersoner, till mig som intervjuare, till det som skapas i dem och till hur jag avsett använda intervjuerna.

När jag har tänkt på mitt eget intervjuande och vad jag skulle benämna det, kom jag i kontakt med termen solidariska intervjuer. Solidariska intervjuer är en term som stämmer väl överens med Franklins andra intervjumodell: delad

förståelse. Termen användes först inom dansk kvinnoforskning (se Ljung 1995:222) och har senare upptagits av Karen Davies och Johanna Esseveld. Definitionsmässigt ligger den rätt nära den typ av intervju som man arbetar med inom folkloristiken förutom att det konsekvent är tal om kvinnor som intervjuar andra kvinnor. I en solidarisk intervju ska intervjusituationen präglas av respekt för den intervjuade som ska få tid på sig att berätta om vad hon själv tror, tänker och tycker utan att styras av intervjuarna. Forskarens uppgift är att gå in i den värld som hon målar upp och att försöka förstå intervjupersonens värld utgående från hennes perspektiv (Davies & Esseveld 1989:24). Så långt håller jag med dem. Enligt Davies och Esseveld måste man i en solidarisk intervju inte heller bidra med berättande om liknande erfarenheter som den intervjuade berättar om, vilket i sig är bra. Om ett sådant krav hade ställts hade man inte kunnat intervjuva någon utan att själv ha varit med om det man vill intervjuva om.

Jag har valt att inte kalla mina intervjuer för solidariska av flera skäl. Det första är själva ordet solidarisk intervju. Termen kan, som Jan Trost säger leda till missuppfattningar att intervjuaren ska vara solidarisk med intervjupersonens åsikter (Trost 1997:69). Ett annat problem med termen är att intervjupersonen kan missuppfatta intervjuarens engagemang och vilja ha hjälp av intervjuaren (Ljung 1995:223–224). Ett tredje är känslan av godtrogen aningslöshet i förhållande till intervjuarens roll. Visst anser jag också att tillit och ömsesidighet är av yttersta vikt i en intervjusituation, och att ett respektfullt lyssnande är eftersträvansvärt, men man måste ändå alltid hålla i minnet att intervjuare och intervjuperson inte har en jämlik position i förhållande till varandra i intervjusituationen och det efterföljande analysarbetet. Det finns dominans, kontroll och makt i allt samspel och all samvaro. I Franklins diskursmodell finns utrymme för en kritisk granskning av intervjuarens intentioner och påverkan (Johansson 2005:256; jfr Vasenkari 1999:61). Termer som solidariska intervjuer, fördjupade samtal, det autentiska mötet eller biografiskt samtal stammar från sociologiska forskare som velat fjärma sig från de kvantitativa undersökningar som, enligt Margareta Ljung länge varit förhärskande åtminstone inom svensk sociologi (Ljung 1995:218). Mina empatiska intervjuer ska förstås i en existerande kvalitativ kontext, inte som en önskan bort från kvantitativa metoder.

Härnäst diskuterar jag hur jag förhåller mig till begreppet empati i den empatiska intervjuer.

Empati och sympati

Ordet empati är besvärligt. *Svensk ordbok* (2004) ger definitionen ”(förmågan till) inlevelse i andra personers reaktioner”, ett värdeneutralt ord. Enligt Ulla Holm har en ökad användning av ordet empati däremot gett det en positiv klang. Ordet ”empatisk” har fått betydelsen välvillig och hjälpsam (Holm 1992:67). Här har ordet empati laddats med betydelsen av ett ord som det ofta förväxlas med, sympati. Ordboken definierar sympati både som ”känsla av uppskattning” och som ”välvillig förståelse och ofta solidaritet” (*Svensk ordbok* 2004). Såväl Thompson som James betonar vikten av att visa sympati för ens intervjupersoner och att lyssna sympatiskt (Thompson 1980:173; James 2000:202). När man går till psykologisk litteratur råder det däremot större klarhet. Johan Cullberg definierar empati som ”förmågan att utifrån vad en annan människa säger och hur hon betar sig kunna få en realistisk förståelse för hennes inre känslor och upplevelser” (Cullberg 2006:160). Enligt Annika Lantz är empati ”inkännande i en annan varelses tänkande och kännande” (Lantz 1993:121). Hon kopplar alltså ihop både tanke och känsla, och anser att det är inkännandet av hur den andre tänker och känner sett ur dennes perspektiv som är grunden för förståelsen av den andra. Intervjuarens uppgift är att ”möta den andre empatiskt” (Lantz 1993:121), det vill säga att intervjuaren ska försöka betrakta det som sägs utifrån dennes perspektiv, och alltså försöka lämna sig själv och sina referensramar. Som Lantz påpekar är empati ett uttryck för perspektivskifte (Lantz 1993:121). Enligt Holm kan empati ses som en ”känslomässigt präglad kunskap” – genom empatin närmar man sig en annan människas känslor. Det är viktigt att komma ihåg att man kan förstå någon empatiskt också om man inte tycker om honom eller henne eller tycker som han eller hon gör (Holm 1992:66–67).

Empati betyder inte, vilket Cullberg också betonar, det samma som sympati, att sympatisera och att uttrycka medlidande. Man kan ha en empatisk förståelse av någon utan att sympatisera med honom eller henne (Cullberg 2006:160). Med Arthur P. Ciaramicoli kunde man säga att sympati försöker trösta och empati försöker förstå. Empati behöver och signalerar en viss känslomässig distans (Ciaramicoli 2000:48). När jag använder ordet empati och präglar termen empatiska intervjuer är det med detta i åtanke. Jag har Jan Krag Jacobsens kompilatdefinition i bakhuvudet. Enligt honom är empati ”förmågan att sätta sig in i hur den intervjuade upplever världen. Det är inte det samma som hur man själv upplever det om man skulle befinna sig i hans eller hennes situation” (Krag Jacobsen 1993:79). Jag upplever att denna syn på empati och empatisk förståelse går nära Gadamers begrepp förståelsehorisont, som presenterades ovan.

Att göra vad jag vill kalla för empatiska intervjuer till skillnad från att föra tröstande samtal är en konst i sig. Ciaramicoli uttrycker essensen av dessa empatiska intervjuer när han nästan poetiskt beskriver hur man ska göra när man intervjuar. Man ska: ”lägga örat mot en annan människas själ och lyssna uppmärksamt på dess enträgna viskningar. Vem är du? Vad känner du? Vad tänker du? Vad betyder mest för dig? Detta är de frågor som empatin vill utforska” (Ciaramicoli 2000:21). Dessa frågor ligger också nära dem som jag i analysen och tolkningen av intervjuerna efteråt ställer intervjupersonerna. Ciaramicoli uttrycker i stort sett samma sak när han drar upp riktlinjer för hur man visar empati som Marander-Eklund när hon ger råd om att göra intervjuer, men jag upplever att Ciaramicoli går ännu några steg längre när det gäller att uppmärksamma den egna personen och betona det terapeutiska inslaget i intervjurollen. Hans riktlinjer för hur man visar empati är att ställa öppna frågor, gå långsamt fram, undvika förhastade omdömen, uppmärksamma sin egen kropp, lära av det förflutna, låta berättandet ta sin tid och sätta gränser (Ciaramicoli 2000:56). Han skriver att ”empatin påminner [...] oss om att detta är den andra personens resa; vi är där för att tjäna som följeslagare, hjälpare, rådgivare. Vår roll är inte att leda utan att följa, inte att dominera utan att delta, inte att få sista ordet utan att hålla igång tankeutbytet” (Ciaramicoli 2000:70). Det är just det som är intervjuarens uppgift när man gör empatiska intervjuer. Det engagemang för och i berättandet vi visar är empati, och vår uppgift är att hjälpa den som berättar att berätta om det han eller hon vill berätta om.

Tillit¹⁵ är en viktig faktor för att en intervjuperson ska berätta. Tillit är ett ofta använt begrepp i intervjusammanhang, men lika ofta som det nämns lika sällan har det utsatts för närmare granskning. Detta ämnar jag göra härnäst.

¹⁵ Se Lagerspetz 1998 för en filosofisk diskussion om tillit.

Tillit som förutsättning för berättande

I sådana mellanmänskliga möten som jag valt att kalla empatiska intervjuer strävar man efter både en känslomässig och tankemässig förståelse. Här är tillit en viktig beståndsdel (se Strandén 2005). I det följande går jag in på den interpersonella dynamiken i intervjusituationen. Framför allt diskuterar jag sådant som jag upplever skapade en tillitsfull atmosfär under mina intervjuer. Att öka tilliten i intervjusituationen kan enligt Lena Marander-Eklund göras genom att man för intervjupersonen redogör för vem man är, av vilken anledning man vill intervjua och vad intervjuerna ska användas till. Den förtroendefulla atmosfären kan man åstadkomma genom att visa att man har gott om tid och att man ställer öppna frågor (Marander-Eklund 2004:98). Mitt tidigare nämnda exempel med Lisa och mina stoppade yllesockor visar att det kan vara fråga om mycket små detaljer som gör att man lyckas åstadkomma en tillitsfull atmosfär mellan sig själv och intervjupersonen.

Berättelsens utformning ”kan bero lika mycket på situationen inom vilken den kommer till stånd, som på händelsen eller upplevelsen den gestaltar” (Nylund Skog 2002:141). I situationen ingår både intervjuaren och intervju-person. Även Alessandro Portelli framhåller tydligt de inblandade personernas betydelse för utformningen av intervjun. Han säger att om en annan person hade gjort intervjun om samma ämne men öppnat för samtalet på ett annat sätt hade den intervjuade använt sig av andra ord (Portelli 1997:10; Portelli 2004). Detta styrker mitt antagande att det var av central betydelse att det var just jag som gjorde intervjuerna och att det var för mig intervjupersonerna berättade om sina upplevelser och erfarenheter i det samspel som utgör intervjun. Med detta vill jag inte påstå att intervjupersonerna inte skulle kunna berätta berättelser med samma innehåll för andra, men med en annan intervjuare hade intervjuerna sett annorlunda ut.

Det är inte bara intervjupersonens erfarenheter som formar intervjun. Intervjuarens person, förmåga och intresse är av stor betydelse för utformningen av intervjun. I *Svensk ordbok* (2004) definieras ordet tillit som en ”övertygelse om (ngns) trovärdighet eller goda avsikter i förh. till personen i fråga”. Utöver den eventuella inkongruensen i den intervjuades och intervjuarens förståelse av vad en intervju är, vilket jag påpekat ovan, tycker jag mig se att det är tre huvudsakliga faktorer hos intervjuaren som påverkar känslan av tillit hos den intervjuade i intervjusituationen: intervjuarens person, intervjuarens professionalitet och intervjuarens sociala sammanhang.

Intervjuarens person

Som Kvale uttrycker det är det intervjuaren själv som är forskningsverktyget (Kvale 1997:136). Härmed ser jag det som motiverat att lyfta upp mitt eget deltagande i intervjun i syftesformuleringen: erfarenheter av krig berättas för just mig i den specifika intervjusituationen, inte någon annan. Enligt Hagström kan olika variabler som exempelvis kön, ålder, geografisk hemort, etnisk bakgrund, yrke, utbildning, sexuell läggning eller fritidsintressen vara av betydelse för vad som upplevs som möjligt att tala om, och hur väl intervjuare och intervjuperson förstår varandra. Hon poängterar också vikten av att vara medveten om att man är så mycket mera än enbart intervjuare (Hagström 2002:50 [online]). Enligt Hagström finns det likheter och olikheter mellan en själv och ens intervjuperson som man kan lyfta fram eller tona ner beroende på vad man vill tala om och studera. Andra finns ständigt närvarande och är omöjliga att inte fästa avseende vid. När hon själv intervjuade nyblivna fäder om deras föräldraskap var exempelvis det faktum att hon var kvinna och framför allt hennes vid några av intervjuerna gravida mage sådana betydelsebärande skillnader som inte gick att ignorera, vare sig av henne själv eller av hennes intervjupersoner (Hagström 2002:44 [online]). Sådana betydelsebärande skillnader eller likheter har i mitt fall, liksom antagligen i många andras, varit ålder och kön, medan däremot eventuella skillnader eller likheter vad gäller social bakgrund, hemort och därtill hörande språk (i meningen högspråk eller dialekt) eller utbildningsnivå inte alltid varit lika omedelbart synliga (se exempelvis Wollinger 2002 [online], Fägerborg 1999, Johansson 2005:239).

Etnicitet, med därtill hörande språk eller språklig variant, kön och ålder är de faktorer som jag här vill kategorisera som hörande till intervjuarens person. Alla mina intervjupersoner är födda och uppvuxna i svenska Österbotten i västra Finland, så även jag. I och med detta hade vi den geografiska ursprungsmiljön gemensam, även om bland annat tiden för när vi vuxit upp har varit olika. De flesta av mina intervjupersoner har jordbrukarbakgrund, och även om min familj inte varit bönder har jag vuxit upp i en liten by på landsbygden. Även Bente Gullveig Alver kände av positiva effekter av att ha vuxit upp i en liknande miljö som den där hon gjorde fältarbete. I och med att hon kände till de sociala spelreglerna blev hon snabbt accepterad (Alver 1990:14). Frisch betonar vikten av att anses vara en del av gemenskapen av dem man intervjuar för att man ska vinna deras tillit (Frisch 1990:149). Min språkliga bakgrund, liksom mina intervjupersoners, är svensk. Både lokal dialekt och en variant av svenskan som ligger närmare högspråket ser jag som mina egna språk, och intervjuerna gjordes på den variant som verkade ligga

närmast intervjupersonens. Jag är övertygad om att min österbottniska landsbygdsbakgrund i positiv riktning påverkade möjligheten att vinna intervjupersonernas förtroende.

Jag upplever att jag i förhållande till kvinnorna fick mycken tillit tack vare att jag själv är kvinna, något som också utsades av en del av de intervjuade kvinnorna själva. Enligt Thompson finns det "vissa typer av förtroenden beträffande det sexuella beteendet" som är lättare att ge en person av samma kön (Thompson 1980:175). Birgitta Meurling skriver att vissa forskare förfäktar enkönade och homosociala intervjukontexter eftersom dessa av dem anses gynna samspelet och kunskapsproduktionen (Meurling 2002:31 [online]; se Minister 1991). Det finns då enligt henne ett antagande om att kvinnor och män helt enkelt är olika och att kvinnor förstår varandra bättre, och att kvinnor föredrar att samtala med andra kvinnor och att män i sin tur helst talar med andra män. Men enligt Meurling finns det exempel både där det varit så, och där det inte alls har varit så (Meurling 2002:38 [online]). Som Illman och Nynäs konstaterar tar förståelse och främlingskap form i varje relation mellan unika individer (Illman & Nynäs 2005:57). Lika lite som vi kan förutsätta att alla från samma land eller med samma religiösa eller etniska bakgrund ska förstå varandra kan vi utgå från att könstillhörighet skapar en automatisk förståelsegrund.

Enligt Jan Trost föreligger en risk för förgivettaganden om intervjuaren och intervjupersonen är av samma kön (Trost 1997:43). Han kan måhända ha rätt i detta påstående, men jag anser att han glömmer bort att det kan finnas andra skillnader än kön som gör att intervjuaren och den intervjuade ändå är så olika att inte så mycket kan tas för givet. Däremot håller jag med honom om att det kan vara en fördel att de båda parterna i intervjusituationen är av olika kön, eftersom intervjuaren då kan ställa sådana frågor som kunde verka naiva eller självklara om en man ställde dem till en annan man eller en kvinna till en annan kvinna (Trost 1997:43). Meurling påpekar att det här handlar om huruvida man har ett inifrån- eller utifrånperspektiv – ett upplevelsenära eller ett upplevelsedistanserat perspektiv – på samma sätt som när det gäller andra faktorer. Ibland är inifrånperspektivet en tillgång, ibland utanförskapet (Meurling 2002:39 [online]; jfr James 2000:140).

Susanne Wollinger som studerat de värnpliktigas vardagsliv fann att hennes kön och ålder vid vissa tillfällen var en tillgång för henne, medan dessa aspekter vid andra tillfällen inte hade någon större betydelse. Att hon var kvinna och fyrtiotre år när hon gjorde sitt fältarbete bland unga värnpliktiga män hade dock betydelse ur ålders- och könspektivet, säger hon, men påpekar också att det inte hade utgjort någon kvalitetsskillnad om hon varit

man och i tjugofemsåldern, men att det däremot säkert hade varit annorlunda (Wollinger 2002:54 [online]). Ålderskillnaden var i vissa fall till och med större än sextio år mellan mig och intervjupersonen, och jag är mycket väl medveten om att den åldersmässiga skillnaden påverkade intervjupersonernas berättande för mig. Jag tror till och med att ålderskillnaden inverkar positivt på tillitskänslan, åtminstone i flera fall.

För mig har det varit viktigt att försöka uppnå en förståelse så att säga inifrån av det som berättats för mig. I intervjusituationen upplevde jag det som problematiskt att ställa frågor om något som jag inte själv hade en inifrånförståelse för. Däremot verkade intervjupersonerna i många fall ivriga att få berätta om sina erfarenheter och upplevelser för en i deras ögon ung människa. För dem verkade min brist på inifrånperspektiv inte vara något problem, snarare tvärtom. Jag visade också klart och tydligt att jag verkligen ville få reda på saker som jag inte visste så mycket om, och att jag inte bara ville få mina tidigare fakta bekräftade. Anna Johansson kunde också konstatera att de äldre personer hon intervjuat tycktes känna sig trygga i rollen som berättare eftersom hon hade rollen som andäktigt lyssnande yngre som lärde sig om det de hade att berätta. Hon beskriver sina relationer till dessa äldre kvinnor som avslappnade och varma, och att hon i dessa relationer var positionerad som dotter, en roll som hon själv kände sig trygg i (Johansson 2005:258). Anna Grönholm har för sin uppsats om roller intervjuat äldre människor på Åland. Grönholm tar bland flera andra upplevda roller upp den som lärling i intervjusituationen (Grönholm 2003:30–31). Även den internationellt ansedda oral history-forskaren Portelli berättar om att han brukar anta rollen som lärling när han gör intervjuer. Genom att säga till intervjupersoner att han vill *lära sig* om en viss händelse i stället för att gå ut med att han *studerar* den konstaterar han att han har lyckats få folk att berätta (Portelli 1997:63; jfr Thompson 1980:25).

När några av mina intervjupersoner frågade mig hur och vad de skulle berätta bad jag dem berätta för mig som om de berättade för ett intresserat barnbarn. Jag känner också mycket väl igen mig i rollen som lärling, som mycket väl kunde vara en variant av det tänkta barnbarnet som lyssnar på morfar eller mormor. Att jag bad mina intervjupersoner berätta för mig som om jag var en nära släkting, kan också ha bidragit till att avståndet minskade mellan dem och mig i intervjusituationen. Här kommer även in en ämnesspecifik aspekt om samtal om kriget. Det verkar vara viktigt för krigsgenerationen att förmedla sina minnen till yngre. De yngre generationerna kan ha en annan inställning till kriget och berättandet om det (Eriksen 1995:11). I Eeva Peltonens forskningsmaterial kom det fram att det har varit svårt eller

svårare för krigsgenerationens barn att ta till sig föräldragenerationens krigsberättande. Denna klyfta mellan generationerna är inte typisk för finländska förhållanden, utan förekommer i hela Europa, enligt henne. Peltonen anser att det verkar vara så att den yngre generationen inte har orkat eller brytt sig om att lyssna och att barnen ifrågasatt föräldragenerationens sätt att förhålla sig till det som hände under kriget (Peltonen 1997:90, 95). Däremot fick de yngre generationerna, med början från dem som föddes under sent 1950-tal och framåt, inte ett lika laddat förhållande till kriget och hågkomsterna från det. Peltonen frågar sig om det är först krigsgenerationens barnbarn som vill och orkar lyssna på far- och morföräldragenerationens krigsminnen (Peltonen 1997:131–132). Men man får ändå aldrig glömma bort det som Vasenkari så tydligt vill påminna om, nämligen att ”elev-läraryrket” – där det är forskaren som säger sig påta sig elevrollen och tror sig ge över lärarrollen till intervjupersonen – implicerar ett hierarkiskt förhållande som inte överensstämmer med den faktiska intervjusituationen. Det är sällan eleven, säger hon, som bestämmer ämnet och om responsen på frågorna är adekvat. Att tänka i de här banorna kan dölja den asymmetriska karaktären på förhållandet mellan intervjuperson och intervjuare (Vasenkar 1999:66).

Hur intervjupersonerna uppfattade mig i intervjusituationen har också konsekvenser för maktbalansen mellan dem och mig. Den eventuella makt jag som intervjuare med universitetsbakgrund hade minskade i och med min självpåtagna roll som barnbarn, och troligen också i männens fall för att jag är kvinna. Ålderskillnaden på 50–60 år gjorde mig mindre ”farlig” och mera ”hanterlig” i rollen som det intresserat lyssnande barnbarnet.

Intervjuarens professionalitet

Att ge sig ut i fält med inspelningsapparat och frågor kräver naturligtvis förberedelser. Man måste veta hur apparaten fungerar och känna sig väl till mods när man använder den. Som jag nämnde ovan kallade jag bandspelaren för anteckningsblock inför intervjuerna för att på det sättet minska eventuell stress man kan känna när man vet att ens tal och berättande kommer att spelas in (jfr Thompson 1980:167–168). Sättet på vilket man genomför intervjun är också en tillitsskapande faktor – intervjuerna ska kännas som att det är en yrkesmässigt kompetent människa som sitter framför dem.

Det finns många egenskaper hos intervjuaren som påverkar hur intervjun utformas, däribland flexibilitet och följsamhet (se exempelvis Marander-Eklund 2004). Egenskaper som intresse och respekt för människor är enligt Bo Nilsson nödvändiga hos den som intervjuar, liksom förmåga att visa förståelse och en viss smidighet i sättet att reagera. Ett visst mått av tålmodighet som gör det möjligt

att sitta lugnt och lyssna till det som berättas är också nödvändigt (Nilsson 2002:16 [online]). Enligt Kvale strävar man efter att utnyttja intervjuarens förmåga att fånga det studerade temats alla nyanser och dimensioner, och hur väl man lyckas med detta är beroende bland annat av intervjuarens känslighet för och kunskap om ämnet för intervjun. Samtidigt med detta krav på känslighet och förkunskaper finns ett krav om en medvetet intagen naivitet från intervjuarens sida, något jag varit inne på nyss (Kvale 1997:38–39) som gör att man kan ställa frågor som verkar självklara (jfr Thompson 1980:161).

Men naturligtvis krävs också förberedelser av annan art innan man kan ge sig ut i fält. Man ska läsa in sig på det ämne man har tänkt intervjua om så att man kan ställa genomtänkta frågor. Som jag nämnde tidigare är det enligt vissa forskare centralt med en gedigen kunskapsbakgrund. Eftersom mina intervjupersoner under början av fältarbetet mer eller mindre gled över från berättande om *Fänrik Ståls sägner* till berättande om krig hade jag inte haft möjlighet att förbereda mig för berättande om kriget innan fältarbetet inleddes. Eller snarare – jag hade inte insett i förväg att mina frågor om *Fänrik Ståls sägner* skulle generera berättande om krig i den utsträckning de faktiskt gjorde. Däremot var jag väl insatt i diktverket. Jag tror att den tillit jag eventuellt förlorade i och med mina brister i kunskap om kriget återvann jag genom att ärligt säga och visa att jag inte visste så mycket om detta. Om man ser det ur ett maktperspektiv kan min eventuella maktposition i egenskap av akademiker och intervjuare ha mjukats upp och sålunda fört mig närmare mina intervjupersoner tack vare min okunskap om kriget.

Jag lade ytterligare märke till att självpositionering är något som skapar tillit i en intervjusituation. Det är viktigt att visa var man står. I intervjuer om svåra ämnen som exempelvis krig, där det dessutom under långa tider funnits starka åsikter som tidvis delat nationen, fann jag det skäligt att på ett så neutralt sätt som möjligt låta min egen syn på saken komma fram. Något annat tror jag också varit omöjligt. Viveca Adelswärd konstaterar att berättelser som riktar sig till någon som är negativt inställd till ämnet förmodligen hade sett annorlunda ut (Adelswärd 1997:202). Då jag berättade att min farfar och morfar varit ute i kriget eller att min farfar drömde mardrömmar så länge han levde fick jag troligen andra slags svar än om jag inte berättat det. Jag upplever att jag å ena sidan kan ge uttryck för den tacksamhet och beundran jag känner för veteranerna och lottorna, samtidigt som jag å den andra kan känna förståelse för de unga män som medvetet valde att inte stanna i Finland och strida utan flydde över till Sverige för att slippa kriget. Om jag inte hade visat min position hade jag troligen betraktats med viss skepsis och det är möjligt att jag inte visats den tillit jag i många fall upplevde.

Min roll som intervjuare är också viktig för att skapa tillit hos den som intervjuas. Jag försökte göra klart för intervjupersonerna att det är samma ”jag” som intervjuar och som arbetar vidare med materialet. Detta mitt vetenskapliga jag ser jag som en kombination av mitt personliga eller privata jag och min akademiska utbildning. Jag ville framstå som den vanliga, men samtidigt unika, människa jag är, som är intresserad av att höra om det just dessa intervjupersoner kan berätta, och som samtidigt är akademiker som vill göra vetenskap av intresset.

Intervjuarens sociala sammanhang

Till kategorin intervjuarens sociala sammanhang vill jag räkna släktskap mellan intervjuare och intervjuperson eller kännedom om intervjuarens släktingar. Att intervjuaren och den intervjuade själva är bekanta sedan tidigare eller på ett eller annat sätt har gemensamma bekanta hör också hit. Även de respektive personernas boningsort är av betydelse i sammanhanget. Min intervjuperson Joel är släkt med min far, och tog självmant kontakt med min far och ville bli intervjuad. Att det var han som hörde av sig och ville bli intervjuad ser jag bland annat som tecken på tillit från hans sida. Henriks hustru var avlägset släkt till mig, och under intervjun återkom vi flera gånger till vems barnbarn jag var. Som jag nämnde ovan hade Brita frågat runt om vem jag var. Trots släktutredningen hon gjort och vår diskussion före intervjun kände jag på mig att Brita inte kände sig riktigt tillfreds i situationen, men jag är övertygad om att utredningen gjorde att tilliten till mig ändå ökade. Margit, Åke och Ingegerd kände i olika grad till mina föräldrar.

Att kunna hälsa från någon som jag redan intervjuat och som rekommenderat den person som jag ringde till upplevde jag också som en viktig tillitsskapande faktor. När jag ringde Lisa berättade jag att det var Margit som tyckte att hon kunde vara en lämplig intervjuperson. Axel hade sagt det samma om Vilhelm, liksom Janne om Henrik, och så vidare. Det här innebar samtidigt att flera av intervjupersonerna kände varandra och kanske hade en viss föreställning om vad som skulle berättas i och med att rekommendationen kom från ett visst håll. Redan denna lilla anknytning mellan mig och en annan som blivit intervjuad och som var bekant för den som jag då skulle intervju upplevde jag som en förenande faktor mellan den intervjuade och mig.

Att själv ingå i ett samhälle är naturligtvis inte alltid en förutsättning för en lyckad intervju. Ibland kan det vara lättare för någon att öppna sig och berätta om sina erfarenheter och upplevelser för en främling som man kanske aldrig mera kommer att träffa. I sådana situationer ligger en mycket större vikt vid

intervjuarens professionalitet och person. Som Kvale säger är intervjuandet ett hantverk. Intervjuaren är redskapet, och det finns inga metodregler som gäller för alla ämnen och i alla sammanhang. I alla lägen måste forskaren lita till sitt eget omdöme. Resultatet är beroende av intervjuarens kunnande, känslighet och empati, säger Kvale, men påminner om att man inte får glömma bort tekniken och kunskapen trots att forskarens person tillmäts en så avgörande roll (Kvale 1997:101). När jag gjorde mitt fältarbete hade jag dock stor nytta av att intervjuerna gjordes i ett mindre samhälle, där jag själv av intervjupersonerna ansågs ingå. Av dem blev jag inplacerad och lokaliserad i deras mentala landskap, och därigenom tillskrevs jag vissa kvaliteter som människa vilket gjorde att jag hos just mina intervjupersoner synbarligen väckte tillit som intervjuare.

Något jag redan varit inne på är de maktförhållanden som finns i intervjusituationen. Härnäst vill jag ta upp problematiken kring makt och omakt i tal och skrift.

5 Makt och omakt i tal och skrift

I det förgående kapitlet diskuterade jag komponenter i intervjuerna som kunde ge upphov till en känsla av tillit för mig. I detta antagande att tillit är en viktig och positiv beståndsdel finns en förmodan om en hierarkisk ordning i situationen där intervjuaren är den som innehar makt och intervjupersonen saknar eller åtminstone har mindre makt på grund av exempelvis utbildningsnivå eller social position (jfr Fägerborg 1999:66).

I de ovan presenterade intervjumodellerna av Franklin syntes samtidigt tre olika sätt att förhålla sig till frågor om makt i intervjusituationen. I den första modellen där man strävade efter att få information råder en maktobalans till förmån för intervjuaren – frågor ställs och intervjupersonen ska besvara dem. Modell nummer två förespråkade delad förståelse och där är jämlikhet en grundbult i förhållningssättet. Denna enögda strävan efter jämlikhet slätar över den maktproblematik som de facto finns i en intervjusituation, liksom troligen i alla samtal. Denna överslätande och osynliggörande tendens försöker man däremot råda bot på genom att förhålla sig till intervjun som samspel och därmed erkänna och kritiskt granska maktaspekterna från olika vinklar.

Jag vill här granska maktaspekter i intervjusituationen, i bearbetningen från tal till skrift och i den analyserande och tolkande aktiviteten efteråt.

Makt som en faktor i intervjusituationen

Om man tittar på det jag hittills skrivit ser man dels att jag förhåller mig till dem jag intervjuar som intervjupersoner, det vill säga som aktiva subjekt som tillsammans med mig skapar det material jag sedan har att arbeta vidare på. Idealiskt sett strävar vi efter jämlikhet och samarbete, ändå är det forskaren som definierar när det är jämlikt och enligt vilka premisser samarbetet sker. Den här diskussionen utgår således från *mina* upplevelser av intervjusituationen. Det är både möjligt och troligt att mina intervjupersoner upplevde det hela annorlunda.

Jag utgick ändå från att jag skulle prata med och lyssna på äldre människor som hade erfarenheter som jag själv saknade. Rätt snart insåg jag också att mina förberedelser var av annat slag än vad uppgiften egentligen krävde, en brist jag gjorde mitt bästa för att rätta till i mån av möjlighet under fältarbetets gång. I många fall kände jag mig underlägsen mina intervjupersoner på grund av mitt bristfälliga kunnande om kriget. Detta är ändå inte ett argument för att jag skulle ha varit i underläge under intervjuerna. Det finns många aspekter av makt i själva intervjusituationen. Till vissa delar är det forskaren som har makten, till vissa delar är det intervjupersonen. Men lite för ofta utgår forskare

ändå från att det alltid är de som har makten över den som blir intervjuad. Eftersom det är forskaren som formulerar problemet, analyserar och tolkar materialet och slutligen presenterar det (Nilsson 2002:17 [online]; jfr Kvale 1997:13) tänker han eller hon att forskaren själv också i intervjusituationen är självklar innehavare av makten. Jan Trost poängterar dock att intervjuare och den som intervjuas inte är jämlika eftersom den intervjuade är expert på sig själv och sitt liv och intervjuaren är expert i sitt yrke (Trost 1997:68). Som Portelli konstaterar är det intervjupersonerna som i fältsituationen är innehavare av den kunskap som forskare försöker komma åt. Som han ser det har intervjuaren kanske en viss status i samhället i egenskap av forskare, men det är intervjupersonerna som är vänliga nog att dela med sig av den kunskap de besitter och som gör det möjligt för forskaren att göra vetenskap (Portelli 1997:64).

Enligt James finns det ett antagande om att den intervjuade är ett offer vars minne och identitet forskaren beslagtar och utnyttjar. Enligt honom undervärderar man intervjupersonen om man förhåller sig på ett sådant sätt till honom eller henne, även om man gör det i så att säga bästa välmening (James 2000:139). Intervjupersonen är som vi redan tidigare sett ett subjekt med egen vilja och egen agenda i intervjusituationen.

Det är också viktigt att se intervjupersoner som individer, inte som grupp, och sålunda olika. Varje intervjusituation är därmed unik och så även den maktbalans som ingår i den. Min egen erfarenhet är att en del av intervjupersonerna så att säga tog makten över intervjun och styrde denna dit han eller hon själv ville på olika sätt. I exempelvis Dagnys fall ställde hon till och med en fråga som hon verkade tycka att jag borde ha ställt, något hon också kommenterade: "Men du vet, man var ung, nu talar jag om livet där ute i ödemarken, man var ung och om du skulle fråga 'Hur överlevde ni?', nu frågar jag i stället för att du skulle fråga" (Dagny IF mgt 2004/46–47). Enligt Jan Trost kan den intervjuade och den som intervjuar aldrig vara helt jämställda i alla avseenden. Intervjuarens relation till den som intervjuas är inte den samma som den intervjuades relation till intervjuaren. Trost anser att det är viktigt att man strävar efter en jämlik relation, och att man kan göra detta genom att försöka minimera den makt som intervjuaren ändå oftast tillskrevs på grund av sin utbildning (Trost 1997:68).

Maktproblematiken hänger vidare i allra högsta grad samman med en viss typ av reflexivitet. Fastän det är forskaren som har utarbetat frågorna och förhoppningsvis är medveten om sin agenda, är både intervjuare och intervjupersonen i lika hög grad utlämnade åt varandras godtycke i intervjusituationen. Man kan råka ut för pratglada intervjupersoner som gärna

talat också om annat än det man frågar om eller sådana som svarar nästan enstavigt på frågorna och inte alls verkar vilja berätta, eller gör det motvilligt. Under intervjun är det visserligen intervjuaren som ställer frågorna men det är intervjupersonen som väljer hur och vad han eller hon svarar, det vill säga det är i högsta grad den intervjuade som ger oss det material som vi forskare efter intervjun analyserar, tolkar och presenterar.

Samtalet om den mänskliga livsvärlden som sker i forskningsintervjun utmynnar småningom i en utskrift som ska analyseras och tolkas. Analysen av utskriften kan enligt Kvale ses som en fortsättning på samtalet som påbörjades i intervjusituationen. Analysen ger möjligheter att genomforska tänkbara innebörder i intervjupersons svar eftersom analysen, enligt Kvale, flyttar fokus från det sagda till det som kunde ha sagts (Kvale 1997:49, 167). Bland annat därför är det viktigt att reflektera över hur man transkriberar, varför man gör som man gör och vilken bild man ger av intervjupersonerna och intervjusituationen genom det sätt på vilket man använder transkriptionen som bas för citat.

Transkribering som maktutövande

Efter hand som jag gjorde intervjuerna överförde jag dem från talad form på band till transkriberade texter. Den muntliga formen omformades och blev skriftlig, vilket kräver och medför bedömningar och avgöranden (Kvale 1997:149). Som Steinar Kvale säger är utskrifterna översättningar från ett talat språk med dess regler till ett skrivet språk med annan uppsättning av regler. Utskrifterna är i sig tolkande konstruktioner och abstraktioner, avkontextualiserade från det levande samtalet mellan två människor (Kvale 1997:152). Genom utskrifterna strukturerar man intervjun i en form så att den går att analysera närmare. Denna strukturering är i sig också början till en analys, konstaterar Kvale (1997:155) liksom det ofta citerade uttrycket "transkription är en analytisk akt" ger vid handen (jfr Klein 1990).

Det finns inga standardiserade former eller koder för hur en utskrift ska göras eller se ut, skriver Kvale. Alla beslut måste fattas från fall till fall, och stilen är avhängig vem utskriften är avsedd för: forskaren, intervjupersonen eller kommande läsare. Frågor man i alla hänseenden måste ta ställning till är om man ska transkribera ordagrant, med alla upprepningar, pauser, betoningsskiftningar, suckar, gråt och skratt eller om man i utskriften ska närma sig skriftspråket (Kvale 1997:156; se också Portelli 2004:34). Jag arbetade själv fram en version som jag hade tänkt skulle användas av mig (eller någon annan) i forskningen. I en förhoppning om att närma mig mina intervjupersoner under det inledande projektet "Fänrik Stål i våra minnen" skickade jag en

transkription av intervjun till respektive intervjuperson. Jag tänkte det vore bra att intervjupersonerna fick läsa vad vi hade pratat om och att de skulle kunna rätta mig där jag missat något väsentligt, exempelvis ort- eller personnamn. Jag förklarade för alla att en transkription ska ses ungefär som de grova plankor som en möbelsnickare använder när han eller hon ska göra en vacker möbel – inte som den färdigsnickrade och polerade möbelen i sig. Jag visste att det skulle kunna kännas lite konstigt att se sina utsagor i skrift, lite på samma sätt som det kan vara lite ovant att höra sig själv på ljudband. Vad jag inte hade insett var att det skulle kunna vara så känsligt som det var för en av mina yngre intervjupersoner, som alltså inte finns med i materialet för avhandlingen. Kvale konstaterar dock att det kan vara klokt att ge intervjupersonerna en transkription med mera flytande skriftlig form, och inte den ordagrant – om än noggrant – utskrivna versionen. För någon som inte är van vid att arbeta med transkriptioner kan en sådan ordagrann utskrift framstå som osammanhängande, talet som förvirrat och intervjupersonen som någon med ”lägre förståndsgåvor”, som Kvale uttrycker det (Kvale 1997:158; jfr Frisch 1990:85). Händelsen ledde till att jag i fortsättningen beslutade mig för att inte skicka kopior av transkriptionerna till de senare intervjupersonerna. I ett fall gjorde jag en ljudbandskopia av intervjun till en av kvinnorna, och till en annan kvinna skickade jag, som ovan nämndes, ett kort utdrag ur transkriptionen av ett avsnitt som hon kände sig lite osäker inför. I några fall fick jag tillbaka transkriptionerna korrekturlästa, något jag är mycket glad över.

Den transkriberade texten såsom den sedan används som underlag för citat ska enligt Kvale återges i den publicerade texten i skriftspråklig form eftersom ordagranna återgivelser av talspråk eller dialekt är eller kan vara svåra att förstå i skrift. Enligt honom ska man göra undantag från denna regel endast när den språkliga formen är viktig för studiet, som exempelvis i sociolingvistiska undersökningar (Kvale 1997:241). Kvale får medhåll av Frisch, men av en annan anledning. Enligt Frisch är vi vana vid att läsa sådant som sagts av politiker och andra makthavare och då är deras tal alltid återgivet som skriftspråk. De som inte har en högre position i samhället citeras oftare genom talspråk. Samtidigt, säger Frisch, är det viktigt att reflektera över hur det muntliga ska representeras i skrift (Frisch 1990:86, 81). Enligt Portelli är materialet i oral history-forskning ett samarbete mellan intervjupersoner som är medvetna om att deras muntliga utsagor ska resultera i en skriven text och intervjuaren/forskaren som utför skrivarbetet. Den som skriver texten är enligt Portelli skyldig att skriva på ett sådant sätt att läsarna ständigt påminns om det muntliga ursprunget av texten de läser. Portelli kallar oral history för en

samtalsgenre där det muntliga och skriftliga har utvecklats tillsammans för att tala med varandra om det förflutna (Portelli 2004:24).

Jag har själv valt att översätta talet till en språklig variant som ligger rätt nära skriftspråket för att göra texten så läsbar som möjligt utan att ge avkall på en viss autenticitet från intervjusituationen. Jag har därför valt att bibehålla en del särdrag i citaten, eftersom jag anser att dessa ger en verklighetsförankring som en översättning till skriftspråk skulle sakna. Jag vill att citaten ska ha en talspråklig prägel, och det har jag försökt åstadkomma genom att låta ordföljden stå som den är i inspelningarna, behålla vissa dialektala drag liksom särfinlandssvenska ord och uttryck, samt ge en översättning av de finska uttrycken som förekommer i citaten i fotnoter. Längre pauser finns markerade med tre punkter, som utmärks (...). Jag markerar klipp i citat genom [...]. För att visa min egen närvaro i intervjusituationen har jag valt att låta mina kommentarer och uppbackningsljud kvarstå. Upprepningar som jag uppfattat som icke meningsbärande, utan mera som utfyllnad har jag däremot tagit bort. Jag har funnit det motiverat att redigera så lite som möjligt för att bibehålla den muntliga karaktären.

Makt att analysera och tolka

Som jag redan konstaterat har forskaren ensam makten i det efterföljande analys- och tolkningsarbetet i så måtto att ingen annan person deltar med sin fysiska närvaro i efterarbetet. Maria Vasenkari poängterar denna förskjutning från "primärdialogen där två subjekt förhandlar om betydelser" och tillsammans skapar materialet till den dialog som måste uppstå mellan forskaren och materialet när forskaren återvänder från fältet. Som hon säger är det "forskaren som bestämmer formen, innehållet och den analytiska tolkningsramen" (Vasenkari 1999:61). Detta görs baserat på de teorier, kategorier och konventioner som forskaren väljer. Den som håller pennan har också ordet i sin makt. Denna maktfullkomlighet som Vasenkari synliggör förpliktar. Den kunskap som producerats i samspelet mellan intervjuperson och intervjuare är fragmentarisk och öppen, och det finns heller inga fasta betydelser och slutgiltiga tolkningar, framhåller Vasenkari. Enligt henne förväntas forskaren fortsätta tolka och engagera sig dialogiskt i förhållande till materialet (Vasenkari 1999:61–62).

Det är i det dialogiska förhållningssättet till fältarbetet en lyhördhet gentemot det som uttryckts som en av nycklarna finns till att minska forskarens egenmäktighet. Det är forskarens förhållningssätt, inte forskningsramen, som är det väsentliga här. Frisch påminner till exempel om att det inte finns något inneboende i oral history som garanterar att dokumenten blir förstådda på dess

egna villkor. Det han förespråkar är *shared authority*, delad auktoritet, om man på allvar vill ägna sig åt oral history. Enligt Frisch är forskaren skyldig att verkligen lyssna till det som sägs, till att använda sin expertis och sina privilegier ”för att försäkra oss om att andra hör vad som sägs av dem som alltid kunnat tala, men som oftast inte blivit hörda” (Frisch 1990:71). Frisch förespråkar historia underifrån, och ser därmed den delade auktoriteten som ett emancipatoriskt verktyg.

Enligt Frisch finns det även en tendens att låta de med mera sociopolitisk makt komma med historiska bedömningar och svepande utlåtanden om händelsers betydelser och orsaker genom citat av deras personliga berättande, medan ”vanligt folk” citeras om personliga upplevelser och känslor. Vem som här ges makt att yttra sig om historiska händelser följer enligt Frisch nära klass- och maktgränser. Han menar också att denna korrelation mellan tolkande makt och sociopolitisk makt knappast är tillfällig eller utan effekt (Frisch 1990:172). Denna frågeställning om vem som har berättarauktoriteten tar jag upp på nytt i slutet av boken, men då i termer av maktrelationer mellan manligt och kvinnligt.

Frisch använder ett uttryck som jag vill citera: ”the truth of another reality” – en annan verklighets sanning – eftersom detta uttryck innefattar ett relativistiskt förhållande till sanning (Frisch 1990:71). Det stipulerar att det finns olika verkligheter och därmed olika sanningar. Vi är då nära det som Jorma Kalela kallar för folklig historia. Han ger som exempel både de rödas och de vitas ”sanningar” och ”lögnar” om motparten i konflikten 1918¹⁶ i Finland (Kalela 2000:39).

Man skulle kunna förfäktas en som Frisch kallar anti-intellektuell tanke och mena att ”deltagarnas reflektioner har mer auktoritet än någon som forskat om händelserna efteråt” (Frisch 1990:176). Denna auktoritet – ”de som var där” – vill inte ha några andra källor som ifrågasätter eller kritiserar upplevelsehegemonin. Den här strategin blir problematisk, säger Frisch, när det studerade ämnet är politiskt eller militärt (Frisch 1990:175–176). ”De som var där”, tenderar enligt Frisch att vara fångna i det ramverk forskaren borde placera i perspektiv. Det är inte någon lösning att tilldela dem som haft egna upplevelser enda tolkningsauktoriteten av en händelse (Frisch 1990:23). Att ta tolkningsföreträdet som forskarens privilegium är heller ingen lösning. De tolkningar jag gör måste jag ta forskningsmässigt ansvar för. Även om jag som folklorist bestämt hävdar att jag inte är ute efter sanningar om hur något

¹⁶ Under 1918 utkämpades ett inbördeskrig i Finland, något som bland annat ledde till att skyddskåreerna fick en betydande roll i landet och att de fosterländskt sinnade kvinnorna småningom samlades i organisationen Lotta Svärd. Se nedan för utförligare redogörelser.

egentligen var – endera i enhetlighet med eller tvärtom emot vedertagna föreställningar om något eller någon – utan snarare intresserar mig för det personliga berättandet i sig, så är jag medveten om att jag är med om att producera eller generera tolkningar som kan tas för något slags ”sanningar”. Mitt materialet består av personligt berättande om främst egna upplevelser i och erfarenheter av vinter- och fortsättningskrigen, och redan genom att skriva om detta reproduceras ”sanningar”.

Eftersom jag själv är en del av det finländska efterkrigstida samhället och därmed enligt Gadamer synsätt ”är i historien” kan jag aldrig lösgöra mig från de såväl sanna som falska förförståelser jag besitter. Jag vet att jag kommer att analysera och tolka utgående från dessa förförståelser, och de som Gadamer kallar för ”falska” kommer att leda mig in på villospår, medan de ”sanna” kommer att hjälpa mig att förstå.

”Medan du skriver är du medveten om de människor du har talat med”, säger Thompson, och tillägger: ”Du tvekar att ge en innebörd åt deras ord som de skulle avvisa” (Thompson 1980:199). I dessa två korta yttranden finns mycket jag vill ta fasta på. Här blir mötet mellan forskaren och det skapade forskningsmaterialet synligt. Man blir varse att det är andra *människor* det handlar om som berättat om sitt liv och sina upplevelser. I transkriberingsarbetet hör man deras röster – ofta om och om igen – och när man senare läser utskrifterna ”hör” man återigen och man kommer kanske ihåg deras ansiktsuttryck, dofter i rummet, egna känslor. Man *vet* att man har att göra med andra människors berättande, som genom ens analys på ett sätt kommer att sönderdelas och förvrängas för att senare byggas ihop till nya helheter och betydelser. Precis som Thompson säger vill man inte tolka in sådant som intervjupersonen skulle avvisa, samtidigt som man är medveten om att man genom en dekonstruktivistisk analys kan finna nya innebörder som intervjupersonen själv kanske inte var medveten om. Risker finns alltid, alla höga forskarideal och etiska förhållningar till trots, att intervjupersonen känner sig missförstådd och i värsta fall blir djupt sårad.

Jag har hela tiden Tildes ord i mina tankar – hon gick med på att tala med mig om sina lottafarenheter eftersom hon räknade med att jag skulle vara annorlunda än den som intervjuat henne förut och som både förargat henne och gjort henne ledsen. Liksom Vasenkari konstaterar får man inte se intervjupersonen som en passiv figur. Det är inte bara forskaren som definierar och kategoriserar. Intervjupersonen placerar forskaren i en viss social kategori, liksom Tilde gjorde med mig, utgående bland annat från de förväntningar, motiv och mål som forskaren antas ha (Vasenkari 1999:67). Man kan tänka sig att intervjupersonen konstruerar en figur av mig, den person de tror och

upplever jag är. På samma sätt konstruerar jag figurer utgående från det jag uppfattar av de personer jag träffar i intervjusituationen. De personer som omtalas i berättandet är också ett slags figurer. I följande avsnitt tittar jag närmare på de figurer jag upplever finns i intervjusituationen och det skapade materialet: lyssnarfiguren, berättarfiguren och berättelsefiguren.

Figurer som konstrueras i intervjuer

Tanken om lyssnarfiguren dök upp när jag funderade över hur det var möjligt att en av mina intervjupersoner och jag verkade uppleva samma intervjusituation så olika. Jag tänkte i mitt stilla sinne att intervjun hade varit jobbig för mig och jag var även illa berörd av vissa saker som intervjupersonen hade sagt. Intervjupersonen verkade däremot nöjd. När jag träffade på honom efteråt har han berättat för mig om hur intressant det varit att prata med mig, och jag har också på omvägar fått höra att han berättat för andra om hur roligt det hade varit. Jag är glad över att han upplevde det så – det visar på ett sätt att jag skött mig som professionell intervjuare. Samtidigt har detta fått mig att fundera över dessa olikheter i upplevelsen av intervjusituationen.

I kontakten med en intervjuperson vars åsikter man inte delar ska man enligt Jan Krag Jacobsen akta sig för att delge intervjupersonen sina egna åsikter och tankar även om man skulle vilja ta avstånd från det sagda. Enligt Krag Jacobsen förstörs kontakten mellan intervjuaren och den som blir intervjuad och intervjun kan gå om intet (Krag Jacobsen 1993:79). Jag har tidigare diskuterat skillnaderna mellan sympati och empati, och kommit fram till att sympati betyder att man håller med och att empati betyder att man försöker förstå utgående från den andres synsätt. Enligt Jan Trost behöver man inte känna sympati för den man intervjuar och hans eller hennes åsikter, värderingar och beteende. Däremot ska man ha empati med intervjupersonen, och försöka sätta sig in i dennes föreställningsvärld och försöka förstå hur han eller hon tänker och känner utgående från hans eller hennes egna premisser (Trost 1997:70). Detta var något jag strävade efter, men upplever att jag inte lyckades med till fullo. I alla intervjuer valde jag att hålla med när jag var enig med den jag intervjuade, men att inte gå i svaromål om vi var oeniga om något. Jag ser på mina medhållande mm-anden, nickanden, uppmuntrande skratt och kommentarer både som ett sätt att visa min attityd till det som intervjupersonen berättar om, och som ett sätt att få intervjun att flyta på (Eriksson 1997:233–234). I de fall där jag inte varit överens med mina intervjupersoner har jag däremot inte argumenterat för mina egna åsikter. Bara för att jag inte var av samma åsikt slutade jag ändå inte mm:a, nicka och visa att jag lyssnat, men då avsåg jag mina uppbackningar som samtalsstöd. Dessa små uppbackningar

fungerar som smörjmedel i ett samtal och bidrar till att hålla samtalet i gång. Sådana små gester, ljud eller ord är ibland snarast ett tecken på att man fortfarande lyssnar till det som sägs (se exempelvis Eriksson 1997). Avsikten med mina mm:anden och nickningar var uppbackning i många fall, och har säkert ofta också uppfattats just så. Nickningarna förekommer säkert mera än i ett vanligt samtal eftersom man i intervjuteknikkurser uppmanas att mm:a så lite som möjligt, utan i stället hålla samtalet i gång med hjälp av kroppsspråket. Däremot kan någon ha misstagit mina uppbackningar som att jag genom nickandet och mm:andet höll med om det som sades, det vill säga sympatiserade med intervjupersonen. Det är här lyssnarfiguren framträder som tydligast, i konflikten mellan det jag själv upplevde och det intervjupersonen uppfattade av eller eventuellt tillskrev mig. Enligt Vasenkari kategoriserar både intervjuare och intervjuperson varandra utgående från samspelet i intervjusituationen. Såväl intervjuare som intervjuperson blir sålunda till viss del något som den andra skapat (Vasenari 1999:68).

Lyssnarfiguren är intervjuaren som lyssnare, den lyssnande intervjuaren i intervjusituationen. Lyssnarfiguren stämmer bara delvis överens med mitt jag så som jag uppfattar det, men kan av intervjupersonen misstas för mitt verkliga jag. Detta innebär att intervjupersonen kan tillskriva lyssnarfiguren tankar, åsikter och värderingar som intervjuaren inte har. När intervjuaren uppmuntrar intervjupersonen att berätta, uppbackande nickar och mm:ar och försöker vara empatisk även i en besvärlig intervjusituation, kan intervjupersonen uppleva att intervjuaren delar intervjupersonens åsikter. Lyssnarfiguren blir då sympatisk och medhållande, när intervjuaren i själva verket visat empati och försökt förstå.

Berättarfiguren och berättelsefiguren

Intervjuerna befolkas också av två andra figurer: *berättarfiguren* och *berättelsefiguren*. Medan lyssnarfiguren blev synlig för mig genom tankegångarna kring sympati och empati, framträdde berättarfiguren och berättelsefiguren när jag funderade över hur jag skulle presentera mina intervjupersoner, om och varför jag skulle fingera namnen på dem och hur jag skulle förhålla mig till de personer som omtalades av mina intervjupersoner. Distinktionen mellan dessa två figurer är i paritet med Katharine Galloway Youngs begrepp *taleworld*, *storyrealm* och *realm of conversation*, som i korthet handlar om att händelsen och berättandet om den inte är ett och det samma. Taleworld innebär händelsen som berättelsen handlar om, storyrealm är återgivningen av händelsen och realm of conversation är den samtalssituation där berättelserna återges (Galloway Young 1987). En liknande åtskillnad

mellan händelse, berättelse och performansen görs också av Richard Bauman (se t.ex. Bauman 1986).

I det inledande avsnittet om mitt fältarbete fick vi träffa de personer jag har intervjuat. Jag presenterade dem alla ganska utförligt för att ge en viss aning om människorna bakom de namn jag använder på dem. Inom folkloristiken hör det till att anonymisera sina intervjupersoner, och det finns en stark föreställning om att annat inte vore etiskt försvarbart. I oral history-forskning är det däremot ovanligt med fingerade namn och anonymiseringsförsök eftersom man hoppas att intervjupersonerna ska känna igen sig själva och förstå det man skrivit om dem (Thomson 2006:57). Det här är två motsatta synsätt på hur man ska förfara etiskt i förhållande till dem man intervjuat. Jag vill här argumentera för de val jag har gjort och visa på de konsekvenser dessa val har.

Jag är själv inskolad i tanken om att man ska anonymisera sina intervjupersoner och härigenom skydda dem och deras åsikter. Enligt Trosts lärobok om olika typer av forskningsintervjuer är det synnerligen viktigt att ingen ska kunna känna igen den intervjuade. Enligt honom kan man avidentifiera en intervjuperson till exempel genom att utelämna vissa uppgifter om personen i fråga, och enbart ta med sådana uppgifter som är av betydelse för förståelsen och analysen. Dessa uppgifter får enligt honom finnas med enbart om de inte äventyrar intervjupersonens anonymitet. Citat som kan röja personens identitet får heller inte förekomma (Trost 1997:95–97). Med dessa anonymiseringskrav upplevde jag, liksom Bente Gullveig Alver, svårigheter när jag skulle presentera mina intervjupersoner. Jag hade, liksom hon, gjort intervjuer på ett relativt begränsat geografiskt och socialt område (Alver 1990:16). Som Alver konstaterar är det forskarens skyldighet att skydda sina intervjupersoner. Ett fingerat namn är dock ingen garanti för anonymitet. Genom forskningen försätter forskaren sina intervjupersoner i ett utsatt läge, där forskaren får en maktposition i förhållande till en människa som på sin höjd gått med på att tala med honom eller henne. Alver vill inte gärna befinna sig i denna maktposition, och som hon säger blir det allt värre ju känsligare ämnet är. Löftet om anonymitet kan visa sig vara tomt när man använder sig av kvalitativa metoder där intervjupersonens egna ord återfinns i den färdiga texten (Alver 1990:87; jfr Ukkonen 2007 [online]).

Det är en hart när omöjlig uppgift att helt och hållet dra anonymitetens täckelse över exempelvis min intervjuperson Vilhelm, något han också var medveten om och inte heller krävde. För mig är dessa absoluta villkor omöjliga att uppfylla, och det hade också de av mina intervjupersoner som kunde beröras av detta klart för sig. Bland dem jag intervjuat finns flera som i böcker och olika tidningar berättat om vad de gjort under kriget. Flera av

intervjupersonerna har ställt upp i radion och andra publika sammanhang och gjort det samma. Många av dem jag intervjuade rörde eller hade rört sig i samma kretsar och var väl medvetna om vilka andra jag intervjuade eller planerade att intervjuas, och de, och för visso andra också, kan känna igen de händelser om vilka intervjupersonerna berättade. Svenska Österbotten är dessutom litet och kriget gjorde de geografiska och i vissa fall mentala avstånden ännu kortare.

Jag måste ändå ställa mig frågan *om* man ska anonymisera intervjupersoner eller inte. Bakgrunden till detta till synes enkla problem ligger flera år tillbaka i tiden. Jag hade skrivit min fackuppsats¹⁷ i folkloristik om en hantverkare utan att anonymisera honom, något som jag fick kritik för under slutseminariet. Denne hantverkare ville inte under några omständigheter anonymiseras, inte ens att jag skulle fingera hans namn, utan han hade mer eller mindre krävt att jag skulle skriva om honom under hans eget namn. När jag började göra intervjuer i det projekt som småningom skulle komma att bli material för min doktorsavhandling bestämde jag mig för – vis av lärdomen från studietiden – att för säkerhets skull alltid anonymisera dem jag intervjuade. Fullständig anonymisering är i mitt fall så gott som ogenomförbar. Då måste man kanske också ställa sig frågan *varför* man så ofta ser anonymisering som en självklarhet i så många folkloristiska sammanhang. Man kan hänvisa till lagen om integritetsskydd och arkivlagstiftningen, men om intervjupersonerna gett sitt medgivande till att deras namn används i forskningsrapporten föreligger inga juridiska hinder för detta. Det är kring de etiska hindren man kan diskutera. Man har inte nämnvärt reflekterat över vilka konsekvenserna blir om man exempelvis intervjuat kända människor vars upplevelser redan är bekanta för en intresserad allmänhet. Oberoende av hur man gör går dessa personer att känna igen.

Att anonymisera oreflekterat och med enda motivering att det är så man gör inom folkloristiken håller inte som argument för en anonymisering. Det är all anledning att fråga sig om intervjupersoner ska anonymiseras och i så fall varför. Att använda ett fingerat namn för en okänd människa som inte berättat om sina upplevelser offentligt är inte lika problematiskt som att försöka anonymisera någon som exempelvis skrivit om sina upplevelser i en bok som sålts i stora mängder. Man kan fråga sig om det över huvud taget är möjligt att använda intervjuer med mera kända människor som folkloristiskt forskningsunderlag när man har anonymisering som ideal. Det hjälper inte att utelämna vissa fakta om personen eller att ge honom eller henne ett annat namn

¹⁷ Strandén 2001.

då hans eller hennes upplevelser och erfarenheter kan kännas igen eftersom de redan finns tillgängliga för allmänheten på ett eller annat sätt. Att inte intervjua kända människor och inte använda deras berättande som utgångspunkt i forskningen ter sig inte heller som en lyckad lösning. Alla människors berättande ska kunna studeras folkloristiskt oberoende av om personerna är kända eller inte.

Dessa anonymiseringskrav skulle också kunna kullkasta min hypotes som jag ställde i början av boken. Jag utgår från ett antagande om att tankestrukturen inom oral history ska gå att använda på ett material som inte är vänsterideologiskt till sin karaktär. Jag tänker mig att det ska gå att studera personligt berättande om historiska händelser för att synliggöra annat berättande än det som förts fram av den officiella historien. Eftersom man kan förmoda att det bland de personer som accepteras inom den officiella historiefremställningen finns sådana som är mer kända och uppmärksammade än gemene man och därigenom igenkännbara skulle ett anonymiseringskrav omöjliggöra studier av intervjuer med dem. I sådana fall skulle jag alltså bli tvungen att förkasta min hypotes, vilket också skulle ha konsekvensen att jag inte kan genomföra denna min studie. För mig är anonymisering alltså inte ett alternativ.

När man börjar titta närmare på detta anonymiseringskrav, finner man flera beståndsdelar i den här problematiken. För det första verkar det finnas kvar en föreställning om individer som representanter för den ansiktslösa massan som brukar benämnas "folk", och som tog sig uttryck bland annat i att det så ofta finns bristfälliga uppgifter om gamla tiders sagesmän. Enligt Ulrika Wolf-Knuts verkade 1800-talets och det tidiga 1900-talets insamlare inte ha haft något större intresse för sagesmännen som person. Folket sågs som en kollektiv traditionsskapare och den enskilda sagesmannen var enbart en kanal för denna kollektiva tradition (Wolf-Knuts 2000:130–131). För det andra verkar tanken om "informanten" som informationskälla (jfr Vasenkari 1999:53), alltså som ett forskningsobjekt och inte ett aktivt forskningssubjekt också finnas här. För det tredje verkar det finnas en tanke om att en intervjuperson inte riktigt förstår vad som kommer att hända med det material han eller hon bidragit med i ett folkloristiskt forskningsssammanhang och hur en folklorist kommer att bearbeta och använda det. Här ingår alltså en förståelse för vad en sådan intervju kan innebära i förhållande till exempelvis en journalistisk intervju. Det handlar alltså även om synen på den vetenskapliga forskningsintervjun som förment empatisk i förhållande till en annan typ av intervju där man antas vara ute efter bra material som man kan avslöja. Men vi misstänker samtidigt att

intervjupersonerna under intervjuens gång glömmer bort bandspelaren – något vi dels vill att de ska göra, dels vill skydda dem mot följderna av.

Härmed kommer vi in på tankegångarna om fakta och representationer. Historiska fakta har man traditionellt försökt studera och redogöra för inom historieämnet, medan man inom antropologin i stället riktat in sig på berättade och beskrivna versioner av det förflutna, och kallat dessa för representationer (Portelli 1997:146). Enligt Johansson utmanar ett socialkonstruktivistiskt perspektiv tankegången om att det finns en sann verklighet. Berättelser ses utgående från detta synsätt inte som uttryck för hur något egentligen var, utan de blir till i ett visst kulturellt och historiskt sammanhang, och blir därmed sociala konstruktioner (Johansson 2005:26) Det är berättaren som i den specifika situation som intervjun utgörs av väljer vad han eller hon berättar om, vad som inte sägs, vad som upplevs bör förtigas och så vidare. Det socialt konstruerade berättandet blir representationer och är inte ”fakta”. Livsberättelser kan inte ses som exakta redogörelser av vad som hände eller som avspeglingar av samhället. Enligt Johansson är det inte relevant att fråga om en berättelse är historiskt sann eller inte, utan man antar att en händelse kan representeras på många sätt och att berättare konstruerar narrativa sanningar (Johansson 2005:313). Utgående från ett socialkonstruktivistiskt tänkesätt tänker man sig att det i berättandet om något – i mitt fall krigsupplevelser – finns något utöver det som sägs. Det här innebär att jag analyserar intervjuerna med tanken att det finns något mellan raderna som man kan upptäcka genom exempelvis närläsning av dem, vilket diskuterats ovan. Detta får i sin tur konsekvenser för hur jag förhåller mig till intervjupersonerna när jag arbetar med forskningsmaterialet. Det konstruktivistiska förhållningssättet lär forskaren att se på berättandet om en händelse som representation, inte som en absolut sanning.

I intervjuer om historiska händelser möts den socialkonstruktivistiska representationstankegången och en positivistisk faktatankegång. I mitt fall skedde detta när jag berättade för intervjupersonerna om att de kommer att anonymiseras i forskningsrapporten och att de får ett fingerat namn. Några av intervjupersonerna ställde sig då främmande inför tanken att *inte* framträda under eget namn eftersom de upplevde att de helt enkelt berättade för mig om hur det varit, att de gav uttryck för en objektiv verklighet – att de helt enkelt talade sanning. Det är i och för sig positivt att intervjupersonerna upplevde att det är *de* som valde vad de berättade om och därigenom kan stå för sina ord, men det är emellertid *forskaren* som väljer vad han eller hon gör av det de berättat om, vilket jag var inne på tidigare. Om man emellertid inte tänker i konstruktivistiska banor utan föreställer sig att berättaren verkligen företräder

sig själv och berättar objektiva fakta kunde man tänka sig att använda intervjupersonens riktiga namn i den publicerade forskningsrapporten. Då kan man kanske tycka att man ska skicka sin färdiga text för genomläsning av intervjupersonen för att denne ska få avgöra huruvida man analyserat och tolkat "rätt".

Här närmar vi oss Frischs ovan diskuterade resonemang om problematiken när man använder oral history som *anti history*, det vill säga att man föreställer sig att muntligt berättande om historiska händelser är en genväg till ett tänkt faktiskt skeende "hur det egentligen var". Inbakad i denna föreställning finns då också risken för att rädslan för att man ska överträda sina befogenheter som forskare tar över och man undviker att göra en kritisk tolkning av det som berättats eftersom man oroar sig för att man tvingar sin tolkning på det som den andra berättar om att han eller hon har upplevt. Om man håller sig till ett konstruktivistiskt tänkesätt och ser intervjupersonen som representant enbart för det man uppfattat av honom eller henne, det vill säga som forskarens tolkning av personen och dennes berättande, är ett fingerat namn att föredra. Här tillhör analysen och tolkningen forskaren, inte intervjupersonen. Enligt detta synsätt är det forskaren i egenskap av producent av texten som har det slutliga tolkningsföreträdet och därmed också kontrollen över berättarens ord (Johansson 2005:308). Forskarens makt över materialet är i sådana fall fullkomlig. Det är forskaren som väljer vilka citat som får vara med, det är forskaren som analyserar, och framför allt: det är forskaren som tolkar det de berättat om eftersom han eller hon räknar med att det finns något utöver det klart utsagda i berättandet. Detta kan intervjupersonerna inte förutse resultatet av, och därigenom har de inte kontroll över analysen och tolkningen.

Mitt resonemang rör sig alltså kring skillnaden mellan att se intervjupersonen som företrädare för personen själv, det vill säga en namngiven berättare som presenterar fakta, och som en representant för det forskaren uppfattat av honom eller henne under intervjusituationen. Den senare blir en anonymiserad intervjuperson som berättar om sin version av olika händelser. Anonymisering abstraherar intervjupersonens berättande även för forskaren. Därmed blir intervjupersonen som en figur, ett slags berättarfigur. För att komma denna berättarfigur närmare kan man titta på dess litterära släkting författarfiguren, som Ulrika Gustafsson identifierat i sin avhandling om Ulla-Lena Lundbergs författarskap. Ovan har jag introducerat lyssnarfiguren som den figur som intervjupersonen skapar av forskaren i mötet med denna som intervjuare. På motsvarande sätt kan Gustafssons författarfigur beskrivas som en funktion eller roll, medan författaren är människan som producerat det litterära verket. Som Gustafsson ser det är författarfiguren beroende både av

författarens egen aktivitet och av läsarens/forskarens tolkning (Gustafsson 2007:11, 202). Berättarfiguren är den aktör som återger en händelse i det som Galloway Young kallar för *realm of conversation*, i mitt fall intervjusituationen (Galloway Young 1987:14). Berättarfiguren finns i intervjun och i arbetet med den, och är den figur forskaren skapar utgående från det intervjupersonen låter honom eller henne se. Berättarfiguren är alltså ett resultat av mötet mellan forskaren och intervjupersonen, och skulle inte finnas till utan inblandning av just honom eller henne, just den forskaren intervjuat och just den tid och situation som förelåg då intervjun gjordes. Det går inte att sätta ett likhetstecken mellan berättarfiguren och berättaren, utan berättarfiguren blir det som forskaren tolkar och utläser av berättaren utgående från det tillträde berättaren ger till sin upplevelsevärld och sina tankar genom det som han eller hon väljer att berätta och utelämma. Intervjupersonerna har lika lite kontroll över den berättarfigur forskaren skapar av dem som forskaren har av den lyssnarfigur som intervjupersonerna skapar av forskaren.

Det kan å ena sidan te sig motsägelsefullt, närmast absurt, att efter en lång diskussion om vikten av att förhålla sig till intervjupersonerna som aktiva medagerande subjekt i forskningsprocessen plötsligt såväl använda fingerat namn på dem som abstrahera dem till berättarfigurer. Å andra sidan kan en konstruktion som berättarfiguren hjälpa en hantera rädslan som Frisch talade om, rädslan för att tolka in innebörder som inte avses och därmed avstå från vissa kritiska granskningar. Att tänka på det som intervjupersonen sagt i form av en utsago av en berättarfigur kan underlätta för det välbehövliga distanserande steget tillbaka i analysen och tolkningen. När jag analyserar och tolkar tänker jag på dem jag intervjuat som Tilde, Viktor, Gun eller Axel, inte med deras rätt namn som jag skulle tilltala dem med om jag träffade dem på gatan. Konstruktionen berättarfigur fråntar mig på intet sätt det forskningsetiska ansvaret mot personerna jag intervjuat. Genom berättarfiguren hoppas jag emellertid kunna särskilja mellan de faktiska personerna och deras utsagor och min tolkning av personen och det sagda.

För att inte förväxla berättarfigurerna med personerna som satt framför mig under intervjun och berättade för mig om sina upplevelser och erfarenheter har jag valt att utelämma vissa biografiska fakta om dem, liksom även att använda fingerade namn på dem. För att ytterligare påminna mig om detta skriver jag ut det fingerade namnet vid varje citat. I mitt fall valde intervjupersonerna själva det namn som de ville omskrivas med, och i efterhand har jag insett att intervjupersonerna på så sätt själva också aktivt varit med om att konstruera sina respektive berättarfigurer. De här åtgärderna kan man kalla för anonymiseringsförsök, men fortfarande kan den insatte känna igen vissa av

intervjupersonerna, eller i varje fall gissa sig till vem de är. Med hjälp av berättarfiguren kommer man alltså inte åt detta anonymiseringsproblem – de intervjuade är fortfarande lika möjliga att känna igen som tidigare. Däremot blir det förhoppningsvis lättare att inse att berättarfigurerna inte är de samma som de levande människor som stått för mitt material, utan de är en blandning av intervjupersonerna och de konstruktioner jag har gjort av dem.

Berättelsefigurerna dök upp som en överraskning för mig efter de två andra figurerna i intervjuandet. Egentligen hör berättelsefigurerna närmare den innehållsliga analysen, och jag återknyter även till dem där. Men trots allt skapades de delvis under intervjun i samspelet mellan mig och intervjupersonerna. En del av intervjupersonerna tyckte också att det kanske inte alltid var så lämpligt att prata om folk på det sätt de gjorde, andra var måna om att föra fram sina åsikter om någon, och själv sade jag att jag inte skulle använda omtalade personers rätta namn. Jag står nu i beråd att bryta detta löfte, men också att förklara varför.

I det personliga erfarenhetsberättandet förekommer andra människor. Folk berättar om folk. Man kunde tycka att det inte är så problematiskt att använda det riktiga namnet på en person som omtalas i positiva ordalag, och att det svåra uppstår först när någon omtalas i mera negativ anda. En risk jag kan se här är att det inte är entydigt vem som upplevts positivt och negativt. Allt beror på den berättande personens egen ideologiska ståndpunkt, egna erfarenheter och åsikter. Jag kan inte på så sätt dela in de omtalade personerna i goda och onda utgående från det som berättas om dem.

Inom den nyare folkloristiken är det allmänt vedertaget att visa intervjupersoner och andra uppgiftslämnare tillbörlig respekt. Ulrika Wolf-Knuts och Lena Marander-Eklund har konstaterat att man också måste ta hänsyn till de personer som omnämns i materialet (Wolf-Knuts & Marander-Eklund 1995). Att använda omtalade personers riktiga namn i forskningsrapporten genererar etiska problem med hänsyn till ”de enskilda individernas integritet, deras anhörigas ställning samt till berättarnas relation till sina minnen, till de behandlade personerna och den historiska sanningen”, säger Wolf-Knuts och Marander-Eklund (Wolf-Knuts & Marander-Eklund 1995:41). De har funderat på om man borde anonymisera nämnda personer eller kanske ge dem ett fingerat namn i stället för att omnämna dem med deras riktiga namn. Forskarduon ställdes inför problemet i samband med att en bok som behandlade studielivet vid Åbo Akademi skulle ges ut, och personanekdoter förekom i materialet. En av anledningarna till att de kom att fundera på problemet var att de själva kände till och därmed också kände för en del av de omtalade personerna. De tänkte sig också att man kanske skyddar

män (och kanske också kvinnor) med högre status på ett annat sätt än exempelvis en person med lägre position i samhället (Wolf-Knuts & Marander-Eklund 1995:45–46).

För att inte behöva gå så långt efter en möjlig lösning som till Wolf-Knuts och Marander-Eklunds farhågor om att ett alltför strängt etiskt förhållningssätt skulle innebära att det blir omöjligt att studera modern minnestradition (Wolf-Knuts & Marander-Eklund 1995:48) har jag valt att föra in något som jag kallar för berättelsefigurer¹⁸. En berättelsefigur är alltså en person som omtalas av intervjupersonerna, och finns i det som Galloway Young kallar för storyrealm, det vill säga i återgivningen av de händelser berättelsen handlar om (Galloway Young 1987:16). Enligt Mats Eriksson utnyttjar berättaren möjligheten att genom berättelsen konstruera och förhålla sig till sitt eget jag så att han eller hon framstår på ett önskvärt sätt. På samma sätt skapar berättaren också andra figurer i berättandet som är biografiskt förenade med olika personer i berättarens sociala värld (Eriksson 1997:32). Med hjälp av dessa berättelsefigurer kan man komma åt problemet på ett annat sätt än genom olika former av anonymisering. Att se en omtalad person som en berättelsefigur hjälper en att förstå att det inte handlar om den levande människa som burit samma namn som även berättelsefiguren kan göra i återgivningen. Berättelsefiguren är en konstruktion i berättandet, någon som berättaren berättar om. Berättelsefiguren behöver inte ha något gemensamt med den verkliga människan, men kan ha det. Berättelsefiguren konstrueras av berättaren utgående bland annat från dennas uppfattning, tidigare erfarenheter och skaparförmåga. Den verkliga person som stått modell kan ha en snart sagt oändlig mängd berättelsefigurer knutna till sig. Dessa berättelsefigurer kan likna varandra mer eller mindre beroende på vilka individer och vilka grupper som minns och berättar. Man berättar kanske om en person som man har en diametralt annan åsikt om än en mera allmänt rådande syn på personen ifråga. Personen omnämns med namn, hans eller hennes göranden och låtanden beskrivs i detalj, talrika exempel på det man vill föra fram om personen förmedlas till lyssnaren och i förlängningen läsarna. För en grupp framstår en person som en hjälte, medan samma person från andra synvinklar beskrivs som en skurk. Detta blir tydligt i exempelvis berättandet om inbördeskriget (se Heimo 2009).

¹⁸ Jag avser inte samma sak som språkvetaren Catrin Norrby med benämningen berättelsefigur, även om hennes och min användning av begreppet ligger nära varandra. Norrby kallar alla personer som har en roll i en berättelse för berättelsefigurer. Till exempel är det jag som berättar en berättelse en berättelsefigur, enligt hennes definition. I sin undersökning studerar hon bland annat vem olika berättare berättade om, och vem som sålunda fick huvudrollen i berättelserna (Norrby 1998:284ff).

Om ens huvudsakliga syfte med anonymisering är att inte skada någon borde det ju räcka med att man anonymiserar människor som omtalas i negativa ordalag och låta dem som beskrivs i positiva termer stå med sitt riktiga namn utskrivet. Det finns inget som hindrar att en person upplevt en annan person som mycket trevlig, medan en annan upplevt samma person som allt annat än sympatisk. Det kan också hända att det allmänt rådande omdömet om en person är positivt, medan enskilda individer har en annan syn på personen i fråga.

Som exempel på berättelsefigurer kan nämnas några av de läkare som lottorna och sjuksköterskorna berättade om: doktor Carpelan från ett av vinterkrigets fältlasarett, doktor Öhman från Malmska sjukhuset i Jakobstad och doktor Rintala på ett krigssjukhus vid fronten. Doktor Carpelan omnämns framför allt i sin tjänsteutövning. Doktor Öhman var i tiden en smått legendarisk överläkare på Malmska sjukhuset och det är många av traktens ortsbor som haft personliga erfarenheter av honom. Att fingera hans namn hade inte tjänat något högre syfte eftersom så många ändå skulle ha vetat vem som avses. Ett försök till anonymisering av honom hade i stället verkat taffligt. Den läkare som kallas för doktor Rintala framställdes däremot framför allt mest som en föga tilltalande överordnad. Han hette också något annat på riktigt, i motsats till de två andra omnämnda läkarna. Ett annat fall är där sjuksköterskan Ingegerd berättade om sina möten, eller snarare sammanstötningar, med general Blick. Hanteringen av hennes berättande hade etiskt sett krävt ett fingerat namn av generalen och anonymisering. Detta hade i praktiken inneburit att jag hade blivit tvungen att helt utesluta berättandet om honom ur den färdiga texten. Diskussionen kring detta återfinns i avsnittet ”Den hotade gemenskapen”. Kontentan av det hela är att berättelsefigurerna ibland lånar det namn som deras förlagor bär, ibland har andra fått låna dem sitt namn, och detta behöver inte nödvändigtvis framgå av texten.

I det avslutande kapitlet i boken diskuterar jag hur folklig moral uttrycks genom berättandet. Där visar jag hur berättelsefigurerna används av intervjupersonerna i deras berättande för att uttrycka olika moraliska ståndpunkter. Berättelsefigurerna omvandlas där till något jag kallar för typfigurer som kan vara exempelvis Den ståndaktige soldaten, Nazisten eller Den elaka styvsystern.

6 Känslor i intervjusituationen

I intervjuer som behandlar svåra ämnen som exempelvis upplevelser under kriget, får man räkna med att starka känslor kommer att dyka upp förr eller senare. Det är svårt att på förhand veta vilka känslor frågorna kan locka fram. Det kan handla om sorg, obehag, smärta, skam, skuld, vrede, lättnad, tacksamhet eller något annat. Man måste även vara beredd på att man själv som intervjuare med största sannolikhet kommer att reagera känslomässigt. Att ha medkänsla och förmåga att sätta sig in i en annan människas situation är viktigt även när man gör intervjuer.

I den typ av intervju som Franklin kallade diskursmodellen står alltså samspelet mellan intervjuare och intervjuperson i fokus. Samspelet mellan intervjuaren och den som blir intervjuad består enligt Annika Lantz av två viktiga delar, en uppgiftsrelaterad och en dynamisk. Den uppgiftsrelaterade grunden består av det innehållsliga i intervjun och den avhandlar jag i den tematiska analysen. Den dynamiska delen av samspelet är beroende av intervjuarens och den intervjuades personliga förutsättningar. Intervjuaren ska fästa uppmärksamhet både på det intellektuella och det dynamiska samspelet mellan intervjuaren och den som blir intervjuad. Enligt henne är det alltså viktigt att uppmärksamma både vad som sägs och varför, samt de emotionella processerna (Lantz 1993:149–150). Lantz talar visserligen i första hand om den terapeutiska intervjun, men som Jan Krag Jacobsen säger har även vi andra som sysslar med intervjuer mycket att lära av den typen av intervju. Enligt honom ligger den främsta nyttan i att lära sig att hantera olika känslor som kan uppstå i intervjusituationen (Krag Jacobsen 1993:21).

För mig innebär reflexivitet, förutom att man är medveten om sin egen medverkan, också att man är medveten om vad som kan inverka negativt, men också positivt på intervjupersonen. Då kan man använda det reflexiva tänkandet exempelvis för att skapa en mer tillitsfull atmosfär så att intervjupersonen ska känna att det är tryggt att berätta. William H. Banaka säger att man blir alltmer medveten om sin medverkan i den interpersonella dynamiken ju mer medveten man blir om sin egen privata känslovärld (Banaka 1981:13). Jag upplever att Susanne Wollinger är inne på detta när hon talar om ”det svårfångade begrepp som i folkmun kallas ’personkemi’” (Wollinger 2002:54 [online]; jfr Meurling 2002:58 [online]). Hon talar om en diffus samhörighetskänsla i vissa möten och om en lika svårfångad antipati i andra. Dessa känslor finns med under både intervjun och analysarbetet och kan vara svåra att distansera sig från enligt

henne. Även Birgitta Meurling är inne på denna flyktiga personkemi som en betydelsebärande faktor i arbetet med intervjuer (Meurling 2002:38 [online]).

Som jag visat i min analys av intervjusituationerna har jag upplevt många slags känslor under arbetets gång. Vissa känslor har varit lättare att handskas med än andra, men alla känslor påverkar forskningsprocessen. Jag har känt mig underlägsen och okunnig i förhållande till många intervjupersoner. Jag har aningslöst försatt mig i situationer där jag hört berättande som jag hade svårt att ta till mig med obehag som följd efter exempelvis Viktors berättande om hemska krigsupplevelser där skräck var den främsta ingrediensen. Hur jag hanterade detta, eller snarare inte lyckades hantera, återkommer jag till strax. Ett annat slags obehag väcktes av det som Joel berättade om när han hade tagit en ryss till fånga. Mina reaktioner på detta återfinns i avsnittet om möten med ryssen.

Att göra intervjuer med äldre människor ökar sannolikheten för att man ska träffa personer som lider av minnesförlust. Jag vet i dagens läge ännu inte om det är etiskt försvarbart att intervjua människor som man inte kan vara säker på förstår varför man är hemma hos dem med sin inspelningsapparat eller som upprepade gånger under pågående intervju frågar vem man är. Jag valde att fortsätta prata med dem trots detta, eftersom jag inte heller vet om det hade varit försvarbart att plötsligt bara packa ihop mina saker och lämna personerna med mitt ärende outrättat. Samtidigt upplevde jag också att de kände glädje över att någon satt och lyssnade på det de hade att berätta om sådant som de upplevt för länge sedan och som de verkade minnas väl. Hanteringen av det material som skapas i sådana intervjuer måste hanteras med största försiktighet och finkänsla. Min egen förvirring ökade också i dessa intervjuer eftersom jag ibland fann det svårt att hitta ett sammanhang i berättandet. Här hade det troligen varit bra om jag hade besuttit större bakgrundskunskaper. Stämningen mellan oss upplevde jag ändå som varm och förtroendefull.

Svårare var det dock att handskas med den frustration jag kände när jag upplevde att jag bemöttes nedlåtande av min intervjuperson. Det var inte trevligt att upptäcka att jag inte borde ha kontaktat en av dem jag hade ringt upp, och jag kände på mig redan innan intervjun att det inte skulle gå så bra. Jag stålsatte mig och bestämde mig för att härda ut. Inte heller här vet jag hur eller om jag hade kunnat handla annorlunda. Runt kaffebordet som släktingarna dukat upp var stämningen god tillsammans med dem, och av dem behandlades jag som en välkommen gäst. Dessa känslor påverkar med största sannolikhet hur jag hanterar berättandet. Min medvetenhet om detta kan förhoppningsvis i sin tur bidra till en bättre förståelse av det som berättades.

Det här är ett svårt kapitel eftersom mönstren inte är enbart positiva. Jag som forskare hamnar här i ytterligare ett etiskt dilemma: ska jag berätta om mina intervjupersoners egenheter för att vara så ärlig som möjligt med avseende på reflexiviteten, eller ska jag förtiga mina känslor för att visa hänsyn? Den här frågan kan jag besvara endast med att jag själv valt att ta upp och problematisera detta eftersom jag anser att man vetenskapligt vinner på att lyfta fram också situationer i forskningsprocessen som varit konfliktfyllda. Att sopa problemen under mattan, likt Malinowski och hans åtskillnad mellan personliga fältdagböcker och publicerat forskningsmaterial (se t.ex. Granholm & Svanberg 2004:73–74) löser knappast några problem på lång sikt.

I många fall brukar fältforskning leda till att man kommer sina intervjupersoner alltför nära och därför har svårt att distansera sig i sin forskning (jfr James 2000 som för en diskussion om detta). Att diskutera den sympati man känner för sina intervjupersoner har länge ansetts *comme il faut* i vetenskapliga sammanhang där man hyllar reflexivitetstankegångar. Jag kan öppet och ärligt medge att jag kände medlidande med mina intervjupersoner som i så många år varit tvungna att leva i direktkontakt med våld, blod och död. Jag hade ibland svårt att veta vad jag skulle säga när jag kände tårarna välla upp i ögonen. I efterarbetet grät jag ibland för mig själv över att människor måste uppleva krig. Jag var frustrerad och arg över hur kvinnor behandlades på 1940-talet, och hur ojämställdheten kunde ta sig uttryck. Ogina och smäsinta översköterskor gjorde mig upprörd. Samtidigt rördes jag över den envishet och uthållighet som många visade prov på. Jag tänkte också för mig själv många gånger hur världen hade sett ut om utgången av kriget varit en annan. Min sympati för intervjupersonerna *måste* jag redogöra för om mitt arbete ska ge ett trovärdigt intryck. Min eventuella antipati för någon intervjuperson förväntas däremot döljas. Lika fullt påverkar såväl positiva som negativa känslor för intervjupersoner hur jag förhåller mig till dem i analysen av det som sagts.

Denna medvetenhet om att ens egna känslor medverkar i intervjusituationen och även i efterarbetet med intervjuerna vill jag betrakta som känslomässig reflexivitet. Denna viktiga aspekt av reflexivitetstankegången ser jag tyvärr som något som hittills rätt ofta försummats i forskningen. Den känslomässiga reflexiviteten blir särskilt viktig i de följande kapitlen som handlar om skillnader mellan terapeutiskt samtal och folkloristisk forskningsintervju, att hantera känslor som uppstår i intervjusituationen och i att försöka bygga broar mellan mina intervjupersoner och mig genom tankekontakt och känslkontakt.

Berättande och terapi

Att den folkloristiska forskningsintervjun är ett samspel, ett särskilt slags samtal mellan (oftast) två parter om något tema som är intressant för båda har diskuterats ovan. Detta tema som intresserar både intervjuare och intervjuperson kan man dock tala om i olika syfte. Marander-Eklund skriver att hon i sina intervjuer om förlossningar upptäckte att hon ibland fick eller tog sig rollen, utöver dem som forskare, vän och mor med erfarenheter som hon delade med sina intervjupersoner, också som ett slags terapeut. Hon skriver att detta berodde på att kvinnorna behövde få tala om vad de upplevt (Marander-Eklund 2004:102). Även Grönholm kände igen rollen som terapeut och medmänniska när hon gjorde sina intervjuer (Grönholm 2003:30–31). Johansson konstaterar att en del av hennes samtal med hennes intervjupersoner hade en terapeutisk kvalitet då intervjupersonerna berättade om sådant de kanske aldrig tidigare talat om med någon. Hon skriver att hon efter bästa möjliga förmåga försökte ta sitt ansvar som medmänniska och vän (Johansson 2005:273). Också inom språkvetenskapen talar man om berättandets terapeutiska funktion (Norrbj 1998:275ff). Jag upplevde också att jag i vissa lägen fick axla en roll som påminde om terapeutens, utan att jag själv ville det. Här vill jag kort diskutera skillnaderna mellan den folkloristiska forskningsintervjun och det terapeutiska samtalet för att reda ut skillnader och likheter mellan dem.

Steinar Kvale klargör att det övergripande syftet med en terapeutisk intervju är att hjälpa en patient med hans eller hennes emotionella problem. Terapeuten försöker åstadkomma förändringar hos patienten genom den kunskap som förvärvas i de samtal som förs mellan terapeut och patient. De terapeutiska samtalen kan blottlägga dolda minnen och djupare nivåer av personligheten än vad som är möjligt, eller önskvärt, inom ramarna för en relativt sett kortare forskningsintervju. Den kvalitativa forskningsintervjun kan också leda till förändring hos intervjupersonen, men denna förändring är då framför allt en sideeffekt, anser Kvale. Syftet för en forskningsintervju är att få kunskap om det fenomen man vill undersöka (Kvale 1997:31, 77). Kvale gör en distinktion mellan forskningsintervju och terapeutisk intervju, och konstaterar att en forskningsintervju inte är lika personlig och känslomässig som den andra typen av professionellt samtal. I ett forskningssammanhang är det intervjuarens uppgift att se till att relativt snabbt skapa en grogrund för en kontakt mellan intervjuaren och intervjupersonen som ger utrymme och möjlighet för intervjupersonen att tala om sina upplevelser och känslor. Samtidigt som intervjuaren uppmuntrar till personliga uttryck och känslor måste han eller hon slå vakt om att situationen inte blir terapeutisk, och därmed inte hanterbar för

en forskare som inte är terapeut (Kvale 1997:117–118). Var gränsen går för detta är däremot inte så enkelt att utröna, utan måste avvägas från fall till fall. Även Anna Johansson poängterar vikten av att man är medveten om att man inte kan eller ska ta det ansvar som en psykoterapeut har. Forskarrollen uppfyller inte nödvändiga krav gällande utbildning, regler, syfte eller kontinuitet i tid (Johansson 2005:272–273; jfr Samuel & Thompson 1990:6). Situationen, anledningen och åhörarens ansvar i ett terapeutiskt samtal är alltså helt annorlunda än om man berättar om vad man varit med om i en folkloristisk forskningsintervju. Icke desto mindre kan även dessa folkloristiska intervjuer ha en terapeutisk funktion: att få prata om något svårt man upplevt med en människa som vill höra på kan ha en positiv inverkan på den som berättar, åtminstone om man utgår från ett postfreudianskt antagande om att berättande om ens liv kan ha positiva, terapeutiska effekter (jfr Thomson 2006:59).

Som Susanne Nylund Skog förtjänstfullt påpekar uppfattas det att någon inte vill berätta som ett tecken på att man inte bearbetat upplevelserna, och sett ur denna synvinkel ”är det bra att berätta och dåligt att inte göra det” (Nylund Skog 2002:152). Ulla-Maija Peltonen poängterar att det finns så traumatiska händelser att det är bäst att lämna sådana minnen i fred hos dem som upplevt dem. Hon talar då framför allt om minnen från förintelsen under andra världskriget. Hon säger att de som studerat hågkomster från förintelsen håller fram förmågan att höra och respektera den tystnad som hör till dessa ångestfyllda minnen (Peltonen 2003:18).

En av mina intervjupersoner gav exempel på en man, en bekant till henne, som inte ville berätta om sina krigsupplevelser för någon, inte ens för psykologen på Norrvalla rehabiliteringscenter¹⁹ i Österbotten:

M: Men så var det tal om att röra vid döda, så sa han att, så sa en av de där som hade då mist en syster och var där att: ”Jag har nog rört vid döda, då man riktigt har fått ’pina’ [stapla] upp dem på lastbilslasset. Att det har jag nog blivit van vid”, sa han, men så sa han sen ”men det talar jag inte om, det får gå med mig i graven allt vad som har med kriget att göra”. Då jag sa sen att det har gjort gott åt många att just på Norrvalla berätta, så sa han att ”Nä, inte åt barnen och inte åt nån, det får fara med mig i graven”. Så han hade inte kunnat, han är änklings nu så han har tydligen inte kunnat berätta åt sin fru heller (Margit IF mgt 2003/55–57).

¹⁹ Norrvalla erbjuder i Föreningen Folkhälsans regi rehabilitering för olika grupper. För krigsveteranerna innebär rehabiliteringen att de får träffa läkare, sjukskötare och fysioterapeut. De får individuell fysioterapi och tar del av olika gruppaktiviteter som exempelvis gymnastik, balansövningar och gruppdiskussioner med utbildad psykolog (Norrvalla-Folkhälsan, [online]).

Mary Chamberlain och Paul Thompson ser tystnad som en genre, och som den allra svåraste av alla att få grepp om (Chamberlain & Thompson 2004:19; jfr James 2000:231). De som inte vill tala om sina upplevelser från kriget får i sammanhang som den här avhandlingen inte sin röst hörd – vilket är något de själva alldeles uttryckligen vill – men som sett ur en forskares synvinkel vore värdefull kunskap.

En folkloristisk intervju är, som sagt, inte en terapisesession, även om berättandet kan ha en terapeutisk funktion. Den folkloristiska intervjuaren varken kan eller ska ta på sig terapeutens ansvar. Däremot har man som intervjuare ansvaret för intervjusituationen och de frågor man ställer (Lantz 1993:12). I och med att jag visste att flera av mina intervjupersoner brukade berätta om sina upplevelser i olika sammanhang, kände jag också att det var ganska sannolikt att mina frågor inte skulle vålla så stort obehag. Jag valde också att försöka överlåta så mycket som möjligt av kontrollen till intervjupersonerna genom att visa att de fick berätta på sina villkor fastän jag ställde frågor, och ibland styrde dem tillbaka mot ämnet. Jag upplyste intervjupersonerna om att de när som helst kunde be mig stoppa bandet, vilket några också gjorde. I vissa fall kändes det som om intervjupersonerna ville berätta om något, men av en eller annan anledning inte ville berätta om det på band. Det var som om de testade mig för att se om jag tyckte det de ville berätta skulle vara passande. I vissa fall, när det kändes som om det inte skulle kränka intervjupersonens integritet, bad jag dem berätta på nytt efter att jag bett om att få starta bandspelaren igen. I efterhand kan man tycka att jag pressade mina intervjupersoner, att jag inte respekterade deras tystnad. Jag upplevde dock en skillnad mellan att inte vilja berätta om exempelvis en händelse på band men däremot för mig så att säga *off the record*, och att inte vilja berätta om den över huvud taget. I det första fallet, där det verkade vara fråga om att testa lämpligheten av att berätta, bad jag intervjupersonerna om att de skulle göra det, medan jag i det andra typfallet insåg att händelsen var för personlig, traumatisk eller något annat för att man skulle vilja berätta om den.

En del av dem som deltagit i kriget vill inte alls prata om ämnen med anknytning till kriget, medan andra mer än gärna berättar krigsminnen. Jag har själv många gånger fått höra veteranhustrur suckande säga att deras män kan prata hur mycket och hur länge som helst om kriget när de väl kommit i gång. Atle Dyregrov som skrivit om katastrofpsykologi säger att många känner ett stort behov av att prata om det svåra som hänt. Som utanförstående kan man finna det märkligt att dessa människor utan stora känsloutbrott kan upprepa händelserna gång på gång inför dem som vill lyssna. Enligt Dyregrov hjälper detta berättande dem att förstå det som inträffat (Dyregrov 1994:27). Sture

Enberg berättar i sin bok *I krig och fred* (2004) om arbetet som psykolog på Norrvalla. Under två år har han träffat flera hundra veteraner, både män och kvinnor, i den terapi som erbjuds dem under deras ofta två veckor långa vistelse där. Han skriver att han är förvånad över att dessa så ivrigt deltagit i gruppdiskussionerna om sådant som hänt under kriget. Han berättar också att en del veteraner har bett om att få prata med honom i enrum (Enberg 2004:8). Dyregrov säger att vanliga efterverkningar hos många som överlevt olika slag av olyckor och katastrofer bland annat är återkommande tankar om och minnen från händelsen, ångest och depression, olika slag av starka känslor, och sömnsvårigheter. Den vanligaste efterverkningen verkar vara alla de bilder som detaljerat ristats in i minnet och som senare återvänder till medvetandet, ofta i form av mardrömmar (Dyregrov 1994:28–29). I dag används begreppet posttraumatisk stress inom psykologin för att beskriva psykiska efterverkningar som traumatiska upplevelser skapat (Lundin 2006). Enberg säger att ett typiskt drag är att försöka undvika allt som kan påminna om det hemska man upplevt, och att det då och då händer att veteraner lämnar rummet när han som psykolog säger att de ska ta upp krigsupplevelserna i gruppdiskussionen. En utlösande faktor till mardrömmar kan vara upprörande nyheter eller något program med våldsinnehåll i TV:n kvällen innan (Enberg 2004:94, 97, 102). Något annat som kan framkalla mardrömmar är att någon – som jag – gör intervjuer om kriget.

Joel var den som reagerade kraftigast när jag förde mardrömmar på tal:

S: Men hur hade du det så där sen, jag vet ju, faffa till exempel, så han drömde ju mardrömmar (Joel börjar gråta). Du brukar göra det du också.

J: Jag drömmer ofta. Jag drömmer ofta riktigt. 60 år. Det är ganska ofta jag drömmer om otäcka saker.

S: Är det sånt som du har varit med om?

J: Jå, det är det.

S: Som kommer på nytt.

J: Jå, det är bara sånt som man har varit med om. Inte är det nåt annat. Man känner igen kamraterna och jag drömmer om Bisin, den där hästen. Nä, det är otäckt.

S: Jag förstår det (oklart) (Joel gråter).

[...]

J: Inte drömmer jag om Tali, där de bar bort så mycket de hann, sårade och stupade. Inte drömmer jag om det, utan det är nåt ståkande [ungefär ”krångel”] nånstans. Och inte skjuter jag heller inte, och inte är det nån som skjuter på mig. Men jag drömmer om det i alla fall. Det är nog nånstans, sitter och äter och pratar och är på vakt och.

S: Du kanske drömmer den där känslan. Man drömmer hur det kändes. Jag vet inte.

J: Inte är det så otäckt i drömmen som det var i verkligheten. Verkligheten var nog värre än i drömmen, för mig. Men jag är förvånad och det har gått 60 år och man drömmer om det ideligen. Inte varenda natt, men i natt kommer jag ju att drömma om det förstås (Joel IF mgt 2004/44).

Som intervjuare var det svårt att veta hur jag skulle handskas med situationen med en gråtande man i 80-årsåldern framför mig som jag dessutom med största sannolikhet visste skulle drömma mardrömmar under följande natt på grund av mig. Liksom Sture Enberg hade jag inte medvetet provocerat fram något hos intervjupersonerna utan lät dem själva bestämma vad de ville ta fram, och jag är rätt säker på att Joel inte hyste agg mot mig på grund av mina frågor (jfr Enberg 2004:107). Intervjuer om krig berör både den som intervjuar och den som berättar. Känslor som rädsla, smärta och sorg finns med genom hela berättandet (jfr Thompson 1980:173). Intervjupersonerna återupplevde det de varit med om och känslor de haft genom berättandet. Jag fick mig en dos upplevd samtidshistoria fylld med krigets faser. Intervjupersonerna blev kvar i sina hem med sina tankar, mardrömmar och kanske också ångest. Jag packade ihop bandspelaren och åkte därifrån. Man måste då ställa sig frågan vad intervjuarens ansvar är gentemot intervjupersonerna.

Enligt Jan Krag Jacobsen griper man in i en människas liv när man intervjuar henne, och därför är man skyldig att tänka igenom vilka konsekvenserna av detta eventuellt kan bli. Enligt honom är det också svårt att förutsäga detta. Som intervjuare vet man inte om den man intervjuar upplever att han eller hon är mogen att tala om de olika saker som kan komma upp under intervjuens gång. Ofta är vi som intervjuar rädda för att skada den intervjuade, men enligt Krag Jacobsen är denna rädsla överdriven. Vår rädsla beror kanske på att vi inte är vana vid att möta känslor hos andra och för oss främmande människor. Man är kanske rädd för att bli upphovet till olika tunga känslomässiga reaktioner hos intervjupersonen. Enligt Krag Jacobsen kan sådana affektiva reaktioner till och med utgöra en viktig del av kommunikationen, och inte alls vara en farosignal. Rädslan kan också bero på en omedveten oro över att själv inte klara av att höra på det som intervjupersonen berättar om (Krag Jacobsen 1993:95–96). I intervjuer om svåra saker får man räkna med att starka känslor kommer fram. Man vet inte på förhand vilka känslor ens frågor kan sätta i rörelse hos den andre.

Den som intervjuar kommer också med stor sannolikhet att reagera känslomässigt. Det är alltså inte enbart den som intervjuas som kan bli känslomässigt berörd i anslutning till intervjun. Också den som intervjuar kan råka ut för situationer under intervjun som kan vara svåra att hantera. När intervjun kommer in på eller handlar om emotionellt svåra saker kan den enligt

Eva Fägerborg glida över i en situation som är snarlik terapi, vilket diskuterades ovan. Enligt henne måste intervjuaren försöka leda samtalet tillbaka till så att säga säkrare mark (Fägerborg 1999:64–65). Enligt Sarah Forssell och Anita Marcus får man däremot inte avbryta berättandet hur hemskt eller sorgligt det än är. Enligt dem måste den som intervjuas kunna känna att intervjuaren orkar lyssna och veta att intervjuaren litar på att den intervjuade orkar berätta. Forssell och Marcus rättfärdigar detta med att den intervjuades upplevelser är värre än själva berättandet, och att berättelsen och sorgen måste få ha sin gång (Forssell & Marcus 2002:68 [online]). Men lyssnandet kan medföra att man som intervjuare får ta del av sådant som kan vara svårt eller obehagligt att bära på och ta till sig (Krag Jacobsen 1993:62). Johansson reflekterade i efterhand över att hon undvek att tala om sexualitet med kvinnorna hon intervjuade. Hon kom fram till att hon lät bli att tala om det eftersom hon kände att viss kunskap var för svår att hantera i egenskap av forskare. Johansson upplevde berättandet om sexualiserat våld, vilket enligt henne var mycket vanligt förekommande i området där hon gjorde sitt fältarbete, som mycket smärtsamt och hon fann det mycket oroande att lyssna på beskrivningarna eftersom övergreppen verkade vara så frekventa och vanligt förekommande. Hon skriver att hon hade svårt att handskas med sådant berättande, och beskrev hur hon blev både överrumplad och förvirrad när den första kvinnan hon intervjuade berättade om en våldtäkt hon råkat ut för som yngre (Johansson 2005:269–270). Jag anser att man från den ena situationen till den andra som intervjuare måste avgöra när man ska ingripa i berättandet. Jag menar inte heller att man kan kräva att den som intervjuar ska besitta de inre egenskaper som man kanske utvecklar i en terapeututbildning som kan behövas för att klara av att hantera berättandet om svåra saker. Men, som Portelli säger, forskarens uppgift är ändå alltid att kritiskt analysera och tolka det berättande som erfarenheterna och upplevelserna genererat. Enligt honom är det inte smärtan intervjupersonerna beskriver som ska förstås kritiskt, utan det är orden och ideologierna med vars hjälp berättaren representerar känslan som är det som ska studeras (Portelli 1997:144).

Mina egna erfarenheter från intervjuerna är att vissa saker ter sig obegripliga eller svåra att förstå vidden av under själva intervjutillfället. Det empatiska lyssnandet är ändå viktigt att ha som ständigt redskap: vad är det intervjupersonen menar med det han eller hon säger? Men empatin är inget enkelt verktyg att hantera. För mig var det svårt att vara empatisk under en intervju när jag märkte att jag själv blev skrädd av det som berättades. Det Viktor berättar om i citatet nedan ser jag som exempel på ett uttryck för skräck och försök att hantera den. I själva intervjusituationen förstod jag inte fullt ut

vad han berättade. Jag koncentrerade mig främst på att lyssna uppmärksamt och på ett sådant sätt att jag skulle kunna ställa följdfrågor. Det är en sådan följdfråga som kommer i mitten av citatet nedan. Det är först senare som jag börjat inse vidden av den känsla han berättade om.

V: Du vet, vid en stridsfront så är det ju taggtrådsstängsel i massor massor (S: jä) Och det kan ju hända att de hade lämnat [blivit kvar] där, de försökte krypa, men lämnade [blev kvar] där helt enkelt och kunde inte ta sig bort därifrån som sårade. Och när de är hjälplösa där då så börjar de skrika för att få hjälp eller för att bedöva samvetet. Alltså man tar till allt när det är svårt, så tar man till vad som helst. Det var ju så också när striderna var som värst så antingen så låg man och svor och ropade och skällde ner på befäl och alla de som fanns bakom linjen och sånt där jo. Eller också så kunde man sjunga, sjunga och sjunga och sjunga för att liksom eliminera den här rädslan, eller hålla den tillbaka. Och en del så kunde till exempel be eller sjunga psalmer och sånt. Det var bara beroende på hur det.

S: Vad sjöng man? Alltså.

V: Man kunde sjunga vad om helst. Huvudsaken att alla sjöng med så långt som möjligt. Sjöng, sjöng, sjöng och granaterna kreverade runtomkring. För att så länge granaterna kreverade runtomkring så behövde man ju inte ta emot fienden. För att fienden kom ju inte in i egna granatfältet. Men granaterna flyttades bakom du vet, då måste man fram och ta emot. Och just då det kom det här, för det är hemskt att ligga inne i en granatkoncentration, man vet ju aldrig när man träffas inte, så då försökte man behärska den här rädslan genom att skrodera eller sjunga eller göra någonting annat. För att liksom (...) En del kunde vissla till exempel, bara liksom för att få bort, eliminera det här, känslan att man var i farozonen. Så att till den delen var allt möjligt. Och det var precis på samma sätt som jag sa, när döden inträdde sen eller kom så då var allt möjligt från den ena ytterligheten till den andra, svordomar (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Viktor berättade om svåra saker. Han målade upp scener där döende människor skrek på hjälp, där soldater tvingades skjuta, där granaterna slog ner alldeles intill honom själv och kanske träffade grannen, där skräcken var så stor att man nästan inte härdade ut. Han berättade att man försökte ta sig för något, vad som helst, för att försöka hålla skräcken på avstånd, åtminstone för ett ögonblick. I den första delen av exemplet berättade han att soldaterna sjöng, och min följdfråga var *vad* man sjöng. Jag hade i tankarna att soldaterna kanske sjöng psalmer för att skydda sig själva, de sjöng fosterländska sånger för att uppamma kampanan eller okvädinsvisor för att förlöjliga eller så att säga förminska fienden, och hade musikens och sångens betydelse och funktion i strid för ögonen (jfr Johannisson 2001:90). I dag ter sig frågan i mina ögon snarast absurd i sitt sammanhang. Jag skrev tidigare om att okunskap kan vara

till intervjuarens fördel genom att man kan ställa frågor som man annars inte skulle fråga. Det här skulle kunna vara exempel på en sådan okunskapsbaserad fråga, men jag upplever i stället att det här handlar om en undanmanöver från min sida. Jag klarade inte av att ta till mig det som Viktor berättade om. Jag hade inte räknat med att han skulle berätta om sina egna krigsupplevelser, och jag tyckte att intervjun var inne på farlig mark – jag ville skydda inte bara mig från hans berättande, utan också honom själv verkar det som.

Om jag fick höra något liknande i en intervju i dag skulle jag reagera annorlunda, och låta intervjupersonen berätta det han eller hon ville berätta (jfr James 2000:159). Då var jag inte beredd på berättande om krig. Jag hade förberett mig för berättande om ett diktverk och hur detta användes under kriget, och sett ur det perspektivet är min följdfråga alldeles relevant. Det var i och med intervjun med Viktor som jag verkligen insåg att berättandet om *Fänrik Ståls sägner* på något vis hörde nära samman med berättandet om kriget för vissa människor. Empatisk kände jag mig inte under intervjuens gång, snarast chockerad över vad jag fått höra och lite dum för att jag visste så lite om dessa våra krig 1939–1944. Jag gick in i intervjun med Viktor med avsikten att få information om något som jag hade bestämt att han skulle berätta om. Min relation till honom då hade karaktär av Bubers Jag-Det-förhållande, inte av Jag-Du. Det senare förhållningssättet till Viktor och Viktors berättande kom i efterhand. I och med denna förändring av förhållningssätt förändrades också syftet med intervjun från att handla om vad Viktor kunde bidra med för kunskap till vad han ville föra fram i sitt berättande. Från att ha varit en informant blev Viktor en intervjuperson. Min empati i förhållande till intervjun har kommit i efterhand när jag fått mera distans till och kunskap om det som berättades för mig. Empatin har också vuxit med tolkningsprocessen genom att jag fått mera förståelse för berättande om krig.

Tankekontakt och känslokontakt

I avsnittet ovan som handlade om tillit visade jag att Hagström påpekat vikten av att utbyta erfarenheter för att få till stånd en bra grund för en intervju, vilket jag tror kan vara ett sätt att uppnå detta mål. Liknande erfarenheter som intervjupersonen har man när man själv också har ett inifrånperspektiv på det man talar om. När man inte har liknande erfarenheter att dela med den intervjuade tror jag man i samma syfte kan visa och/eller dela med sig av sina känslor.

David Goleman anser att man måste använda sig både av förnuft och känsla för att förstå och skaffa kunskap. Vi är vanligtvis medvetna om att vi använder oss av förnuftet när vi förstår något och får nya insikter. Det gör oss också

uppmärksamma och eftertänksamma och hjälper oss att överväga och analysera. Utöver förnuftet anser Goleman att känslorna också hjälper oss att få kunskap. Att förstå något med känslorna kan något förenklat vara till exempel att man förstår att någon är ledsen när han eller hon får tårar i ögonen fastän denna med ord hävdar motsatsen (Goleman 1997:25).

Ens egna känslor fördjupar förståelsen av det som den andra berättar. Man brukar tala om att ha ett emic- eller etic-perspektiv på något, och menar då att man har ett upplevelsenära eller ett upplevelsedistanserat perspektiv, att man själv har delat intervjupersonernas upplevelser eller att man inte har gjort det. Förståelsen av det som berättas blir olika beroende på vilken av dessa utgångspunkter forskaren har. Jag tänker mig att man kan ha emic-känslor, det vill säga att man delar en känsla med en annan människa, trots att man inte har emic-upplevelseperspektiv av en händelse. Ett gott exempel på detta kommer från Renato Rosaldos studium av huvudjägare. Han hade svårt att förstå vad det var som drev männen till att vilja gå på huvudjakt. Han hade fått förklaringen av männen att de gjorde detta för att döva sin sorg. Rosaldos tidigare erfarenheter av sorg innehöll känslan av att vara ledsen, och han kunde inte förstå hur man kunde känna behov av att hugga huvudet av sina grannstammars män för att man var ledsen. När han genom att han själv upplevt stor sorg och till den hörande känsla av vrede och insett att vrede är en viktig komponent i stor sorg förstod han de behov som männen gav uttryck för. Hans egna erfarenheter gjorde honom förmögen att med känslorna förstå de andra männen (Rosaldo 1989:3–12).

Enligt William Banaka måste man lära sig hur man kan utnyttja både sina tankar och känslor för att underlätta kommunikationsprocessen (Banaka 1981:11). Man kan visa på olika sätt att den som berättat något blivit känslomässigt förstådd. Ibland hände det under intervjuerna att jag inte visste vad jag skulle svara när intervjupersonerna berättat om något som kändes för stort för mig att sätta ord på. Ibland nickade eller skakade jag bara på huvudet och visade på annat sätt med kroppsspråk att jag omfattade vad de berättade men att jag inte hade några ord att komma med. Ciaramicoli (2000:83) talar om att man kan visa "tyst respekt" för någons smärta. Det här är sådant som tyvärr inte kommer fram så tydligt när intervjun är inspelad endast på ljudband.

Jag vill exemplifiera detta att förstå något med hjälp av känslor med ett citat ur intervjun med Lisa. Intervjun präglades av många uttryck för känslor, både tårar och skratt:

S: Hur är det som med "Vårt land" då? Nationalsången.

L: Jå, nå det sitter nog i (S skrattar) Det sitter nog *säkert* i.

S: Brukade ni sjunga den mycket då du gick i skolan?

L: Nä, det är nog efter kriget som det har.
S: Hur brukar det kännas då du hör den eller då du sjunger den?
L: Nog sjunger jag om det går. [L blir rörd]
S: Det är mycket känslor med den sången. Är det mycket känslor med den sången? (L nickar) Det är det, ja. Vad är det du tänker på då du (...)? [L börjar gråta lite] Nu ser jag att du blir ledsen här också. Nog får man gråta också.
L: Jag har så där lätt att skratta, men lika lätt att gråta.
S: Ja, du är som jag då (S skrattar)
L: Ja, jag hade nästan förstått det. Dragit lite den slutsatsen. Men på ett vis är det ju bra, men många gånger är det förargligt (L skrattar)
S: Nå, det är det (S skrattar) Och så vill det inte gå att säga nåt då man börjar gråta.
L: Nä.
S: Tänker du på kriget då eller?
L: Nä, inte skulle jag säga det. Det är nog mera så där, nå det har förstås blivit tänkt mera just, det är att röra upp lite. Men jag slapp nog så lyckligt därifrån som nån bara har sluppit. Så nog har jag mycket att vara tacksam över (Lisa IF mgt 2004/40–41).

Det som citeras på de fyra första raderna framfördes utan större känsloutbrott, men när jag frågade Lisa hur det ”brukar kännas” började Lisa visa tecken på att det var lite svårt att tala. Jag förstod av hennes blick, ljudet på hennes röst och hennes kamp för att hålla tårarna tillbaka att nationalsången var viktig för henne fastän hon bara svarade att hon brukar sjunga med, och jag konstaterade att det var många känslor förknippade med sången. Jag ville också få detta bekräftat av henne och inte bara påföra henne min tolkning, och omformulerade mitt påstående som en fråga och fick en jakande nick till svar. Jag frågade vidare vad det var hon tänkte på. Då började hon gråta, men såg samtidigt lite besvärad ut, och jag sade att man får gråta om man vill. Det hela slutade med att jag jämförde henne med mig och hon sade att hon också noterat en viss likhet och accepterade jämförelsen, och vi skrattade lite tillsammans. Jag förstod med mina känslor att nationalsången var viktig för henne, men jag fick aldrig något annat svar än att den väckte djupa känslor, och att den inte var direkt hopkopplad med kriget. Episoden i sig var inte särskilt uppgiftsrelaterad, men i och med det fungerande dynamiska samspelet förde den oss närmare varandra och bäddade för ett större förtroende under fortsättningen av intervjun.

I exemplet med Lisa låter jag hennes känslor få utrymme. I det ovannämnda exemplet med Viktor är det däremot mina obehagskänslor i kombination med en oro för att Viktor skulle bli alltför upprörd som styrde händelseförloppet i intervjun. Min empati finns med som en ingrediens i exemplet med Lisa, men inte i Viktors. Jag upplevde att jag förmådde nå ett slags känslokontakt med Lisa, vilket jag däremot inte klarade av under intervjun med Viktor. Med

känslkontakt avser jag att jag försöker öppna mig för den andres känslor med hjälp av de erfarenheter jag har av liknande känslor och min förståelse av dessa. Jag har låtit mig inspireras av Ference Martons och Shirley Booths (2000:228–229) tankar om tankekontakt när jag kommit fram till begreppet känslkontakt.

Begreppet tankekontakt hör hemma inom lärandeteori, men som jag förstår det kan man med fördel använda det också i andra konstellationer än lärare – elev. I korthet går tankekontakt ut på att den ena personen (läraren/forskaren) har en relation till eller förståelse av ett objekt och att den andra personen (eleven/intervjupersonen) också har en relation till eller förståelse av objektet i fråga, och sålunda kan man säga att dessa båda personer kan mötas genom att båda har en relation till eller förståelse av detta gemensamma objekt. För att uppnå tankekontakt fokuserar den ena personen (läraren/forskaren) på hur den andra (eleven/intervjupersonen) upplever objektet i stället för att hålla fast vid sin egen relation till eller förståelse av objektet ifråga (Marton & Booth 2000:228–229). Det här går nära så som jag uppfattar att Gadamer uttrycker empatisk förståelse av någon annan genom sitt begrepp förståelsehorisont. Även tankekontakt har varit viktig för mig under intervjuprocessen. För att överföra denna tankemodell på mitt material och min situation under intervjuerna vill jag visa hur *Fänrik Ståls sägner* blev ett redskap till tankekontakt för mig i förhållande till mina intervjupersoner. Som jag nämnde ovan hade jag förberett mig på ”fel” saker inför i alla fall de första intervjuerna. Under den första intervjun lade jag märke till att jag borde ha läst bibliotekets många hyllmetrar om vinterkriget och fortsättningskriget. I stället för det jag läst om kriget 1808–1809 och Runeberg borde jag kanske ha läst om krigen 1939–1944. Det som ändå trots allt fanns som en gemensam nämnare var *Fänriks Ståls sägner*. Jämförelser kunde göras mellan personer i diktverket och personer från intervjupersonernas verklighet, mellan sätt att vara och förhålla sig. Att höra att man inte alls kan jämföra Runebergs romantiserade krigshjältar med soldater under mitten av 1900-talet är också att ha en gemensam nämnare: då kan man ställa frågan om vad som är annorlunda. Att på det här sättet ha en gemensam nämnare, på ett vis tillhörande men på ett annat sätt utanförstående berättandet om krigsupplevelserna, har stora fördelar. Visserligen hade jag en alldeles annan inre förståelse av diktverket än mina intervjupersoner, eftersom vi läst det under olika förhållanden och av olika anledningar, men inte desto mindre gav det grogrunden till ett slags tankekontakt. I efterhand har jag kommit att se *Fänrik Ståls sägner* som en sådan gemensam nämnare som enligt Marton och Booth behövs för att uppnå tankekontakt. Jag har ingen personlig erfarenhet vare sig av att kriga eller att vårda svårt sjuka eller sårade på sjukhus. Jag hade däremot en allt större önskan om att få veta mera om mina

intervjupersoners upplevelser, och jag ville ställa frågor som var relevanta både ur min och deras synvinkel.

Genom att jag hade läst dikten om löjtnant Zidén upplevde jag att jag fick en närmare förståelse av Ingegerds bild av sin man:

S: Det där (...) mm (...) finns det nån speciell person eller nånting så där nån eller nånting som du associerar till *Fänrik Stål*?

I: Jå, jag associerar min man till löjtnant Zidén (S: mm?) Du vet han som sprang: ”Nu dö vi som herrar vi!” (S: mm) Jo. För min man var (...) personligen, personligt hade han ett mycket stort personligt mod. Jag sa att ibland visade det upp att han hade så lite fantasi (I och S skrattar), men att det där nog var han medveten ändå om riskerna (S: mm) (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Detta exempel följs av en lång och utförlig berättelse om makens många bedrifter under kriget. Citatet ”Nu dö vi som herrar, vi!” som Ingegerd för fram i exemplet ovan är det sista löjtnanten yttrar när han ligger dödligt sårad på slagfältet och alla hans män ligger likaledes döende bakom honom. Ingegerd jämförde alltså sin man med löjtnant Zidén. I *Fänrik Ståls sägner* utmärker Zidén sig som en officer som gick före sina mannar när det var dags för strid:

- 1 Det var den tappra löjtnant Zidén,
han hade sin egen sed,
för fronten ville han gå allen:
”Framåt mina vasagossar,
nu gäller att hinna med!”
- 2 Främst ville han gå var fara emot,
hans folk fick trampa hans stråt.
Gud nåde den, som var trög på fot,
så snart löjtnanten ropat:
”Hurra, mina män, framåt!”
- 3 Så lärde han in på eget vis
sin lilla käcka hop,
fördrog ej trassel och exercis,
”Tätt efter i fjäten, gossar”,
det var hans kommandorop.

Enligt Johan Wrede har diktpортrättet av löjtnant Zidén fått både beundrande och kritiska kommentarer. Särskilt Zidéns obekymrade sätt att handskas med sina mannas liv har många betraktat som ett etiskt problem. De som sett andra

kvaliteter än den realistiska har haft lättare att kringgå den problematiken. Wrede anser ändå att Runeberg lyckats fånga bilden av en folklig hjälte som på sitt okonstlade och omilitäriska sätt vinner soldaternas gillande (Wrede 1988:76–78). Det är ändå inte alldeles oproblematiskt att använda sig av sin egen förståelse av en litterär figur för att komma närmare en förståelse av någon annans bild av samma figur för att sedan ytterligare förstå vad intervjupersonen avsåg om sin man. Min egen bild av löjtnant Zidén färgades tidigt av en mening i förordet till en rikssvensk pocketutgåva av *Fänrik Ståls sägner*, den första jag fick i min hand. Förordet är skrivet av Göran Hägg (1991): ”Ingen som gjort ens den enklaste värnplikt kan identifiera sig med Sven Duva eller önska att hamna i händerna på ett befäl som Löjtnant Zidén.” Innan jag började göra intervjuer var min bild av löjtnant Zidén en halvt galen man som utan att tänka sig för springer före första ledet och ger kommandon som riskerar både hans eget och andras liv. Han brydde sig inte om att hans mannar dog, huvudsaken var att han var först framme. Jag hade nämligen diktens strofer 8 och 9 i minnet:

Han förde, då kriget först bröt ut,
en trupp av femtio man;
den hade smultit ihop till slut:
med tjuvu vasagossar
stod nu i hären han.

Men om med färre och om med fler,
det gav han ej akt uppå,
han följde sitt gamla krigsmaner:
”Tätt efter i fjäten, bussar,
nu gäller det fart, låt gå!”

När jag första gången hörde att någon jämförde en man de träffat under kriget med löjtnant Zidén, trodde jag att jag skulle få en beskrivning av en synnerligen nonchalant man som strävade efter fåfånga troféer. Den villfarelsen försvann snabbt eftersom alla som pratade om löjtnant Zidén hade en positiv inställning till honom. Ingegerd jämförde till och med sin högt beundrade make med honom. Först när jag såg på löjtnant Zidén ur Ingegerds (och andra intervjupersoners) perspektiv uppnådde jag den eftersträvade tankekontakten, så att jag förstod vad de menade med jämförelsen: en modig man i befälet, som gick främst för att visa exempel, och som uppskattades högt av sina underordnade tack vare detta och för att den militära exercisen inte var det

viktigaste. Som ovan sagts anser Marton och Booth alltså att den ena måste inta den andras perspektiv för att tankekontakt ska kunna etableras. Om man kombinerat Martons och Booths tankekontakt och min härledning av detta, känslökontakt, kommer man nära det som empati står för. Båda handlar om att man ska försöka ställa sig i den andras skor och se världen ur hans eller hennes perspektiv.

Intervjuerna med de tio männen och kvinnorna som själva deltagit aktivt i krigen 1939–1944 utgör underlag för den här boken. Genom den teoretiska ram jag valt, oral history, blir såväl intervjusituationen som själva innehållet i intervjuerna intressanta och föremål för analys. Hittills har jag koncentrerat mig på det möte som intervjuerna har varit mellan mina intervjupersoner och mig själv som intervjuare. Jag förhåller mig till dem som aktiva subjekt som tillsammans med mig skapar det material jag lite längre fram ska analysera. Jag har här granskat hur dessa möten har sett ut från flera perspektiv.

Utgångspunkten för de första sju intervjuerna var ett projekt där män skulle intervjuas om sitt förhållande till diktverket *Fänrik Ståls sägner*, men det visade sig snart att det på intervjupersonernas agenda stod berättande om egna upplevelser från kriget. Jag fann detta intressant, och valde att utöka projektet till en doktorsavhandling om berättande om krig, och inkluderade också kvinnor i materialet. Dessa intervjupersoner presenterades genom hur jag hade avancerat i intervjuprocessen, och utgående från de frågor som dök upp allteftersom materialet växte.

Jag har valt att kalla min intervjuteknik empatisk – och sålunda kallar jag de intervjuer jag gjort för empatiska intervjuer. Det empatiska består av ett förhållningssätt till intervjupersonerna där jag betonar ömsesidighet, strävar efter jämlikhet, vinnlägger mig om en känslomässig reflexivitet, men samtidigt inte blundar för de faktorer som påverkar intervjusituationen, intervjupersonen, mig som intervjuare och det arbete jag utför efter fältarbetet. Det empatiska förhållningssättet sträcker sig alltså över hela tidsspännat från intervjusituationen till att den sista bokstaven är skriven i boken.

Jag ser på intervjun som ett samspel där det är intervjuarens skyldighet att underlätta för intervjupersonerna att berätta det som de själva vill berätta. Jag har, likt många andra, insett att tillit är en faktor som påverkar intervjupersonen i hans eller hennes berättande. Jag har valt att granska vilka sådana tillitsskapande faktorer har varit i mina intervjuer, och kommit fram till att de består av tre viktiga delar: intervjuarens uppfattning om samt intervjuarens

vilja till tankekontakt och känslkontakt, intervjuarens person, professionalitet och sociala sammanhang.

Tanken om att tillit behöver betonas i intervjusituationen har synliggjort maktförhållanden i den. Olika maktförhållanden mellan intervjuare och intervjuperson måste studeras, inte ignoreras, om man ska kalla sin forskning reflexiv. Jag har fokuserat på maktbalanser i intervjusituationen, i transkriberingsskedet och i arbetet med analys och tolkning av det tematiska innehållet. I motsats till hur man ofta ser på maktbalansen i intervjusituationen har jag visat att det inte alltid är självklart att det är intervjuaren som har makten. Samtidigt får man inte glömma bort att jag styr med mina forskningsfrågor. Om man ser intervjupersonen som ett aktivt subjekt inser man snabbt att det är tack vare att personen vill berätta som man över huvud taget har ett forskningsmaterial. I efterarbetet är intervjupersonen inte längre fysiskt närvarande och kan därmed sägas ha överlåtit makten helt och hållet till forskaren. Michael Frischs begrepp delad auktoritet blir därmed en viktig beståndsdel i den delen av den empatiska intervjun där dialogen står mellan forskaren och det färdiga materialet.

I och med att intervjupersonerna är aktiva subjekt kan de också kategorisera mig och tillskriva mig roller. Min interaktion i intervjusituationen har enligt min tolkning setts som sympatisk när min avsikt har varit att vara empatisk. Mitt engagemang har tolkats som medhåll. Jag har härmed insett att jag kategoriserats som en trevlig lyssnare, och för att förstå skillnaden på den person som är jag och den person som intervjupersonerna har uppfattat av mig har jag introducerat en lyssnarfigur. Lyssnarfiguren har skapats av intervjupersonen med mig som intervjuare som förebild. I analogi till lyssnarfiguren har jag hittat berättarfiguren, som är en delvis anonymiserad konstruktion av den verkliga personen framför mig i intervjusituationen och det som jag uppfattade av honom eller henne. Berättarfiguren löser inte de etiska problemen kring anonymiseringen, men däremot var det lättare att förstå att en berättarfigur inte är lika med den verkliga människan som berättade för mig. Ytterligare en figur har dykt upp, och det är berättelsefiguren, som är de personer som omtalas av intervjupersonerna. Dessa berättelsefigurer får en större betydelse genom att de ger uttryck för de moraliska ståndpunkter som intervjupersonerna har och indirekt eller direkt vill förmedla till mig och i förlängningen läsarna. Användningen av dessa abstraherande figurer ska inte ses som ett steg tillbaka från att betrakta alla deltagare i intervjun som subjekt, utan som ett hjälpmedel som skapar distans för mig i analysen och tolkningen av det intervjupersonerna berättar.

Under intervjuerna var många känslor i omlopp och tog sig uttryck både hos intervjupersonerna och mig. De känslor som jag upplevde hos mig själv i förhållande till intervjupersonerna och i intervjusituationen och efter fältarbetet har betydelse för forskningen. Detta har jag uppmärksammat och medvetenheten om detta har jag benämnt känslomässig reflexivitet. Det var frågan om känslor av både sympati och antipati. I vilken mån det är försvarbart att redogöra för min upplevelse av intervjupersonerna för att nå ärlighet och öppenhet som syftar till den känslomässiga reflexiviteten är svårt att bestämma. Om reflexivitet är den hermeneutiska forskningens svar på objektivitetsfrågan är svaret att man måste göra det. Jag har själv inte funnit andra lösningar än att problematisera frågan.

Berättande om sitt liv, särskilt när berättandet handlar om svåra händelser och upplevelser som att delta i krig, kan ha likheter med det terapeutiska samtalet. Jag har funnit att berättandet kan ha en terapeutisk funktion, om man utgår från antagandet att det är bra att berätta. Trots att den terapeutiska funktionen kan finnas är en folkloristisk forskningsintervju inte ett terapisaamtal, även om liknande berättande kan finnas i båda typerna av samspel. Det är viktigt att inse sina gränser som intervjuare. Jag har utgått från begreppet tankekontakt som härstammar från teorier om lärande, och härlett ett snarlikt begrepp ur det – känslokontakt. För att fördjupa förståelsen av det intervjupersonerna berättade om har jag använt mig att nå såväl tanke- som känslokontakt, vilket blir ett annat sätt att förklara och tydliggöra vad empati är.

III MÖTEN MED KRIGET

1 Inledning

Det arbete jag gett mig i kast med i den här boken är att studera intervjupersoners berättande för mig om deras upplevelser och erfarenheter av kriget. Den första delen av syftet har jag studerat ovan, nämligen intervjupersonernas berättande för just mig i den specifika intervjusituationen. I den här delen av boken ska jag fokusera på deras berättande om kriget. Den konstruktivistiska ansatsen jag anlade i analysen av intervjuerna fortsätter här genom min tematiserande närläsning av innehållet i intervjuerna. Fyra huvudteman utkristalliserar sig genom närläsningen av intervjupersonernas berättande om kriget: tjänstgöringen, kroppen, etniska andra och tiden efteråt. Att man – på olika sätt – hade tjänstgjort i kriget är den kanske mest grundläggande orsaken till att de personer vars berättande utgör mitt material över huvud taget tillfrågades om att bli intervjuade. De aktiviteter som hänför sig till tjänstgöringen och de upplevelser av kriget man fått genom den är därmed ett centralt och ständigt återkommande tema i intervjuerna. Kroppen, å sin sida, är ävenså ständigt närvarande i berättandet i och med att handlingen att strida eller att vårda är fysisk till sin natur. Det är genom kroppen man utför och erfar det som man senare berättar om. Kategorin ”de andra”, i detta fall etniska andra i form av finnar, tyskar och ryssar, återkommer i många intervjupersoners berättande som en mer eller mindre direkt kontrastering till den grupp man som berättare verkar hänföra sig till. Ryssarna är dessutom de som är kontrahenter i kriget 1939–1944, och berättande om dem är ofta förekommande i intervjuerna. Intervjupersonernas berättande om hur de upplevt tiden efter kriget är avgörande för förståelsen av intervjun som helhet, inklusive innehåll och intervjusituation, vilka är de två beståndsdelar som jag studerar i boken.

Jag hade också kunnat välja att lyfta fram hemmet som ett tema, men i stället ser jag hemmet som en undertext i krigsberättandet. Karin Johannisson har studerat nostalgi och en därtill hörande (sjuklig) hemlängtan hos soldater i krig ur ett idéhistoriskt perspektiv, och hon kopplar starkt ihop föreställningar om hemmet med krig. Enligt henne kan man se hemlängtan som kopplad till patriotiska känslor och därmed fyllde denna hemlängtan och därmed även hemmet en viktig funktion i krig (Johannisson 2001:97). För mig innebär hemmet som undertext i berättande om krig så som det tar sig uttryck i mitt material att det bidrar till mytologiseringen av kriget.

Innan jag går över till den tematiska analysen vill jag klargöra mina teoretiska ramar och positionera mig i förhållande till den forskning som gjorts.

Jag vill också utvidga den metodologiska apparaturen med avseende på berättande om krig som en historisk händelse. Till sist i detta inledande kapitel vill jag slå ett slag för den historiska kontextens betydelse. Liksom Antero Holmila utgår jag från att berättande inte kan produceras eller förstås utan en viss historisk kontext, och att kontexten är nödvändig för att man ska förstå resultaten av analysen (Holmila 2008:2 [online]). En kännedom om den historisk-politiska bakgrunden är alltså nödvändig för att man ska förstå det som intervjupersonerna berättade om och som är grunden för den tematiska analysen, tidsandan under vilken intervjupersonerna vuxit upp, andan de verkade i under kriget och det samhälleliga tryck som de drabbades av efteråt.

Ny militärhistoria och oral history

Den så kallade ny historia-forskningen har många underavdelningar. Ny historia strävar enligt Jacques Le Goff efter att skapa vetenskaplig historia med tankebanor om kollektiv minnesproduktion som bas (Le Goff 1992:95; se även Kalela 2000:240). Ny historia är en rörelse som går emot den traditionella historieskrivningen som baserade sig på Leopold von Rankes tankegång från 1820-talet om att man i ämnet historia skulle söka ta reda på "hur det egentligen var" (Kalela 2000:13, 50–52; jfr Kinnunen & Kivimäki 2006). Till forskningsgenren ny historia hör både oral history och *new military history* (Le Goff 1992:96; Bourke 2006). Oral history är den teoretiska ram inom vilken jag situerar min egen forskning, och som jag har diskuterat tidigare i boken. Termen *new military history* är ett etablerat begrepp också i icke-engelskspråkiga sammanhang (se översättarens not (1) i Bourke 2006), men till svenska kan termen med fördel översättas som ny militärhistoria emedan inga vilseledande konnotationer kan hänföras till en svensk översättning eller särskilda betydelse går förlorade (jfr Kinnunen & Kivimäki 2006:16). Joanna Bourke skriver att ny militärhistoria kritiserar traditionell militärhistorias fokusering på slagfält, ledning, strategiska frågor och vill rikta uppmärksamheten från direkta militära personer, militära ledare, majoriteter och ett som kan tyckas okritiskt glorifierande av vissa personer till så kallade vanliga människor, militära personer av lägre rang, minoriteter och särskilda grupperingar, exempelvis vapenvägrare och fredsaktivister. Ny militärhistoria kom till under 1960-talet och bar med sig en kraftig kritik mot maktstrukturerna i samhället. Nya sätt att se på krig och konflikter började märkas, och pionjärerna, framför allt socialhistoriker, skrev om människan och hennes verksamhet i kriget (Bourke 2006:22–25).

Enligt Bourke har det mesta som hör till det nya inom ny militärhistoria i relation till traditionell militärhistoria tillkommit utanför historieämnet. Hon nämner vetenskapsgrenar som sociologi, antropologi, ekonomi, psykologi och

litteraturvetenskap – ny militärhistoria är alltså tvärvetenskaplig till sin karaktär. Många av forskarna som brukar kategoriseras som ny militärhistoria-forskare skulle enligt Bourke inte identifiera sig som sådana utan snarare se sig själva som framför allt kultur- eller genusforskare (Bourke 2006:26). De största förändringarna i relation till traditionell militärhistoria är en ökad reflexivitet bland forskarna och att man börjat använda sig av andra källor än tidigare. Inofficiella dokument som exempelvis memoarer, vykort, fotografier och väggklotter som brukar ratas av traditionella militärhistoriker ses som intressanta och värdefulla just för sin subjektiva karaktär av ny militärhistoria-forskare (Bourke 2006:37–38).

Som synes finns det många likheter mellan oral history och ny militärhistoria. Ny militärhistoria gör liksom oral history anspråk på att göra historia underifrån, och värdesätter det subjektiva. Att man intresserar sig också för exempelvis vapenvägrare och olika minoriteter kan tolkas som ett ställningstagande mot en politisk högerinriktning, men mitt intryck är att ny militärhistoria inte är lika starkt politiskt placerad till vänster som oral history. Intresset för det specifikt muntliga syns inte i ny militärhistoria, även om muntligt material förekommer jämsides med skrivna källor. Tematiskt kan klassisk oral history närma sig ny militärhistoria genom till exempel intervjuer om krigsmotstånd eller ”den svarte soldatens erfarenheter från slagfälten under andra världskriget” (Thompson 1980:82–83). Enligt denna hastiga jämförelse skulle också min forskning kunna placeras inom ny militärhistoria likaväl som inom oral history, eller kanske till och med ännu bättre i och med att jag inte har ett vänsterideologiskt material. Jag har ett material, ett muntligt sådant, där så kallade vanliga människor berättar om sina krigsupplevelser. Varför vill jag då inte – likt andra kulturforskare – klassificera min forskning som ny militärhistoria?

Ett svar på frågan finner man när man läser inledningen till antologin *Ihminen sodassa* (2006) som utger sig för att vara den första antologin som bidrar med nya synvinklar på andra världskriget i Finland. Enligt Kinnunen och Kivimäki strävar skribenterna i boken efter att förstå kriget, de människor som var i kriget, samt att få nya förklaringsmodeller på kriget som fenomen. De ställer människan i kriget och hennes upplevelser av krigets vardag i centrum, och utvidgar tiden för studierna från tidigare fokus på den faktiska stridstiden 1939–1945 till att omspänna också tiden före och efter kriget för att förstå kriget som fenomen (Kinnunen & Kivimäki 2006:9, 12). Det är möjligt att min forskning enligt vissa skulle kunna passa inom ny militärhistorias ramverk, eftersom resultatet bidrar med ny förståelse av kriget. För mig är det emellertid inte *kriget* som är mitt primära intresse, utan det är *berättandet* om kriget jag

fokuserar på. Härmed ligger min forskning klart närmare oral history, i och med oral historys specifika intresse för det muntliga berättandet om historiska händelser, även om man också liksom exempelvis Peltonen kan göra oral history-forskning på basis av ett skriftligt material (Peltonen 1996; 2003). Oral history har också mycket gemensamt med folkloristiken. Min folkloristiska förhållning inkluderar bland annat, som vi ska se nedan, att jag omfattar tanken om berättarmönster och figurer som kan kännas igen från annat folkligt berättande (jfr Samuel & Thompson 1990).

Folkligt berättande om krig

Ett av de viktigaste koncepten i oral history är att påminnas om att alla är deltagare i historia – man behöver inte vara president, överbefälhavare eller nyckelperson i en händelse för att vara det, säger Frisch. Berättandet kan vara direkta vittnesbörd om en händelse, skildringar av ens egna handlingar till återgivelse av större mönster genom beskrivningar av vardagliga aktiviteter (Frisch 1990:163–164). Mitt material består av både mäns och kvinnors berättande om krig. Händelserna i det krigsberättande som jag studerar är till största delen självupplevda, men ibland återger i synnerhet vissa intervjupersoner även sådant som de hört andra berätta om. Under intervjuerna berättade männen och kvinnorna bland annat om sina egna upplevelser av och erfarenheter från kriget. Männen berättade framför allt om soldatens vardag vid fronten, medan kvinnorna talade om sina upplevelser från sjukhus i fältförhållanden och på hemmafronten, samt om matlagning och utspisning av soldater. Berättandet handlar till exempel om svåra arbetsförhållanden, livsfarliga situationer, mirakulösa räddningar, egna och andras bedrifter, umbäranden och glädjeämnen.

Portelli har beskrivit tre berättarformer – han kallar dem *narrative modes* – för berättande om historia, det vill säga tre sätt att organisera en historisk berättelse utgående från synvinkel, och sociala och rumsliga referenser: 1) institutionell (*institutional*), 2) lokal (*communal*) och 3) personlig (*personal*). Berättande genom den institutionella berättarformen berör historia på statlig eller nationell nivå. Det handlar om rikspolitik, partier, regeringar, kontexten är nationell och internationell och den för fram vissa ideologier. Berättande genom berättarformen lokalhistoria berör livet i lokalsamhället, på arbetsplatsen och liknande. Det är frågan om ett kollektivt deltagande i ”institutionell” verksamhet. Den personliga berättarformen om historia berör individers privata liv och familjeliv, och kretsar ofta kring viktiga tilldragelser under livscykelns som födsel, giftermål, död och så vidare. Ett personligt engagemang i de två andra nivåerna hör också till den personliga historien (Portelli 1997:27).

Jag upplever att Portellis indelning av berättande om historia i tre nivåer är ändamålsenlig som ett tankeredskap för mig, men jag använder den inte som analysverktyg (som James 2000:192ff gör) utan snarast som teoretisk inspiration. Som folklorist intresserar jag mig framför allt för det han benämner personlig historia. Jag skulle dock vilja ge kategorierna en delvis annan innebörd än Portelli, och jag gör därför en åtskillnad mellan olika, låt oss kalla det lager av historia: individens historia, olika gruppers historia och landets historia. För mig innebär denna tredelning snarast att individens historia är det subjektivt upplevda och kommunicerade, olika gruppers historia är de versioner av det förflutna som en mindre eller större grupp i samhället omfattar, och landets historia är det som godtagits som allmänt gällande historia exemplifierad genom den historia som lärs ut i skolorna. Dessa olika lager av historia ska ses som versioner, och inte som något statiskt och oföränderligt. Min indelning ligger också nära uppdelningen av minne i individuellt minne, kollektivt minne och officiellt minne. Jorma Kalela har gjort en liknande indelning. Han talar om personliga hågkomster (*personal reminiscences*), offentliga minnen (*public memories*) och historieramar (*frames of history*) (Kalela, under utgivning).

Krig har stor inverkan på människor och man har gett uttryck för krig på olika sätt. Krig har enligt Rehnberg under lång tid beskrivits såväl mer eller mindre officiellt i allt från medeltida krönikor till nyare historievetenskap, som inofficiellt i form av minnen som traderats från en generation till nästa (Rehnberg 1967:183). Krig har också gett upphov till många sägner, säger Brynjulf Alver. Sägner som handlar om historiska personer eller historiska händelser som krig, farsoter och stora katastrofer är exempel på sägner som kallas historiska (Alver 1980:5). I de historiska sägnerna återfinns berättande om såväl fiendens illgärningar som ”de våras” tappra gärningar där djärva män överlistar eller slår tillbaka fienden (Herranen 1979:34). Historiska sägner handlar om sådant som de människor som upprätthåller traditionen ser som ovanligt och uppseendeväckande, menar Outi Lehtipuro. Att vissa sägner kallas historiska beror på att de handlar om någon som funnits eller att de omtalade händelserna har ägt rum, och på att sägnerna ses som sanna av dem som berättar (Lehtipuro 1982:45–46). Enligt Lehtipuro kan de historiska sägnerna ibland likna hågkomstberättande så att det är endast med hjälp av ett jämförelsematerial som man kan reda ut att det är fråga om en sägen, något som Lehtipuro kallar för ”en stereotyp folkberättelse”. Enligt Lehtipuro representeras den nyaste krigstraditionen av krigsveteranernas minnen från fronten, där egna erfarenheter lever sida vid sida med stereotypa berättelsemönster (Lehtipuro 1982:47). Jag skulle ändå inte vilja dra så starka

gränser mellan sägner och hågkomstberättande eller tala om en parallell tillvaro mellan dessa båda eftersom hågkomstmaterialiet kan återges i en form som är bekant från folkloren, även om det i själva verket handlar om något man själv upplevt.

Återgivningen av en händelse är styrd av konventioner. Liksom James ser jag berättande om egna upplevelser som konstruktioner som är baserade bland annat på kön, och som därmed erbjuder vissa möjliga roller, självrepresentationer och tillgängliga berättelser, eller snarare berättelsestrukturer. Enligt honom är vår uppgift att försöka hitta de symboler och den inre logik som finns i dessa berättelser och uppmärksamma deras djupare mening (James 2000:124). Enligt Ørnulf Hodne förmedlar historiska sägner bättre än andra sägner värderingar och förhållningar som senare kan väckas och aktiveras i bestämda situationer (Hodne 2002:82). Jag utgår från att också annat berättande om krig än historiska sägner kan förmedla sådana värderingar och förhållningar som ses som viktiga av de personer som berättar. Det krigsberättande jag ämnar studera för att försöka uppmärksamma en djupare mening är de inspelade intervjuerna jag analyserade tidigare i boken.

Utgångspunkten för intervjuerna var som tidigare sagts diktverket *Fänrik Ståls sägner*, från allra första början en fosterlandskärlekens heliga skrift. Åtta av de intervjuade kvinnorna var lottor, alltså medlemmar i den efter kriget förbjudna organisationen Lotta Svärd som från första stund hörde nära samman med skyddskårsorganisationen som stod för den vita sidan under inbördeskriget. Flera av männen, uttalat i intervjuerna åtminstone fyra, hade hört till skyddskåren som ungdomar före kriget. Bondebefolkningen, från vilken de flesta av intervjupersonerna kom, på den svenskspråkiga landsbygden i Österbotten var fosterländskt sinnad. Då mitt syfte är materialnära och strävar mot intervjupersonernas berättande för mig om sina upplevelser och erfarenheter av krig, så är min hypotes i stället inriktad på den teoretiska ramen, oral history. Jag vill skriva in min forskning i denna tradition, men för att kunna göra det måste jag genom min forskning pröva om ramen är tillräckligt vid. Oral history hade från början ett klart uttalat vänsterideologiskt perspektiv, och oral history-forskningen har fortsättningsvis en ansats att göra historia underifrån. Min hypotes är sålunda att tankestrukturen i oral history ska gå att använda på ett material som inte alls är vänsterideologiskt till sin karaktär. En av de viktigaste beståndsdelarna i denna tankestruktur ser jag som en strävan efter att lyssna till en annan historia än den som framställs i officiella sammanhang. Jag vill alltså lyssna på vad männen och kvinnorna i mitt material har att säga om sina upplevelser och erfarenheter av krig utan att de för den skull kan räknas som en kategori som inte skulle accepteras av officiell historia.

Här följer en politisk-historisk bakgrund till de organisationer som de flesta av mina intervjupersoner hörde till eller sympatiserade med. Händelserna 1918 bidrog till att skyddskårerna och därmed även Lotta Svärd uppstod som organisationer, och berörs därför även inledande här. Det är svårt att göra trovärdiga tolkningar av berättande om händelser under vinter- och fortsättningskriget och särskilt om tiden efter det om man inte samtidigt håller kriget 1918 i minnet (jfr Kinnunen 2006:10). Den historiska kontextualiseringen fortsätter med en kort sammanfattning om krigsförloppet från att vinterkriget bröt ut till fortsättningskrigets vapenstilleståndsavtal. Från den kortfattade översikten av krigen 1939–1944 övergår jag till de mer specifika sammanhang där mina intervjupersoner befann sig under kriget.

En historisk kontextualisering

Inbördeskriget²⁰ 1918 i Finland stod mellan de så kallade röda (socialist-sympatisörer) och de vita (nationalistiskt sinnade självständighetsivrare). De röda bildade garden, röda garden, och de vita organiserade sig i skyddskårer. Rödgardisterna fick hjälp både i form av vapen och militärt kunnande av kommunisterna i Ryssland. De vita skyddskårerna hade blivit utsedda till statens ordningsmakt av den borgerliga regeringen och hade Carl Gustaf Mannerheim som högsta chef. Skyddskåristerna fick assistans av de så kallade jägarna, och från Tyskland och Sverige. När kriget bröt ut hade de röda omkring 30 000 man till sitt förfogande, men mot slutet av april hade styrkan vuxit till 80 000. Totalstyrkan av de vita trupperna uppgick vid krigsutbrottet till 38 000 man, och mot slutet av kriget var antalet nästan 60 000. Allmän värnplikt²¹ hade införts i februari 1918, och de vita hade i egenskap av statens ordningsmakt kommando över den mobiliserade värnpliktsarmén. Den organiserade arbetarklassen i södra Finland utgjorde kärnan i de röda gardena, och torparna delade dess åsikter. Att den vita armén under kriget fick en bredare social förankring än de röda trupperna hade flera orsaker. Eftersom det röda upproret var riktat mot borgerskapets politiska och ekonomiska positioner var det mer eller mindre självklart att denna socialgrupp stödde de vita.

²⁰ Detta krig har benämnts bland annat klasskrig, medborgarkrig, revolution, frihetskrig och inbördeskrig beroende på skribentens politiska ståndpunkt eller sociala hemvist (jfr Meinander 1999:45). Själv har jag valt att använda benämningen inbördeskrig eller kriget 1918 när jag avser dessa händelser. I den mån mina intervjupersoner talar om detta krig låter jag deras benämningar stå.

²¹ Den vita sidan mobiliserade trupper med stöd av den gamla värnpliktslagen från 1878 när inbördeskriget brutit ut. Lagen återinfördes i februari 1918, men först i och med att en ny tillfällig värnpliktslag trädde i kraft 1919 kan man tala om en allmän värnplikt som omfattade alla finländska män på lika grunder (Ahlbäck 2006:5–6 [online]).

Bönderna bildade från början stommen för landets skyddsskårer och hyste farhågor för att revolutionen skulle resultera i en socialisering av jorden. Bland de österbottniska bönderna fanns även ett ingrott rysshät, som lätt kunde omdanas till förbittring mot inhemska rödgardister. Omkring en tredjedel av den vita armén värvades från arbetarklassen. Detta berodde inte enbart på den allmänna värnplikten, eftersom en fjärdedel av dem som frivilligt kämpade på den vita sidan var arbetare.²² På den svenskspråkiga landsbygden engagerade sig arbetarklassen ogärna i revolutionen, eftersom den hade påverkats av den antiryskt profilerade svenskhetsrörelsen under 1910-talet.

När kriget tog slut den 12 maj 1918 fanns det bara spillror kvar av den tidigare så starka rödgardistarmén, och kriget avgjordes helt när de sista 800 rödgardisterna kapitulerade. Då hade omkring 3 400 röda och 3 100 vita stupat i striderna. Minst 10 000 rödgardister avrättades direkt efter att de kapitulerat eller genom fältdomstolar strax efter krigsslutet. Över 80 000 röda trängdes ihop i fångläger i garnisoner och fästningar i södra Finland där de fick vänta på rättegång. Två månader efter krigsslutet satt fortfarande över 70 000 fångna. Tillvaron för fångarna i dessa läger var fruktansvärd. Bland annat rådde det svår brist på livsmedel i landet, och de röda fångarna stod lägst på prioriteringslistan vid ransoneringen. På svälten följde smittsamma sjukdomar – under året härjade dessutom pandemin spanska sjukan. 12 500 röda miste livet på grund av umbärandena i fångenskap, och antalet döda nedsmittade och undernärda som dog efter att de frigivits är fortfarande okänt. (Ovanstående återgivning av kriget 1918 är baserad på Meinander 1999:36–58.)

Skyddsskårsorganisationen

Skyddsskårens verksamhet finns dokumenterad i otaliga lokalföreningshistoriker av både äldre och yngre datum. Populärt hållna redogörelser finns likaledes att tillgå (se exempelvis Eklund 2008). Försvarshögskolan har ägnat skyddsskårsrörelsen vetenskapligt intresse, vilket märks i Ali Pylkkänens doktorsavhandling *Suojelusuntalaiset – keitä he olivat? Vapaaehtoisten maanpuolustajien sosiaalinen kerrostuneisuus 1917–1944* (2001) där den sociala fördelningen av skyddsskårsmedlemmarna undersöks. Kari Selén har dokumenterat organisationens framväxt och beskriver dess olika skeden i *Sarkatakkien maa. Suojelusuntajärjestö ja yhteiskunta 1918–1944* (2001). Några problematiserande kultur- eller samhällsvetenskapliga monografier om skyddsskåren har inte publicerats vid tiden för utgivningen av min avhandling.

²² För närmare genomgång av den klassmässiga fördelningen se Pylkkänen 2001.

Jag baserar min redogörelse av skyddskåreerna främst på skrifter som skyddskårsorganisationen gett ut under tiden för dess existens.

När den ryska revolutionen 1917 började kännas hotande för självständighetsivrarna i Finland började männen organisera sig i konstellationer som man kallades idrottsföreningar eller frivilliga brandkårer. Dessa skulle sedan komma att utgöra kärnan för organiserade skyddskårer. Skyddskåreerna kom att bli Finlands första regeringstrupp. År 1921 blev skyddskåreerna direkt underställda republikens president (*Finlands skyddskårer* 1935:9–10; *Skyddskåreernas huvudstab* 1944:6). Skyddskårslagens från 1927 första paragraf stipulerar att:

Skyddskårsorganisationen är upprättad till försvar för fäderneslandet och dess lagliga samhällsordning samt tillhör republikens krigsmakt såsom en del av densamma. Dess uppgift är under fredstid främjandet av nationens försvarsberedskap samt andliga och kroppsliga duglighet genom beredande av militärutbildning åt dess medlemmar samt fysisk uppföstran och för organisationens syftemål lämpad upplysningsverksamhet (*Finlands skyddskårer* 1935:5–6).

Till skyddskåreernas uppgifter hörde även bland annat att bevaka viktiga objekt, stöda ordningsmakten i upprätthållandet av allmän ordning i landet, ansvara för uppåden, samt verkställa evakueringar, utbilda personal i hemfrontstjänsten, ordna förberedande utbildning av ungdomen, samla in medel för försvarsmakten, sköta om inskrivningen av fordon och hästar, och uppvakta vid begravning av de stupade, skriver Arvid Eklund (Eklund 2008:32).

Skyddskåren utgjorde Finlands största folkrörelse med ett relativt konstant medlemsantal på omkring 100 000 fram till vinterkriget (Meinander 1999:78). Landet var indelat i 22 skyddskårsdistrikt under 1930-talet och under vinterkriget i 27. Under tiden mellan vinter- och fortsättningskriget blev distrikten 34 till antalet. Av dessa var Nylands södra, Raseborgs och Vasa svenskspråkiga, och Åbolands och Helsingfors var tvåspråkiga (Eklund 2008:32). Den största förändringen från 1917 till 1938 gällande den sociala sammansättningen i skyddskåreerna var mängden arbetare som steg från 5 procent till drygt 20 (Pykkänen 2001:177). Skyddskåreerna var misstänksamma mot socialdemokraterna, skriver Henrik Meinander. De forna aktivisterna på den vita sidan fick ledande ställningar i skyddskårsorganisationen, och därmed blev den politiska vänsterns attityd negativ till organisationen och förblev sådan fram till vinterkriget (Meinander 1999:78).

Cheferna på lokal nivå var inte yrkesmilitärer, utan ofta bönder, präster, folkskollärare eller poliser från orten. Enligt författaren till *Finlands skyddskårer* är ett ömsesidigt förtroende mellan befälet och manskapet en

förutsättning för det frivilliga arbetet inom skyddskårerna. Skyddskåristerna i de lokala truppförbanden kände varandra i det civila livet, vilket ansågs bidra till att man slapp undan individer som kunde vara opålitliga och olämpliga för skyddskårsarbetet (*Finlands skyddskårer* 1935:8, 10–11). Både Joel och Viktor hade gått i lärarseminariet i Nykarleby. Deras lektor i modersmålet hade varit skyddskårsofficer. Joel berättade att nästan hela seminariet skrev in sig i skyddskåren när han gick där (Joel IF mgt 2004/44; Viktor IF mgt 2003/39–42). Försvarsmakten omorganiserades 1933 och övergick då till det nya territorialsystemet, som grundade sig på skyddskårernas indelning. I och med denna omorganisering slöts skyddskårsorganisationen allt närmare försvarsmakten. Arbetsfördelningen var sådan att försvarsmaktens ledning skapade ramarna, medan skyddskårsorganisationen uppbådade och utbildade trupperna (*Skyddskårernas huvudstab* 1944:18). Under vinterkriget hade Viktor, som ännu inte gjort sin militärtjänst, vaktjänst vid olika strategiska mål och utförde ordonnansuppdrag. Han hade också i uppgift att hjälpa till med att gräva gravar för sina äldre kamrater som stupade i vinterkriget (Viktor IF mgt 2003/39–42).

De unga männen fick militär utbildning i skyddskårerna redan före värnplikten, efter vilken de också anslöt sig till den lokala skyddskåren när de lämnade armén. På det här sättet kunde ett större antal män hållas ständigt vapenföra (*Finlands skyddskårer* 1935:8). Den nya medlemmen skulle svära skyddskårseden, vilken löd enligt följande:

Jag N. N lovar och försäkrar vid allt som för mig heligt och dyrbart är, att såsom Skyddskårens aktiva medlem under såväl freds- som krigstid redligen deltaga i fäderneslandets och den lagliga samhällsordningens försvar, underkasta mig den militära ordningen och disciplinen samt uppfylla mina skyldigheter och mig givna uppdrag (*Finlands skyddskårer* 1935:5).

Verksamheten i skyddskårerna skulle omfatta uppfostran och utbildning av vapenföra män både före och efter att de gjort sin värnplikt. Huvuduppgiften sades vara att ”fostra självständiga kämpar, vilka äro besjälade av försvarsvilja, disciplin och anfällsanda”. Männen skulle också lära sig att ta sig fram i terrängen och att skjuta säkert, vilket innebar direkt utbildning för ödemarkskrig. Den militära utbildningen gavs på olika kurser, läger och vid övningsstillfällen i de lokala skyddskårerna, skyddskårskretsarna och skyddskårsdistrikten (*Skyddskårernas huvudstab* 1944:26–27). Enligt Viktor tränades skyddskårsungdomarna för eventuella gerillauppgifter om Finland skulle bli ockuperat (Viktor IF mgt 2003/39–42). Tankegångarna känns igen i det som efter kriget skulle bli en stor och hemlig vapengömmarrörelse, om vilken berättas i kapitlet ”Möten med tiden efter kriget”. Den militära

verksamheten främjades av olika slag av tävlingar. Det hade varit förbjudet att inneha militärvapen under tiden Finland var förenat med Ryssland, och under inbördeskriget var man därför inte så skicklig på att hantera de gevär man tog som krigsbyte. Detta ville skyddskåreerna råda bot på, och därför ordnade man skjutövningar med olika typer av vapen för att öka skjutskickligheten bland de vapenföra männen (*Finlands skyddskårer* 1935:12–14). Henrik berättade att han som pojke brukade bistå de äldre skyddskåristerna när dessa hade skjutövningar. Hans far hade varit med på den vita sidan i kriget 1918, och Henrik sade att han tyckte det var naturligt att han själv skulle bli skyddskårist. När han blev tillräckligt gammal för att antas som medlem deltog han också själv i skyttetävlingar. Han berättade att han hade direkt nytta av skyddskårens skjutövningar för det första för att över huvud taget få vapenlicens och för det andra genom att han tränade skytte så att han kunde dryga ut kassan genom att skjuta järpar och sälja dem till, som han sa, ”stadsherrskapet” (Henrik IF mgt 2003/53–54). Den fysiska fostran man ägnade sig åt inom skyddskåreerna var idrott och något som kallades militäridrott. Ren idrott omfattade framför allt terrängskidloppning, terrängloppning, ban- och fältidrott, boboll²³, simning, rodd och gymnastik. Militäridrotten utgjordes av skidskytte, orientering, militärkamp och sanitetstävlingar (*Finlands skyddskårer* 1935:13). Under åren 1933–34 infördes militärkampen på programmet eftersom man strävade efter att förena idrotten med den militära utbildningen (*Skyddskåreernas huvudstab* 1944:27). Militärkampen skulle ge övning i inbrytning och närstrid och de tävlande var iförda lätt fältutrustning. Man tävlade i hinderloppning, längd- och precisionskast med handgranat, olika slag av bajonettfäktning, snabb nedgrävning i marken, samt skytte mot hastigt försvinnande mål i terrängen (*Finlands skyddskårer* 1935:15).

Utgångspunkten för skyddskårsverksamheten var att ”det är envars plikt att öva sig i vapnets bruk för att försvara sitt land”. Befäl och äldre skyddskårister hade som uppgift att inympa ”denna fosterländska anda” i dem som var för unga för att själva ha deltagit i något krig. Till detta behövdes en upplysningsapparat (*Skyddskåreernas huvudstab* 1944:10). Upplysningsarbetet vilade på tre huvudfundament: Männen i ledet måste ha den rätta andan och de måste behålla intresset för verksamheten. Återväxten i skyddskåren måste säkras med nya rekryter. Skyddskåren måste värna om sin folkliga förankring och samverka med den stora allmänheten (*Finlands skyddskårer* 1935:15). För detta upplysningsarbete ordnade man fester som drog stora publikmängder. Man publicerade två huvudtidningar (en finsk och en svensk) och flera distrikt

²³ Finskt bollspel.

gav också ut egna tryckalster. Skyddskåreerna hade hornorkestrar och sångkörer, och ordnade också religiöst arbete som leddes av skyddskårens fältpräster (*Finlands skyddskårer* 1935:15–16). Åke berättade om hur han som liten pojke fascinerats av skyddskårens parader på självständighetsdagen med hornorkester som spelade marscher. När han själv fyllde 17 skrev han in sig i skyddskåren (Åke IF mgt 2004/39). Brita brukade som barn få följa med sin storebror som var skyddskårist och sin storasyster som var lotta till skyddskårsfesterna. Hon tänker sig att hennes fosterlandskärlek blev uppamnad redan som barn eftersom hon omgav sig med ”väldigt fosterländska människor”, som hon sade (Brita IF mgt 2003/71–74).

Lotta Svärd

Lotta Svärd-organisationens arbetsformer och dess betydelse under krigstiden har behandlats både i verk som behandlar organisationens historia och i biografier av kvinnor som levt under krigstiden där de berättar om egna erfarenheter. Målet med dessa publikationer har ofta varit att lyfta fram organisationens betydelse och insatser av enskilda kvinnor. Lottaforskningen har fått ett starkt fäste under slutet av 1990-talet och 2000-talet genom doktorsavhandlingar av Pia Olsson, Annika Latva-Äijö och Tiina Kinnunen. Olssons avhandling *Eteen vapahan valkean Suomen. Kansatieteellinen tutkimus lottatoiminnasta paikallisella tasolla vuoteen 1939* (1999), syftar till att studera den värdegrund som lottaidén och lottaverksamheten gav sina medlemmar genom den vardagliga verksamheten i lokala lottaföreningar. Detta material sätter hon in i en finländsk samhälllig kontext på 1920- och 1930-talen, särskilt med avseende på kvinnors organisationsverksamhet. I sin fortsatta forskning har Olsson i *Myytti ja kokemus – Lotta Svärd sodassa* (2005) studerat krigets betydelse i kvinnors liv och i livet på ett mera allmänt plan. Hennes forskningsuppgift här var att för det första klargöra lottornas uppfattning om sin samhällliga roll under kriget, och för det andra att studera krigets inverkan på kvinnornas ställning och liv. Annika Latva-Äijö har i *Lotta Svärdin synty – järjestö, armeija, naiseus 1918–1928* (2004) undersökt vad som gjorde att Lotta Svärd-rörelsen blev till en organisation, och hur Lotta Svärd påverkade kvinnans ställning i det finländska samhället. Tiina Kinnunen koncentrerar sig i sin doktorsavhandling *Kiitetyt ja parjatut. Lotat sotien jälkeen* (2006) på tiden när Lotta Svärd-organisationen upphörde och årtiondena efteråt. Hon studerar de olika bilder av lottorna som förekommer, samt lottorna som aktörer och upplevare i Finland efter andra världskriget. I kapitlet ”Möten med tiden efter kriget” återvänder jag till Kinnunens forskning. Den översikt som följer

gällande organisationen Lotta Svärd bygger till största del på Olssons och Latva-Äijös forskning, med vissa inslag från mera populärt hållna källor.

Skyddskåreerna och Lotta Svärd-organisationen hade ett nära samarbete. I praktiken innebar samarbetet mellan skyddskåreerna och lottaföreningarna att lottorna skötte bespisningen under skyddskårens övningar, samlade in pengar för verksamheten och tillverkade olika slags utrustning (Latva-Äijö 2004:11. För vidare läsning om samarbetet hänvisas till Olsson 1999:42 och Koskimies & Koskimies 1964:60–61). Både Tildes syster och Annas mor var lottor och brukade laga mat åt skyddskåristerna vid deras övningar (Tilde IF mgt 2004/42–43; Anna IF mgt 2003/58–59). Enligt författaren till *Skyddskåreernas huvudstab* hade lottorna ”avgörande betydelse för skyddskårsarbetet”. Enligt författaren var det inte enbart det materiella stödet som var av betydelse, utan också, eller kanske till och med främst de värderingar dessa kvinnor gav uttryck för: de sades ”hysa ringaktning för sådana män, som inte var med i det fosterländska arbetet”. Enligt författaren hade skyddskåren aldrig blivit vad den var utan lottornas stöd (*Skyddskåreernas huvudstab* 1944:7).

Redan när de första skyddskåreerna bildades 1917 började kvinnogrupper bistå skyddskåreerna genom olika insamlingar, skriver Eklund. Många av de aktiva kvinnorna var också medlemmar i marthaföreningar där de fått lära sig liknande arbeten som de blivande Lotta Svärd-föreningarna skulle åta sig (Eklund 2008:132–133). Också under inbördeskriget deltog kvinnor aktivt, säger Olsson. Bland annat vårdade de sårade och sjuka, ordnade med mat och kläder, samt härbärgerade trupper och fraktade vapen. I mångt och mycket gjorde de sådant arbete som senare ingick i lottarbetet (Olsson 1999:39). Peltonen för fram att det inte fanns några professionella som kunde hjälpa och stöda offren och de anhöriga efter kriget 1918. Kvinnorna aktiverade sig i olika kvinnoorganisationer, där de tillsammans ordnade med begravingar för sina döda och skötte deras gravar, ordnade minnesfester, bistod krigsinvalider, föräldralösa barn och änkor (Peltonen 2003:148). Den begynnande lottaverksamheten delade folket enligt samma ideologiska grund som skyddskåreerna och röda garden: det var de vita kvinnorna som hörde till Lotta Svärd (Olsson 1999:49–50).

I sitt tal under segerparaden efter kriget 1918 omnämnde marskalk Carl Gustaf Mannerheim²⁴ kvinnornas arbetsinsatser under kriget. Det är troligen då som namnet Lotta Svärd officiellt användes för första gången i anslutning till kvinnornas arbete under kriget (Koskimies & Koskimies 1964:326). Namnet

²⁴ Se bland annat Peltonen 2007.

Lotta Svärd²⁵ för kvinnornas skyddskårsverksamhet spreds snabbt tack vare den litterära hänvisningen till Runebergs dikt om den patriotiska soldathustrun med samma namn. Annika Latva-Äijö för fram att man genom valet av det hon kallar en "nationell myt" som namn för kvinnornas skyddskårsarbete ville betona att denna verksamhet var försvarsarbete. Under organisationens första tid förekom dikten "Lotta Svärd" i festtal och i skyddskårstidningen. Enligt Latva-Äijö gjordes soldatänkan Lotta Svärd till arketyp för kvinnornas skyddskårsverksamhet (Latva-Äijö 2004:105, 108).

Svenskbygderna i Österbotten var fosterländskt sinnade. Staden Vasa fick en central ställning för den vita sidan under inbördeskriget, och även i fortsättningen var staden ett viktigt centrum för skyddskåreerna och lottorna. Redan på hösten 1918 arbetade lottorna för fullt med organisationsarbetet på uppmaning av skyddskårsstaben. Gamlakarleby svenska avdelning var den första lokalavdelningen i Vasa skyddskårsdistrikt och den grundades i september 1918. Svenskspråkiga lokalavdelningar grundades samma höst i Kronoby, Jakobstad, Terjärv, Larsmo, Purmo, Vasa, Öja och Kristinestad. Arbetsivern var stor under de kommande åren. Lottorna i Jakobstad med omnejd var de mest aktiva, och där var antalet medlemmar också proportionellt sett störst. Vasa distrikt gick som ett av de första med i organisationen i mars 1921 (Koskimies & Koskimies 1964:40–41). De lottor jag intervjuat var medlemmar i några av dessa lokalföreningar.

I början av lottaverksamheten rådde det strikta regler för vem som fick bli lotta, och före krigen hade de flesta lottorna fosterländsk bakgrund, säger Rautio. Den som ville bli lotta skulle ha gott rykte, vara trogen den lagliga samhällsordningen och dessutom bli rekommenderad av två trovärdiga personer. Man kunde bli lotta som 17-åring om man uppfyllde dessa krav. Före krigen måste man ha avgett lottalöftet och gått kurser och åhört föreläsningar för att bli fullvärdig medlem av lottakåren. På grund av den stora bristen på lottaarbetskraft ändrade man 1943 reglerna så att det blev lättare att bli lotta (Rautio 2001:20). Under vinterkriget for också väldigt unga lottor ut till fronten, men under fortsättningskriget måste man ha fyllt 20 år för att få göra fronttjänst, om man inte hade fått specialtillstånd från centralstyrelsen. På

²⁵ Soldathustrurna i svenska armén hade sedan Gustaf II Adolfs tid haft rätt att följa sina män när de drog ut i fält, och det var många som också gjorde så. De vårdade sina sårade makar och deras stridskamrater. Diktens Lotta Svärd är en äldre kvinna, änka efter soldat Svärd, som fastän maken stupat fortsatte att följa armén och sälja brännvin till soldaterna. Enligt diktens berättarröst fänrik Stål var hon omtyckt av manskapet, och det allmänna omdömet om henne var att "hon något tålte att skrattas åt, men mera hedras ändå" (Runeberg 1951). Enligt Wrede var dikten i tiderna synnerligen väl lämpad för användning i patriotiskt och försvarsvänligt syfte, bland annat när det gällde att rekrytera lottor (Wrede 1988:186–187).

grund av bristen på lottaarbetskraft sänktes åldersgränsen mot slutet av fortsättningskriget så att till och med 16-åriga flicklottor tilläts åka till fronten. De nya lottorna åkte iväg mer eller mindre oförberedda och utan utbildning för sina uppgifter (Rautio 2001:34). En lotta kunde få kommendering till sin egen hemort eller utanför den. Att vara lotta ute på kommendering innebar för alla oregelbunden arbetstid, ofta dåliga inkvarteringsförhållanden, brist på privatliv och ledig tid. Ändå kunde kommenderingarna vara väldigt olika beroende på vilka uppgifter som skulle utföras och var platsen för kommenderingen fanns (Olsson 2005:118, 129; se vidare nedan i kapitlet om "Möten med tjänstgöringen").

Varje aktiv lotta skulle alltså avlägga lottalöftet, och hon förväntades också följa och verka enligt de ovannämnda "gyllene ord" (Olsson 1999:51). Till en början skulle lottalöftet avläggas inför ordföranden för lokalavdelningen, distriktet eller centralstyrelsen, men ett par år efter organisationens tillkomst började man avlägga lottalöftet i kyrkan inför en präst. Lottalöftet lyder:

Jag N.N. svär och försäkrar vid allt det som är mig dyrt och heligt att jag ärligt och enligt mitt samvete skall bistå skyddskåren vid dess försvarande av tro, hem och fosterland samt obetingat underkasta mig mina överordnades föreskrifter, såväl nu gällande som sådana, vilka framdeles komma att utfärdas, samt lovar att icke avgå från verksamheten inom Föreningen Lotta Svärd innan en (1) månad förflutit sedan dess jag bevisligen till lokalstyrelsen anmält min avsikt att avgå från föreningen (Koskimies & Koskimies 1964:113–114).

I lottaorganisationens ordningsregler och de gyllene orden påminns den enskilda lottan om att hon är representant för hela organisationen. Före vinterkriget hade lottaorganisationen som mest 85 000 aktiva medlemmar (Latva-Äijö 2004:11) och under pågående fortsättningskrig över 170 000 aktiva medlemmar och stödmedlemmar (Olsson 1999:42).

Vinterkriget och fortsättningskriget

Det finns åtskilligt med litteratur om krigen 1939–1944. Historiker och samhällsvetare har studerat krigen ur ett makroperspektiv, krigsveteraner har bidragit med sina personliga upplevelser, högt uppsatta tjänstemän och militärer har i sina biografier gett sin version av det som hände. En av mina utgångspunkter är att jag studerar berättandet om kriget, inte kriget i sig självt. Mitt primära intresse är alltså inte att generera nya kunskaper om kriget (jfr Eriksen 1995:11). Härmed faller vetenskapliga avhandlingar och andra forskningsrapporter som behandlar kriget som sådant utanför mitt egentliga forskningsområde. Enligt Tiina Kinnunen och Ville Kivimäki har den

historiska forskningen i Finland om andra världskriget främst riktat in sig på den politiska historien. Inom krigs- och militärforskningen har man intresserat sig framför allt för generalernas och truppernas historia (Kinnunen & Kivimäki 2006:10).

Jag har tagit del av litteratur som hjälpt mig att försöka bilda ett slags förståelse av det som de intervjuade berättade om. *Finlands historia* del 3 och 4 av Matti Klinge (2004) respektive Henrik Meinander (1999) har gett en värdefull bakgrund till kriget och till krigshändelserna. Den populärt hållna serien *Finland i krig I–III* (2000–2001) har jag ständigt återgått till för att exempelvis reda ut händelseförlopp och få faktakunskap om vissa detaljer. Jag är medveten om att djupare analyser av krigshändelserna står att finna i annan litteratur än denna. Min avsikt är inte att ge en heltäckande bild av vinter- och fortsättningskriget i Finland, men jag vill ge en allmänt hållen översikt av kriget i form av datum, styrkeförhållande och platser. Nedanstående text om krigsutvecklingen är ett kompilat av avsnitten om kriget i *Finlands historia* 4 (Meinander 1999:186–271).

Vinterkriget inleddes 30 november 1939 när Sovjet anföll Finland. Kriget kom inte som någon överraskning, och man hade mobiliserat i Finland under sommaren 1939. Från sovjetiskt håll hade man överskattat sina egna möjligheter att snabbt krossa det finska motståndet och man insåg inte i tillräcklig utsträckning vilka faror ett anfallskrig genom de finska ödemarkerna innebar. För Sovjet var krigets målsättningar att inta Viborg på fyra dagar och att vara framme vid Helsingfors tio dagar senare. Den sovjetiska framryckningen avstannade dock redan under andra krigsveckan vid det finska försvarets huvudställning, som kom att kallas "Mannerheimlinjen" i utländsk press. Småningom satte Röda armén in större offensiver och från dessa är orter som exempelvis Summa, Suomussalmi och Raate kända för sina blodiga slag. Sovjet ställde i februari 1940 Finland inför ett ultimatum att utarrendera Hangö udd som militärbas och att överlåta Karelska näset, Viborg, Sordavala och hela Ladogakarelen till Sovjet eller utsättas för ytterligare militära påtryckningar och ännu högre krav. I början av mars accepterade Finlands regering förslaget under fortsatta anfall över Viborgska viken. Förutom de ovannämnda landområdena tvingades Finland avstå från landområden i nordost. Natten till den 13 mars 1940 skrev parterna under fredsfördraget som trädde i kraft samma dag.

I samband med fredsslutet efter vinterkriget försäkrade Molotov att fredsavtalet löste alla politiska problem mellan Finland och Sovjet, men denna försäkran togs inte på allvar av någotdera landet. Fredsperioden mellan vinterkriget och fortsättningskriget varade i fjorton månader. Under denna tid

närmade sig Finland och Tyskland varandra, och enligt överenskommelserna skulle Tyskland ansvara för den norra fronten i Finland medan Finland förband sig att anfälla österut över Karelska näset och norr om Ladoga mot Svir. Samarbetet mellan länderna har dryftats otaliga gånger, och oenighet rådde även under kriget.

Hitler inledde sin Operation Barbarossa den 22 juni 1941 genom att anfälla Sovjet. Enligt Tysklands och Finlands planer skulle Finland vänta tills tyskarna gått över floden Düna i Lettland och då anfälla vid Karelska näset och mot Svir norr om Ladoga. Även om man hade gjort gemensamma planer med Tyskland om anfall av Sovjet, meddelade den finländska regeringen att Finland förhöll sig neutralt till konflikten mellan Tyskland och Sovjet. Sovjet tog ingen notis om dessa bedyranden och genomförde bombanfall mot det finska kustförsvaret. Den finska militära och politiska ledningen hade väntat på att ryssarna skulle attackera så att det välförberedda anfallskriget skulle förefalla vara nödvärn och försvar. Under de följande dagarna trappades antalet luftanfall upp och nådde sin kulmen den 25 juni då många städer i södra och nordöstra Finland utsattes för bombräder.

Finland var på alla sätt bättre rustat för krig än under vinterkriget. Under fredsperioden hade man ökat eldkraften genom nya vapen, förbättrat rörligheten med hjälp av flera motordrivna fordon och effektiviserat militärens organisation då landet indelats i sexton militärlän som vart och ett ställde upp en division. Nästan 500 000 man var inkallade, vilket innebar det högsta antalet relativt sett jämfört med andra krigförande länder. Stridsandan var hög eftersom många tyckte att ett vedergällningskrig var det enda rätta och man såg också en chans att ta tillbaka de förlorade områdena. Från första början kallade man kriget för fortsättningskriget. Den finländska ledningen tänkte inte nöja sig med att ta tillbaka de områden som förlorats under vinterkriget, utan en del av offensivens mål var också att annektera Östkarelen.

Den finska armén avancerade snabbt in på sovjetiskt område, den gamla gränsen överträdde, och den 7 september 1941 nådde man Svirs nedre lopp. Inom en månad hade finländarna ockuperat största delen av Aunusnäset²⁶ mellan Ladoga och Onega. Trots att finska armékårer avancerade snabbt i riktning mot Leningrad och utsikterna var lovande hejdades offensiven av överbefälhavarens order i stort sett vid 1939 års riksgrens, det vill säga omkring trettio kilometer från staden. Mannerheim hade beslutat att finländarna inte skulle delta i intagningen av Leningrad tillsammans med tyskarna. Striderna

²⁶ Staden Aunus ska enligt rekommendationer från Forskningscentralen för de inhemska språken kallas så när man behandlar krigstiden. Den korrekta benämningen för samma stad i nutid är däremot Olonets (Vidberg, personligt meddelande).

längs Svir blev redan i slutet av oktober 1941 ett ställningskrig som skulle komma att vara i flera år. Under åren av ställningskrig förekom ändå många strider och åtskilliga sårades eller dödades. Den verkliga prövningen skulle ändå låta vänta på sig ända till juni 1944 då Sovjet inledde ett storanfall över Karelska näset.

Den 9 juni 1944 inledde Röda armén en massiv artillerikoncentration längs hela Karelska näset. Storoffensiven med artilleri, ständigt nya anfallsvågor och en omfattande användning av stridsvagnar ledde till att tre försvarslinjer föll och Viborg övergavs inom tio dagar. Läget var katastrofalt ända tills Hitler gick med på att häva vapenembargot och Finland fick tillgång till mer gevär, ammunition och kanoner samt understöd av tyska störtbombplan och stridsplan. Efter att Viborg intagits fortsatte det sovjetiska anfallet med ännu större kraft. På midsommaraftonen den 23 juni 1944 försökte ryssarna ta sig över ett smalt sund mellan Viborgs förstäder och Tienhaara, men hölls tillbaka av det finlandssvenska regementet IR 61. Order om reträtt mot en ny och välbemannad försvarslinje i höjd med Ihantala kom den 29 juni, och denna front höll. Läget var dock kritiskt ända fram till den 12 juli 1944 då Sovjet avbröt offensiven. Även övriga sovjetiska anfall på Karelska näset avbröts inom en vecka. Den 25 augusti 1944 anhöll Finland om att få inleda fredsförhandlingar med Sovjet. Fyra dagar senare kom ett positivt svar från Kreml, under förutsättningar som var snarlika dem under tidigare fredsförhandlingar: Finlands regering måste offentligt bryta banden med Tyskland och uppmana Hitler att dra bort trupperna före den 15 september. Detta föreföll omöjligt att genomföra inom utsatt tid, men Finland accepterade anbudet och vapenstillståndet trädde i kraft 4 september 1944 klockan 8.

Tretton och Sextiettan

De flesta av männen jag intervjuade var infanterister, det vill säga fotfolk med lättare vapen. Endast en var artillerist. Av kvinnorna var sju i huvudsak sanitetslottor, en var provianteringslotta och två var utbildade sjuksköterskor. Jag fortsätter här med en beskrivning av de yttre ramarna för arbetsplatserna, det vill säga det militära och den militära sjukvården.

Ett infanteriregemente var en administrativ enhet, som i runda tal bestod av 100 officerare, 500 underofficerare och 2 500 soldater. Ett infanteriregemente bestod av regementsstaben med tillhörande stabskompani, tre bataljoner, ett kanonkompani, ett granatkastarkompani och en regementstross. I varje bataljon ingick ett stabskompani med bataljonstrossen, tre gevärskompanier, ett maskingevärskompani och en pluton lätta granatkastare. Kompanierna indelades i sin tur i plutoner. Ett regemente bestod alltså av omkring 3 000

man, en bataljon av cirka 850 man, ett kompani av omkring 200 och en pluton av 20–40 man. Mannarnas arbetsuppgifter bestod, förutom av att strida när så begav sig, framför allt av vakthållning, vedhuggning, vattenhämtning och byggnads- och reparationsarbeten (Nykvist 2000:46; Pipping 1947:32, 103).

Efter omorganiseringen inom försvarsmakten efter inbördeskriget 1918 började man tillämpa ett territorialsystem inom den finska armén så att regementena under vinterkriget i stor utsträckning blev landskapsregementen (Pipping 1947:34). Bakom dessa territorialsystem fanns en tanke om att bataljoner och kompanier skulle sättas samman utgående från en geografisk närhetsprincip, och att officerarna skulle väljas efter samma modell för att härmed skapa ett slags hemkänsla (Johannisson 2001:93). De stridande enheterna var också delade enligt språk så att finskspråkiga och svenskspråkiga oftast var åtskilda, även om kommandospråket för alla var finska. Under vinterkriget hörde många svenskspråkiga österbottningar till Infanteriregemente 9. I samband med de organisatoriska förändringarna efter vinterkriget kom många finlandssvenska infanterister att höra till Infanteriregemente 13, även kallat Tretton, eller Infanteriregemente 61, som kallades Sextiättan. IR 13 grundades i samband med mobiliseringen 1941. Befäl och underbefäl var till största delen stamanställda och manskapet bestod av värnpliktiga. IR 13 fick sina första stridsuppgifter på Hangöfronten. Den första stora striden kom däremot att stå i Varloi i Fjärrkarelen i augusti 1941 då Tretton ryckte fram mot Svirfloden och övertog ett frontavsnitt vid ån Jandeba, en biflod till Svir. Jandeba förblev stationeringsort för Tretton ända fram till våren 1944 (Nykvist 2000:42–44). Av de män jag intervjuade hörde Vilhelm, Axel och Åke till IR 13, Vilhelm som befäl, Axel bland annat som maskingevärsskytt och Åke som fältpräst.

En av de intervjuade männen, Henrik, hörde dock till artilleriet, och hade under vinterkriget veterinäruppgifter samt körde materiel i artilleriets kolonn. Under fortsättningskriget var han vapen- och ammunitionsunderofficer.

IR 61 bestod till en början uteslutande av svenskösterbottniska reservister, och även dessa fick först delta i sydkustens försvar. Sextiättans första stridsuppgift i öst var vid Sântämä i början av september 1941, varefter följde framryckning till Svir, övergång av floden och framträngande till Jandeba och det avsnitt, som sedan övertogs av Tretton. Sextiättan stationerades på Shemenskiavsnittet, och som höll ställningarna fram till våren 1944. Regimentet genomgick en fullständig förändring i början av 1942 då de äldsta årsklasserna hemförlovades och unga snabbutbildade män från samtliga svensksbygder kom i deras ställe. På så sätt blev detta regemente en allfinlandssvensk enhet. Nykomlingarna fick sin första svåra militära prövning

under aprilstriderna 1942. Ryssarna försökte då riva upp brohuvudet söder om Svir, och Sextiättans avsnitt låg i centrum för det ryska storanfallet (Nykvist 2000:45). De flesta av de intervjuade männen hörde till Sextiättan: Anders, David, Janne, Johannes, Joel och Viktor.

Sextiättan har ofta kommit att bli liktydigt med finlandssvenska infanterister. Det har skrivits mycket om detta regemente och många av dem som själva var med har skrivit om sina egna upplevelser. Historiken om regementet, *Sextiättan* av Nils-Erik Nykvist (2000) innehåller dagboksanteckningar, brev från fronten, teckningar och fotografier, utdrag från Krigsarkivet, minnen i efterhand och mera övergripande uppgifter om regementets stationeringsorter, fakta i sifferform och en översikt över krigets skeenden. Boken har också för mig varit ett stöd när jag försökt bilda mig en uppfattning om den verklighet som männen bland mina intervjupersoner skildrade, även om alla intervjuade veteraner inte hörde till IR 61. Vid tiden för mitt fältarbete utkom boken *Vi slogs och blödde* av Kurt West (2003) om hans personliga upplevelser i Sextiättan. Under 2004 kom Åke Lindmans film *Framom främsta linjen* som handlade om några patrullmän i Sextiättan, och som nådde en stor publik i Finland. Jag läste Wests bok och såg filmen under det pågående fältarbetet. Även många av mina intervjupersoner berättade att de endera väntade på att filmen skulle få premiär eller hade sett den när jag intervjuade dem, vilket naturligtvis kan ha påverkat deras berättande.

Från JSP till krigssjukhus

Den krigstida sjukvården fungerade i praktiken i stort sett enligt ett system som gick i ordningen från närmast fronten till längre bort. I varje kompani eller enhet av motsvarande storlek fanns manliga sanitärer som bar bort de sårade från stridslinjen och gav första hjälpen i terrängen. Efter detta förflyttades de sårade ofta med häst till bataljonens JSP²⁷, truppförbandsplats. Här arbetade bataljonens läkare med hjälp av sanitetsunderofficerer och ytterligare en grupp sanitärer. Från JSP återgick patienten till sitt kompani om vården han fått där var tillräcklig i relation till hans skador eller skickades med bil eller häst till PSP²⁸, huvudförbandsplatsen, därifrån han skickades vidare till ett fältsjukhus²⁹ där den egentliga sjukvården skedde. På JSP och PSP arbetade vanligen inte några kvinnor (Karvinen-Kopteff 1993:106). Kvinnornas arbetsinsatser märktes framför allt på fältsjukhusen, som var tillfälligt inrättade i exempelvis tält,

²⁷ JSP är förkortning för *joukkosidontapaikka*. Denna finska förkortning användes i stort sett alltid av mina intervjupersoner, och betyder truppförbandsplats.

²⁸ PSP är förkortning för *pääsidontapaikka*, och betyder huvudförbandsplats.

²⁹ Fältsjukhus kallades också ofta för fältlasarett.

baracker eller skolor nära fronten. Fastän arbetet var tungt och krävande önskade lottorna och sjuksköterskorna oftast kommendering till ett sådant. Däremot var personal som arbetat på fältsjukhus senare inte så önskvärd på krigssjukhus på hemmafronten eftersom den vant sig vid de friare formerna som rådde på sjukhusen nära fronten. För tidigare fältsjukhuspersonal kunde det vara svårt att återanpassa sig till arbetsformerna och arbetsklimatet på vårdinstanserna på hemmafronten. På fältsjukhusen stannade patienterna bara så länge det behövdes för att man skulle kunna transportera dem till ett krigssjukhus, ibland långt bakom frontlinjerna. Transporten skedde med särskilt inrättade sjuktåg³⁰. Krigssjukhusen hade i fredstid oftast varit sjukhus, sanatorier eller ålderdomshem (Karvinen-Kopteff 1993:106). Även skolor användes för vård av konvalescenter. Under framryckningstiden under fortsättningskriget fanns det 50 krigssjukhus, medan antalet sjönk till 33 under ställningskriget, för att under storanfallet sommaren 1944 stiga till över 40. Antalet bäddplatser på dessa varierade mellan 20 000 och 50 000 (Kansanaho 1991:309). Ett exempel på ett sjukhus som också fungerade som krigssjukhus är Malmska sjukhuset i Jakobstad. Man tog där även emot civila patienter, fastän en stor del av sjukhusets kapacitet gick till sjuka och sårade militärpatienter under vinter- och fortsättningskriget. Under fortsättningskriget vårdades över 2 000 militärpatienter på Malmska sjukhuset. Patienterna vårdades för såväl skott- och splittersår som olika sjukdomar de fått under den långa tiden de legat i fält. De patienter som behövde vårdas på krigssjukhus stannade också rätt länge där. Medeltalet för vårdtiden på Malmska sjukhuset var ungefär en månad (Karlsson 1983:96). På Malmska sjukhuset arbetade bland andra Brita och Margit under en längre tid som sanitetslottor.

På JSP och PSP arbetade som sagt män, främst av yngre årgångar, medan fältsjukhusen hade personal av båda könen. Till fältsjukhusen som låg närmare fronten skickades dock enbart yngre sjuksköterskor och läkare. På krigssjukhusen arbetade oftast sjuksköterskor som hade bildat familj och därmed enligt tidens anda egentligen lämnat arbetslivet, samt äldre årskullar av läkare och sjuksköterskor. När vinterkriget bröt ut omfattade reserven hela sjuksköterskekåren. När arbetspliktslagen trädde i kraft i oktober 1939 förpliktades också sjukvårdspersonalen i arbete i krigets tjänst. Sjuksköterskelevern fick – som både Ingegerd och Dagny fick erfara – också mitt i pågående sjuksköterskekurs kommendering till olika krigs- och civilsjukhus. På samma sätt arbetade längre hunna studerande på fältsjukhusen (Karvinen-

³⁰ I början av kriget iordningsställdes tio sjuktåg, vars verksamhetsområde omfattade hela landet. Dessa tåg transporterade sårade till krigssjukhusen runt om i landet. I vagnarna fanns plats både för bärpatienter och lindrigare sårade som fick sittplatser (Karvinen-Kopteff 1993:107).

Kopteff 1993:104–106). År 1940 stod det knappt ett tusen utbildade läkare och omkring fyra hundra läkarkandidater till försvarsmaktens förfogande. Antalet utbildade sjuksköterskor varierade mellan omkring 2 600 och 4 600 under åren 1941–1944. Till sin hjälp hade dessa sanitetslottor och Röda korsets så kallade hjälpsystrar (Kansanaho 1991:309). Till Finlands Röda Kors (FRK) sjuksköterskereserv³¹ hörde år 1943 nästan 10 000 sjuksköterskor och sjuksköterskeelever. Dessutom fanns det drygt 3 500 hjälpsystrar (Karvinen-Kopteff 1993:105). Ingegerd och Dagny slutförde sina sjuksköterskestudier under kriget, och Margit gick i sjuksköterskeskolan under slutet av fortsättningskriget.

Lotta Svärd var vid decennieskiftet 1930–1940 landets största kvinnoorganisation. Dessa kvinnor skötte uppgifter inom framför allt sjukvård, bespisning och kantin³², luftbevakning, kansli- och underrättelseväsende. Gemensamt för kvinnoorganisationerna, förutom Lotta Svärd också bland andra Soldathemssystrarna³³ och Röda korsets hjälpsystrar, under kriget var att de alla försökte rekrytera frivillig arbetskraft och placera den där den behövdes bäst. Kvinnorna i dessa organisationer utförde olika typer av servicearbete, samt ägnade sig åt rådgivning och utbildning. Utöver dessa uppgifter bedrev lottorna dessutom ett ideologiskt upplysningsarbete, det vill säga de strävade efter att upprätthålla försvarsviljan och skapa en enhetskänsla i landet (Olsson 2005:38). Ett stort antal lottor arbetade vid och bakom fronten. Tiina Kinnunen poängterar att de flesta lottor arbetade hemmavid, ofta på sin egen hemort trots att böcker om och av lottorna ofta förmedlar en bild av lottaarbete vid fronten (Kinnunen 2006:18–19). Under fortsättningskriget arbetade 13 000 lottor vid fronten, och runt om i landet hade 50 000 lottor olika heltidsuppgifter. Vid behov kunde dessa få hjälp av ytterligare 100 000 lottor som av olika orsaker inte var i aktiv tjänst (Meinander 1999:245). Lottornas arbetsmängd var betydande. Det sammanlagda antalet lottaarbetstimmar var för exempelvis år 1943 hela 800 000 (Olsson 2005:86).

De lottor jag har intervjuat hade uppgifter i huvudsak inom sanitetssektionen. Uppgifterna för sanitetslottorna var av varierande karaktär. De

³¹ För noggrannare uppgifter om FRK och sjuksköterskereserven, se Rosén 2002.

³² Kantinverksamheten upprätthölls av lottorna i provianteringssektionen (Olsson 2005:127). I kantinerna sålde lottorna kaffe och surrogat, skorpor och annat ätbart. Brevpapper och kuvert var andra varor som lottorna tillhandahöll (Ohanwe 1993:138). Kaffesurrogat tillverkades av flera olika slags växter, av vilka maskros ansågs vara den bästa. Övriga råvaror var potatisskal, rötter av kvickrot och mjölkstisel, cikoria och sockerbeta. Man använde också rostade kålrötter, rostad råg eller rostat korn. Man kunde också köpa fabriksstillverkat kaffesurrogat (*Krigstida recept* 2006:92; Andersson 2005:26. För mer om olika surrogat och cikoria se Wilton 1967:187ff).

³³ Soldathemssystrar gör frivilligt arbete för beväringarnas bästa än i dag, och lyder under organisationen Soldathemsförbundet (Sotilaskotiliitto, [online]).

bäddade sängar, städade, tvättade och matade sårade, rullade förband, samt utförde regelrätt sjukvårdsarbete. Under fortsättningskriget arbetade sanitetslottorna främst på krigssjukhus och fältlasarett, men också på exempelvis sjuktåg och sjukfartyg, i fångläger, laboratorier och fältapotek, samt i De stupades evakueringscentral³⁴ (Rautio 2001:62. Se även Karvinen-Kopteff 1993:115). Allteftersom kriget fortskred arbetade sanitetslottorna också i konvalescenthem i anslutning till krigssjukhusen på hemmafronten (Olsson 2005:127). Brita, Margit, Alice, Maria, Gun, Anna och Tilde var sanitetslottor på olika fält- och krigssjukhus. Ett par av de intervjuade sanitetslottorna berättade om att de innan de blivit tillräckligt gamla för att kunna bli sanitetslottor deltog i provianteringslottornas verksamhet på hemmafronten. Provanteringslottorna bespisade även armén sedan kriget brutit ut. Lottorna lagade mat åt befäl på staberna, patienter och personal på sjukvårds- och underhållsinrättningar, samt åt belägringstrupper (Olsson 2005:127). Lottorna som arbetade inom denna sektion fungerade nära fronten (Ohanwe 1993:138). Bara en av lottorna jag intervjuade, Lisa, hade från första början valt provianteringssektionen och hon hade haft flera kommenderingsorter nära krigsfronten under sin tjänstgöring.

Under intervjuerna frågade jag lottorna om deras arbete, och i det följande är det framför allt Britas berättande som får vara typexempel för hur lottarbetet såg ut på ett krigssjukhus på hemmafronten. Arbetet började klockan 7 på morgonen, men man förväntades vara i gång redan en halv timme tidigare, för enligt Brita hann man inte bädda om man började då det var meningen. Lottorna fick också ta tempen på dem som nattsköterskorna inte hunnit med, och vanligen gjorde de detta innan de började bädda. Tempen skulle tas två gånger om dagen (Brita IF mgt 2003/71–74). Morgonbestyren bestod alltid av denna procedur, berättade Brita. Efter att lottorna tagit tempen och bäddat delade de ut tvättfat på sängarna så att patienterna fick tvätta sig med en tvättlapp. De som inte klarade av det på egen hand fick hjälp och blev tvättade i sängen av lottorna. Allt detta skulle vara undanstökat och klart när de skulle bära ut vällingen klockan 8. De som inte kunde äta själva blev matade av lottorna. De flesta klarade ändå att äta själva, också de patienter som hade så kallad flygmaskin, en ganska vanlig skada. De hade brutit armen och var gipsade så att den vinklade armen stod ut åt sidan med hjälp av en särskild ställning. När lottorna hade städat undan efter morgonvällingen fick de fortsätta med att byta förband efter att doktorn gått rond. Doktorsronden var vanligen klockan 9, och det var viktigt att allt var i sin ordning på avdelningen när doktorn kom. Efter förbandsbytet var det dags för mat igen klockan 11. Brita

³⁴ Förkortas KEK, *Kaatuneiden evakuointikeskus*.

berättade att de sällan hade någon patient som kunde gå själv, så lottorna bar ut maten på säng till patienterna. När de hade ätit klart och lottorna städat undan, ville patienterna oftast ha stickbäcken och flaska.

B: Så då fick man rada sig full med vad man hade av det då. En flaska under armen och en flaska under andra och stickbäcken i handen. För de var så passliga, pojkar, att då en begärde så passade de på och tog så att man inte skulle behövas så många gånger. Så de brukade säga då: "Ota mulle samalla!"³⁵ (B och S skrattar) (Brita IF mgt 2003/71–74).

Också Margit kommenterade att de hade trevliga patienter som försökte hjälpa varandra, då de såg hur mycket arbete lottorna hade. Klagade gjorde de inte heller, berättade hon (Margit IF mgt 2003/55–57). När allt detta var undanstökat, berättade Brita att lottorna fick ha två timmar ledigt mitt på dagen, men den lediga tiden måste passas ihop med den andra lottan eller sjuksköterskeeleven på avdelningen. Efter den lediga tiden på dagen var det åter dags att ta tempen och räkna pulsen på handleden. Brita berättade att pulsen inte i ärlighetens namn mättes så noggrant på alla patienter, men om lottorna ansåg att patienten var riktigt sjuk var de mera precisa. På dagen var det också alltid någon som skulle föras till röntgen, bli gipsad eller få någon annan behandling. Efter detta var det dags för mat igen klockan 4. Efter maten brukade de "sprita" patienter som inte kunde röra sig, till exempel de som låg i sträckförband. Att sprita innebar att lottorna torkade patienterna med denaturerad sprit för att dessa inte skulle få liggsår, och samtidigt försökte de hålla igång blodcirkulationen genom att massera patienterna lite (Brita IF mgt 2003/71–74).

Tilde arbetade som lotta först på hemmafronten på Östanlids sjukhus i Jakobstad, och därefter for hon ut till fronten för att fortsätta med sjukvårdsarbetet där. Hon fascinerades av att det var möjligt att "sköta ett sjukhus så primitivt, som du förstår att det kunde vara där". Hon hade det då nya och moderna sjukhuset Östanlid i Jakobstad att jämföra med. På fältsjukhuset var det mesta annorlunda jämfört med det hon vant sig vid.

T: [På fältsjukhuset] där varma vattnet värms i en inmurad gryta i knuten i ett rum, och en stor tunna står bredvid med kallt vatten. Och så hängde det i ena hörnet en impregnerad säck, där dricksvattnet var, som hade en kran i botten så man kunde ta dricksvatten. Och WC, det var en rad med skrynkliga zinkämbaren³⁶ vid ena sidan, som alltid en dejour skötte om. De som kunde gå upp använde sig av. Och så hade de spikat ihop hyllor där det var också

³⁵ "Ta åt mig samtidigt!"

³⁶ Hinkar av gjorda av zink.

zinktvättfat som man radade ut på bänkar på morgon för dem som kunde gå upp och tvätta sig. Annars förde man fatet till sängen och hjälpte dem tvätta eller tvättade dem. Och så kom maten. Det var dejourer som skötte om att soppan kom i stora såna mjölkttankor, som man delade ut då när det var mat (Tilde IF mgt 2003/42–43).

Annars tyckte hon att det arbete som föll på sanitetslottorna var det samma på båda ställen, det vill säga ”att bädda och vårda och sköta förband och saker”. Förutom sårade skötte de på både Östanlid och fältsjukhuset också om patienter med olika sjukdomar. Också fältsjukhusen hade avdelningar med olika typer av patienter, så att exempelvis de svårast sårade fanns på en avdelning för sig. Under ställningskriget kom det inte sårade hela tiden, utan då var det mera frågan om att vårda patienter med olika sjukdomar. Men så fort det var strider kom det sårade till fältsjukhuset, och där fick de stanna så länge tills de kunde skickas till ett krigssjukhus någonstans i Finland (Tilde IF mgt 2003/42–43).

De vårdbehövande krävde tillsyn oberoende av klockslag, och om nätterna vakade både lottor och sjuksköterskor. De flesta av kvinnorna jag intervjuat berättade om att de hade vakat och om sina upplevelser i anslutning till vakandet. Alice berättade att vakturen – nattskiftet – började klockan sju på kvällen och fortsatte till klockan sju på morgonen. Hon berättade att de var två eller tre som vakade samtidigt. På morgon fick de frukost på sjukhuset, och på dagen sov de i ett särskilt rum som hade rullgardiner så att det var mörkt där även på dagen. ”Och så sov vi då, så länge vi nu sov, och så fick vi fara och äta på dagen, så i arbete igen på kvällen”, berättade Alice (Alice IF mgt 2003/67–68). Nattskiftena för lottorna varade i två veckor, och på dessa följde ett par dagars ledighet. I sjuksköterskeskolan hade de två slags nattskift: den ena var 12 nätter och den andra 24 nätter i ett kör. Oftast kom sjuktågen till krigssjukhusen på nätterna, och särskilt då behövdes det personal på natten, berättade Margit (Margit IF mgt 2003/55–57).

Fosterlandet Finland

Flera av mina intervjupersoner berättade om att de som barn varit med sina föräldrar och äldre syskon i deras lotta- eller skyddskårsarbete, och hjälpt till med det de kunde göra. De hade gått i folkskolan och läst *Fänrik Ståls sägner* för lärare som själva varit skyddskårsofficerare eller till och med hade varit ute i kriget 1918 på den vita sidan, och sålunda fått en mytisk tolkning av den finländska krigaren (jfr Jokinen 2006). De hade så fort åldern tillät skrivit in sig i respektive lokalföreningar och skolades som unga pojkar och flickor in i verksamheten: pojkarna genom träning för ödemarkskrig och flickorna genom matlagning, sömnad och sjukvårdskurser. Familjebakgrunden var i många fall

uttalat fosterländsk med familjemedlemmar som berättade om hur de aktivt engagerat sig i självständighetsrörelsen eller på den vita sidan i kriget 1918.

Tilde var den som under intervjuerna starkast gav uttryck för tankegången om att Finland är ”vårt land” och hon ställde detta i relation till sitt modersmål som var svenska. Fram till 1940-talets början hade den svenskspråkiga befolkningen i Österbotten få kontakter med svenskspråkiga i andra delar av landet, och ännu mindre att göra med den finskspråkiga befolkningen. Den österbottniska kustremsan var svenskdominerad. Som Tilde sade ”så visste man inte så mycket om finnar i Finland” då hon växte upp eftersom Österbotten då var så svenskt. Fosterlandskänslan var det oaktat stark, och enligt Tilde hade *Fänrik Ståls sägner* bidragit en hel del till den. För Tilde betydde det otroligt mycket ”att Finland var vårt”. Hon sade med skratt i rösten att hon inte visste om man på den tiden när hon gick i skolan tänkte på att ”vi är olika folk i Finland” och att ”landet betyder lika mycket för oss allesammans”, men att hon senare i livet lärde sig att det var så. Tilde berättade också att hon hela tiden hade goda relationer med ”de finska kamraterna” på sjukhuset där hon arbetade under kriget (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Tilde tyckte mycket om dikterna ”Femte juli” och ”Vårt land”, och vi pratade ganska mycket om nationalsången. Hon bad att få läsa innantill några strofer ur den, och Tilde läste så de fyra första stroferna för mig med stor inlevelse:

Vårt land, vårt land, vårt fosterland,
ljud högt o, dyra ord!
Ej lyfts en höjd mot himlens rand,
ej sänks en dal, ej sköljs en strand,
mer älskad än vår bygd i nord,
än våra fäders jord.

Vårt land är fattigt, skall så bli
för den, som guld begär,
en främling far oss stolt förbi,
men detta landet älska vi,
för oss med moar, fjäll och skär
ett guldland dock det är.

Vi älska våra strömmars brus,
och våra bäckars språng,
den mörka skogens dystra sus,
vår stjärnenatt, vårt sommarljus,
allt, allt, vad här som syn,
som sång vårt hjärta rört en gång.

Här stridde våra fäders strid
med tanke, svärd och plog,
här, här, i klar som mulen tid,
med lycka hård, med lycka blid,
det finska folkets hjärta slog,
här bars vad det fördrog.

Efter att hon avslutat läsningen sade hon: ”Varje vers har så stor betydelse.” Tilde förklarade att det brukar kännas varmt inom henne när hon hör sången sjungas eller dikten läsas, och att hon brukar tänka på Finland med kärlek då. Tilde sammanfattade sina tankar om nationalsången genom att säga: ”Det har alltid rört djupt, det här allt som gäller vårt land och allt det här som är vårt. Man är också knutpatriot³⁷. Både med sin hembygd och sin familj och allting. Lika kärt är det med ’Vårt land’. Man vill inte att det ska splittras.” Landet Finland är viktigt för henne. Hon konstaterade att när man rest i Finland så är det som dikten beskriver det. Hon berättade att hon tänkte ”Varför har de farit hit? Det här är inte Finland”, när finnarna överträdde den gamla finskryska gränsen och gav sig av in i ryska Karelen (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Även om Tilde inte valde ut en av stroferna och betonade den särskilt lyfter hon fram två saker: den natur som karakteriserar Finland och det land ”som är vårt”. Hon betonar hembygden och familjen, och den finländska naturen blir unik för henne genom nationalsångens ord. Nationalsången visar också hur Finland ska se ut. När terrängen inte längre är sådan som den beskrivs här då är man i ryska Karelen och på fel sida av gränsen. I den fjärde och sista strofen hon deklamerade talas om strid. Det var de strider som tåliga förfäder utkämpat för ideologi och religion, nation, samt hem, hembygd och släktens fortlevnad.

För Tilde är Finland ”mitt land”, ett land som hon inte skulle vilja byta ut. Hon tänkte på alla dem som for över till Sverige både under och efter kriget,

³⁷ Lokalpatriot.

och sade att hon många gånger tänkt: ”Nä, nog heter man hellre hurri³⁸ i Finland än finnjävel i Sverige.’ (S skrattar) Absolut. Jag vet vad jag är. [...] Det tänkte man många gånger det. Och sade också att jag heter hellre det, för det här är mitt land.” Tilde kom från en familj som ”av hävd”, som hon sade, hade hört till Svenska folkpartiet³⁹. Svenskheten är viktig för Tilde. Hon sade att ”Vi vill vara svenskar, och det är vi ju i själ och hjärta, fast vi också skulle tala finska hur mycket som helst och hur bra som helst, så är vi ju svenskar i själ och hjärta, och Finland är vårt land. Och det ska vi kämpa för.” När jag frågade henne varför man ska ställa upp för sitt land, och föregick henne med att själv säga att det kanske är en konstig fråga, svarade Tilde:

T: Jo, det är nog en konstig fråga. Jag vet inte hur jag skulle definiera det på annat sätt än att det är mitt land, och här vill jag leva och här vill jag dö. Och om det är hotat på något sätt, då är det ju min sak att hjälpa till att rädda det som kan räddas. För det är vårt, och vi älskar ju allt som finns i vårt land. Här är våra rötter. När jag bodde i södra Finland så tänkte jag att jag skulle kunna omplantera mig så att jag blir sydlänning. Men det räckte inte länge förrän jag kände att nej, mina rötter är här. Finland är mitt land och Österbotten där har jag min rot. Och det är ingen skillnad, ingen skillnad vad det än sägs om oss som svenskar, så älskar vi det här landet lika mycket för det (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Tankegångarna känns igen på många håll i intervjuerna, även om det är Tilde som uttrycker dem klarast. Tilde definierar sig som en som hör till landet Finland. Det är i Finland hon vill leva och dö, och om landet är hotat känner hon sig förpliktad att ställa upp för att försvara det. För henne spelar det ingen roll att det kan finnas sådana som inte tycker att hon hör hemma i Finland eftersom hennes språk inte är finska. Hon älskade sitt Finland lika mycket ändå. Även om de allra starkaste fosterländska känslorna hade plånats ut med åren, som Viktor för egen del sade (Viktor IF mgt 2003/39–42) så hade kärleken till och känslan för fosterlandet väckts i unga år. Detta skulle komma att färga alla upplevelser under kriget och berättandet om dem efteråt.

³⁸ Hurri är ett starkt nedsättande finskt ord för finlandssvensk. Ordet har använts som skällsord redan i början av 1900-talet, och har sitt ursprung i de finska trakter som gränsar till svenska Österbotten (Reuter 1999, [online]).

³⁹ Svenska folkpartiet grundades i maj 1906 (Klinge 2004:436) och en betydande del av partiets anhängare var högersinnade eller hade jordbrukarbakgrund (Meinander 1999:105). Se Bonsdorff 1956 för partiets bakgrund och tillblivelse, samt antologin *Svenska folkpartiet genom 100 år* (2006).

2 Möten med tjänstgöringen

I det här kapitlet studerar jag det mina intervjupersoner berättar om sin tjänstgöring i de specifika sammanhang där de själva ingått i anslutning till det de företagit sig som soldater och befäl, lottor och sjuksköterskor. Jag vill titta närmare på hur mina intervjupersoner konstruerar gemenskaper och hur dessa gemenskaper upprätthålls. Enligt Anders Ahlbäck brukar kamratskapet mellan soldaterna ha en viktig plats i militär retorik. I det frågelistmaterial om värnplikten från självständigheten till vinterkriget som legat till grund för hans forskning hade kamratskapet däremot en nedtonad plats i berättandet. Enligt honom beskrev de flesta gruppandan som mycket god, men skribenterna gav bara fragmentariska bilder av kamratskapet mellan männen. Det militära kamratskapet krävde dock ingen egentlig personlig sympati mellan männen, konstaterar Ahlbäck. Kamratskapet formligen tilldelades beväringarna när de ryckte in, och man fick helt enkelt så lov att komma överens med de andra i gruppen (Ahlbäck 2006:198, 159 [online]).

Kamraterna var dem intervjupersonerna delade sin vardag med i all lägen, och detta gäller för såväl männen som kvinnorna. Det var kamraterna man umgicks med dagligen i arbetet, vid maten och på fritiden. Utöver detta sov man även i samma utrymmen. Enligt Mats Rehnberg liknade denna gemenskap mycket den mellan skol- eller arbetskamrater, med den skillnaden att dessa i vanliga fall brukar skiljas åt efter skol- eller arbetsdagens slut. Enligt honom påminner det militära kamratskapet mycket om livsföringen i en familj. Den starka vi-känslan som utmärker familjen återfinns han hos soldater på grund av de gemensamma faror som stridshandlingar i sig utgörs av och det gemensamma förtryck i form av militärlivets regler som soldaterna utsätts för, samt de gemensamma försakelser soldaterna gör när de avstår från sitt civila liv (Rehnberg 1967:50–51; Ahlbäck 2006 [online]). Det samma kan anföras om lottor på kommendering och som arbetade och bodde tillsammans i ofta ganska ansträngande sammanhang. Enligt Pia Olsson beskrevs redan under vinterkriget lottornas kamratskap i tidningen *Kenttälotta* som ett krigssystemskap eller kamratskap vars like inte kan upplevas under normala omständigheter (Olsson 2005:170).

Tiina Kinnunen har kunnat konstatera att en känsla av gemenskap genomsyrar det hågkomstmaterial som hon använt sig av i sin lottaforskning. Vänskapsrelationer var en av de främsta fördelarna med lottarbetet, och vissa vänskaper varade livet ut (Kinnunen 2006:182). Ingegerd berättade om att hon fortfarande kom ihåg namnen på de sju kvinnor hon delade rum med på ett

sjukhus. En av dem beskrev hon som en ”underbar arbetskamrat”, och en annan brukade hon ibland ringa till på julafton och prata med en stund. Hon brukade också be för de andra om kvällarna, trots att hon inte visste om de levde längre, och hon har funderat på att höra efter dem i tidningen *Sotaveteraani*. För Ingegerd gav de kvinnor som hon arbetade med under en enda höst, som hon sade, en vänskap för livet trots att de tappat kontakten med varandra (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Tilde tänkte på att lottarörelsen förbjöds efter kriget och att allting som hörde till den skulle försvinna, men lottaandan lever kvar i dem som var med. ”Men vi har fortfarande när vi pratar om nånting om det där så säger vi ibland att ja, nog är man lotta inom sig ändå, ännu också” (Tilde IF mgt 2004/42–43). Känslan av samhörighet levde vidare långt efter kriget, och ända in i tiden för intervjuerna, vilket jag tar upp igen i kapitlet ”Möten med tiden efter kriget”.

Kamratlig gemenskap

I mitt intervjumaterial framträder en något klarare bild av detta kamratskap än det Ahlbäck gör gällande för sitt material. Om man ska tro Dagny var kamratskapet till och med ”det viktigaste av allting”. Enligt henne var det tack vare kamratskapet som man klarade av att vistas i så pass extrema förhållanden som rådde under kriget (Dagny IF mgt 2004/46–47). Också Anders framhöll att kamratskapet i kriget är ”det *allra* viktigaste”, utan vilket gruppen inte hålls samman (Anders IF mgt 2003/37–38). Den kamratliga gemenskapen upplevdes vara så stark att hon när jag frågade Tilde om vad hon hade upplevt som värst under kriget svarade att det värsta var att hon ”inte kunde vara med hela tiden. För det hade jag gärna varit. Jag hade hellre varit med mina kamrater då än suttit och hört på hur de hade det. För det var svårt” (Tilde IF mgt 2004/42–43). Tilde hade ådragit sig en svår knäskada vilket gjorde att hon blev hemskickad på sjukpermission dagen innan storanfallet på Näset sommaren 1944 (se vidare i kapitlet ”Möten med kroppen”). I det följande ska se efter vad den kamratliga gemenskapen består av i mitt material. Här blir analysverktygen gemenskap och gräns centrala.

Den ungdomliga samhörigheten

Det kamratliga kollektivet framhålls indirekt i många sammanhang. Gemenskap konstrueras till exempel när Alice berättade om sina erfarenheter av den fritid lottorna hade mellan arbetspassen på krigssjukhuset:

A: Men nog var det mycket roligt också (...) Vi gick ofta på bio (...) Inte hade vi någon annan nöje. Och sen var det ju vår, då det blev till vår då blev det roligt i Skolparken. Då kunde vi sitta ute på sofforna och ha gemytligt sen på kvällarna. Så det fanns nog ljuspunkter också. Och kanske man inte tog det så allvarligt ändå, vi var ju så unga och oerfarna (Alice IF mgt 2003/67–68).

Alice visade här prov på nöjen som biobesök och trevligt samspråk i parken som låg alldeles i närheten av lottornas inkvartering. Hon berättar här indirekt genom användning av pronomenet ”vi” om den gemenskap som hon tillhörde, det ”vi” som saknade andra nöjen än bio, och som om våren satt på parksofforna och pratade. Hon reflekterade över att det fanns ljusglimtar i den annars rätt tunga tillvaron under kriget, och funderade att ”man”, vilket ofta brukar indikera ett jag, kanske inte tog det hela så allvarligt på grund av den kollektiva ungdomen och oerfarenheten. Även Brita berättade om ett glatt flickkollektiv som fick börja läsa finska med magistern på samskolan om kvällarna för att de skulle klara av att sköta om de finskspråkiga patienterna. Det tog mycket tid att inpränta grammatiken, och Brita konstaterade att de ägnade all ledig tid åt att läsa finska. Men så allvarligt tog flickorna ändå inte heller på finskundervisningen, berättade Brita.

B: Vi brukade tala finska med varandra då, för vi var ju lika dåliga allihopa, så vi brukade ju tala då så en skrattade ju värre än den andra förstås (S och B skrattar gott). För det var ju roligt, vi var ju i samma ålder, vet du. Vi var ju unga allihopa. Och vi var inte någongång så lite som tio i rummet i ett klassrum, utan vi var vad jag minns så var vi fjorton i ett rum. Så då vet du, då fjorton såna ungdomar kommer i samma rum, i ett klassrum, så då var det inte nå riktigt tyst inte (Brita IF mgt 2003/71–74).

Här berättade Brita om finskundervisningen för de svenskspråkiga lottorna som inte hade läst finska när de som barn gick i skolan. Den lite allvarstygda skolsituationen med mycket läxor och skolarbete blev dock ett nöje när flickorna enligt Britas beskrivning försökte tala finska med varandra utan att alls behärska språket. Här är det skrattande kollektivet rätt stort, bestående av minst tio flickor. Även Brita betonade ungdom i citatet: ”Vi” var i samma ålder, allesammans unga och hon omnämnde kollektivet som ”fjorton såna ungdomar”. Ungdomen hörde här samman med påhitt, skratt och allmänt stöj. Brita berömde sammanhållningen bland sina lottakamrater, men konstaterade också att det gick ganska livligt till i deras sovsal. Två av dem som bodde där valde till och med att hyra ett rum privat för att få lite lugn och ro (Brita IF mgt 2003/71–74). Eleverna på sjuksköterskeskolan hade också god sammanhållning, mindes Dagny. Eleverna bodde på skolan, på olika våningar

beroende på årskurs, och Dagny själv upplevde gemenskapen där som fantastisk. Hon berättade om att de hade kaffepannelag så att man var sex-sju elever om en kaffepanna, och att de vid kaffet brukade berätta om det de varit med om under dagen. Gemenskapen var framför allt inbördes mellan eleverna, för som Dagny sade brukade de baktala sjuksköterskorna om de inte kom på annat att tala om (Dagny IF mgt 2004/46–47). Det finns flera faktorer till grund för den gemenskap som omtalas ovan, men jag vill här särskilt ta fasta på den gemensamma åldern – ungdomen. Gränsen går här mot de utbildade och därmed också äldre sjuksköterskorna, en gräns jag diskuterar lite senare i det här kapitlet.

Åldern, ungdomstiden, skapar också gemenskap över könsgreppen. Dagny och de andra eleverna kallade sjuksköterskorna för *tantta*, vilket eventuellt skulle kunna översättas som ”tanten” när ordet används i en lätt nedsättande bemärkelse⁴⁰, och just den här tanttan kallade patienterna på avdelningen för *Hyökkäysvaunu* – Stridsvagnen.

D: Pojkarna stod på lur där alltid i ett fönster när hon gick och åt, ser du, de hade en sån där vakt som stod och tittade, (S skrattar) ser du, och när hon gick till matsalen som var tvärs över gården, så ropades på avdelningen: ”Vaara ohi!”⁴¹ (S skrattar) Och då förstår du, dansade katterna på bordet där. Sen var utkiken där när hon kom tillbaka. ”Hälytys!”⁴², ropade de. Och var och en i sina sängar (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Dagny och patienterna verkar nästan vara i maskopi med varandra mot avdelningssköterskan – *Hyökkäysvaunu*. Patienterna placerade sjuksköterskan i en komisk men krigisk kontext med hjälp av att benämna henne ”Stridsvagnen” och stå på vakt för att se när hon kom och gick och därmed varna med samma uttryck som vid fronten: ”Hälytys” eller avblåsa faran med ”Vaara ohi”. Här råder gemenskap mellan patienterna som bestod av soldater och sjuksköterskeeleverna och de positionerar sig mot sjuksköterskan vars beteende de dessutom gemensamt häcklar bakom hennes rygg.

Könsliga gränser

Under krigstiden var det enligt Elina Haavio-Mannila lättare att bli bekant med män än under fredstiden. Kvinnor kom i kontakt med typer av män som de knappast annars skulle ha träffat oberoende av vilka arbeten de utförde. Det gemensamma arbetet under kriget förde naturligt nog männen och kvinnorna

⁴⁰ Jämför med exempelvis ordet socialtant.

⁴¹ ”Faran över!”

⁴² ”Alarm!”

närmare varandra. En del lottor fungerade som förtrogna och fick höra om patienternas familjeangelägenheter. Den syskonaktiga samvaron lade grunden för tillgivenhetsförhållanden på sjukhusen (Haavio-Mannila 1993:282ff). Under nätterna när det var mindre att bestyra med hann lottorna och sjuksköterskorna bättre med patienterna. För en del var vakandet lite väl ansvarstyngt och skrämmande, medan andra upplevde det som en möjlighet att hinna prata med patienterna. Margit sade att hon alltid har ”tyckt om att vaka, för att då hade man ju ändå lite bättre tid att komma de där patienterna nära och kunna ge dem lite extra omsorger. På dagarna hann man ju bara med precis det nödvändigaste” (Margit IF mgt 2003/55–57). Alice berättade att man i synnerhet på nätterna då man vakade kunde få förtroenden av patienterna som berättade om både det ena och det andra när de inte kunde sova (Alice IF mgt 2003/67–68).

Lisa var stationerad på många ställen under kriget. På ett ställe lagade hon mat åt en grupp äldre karlar som var befäsnings- och sågarbetare. De var enligt Lisa ”nog så prima” och förhöll sig till henne och hennes arbetskamrat nästan som om dessa varit deras egna döttrar. Hon berättade att när hon och hennes kamrat skulle fara därifrån hade karlarna gjort en insamling till dem, och för pengarna köpte de sedan varsin servis (Lisa IF mgt 2004/40–41). De flesta kvinnor också i Haavio-Mannilas material berömde männens respektfyllda, sakliga och hjälpsamma sätt att bete sig mot kvinnor under kriget. Männen förhöll sig till kvinnorna som om dessa var kamrater, systrar, mödrar eller döttrar. Det framkommer ändå att det var skillnad mellan männen på hur de uppträdde mot kvinnorna, vilket jag även berör senare (Haavio-Mannila 1993:292).

Brita hade starka känslomässiga band till sina patienter (jfr Karvinen-Kopteff 1993:113), som hon upplevde som kamrater: ”Jag såg på dem som vapenbröder. Så tyckte jag de var. De var som kamrater, faktiskt, som mina egna bröder, jag måste nog säga det.” Hon berättade att då någon dog på sjukhuset sörjde pojkarna lika mycket som hon gjorde. Brita berättade om en patient som hade sårats så svårt i benet att läkarna trots många operationer till slut måste amputera. Hon berättade att pojkarna på avdelningen hela tiden under den pågående operationen frågade henne om hon hade hört något nytt från operationssalen, och hon gjorde sig ärenden till avdelningsköket som låg nära operationssalen ifall någon skulle komma ut därifrån så hon skulle få besked. När hon kom dit för sista gången fick hon veta att patienten dött under operationen, och Brita berättade tydligt rörd att ”då såg ju pojkarna på mig med tårarna rinnande, då såg ju pojkarna att nu var det färdigt” (Brita IF mgt 2003/71–74).

Gun arbetade som sanitetslotta på ett krigssjukhus i Jakobstad där de hade hand främst om rehabiliteringspatienter. Jag frågade om patienterna stannade länge där eller bara en kort stund. Gun svarade att det var lite olika, och att hon skulle kunna berätta mera om det, men i så fall måste jag stänga av bandspelaren eftersom det blev lite för privat. Jag stannade bandet och Gun berättade. Jag bad henne berätta på nytt, men nu med bandspelaren påslagen, vilket hon godkände. Det Gun berättade om var vad de tyckte om soldaterna.

G: Ja, nå, jag tyckte nog allihopa var riktigt, jag tyckte de var okej så där att de var inte nå (...)

S: Besvärliga?

G: (...) besvärliga, nå. Inte räknar jag det till besvärlig om de ville krama en och så där och som sagt så började jag få brev då sen de hade farit (Gun IF mgt 2003/69–70).

Gun berättade att hon som mest brevväxlade med nio soldater samtidigt. Enligt Haavio-Mannila innebar kriget en ökad rörlighet inom landet då så gott som alla män och många kvinnor fick nya uppgifter som de inte haft i det civila. Detta ledde till att det blev lättare för män och kvinnor att träffas och lära känna varandra. Att männen var vid fronten gjorde att umgänget mellan könen förändrades: brevväxling blev därmed en viktig umgängesform (Haavio-Mannila 1993:280; jfr Hagelstam 2006). Eftersom Gun inte behärskade finska skickade hon bara vykort där hon inte behövde skriva så mycket åt de finskspråkiga före detta patienterna. Till de svenskspråkiga pojkarna som Gun brevväxlade med skrev hon längre svar. Hon berättade att de ville träffa henne då de hade permission, och de som inte bodde så långt borta gjorde det också. Gun hävdade bestämt att det inte var frågan om något allvarligare, för som hon sade ”så tror jag nog att jag hade nåt slags försvarsmekanism inbyggd för jag skulle ju inte, jag skulle ju *inte* binda mig på nåt vis”. Att hon inte ville binda sig berodde på kriget. Gun berättade att ”det är nu inte mera än en och en halv kilometers radie så stupade fem pojkar här”. Hennes kusin var en av dem, och han bodde i samma hus som hon och var som en storebror för henne. Gun ville alltså inte ha fast sällskap som hon skulle behöva oroa sig över och riskera att mista under kriget. Men det kom flera seriösa anbud.

G: Fast det fanns ju nog de som friade (G och S skrattar lite) och skulle ha mig med hem till mamma, så mamma skulle få se mig då de for på permission (S och G skrattar) Men att det var nog så otänkbart, alltså jag kunde inte tänka den tanken till slut heller, att jag skulle börja ge mig in i något sånt äventyr. Man var nog så oskyldig, vet du, så det var inte klokt, då jag tänker på det. Att man

klarade sig faktiskt, jaa (mm) Det var nog mest så där kamratligt i alla fall alltihopa. Från min sida, alltså (G skrattar) (Gun IF mgt 2003/69–70).

I det Gun uttrycker i citatet ovan får man intrycket av att hon hade varit i fara och det låter som att hon hade varit farligt nära att råka illa ut, men att hennes oskuldsfullhet räddade henne eftersom hon inte ens skulle ha kunnat tänka sig en sådan tanke att följa med en främmande man. Samtidigt som hennes oskuldsfullhet ”räddade” henne från att ge sig in på sådana äventyr, som hon sade, förvånade hon sig över att denna hennes oskuld inte gjorde att hon råkade ut för något. Gun ville förhålla sig kamratligt till soldaterna, medan de enligt hennes uttalande däremot var ute efter något annat – ett erotiskt äventyr som skulle ha kunnat kosta henne både heder och ära och uteslutning ur lottakåren.

Det var inte alldeles ovanligt att lottorna och sjuksköterskorna fick presenter av patienter. Gun berättade om en bok hon fick av en av patienterna hon vårdade. Denne finskspråkige patient hade bett henne gå till bokhandeln för hans räkning och köpa den nyaste svenskspråkiga bok som utkommit. Gun gjorde som han hade bett henne göra, och köpte en bok och gav den åt patienten följande dag. Efter en stund ropade han henne tillbaka och gav henne boken. Gun hade kvar boken, och hon visade den för mig. I boken hade patienten skrivit ”Gunille ystävällisestä avusta”⁴³, sitt namn och ett datum i augusti 1944 (Gun IF mgt 2003/69–70). Också Dagny berättade att hon under sin tid vid fronten ”fick väldigt mycket bekantskaper och brevvänner och allt möjligt där, för att inte tala om presenter”. Jag bad henne berätta mera om det, men Dagny tyckte det var frågan om ”mera privata saker”, men hon berättade ändå att hon hade en väldig brevväxling eftersom hon alltid tyckt om att skriva. Hon berättade att patienterna ofta skrev till henne efter att de blivit utskrivna och, som Dagny sa, låtsades tacka. Men eftersom hon svarade utvecklades det till brevväxling (Dagny IF mgt 2004/46–47). Under kriget var det vanligt att ha brevkontakt också med okända personer. De som fått paket adresserade till den okände soldaten tackade ofta för gåvan och det var vanligt att brevväxling sålunda uppstod (Haavio-Mannila 1993:290). Dagny berättade att hon senare förlovade sig med en av patienterna, en svenskspråkig man från Borgå, men att han senare stupade (Dagny IF mgt 2004/46–47).

På sina ställen märker man att intervjupersonerna inte är lika villiga att berätta som annars under intervjun. Både Gun och Dagny gav här prov på ett delvis motvilligt berättande. Gun ville inte berätta på band och Dagny säger uttryckligen att det var fråga om privata saker. Det finns också andra saker som intervjupersonerna inte ville berätta om på band, något jag uppmärksammade

⁴³ ”Till Gun för vänlig hjälp.”

tidigare i kapitlet om fältarbetet. Tilde visste inte om hon skulle berätta för mig om sina posttraumatiska symptom, men valde efter försiktig uppmaning från min sida att i alla fall göra det (Det hon berättade om återfinns i kapitlet "Möten med tiden efter kriget"). Dagny nämnde här om att hon fick många brevvänner när hon arbetade på militärsjukhuset Tilkka i Helsingfors, men när jag uppmanade henne att berätta om det tyckte hon det var för privat. Men också hon berättade ändå lite grann om det, och kom småningom in på sin fästman som stupade. Jag utgick från att Dagny inte ville tala om de brevvänner som hon hade haft, eftersom jag antog att det kunde vara moraliskt känsligt då jag vid det här laget hade fått lära mig hur kvinnor som varit vid fronten kunde betraktas. Något jag inte tänkte på under intervjun var att hon kanske inte ville tala om fästmannen som hade stupat. Det är svårt att veta om en del saker förtigs för att det är tungt att berätta om dem av personliga skäl eller om det är andra orsaker som ligger bakom tystnaden. Jag återkommer till denna tankegång lite senare i detta kapitel.

Den gränsskapande utbildningen

Det var noga med ordningen på sjukhusen, och det var sjuksköterskorna som bar ansvaret för den. Särskilt när doktorn skulle göra ronden var det viktigt att allt var i sin ordning. Enligt Britas erfarenhet av rondens spelade det nästan inte någon roll hur sjuka patienterna än var och i vilka ställningar de än tvingades ligga på grund av sina skador, så skulle "de ju nästan ligga i givakt" när rondens gick. Brita poängterar att det var översköterskan som krävde denna perfektion, inte alls doktorn (Brita IF mgt 2003/71–74). Maria som arbetade på ett konvalescentsjukhus berättade om hur det var när doktorn skulle komma från staden på besök där hon arbetade. Maria förstod inte riktigt vitsen med att det skulle vara fullt så kinkigt med allt. Hon berättade om att lakanen och filten skulle ligga exakt rätt, och att alla veck på lakanen alltid skulle vara på vissa bestämda ställen. Varje patients papper skulle ligga vid fotändan på sängen inför läkarronden.

M: Så gick ju läkaren först och så gick de en tre-fyra efter honom då. Med papper i hand. Allihopa hade nåt papper i famnen då de, översköterskan, så en sköterska. Jag kommer ihåg den där lilla, lilla gamla tanten som vi hade. Hon var precis. Hon var precis med allting. Hon var finsk hon. Hon var precis med allting hon. Hon hade en sköterskemössa på huvudet, en vit mössa. Och hade ordning och reda på allt. Och var bestämd. Och nog var vi rädda för henne nog (S: Jaså) (M skrattar lite) Jå, nog hade vi respekt. Jag vet inte varifrån hon skulle vara. Hon var ganska kort och tjock (S: Jaså) Ja. Hade en skild butka där hon satt (Maria IF mgt 2003/65–66).

I det som Maria berättade om blir gränserna mellan sjuksköterskan och lottorna synliga på flera sätt. Maria omnämner att hon var gammal, finsk, kort och tjock. Hon hade en mössa som klädesmarkör för sin status som översköterska och hon satt för sig själv i ett rum som var tillägnat henne. På detta sätt skapades gränser mellan översköterskan och lottorna på avdelningen.

I sjuksköterskeutbildningen stötte både Dagny och Ingegerd på sjuksköterskor som de uppfattade som antisvenska. Dagny berättade att det vart tredje år togs in elever till en svenskspråkig kurs på sjuksköterskeskolan i Åbo. Utbildningen var då treårig plus en specialisering på ett halvt år. När hon studerade var det sex kurser där samtidigt, av vilka fyra var finska och två svenska (Dagny IF mgt 2004/ 46–47). De finskspråkiga och de svenskspråkiga sjuksköterskeeleverna gick alltså samtidigt i samma skola och hade samma lärare och praktiserade på samma avdelningar. Dagny berättade om en händelse från tiden då hon var sjuksköterskeelev. Professorn hade gett en patient som var svårt sårad i lungorna och hade armen i mitella lov att försiktigt börja vara uppe. Sjuksköterskan hade gått för dagen, och eleverna delade ut te på kvällen till sängpatienterna. Denne patient var så glad över att han var på bättringsvägen och hade fått börja röra på sig, så han bad att själv få hämta sitt te i köket. Dagny tyckte det var en god idé att han fick känna efter hur det skulle vara att gå den lilla promenaden till andra änden av korridoren.

D: Jaha, och så kommer han med sin tekopp (D slår ihop händerna) Och så kommer tantan in förstår du, hon brukar ju inte komma tillbaka. Och jag tänkte att nu har jag fått min dödsstöt. Och hon skällde ner först denna Bo (D slår ihop händerna) Och tänk så synd, det var ju hemskt. Och sen gav hon sig på mig, och det var ju bättre, för jag hade ju lite mera motståndskraft (skrattar till) (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Efter att de teoretiska studierna var avklarade kom Dagny till avdelning 9 på det då relativt nya länssjukhuset i Åbo, och där fanns en ”gudomlig avdelningssköterska”, berättade Dagny. Men sedan förflyttades hon till ett ”urgammalt sjukhus”, och där var stämningen alldeles annorlunda.

D: Och där var då en i mitt tycke, och jag kan nog säga det oberoende om hon har släktingar som lever eller inte, för mig var hon hemsk, som ledare för småfolket där. Men hon var en väldigt bra kirurg. Man fick inte, inte ens tredje årets elever, jag var där som första årets, så det var ju inte konstigt att jag blev kväst, men som tredje årets elever fick inte vara med när hon lade om förbanden (S: Jaha) Inte ens, jo hon hade vissa gungningar, hon var sån så hon hade

gunstlingar som kunde få vara med. Inte ens assistentsköterskan fick vara med (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Dagny trodde att eleverna som denna avdelningssköterska utsåg till sina gunstlingar oftast blev det på grund av språket, det vill säga finskan. Avdelningssköterskorna gav också betyg åt eleverna efter deras en till två månader långa praktikperiod. Betyget bestod av en lista med 52 uppräknade egenskaper, och avdelningssköterskorna streckade under med blå penna om eleven hade varit duktig och med röd penna om elevens arbete varit speciellt dåligt. Dagny berättade att hon inte fick ett enda blått streck på den avdelningen, bara röda (Dagny IF mgt 2004/46–47). Regelrätt mobbning, så kallad pimsning, förekom under sjuksköterskeutbildningen, berättade Ingegerd, som själv hade upplevt det både av de andra eleverna och från lärarhåll, något som också verkar ha att göra med Ingegerds språktillhörighet. Bland annat hade hon fått veta att en kurs på ett kursmöte beslutat sig för att mobba henne var än de träffade på henne, för det var några som tyckte Ingegerd verkade vara så ”uppinissanen”, uppstudsig. Ingegerd tänkte i efterhand att det berodde på att hon ”var alldeles för nätt och alldeles för glad och alldeles för frispråkig”, men hon tyckte att det säkert var ”en hemskt bra uppfostran” för henne eftersom hon blev härdad av det. Ingegerd hade bestämt att hon inte skulle hoppa av kursen. Det var ändå nära att hon hade fått sluta sin utbildning eftersom hon fick ett så osedvanligt dåligt betyg från en av avdelningarna hon praktiserade på. En kurskamrat frågade henne om hon inte visste att det var ”Pikku helveti”⁴⁴ hon kommit till, och enligt Ingegerd var det just ett litet helvete det var. Ingegerd berättade att hon hade blivit mobbad på tre olika avdelningar under sin tid som sjuksköterskeelev i Helsingfors. En av hennes kurskamrater avbröt sina studier på grund av att hon blev så hårt åtgången av en av avdelningssköterskorna. Ingegerd säger själv att hon säkert blev härdad där, och beslutade sig för att ”ingen kastar ut mig från det jag tänker bli” (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Anledningen till detta bemötande kunde enligt både Dagny och Ingegerd delvis sökas i deras svenskspråkiga bakgrund. Ibland präglades mötena av samförstånd, gemenskap och en känsla av att arbeta för ett gemensamt mål, ibland bestod mötena av översitteri, orättvisor och konfrontationer.

I många fall gick det dock utmärkt att samarbeta med sjuksköterskorna. Alice arbetade på krigssjukhuset i Östensö och på Östanlids sanatorium där kontakten enligt henne mellan sjuksköterskorna och lottorna var mycket god, och det rädde ”en anda där som var jämn över hela linjen, tyckte jag åtminstone”. Hon tyckte också att det fanns skillnader mellan sjuksköterskorna,

⁴⁴ ”Lilla helvetet”.

för en del ”kunde [man] vara med riktigt och prata hur som helst”. Hon blev god vän med två sjuksköterskeelever från Karlebytrakten, och tillsammans med dem hade Alice mycket roligt (Alice IF mgt 2003/67–68). Gun berättade också om att hon hade arbetat tillsammans med riktigt trevliga sjuksköterskor, ”och nog finska också”. Hon omnämnde särskilt en finsk sjuksköterska som hon tyckte var särskilt ”lyckad och trevlig” (Gun IF mgt 2003/69–70). Anna, som arbetade på fältsjukhus vid fronten under vinterkriget, berättade att lottorna och sjuksköterskorna sov i ett stort rum på vinden, och de hade haft mycket roligt tillsammans (Anna IF mgt 2003/58–59).

Att det ändå fanns skillnader mellan lottorna, eleverna och sjuksköterskorna synliggörs genom markeringar som att man kom bra överens och att man hade roligt tillsammans. Ibland är det genom att markera att man kommit bra överens med en sköterska trots att hon var sköterska eller till och med en finskspråkig sådan. Under intervjuerna med flera av kvinnorna som arbetat med sjukvård under kriget kände jag på mig att förhållandet mellan lottorna och de utbildade sjuksköterskorna inte alltid varit det bästa, något jag utvecklar då Brita berättar om sina möten med översköterskan på avdelningen där hon arbetade. Variationen var dock enorm mellan sjukhusen och avdelningarna, och hade man otur att hamna på ett sjukhus med en översköterska som man upplevde som besvärlig var det inte mycket man som sanitetslotta kunde göra annat än foga sig och försöka finna sig i situationen, eller begära förflyttning.

Att förhållandet mellan sanitetslottorna och sjuksköterskorna inte alltid var så gott har också Pia Olsson kommit fram till i sin forskning. Olsson skriver om en översköterska som utvärderade lottornas arbetsbild efter vinterkriget, och enligt denna översköterska var det relationen mellan sjuksköterskorna och lottorna som utgjorde den största stötestenen för sanitetslottorna på krigs-sjukhusen. Översköterskan beskrev problemet så att när det blev svårigheter av något slag såg sjuksköterskorna i lottorna endast en hjälpreda som gått en tvåveckors kurs, och sådana i deras ögon utbildade flickor kunde man förstås inte anförtro några egentliga sjukvårdsuppgifter. Detta sårade i sin tur lottorna, som tyckte att de hade fått bara mindre intressanta uppgifter. Enligt översköterskan utgjorde också den nitiska övervakningen av lottorna ett problem. Lottornas insatser hade dock setts som ovärderliga av sjuksköterskorna, när samarbetet väl fungerade mellan dem (Olsson 2005:124; jfr Karvinen-Kopteff 1993:105). Enligt Lea Henriksson utgjorde kriget en brytningspunkt för sjukvårdsarbetet. I och med den förändringen i förhållandet till sjukvårdsarbetet konkretiserades hierarkifrågan i något hon kallar för ”grundprincipen för professionaliseringsprocessen: uteslutning, gränsdragning och val av legitimerade yrkesutövare”. Detta var enligt henne särskilt märkbart i sjuk-

sköterskornas inställning till den frivilliga arbetskraften (Henriksson 1994:108–109).

Gemensamt språk och samma hemtrakter

De flesta svenskspråkiga männen var som ovan beskrivits samlade i svenskspråkiga kompanier, och de var ofta också tillsammans med män från samma trakter som de själva. Enligt Rehnberg har grannskapsrelationer haft stor betydelse för upplevelsen av gemenskap (Rehnberg 1967:70–71). Som ovan nämndes samlades manskap från samma område under vinterkriget i samma kompanier, medan man under fortsättningskriget till viss del ändrade systemet eftersom man hade sett hur vissa trakter kunde bli av med i stort sett alla män i en viss ålder. Vilhelm berättade om den starka gemenskapen som rådde i hans kompani under vinterkriget när han förklarade för mig var han hade tjänstgjort och vilka gradställningar han hade fått. Under vinterkriget var han kompanichef i IR 9. Detta regemente var svenskspråkigt och bestod huvudsakligen av svenskösterbottningar, med inslag av män från andra delar av landet. Vilhelm berättade att han fick en kommendering bort just innan ryssarna bröt sig igenom.

V: Och dit for jag förstås och lite besviken var jag ju att lämna kamraterna. Det kändes som om inte de skulle ha, jag kände det nästan som om man skulle ha blivit lite undervärderad, men jag inser ju nu att den här stolen skulle ha varit tom om inte det där telefonogrammet skulle ha kommit (Vilhelm IF mgt 2003/48–50).

Vilhelm kände sig besviken och undervärderad för att han inte hade fått vara med sina kamrater när det verkligen gällde, samtidigt som han var glad för att han genom denna kommendering klarade livhanken. Rehnberg anser att kompaniet blev som ett hem för soldaterna i fält (Rehnberg 1967:74), och enligt Knut Pipping ville soldaterna inte lämna den gemenskap där de blivit självklara delar och förflyttas till någon annan grupp där de skulle bli tvungna att finna sig en ny plats (Pipping 1947:171).

I stycket ovan påpekar Vilhelm att regementet bestod framför allt av österbottningar ”men nog fanns det också helsingforsare och rent av nån ålänning också” (Vilhelm IF mgt 2003/48–50). Här är det svenska Österbotten som är den förenande länken till en känsla av gemenskap. Man kände tillit till folk som man kände sedan tidigare och som man upplevde hörde till samma mentala landskap. När man under regionalsystemet sammanförde dem som bodde närmast varandra till samma enhet kom de svenskspråkiga ofta i samma enheter:

Och det var en styrka i det på det sättet att kamratskapet höll ju ihop ända från barndomen och från ungdomstiden. Och man gick ju in för det här att ”en kamrat lämnar man aldrig i sticket”. Eller så om vi nu säger så förenklat. ”En kamrat överger man aldrig”, jo, även om han blev sårad eller stupad eller så, utan man försökte ju få dem bort (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Den gemensamma uppväxten och ungdomstiden lade grund för ett kamratskap som gjorde att man visste att man kunde lita på den andre. När ens liv stod på spel eller när man förlorat det skulle kamraterna hjälpa. I devisen ”Kaveria ei jätetä”⁴⁵ är denna kamratgemenskap satt på sin spets. Då gällde det att inte bara ta vara på kamraternas tillhörigheter utan att se till att en sårad eller stupad kamrat fördes bort från eldlinjen enligt det som även Viktor framförde ovan. Till gemenskapen hörde att man delade med sig av det man hade och att man tog vara på varandra. Tilde berättade i sin tur om när hon var den som fick fungera som givare åt en kamrat i behov. Hon och hennes arbetskamrat, som hon till och med hade delat rum med, kom i slutskedet av kriget ifrån varandra. Sjukhuset de arbetade på delades i mindre enheter, och avdelningen som Tildes kamrat hamnade på råkade i motti⁴⁶, vilket för kamraten innebar att hon förlorade allt hon hade förutom det hon bar på kroppen. Kamraten skrev ett brev till Tilde och berättade om vad hon råkat ut för. Det framgår inte av Tildes berättelse om kamraten uttryckligen bad om hjälp, men Tilde skickade en ylletröja och sin bästa lottaklänning till henne (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Janne berättade om att man hade bildat Esse och Purmo kompani under reservövningar⁴⁷ 1936, och att detta utgjorde stommen för första kompaniet i det ovannämnda IR 9 under vinterkriget. Detta kompani blev i sin tur grunden för pansarvärnskompaniet i IR 61 under fortsättningskriget (Janne IF mgt 2003/51–52). David berättade att ”vi kom då till, alla Esseborna och Purmoborna kom till regementets pansarvärnskompani, allmänt kallat kanonkompaniet. Och dessutom så kom väl ett trettiotal, ja, tjugofemtal Kronobypojkar till samma kompani” (David IF mgt 2003/43–44). Viktor berättade att de hade en bra upplysningsofficer⁴⁸ som hade varit lärare i folkhögskolan när Viktor gick där, och hemma från dåvarande Esse kommun. Enligt Viktor var de väldigt goda bekanta annars också (Viktor IF mgt 2003/39–42). Jag frågade David hur det var med kamratskapet och sammanhållningen, och han

⁴⁵ Uttrycket finns på engelska som ”No man left behind”, men har inte någon svensk motsvarighet som är lika slagkraftig.

⁴⁶ Ett område där en truppstyrka helt hade inringats av fienden.

⁴⁷ Repetitionsövning kallas detta också för.

⁴⁸ Upplysningsofficerarna kallades också skämtsamt och/eller nedsättande för propagandaofficerare eller propagandaministrar. Deras uppgift var bland annat att ingjuta en hög moral bland soldaterna.

konstaterade att det var både bra och viktigt. Och så tillade han ”fastän vi var med nylänningar”. Efter vissa förändringar hade det alltså kommit en pluton nylänningar till IR 61. Tydligt fungerade en sådan sammanslagning inte utan problem, eftersom David konstaterade att det fanns de som hade svårigheter med att finna sig i att vara tillsammans med nylänningarna. Han berättade dock att han själv inte hade upplevt sammanslagningen som problematisk och att han tvärtom fick många goda kamrater från södra Finland med vilka han fortfarande höll kontakt. Nylänningarnas chef blev småningom chef för hela kompaniet, och Davids före detta folkskollärare blev chef för första plutonen. Enligt David var denne chef bra eftersom han kände ”oss Essebor” bra, nylänningarna hade respekt för honom och dessutom var han inte särskilt militärisk av sig så det gick att vara ”du och bästa bror med honom”. David konkluderade det hela med att än en gång betona att han inte hade haft svårt att vara med nylänningarna: ”Jå, så jag hade inte nå problem med nylänningar alls” (David IF mgt 2003/43–44).

Det var med andra ord inte självklart att alla svenskspråkiga finländare skulle känna samhörighet. De regionala skillnaderna – faktiska eller förestälda – betonades mellan i första hand österbottningar och nylänningar. Kamraterna från samma region tjänar som en ställföreträdande familj. Ibland utsträcks släktskapen också till att omfatta personer från andra geografiska områden, även Nyland, men endast det svenska språket i sig är inte tillräckligt för samhörighetskänsla. Den gemensamma dialekten, vilket konnoterar samma hemtrakter, verkar dock vara en stark förenande faktor i det Anna berättade om. Hon berättade först om skadorna som patienterna hade när de kom till sjukhuset.

A: En var utan [visar] (S: käken). Här det var borta allt det här (S: oj nej) Bara andningshållet och det man sväljer syntes. Och han pekade hela tiden ”vettä, vettä, vettä”⁴⁹ (S: ja, oj nej) Jag gick ihop med en läkare där, ”kom nu och ge den här en spruta för han, så att han får nån vätska i sig för han håller på med det där att han ska ha nå ’vettä, vettä’”. Inte kunde han ju säga det, men jag förstod att det var det då han höll på så där (Anna IF mgt 2003/58–59).

Allting på fältlasarettet försiggick på finska, vilket inte vållade Anna några problem eftersom hon som barn hade gått i finsk skola. Soldaterna kom i en strid ström, den ena svårare sårad än den andra, och det var inte fråga om arbetsdagar, utan snarast arbetsdygn med ett fåtal timmars vila mellan passen.

⁴⁹ ”Vatten, vatten, vatten.”

Hon berättade vidare att då hon stod där med patienten som saknade underkäke kom tandläkaren Carpelan och sa att han var intresserad av patienten:

A: Då kom den här Carpelan ”Hör du det här”, då jag stod där så sa han ”Hör du det här skulle jag vara intresserad av. Det är bara att lägga en ny käke här.”

S: Ja, han som var tandläkare.

A: Han som var tandläkare, ja. ”He e bara ti lägg ny käk i jee, å så lägger a tändre i å allting”, sa han.⁵⁰

S: Var han allvarlig, eller skojade han?

A: Nä, nog var han allvarlig.

S: Han var allvarlig?

A: Han var allvarlig, jo, jo. Men ser du, han var tandläkare.

S: Det låter så man inte fattar om det var ett skämt eller inte.

A: Nej, nej, nej, det var nog allvarligt. Han menade att det var bara, ser du, att det var så mycket annat själv kvar här ändå så att det gick att lägga en ny käke.

S: (skrattar) Det är otroligt (Anna IF mgt 2003/58–59).

Under intervjun talade Anna en variant av svenskan som ligger nära den talade standardsvenskan, men när hon återgav det som doktor Carpelan hade sagt till henne övergick hon i citaten till dialekt. Anna berättade att doktor Carpelan var bördig från samma trakter som hon. Denne doktor och tandläkare brukade också fråga ”Anna, har du na kaff?” eller om hon ”fåått na pakett i da”. Anna brukade få försändelser med kaffe, kex, frukt och annat gott från sina föräldrar och flickorna i lottaföreningen, och hon brukade gärna dela med sig av innehållet (Anna IF mgt 2003/58–59). Här överbryggades skillnaden mellan kön och ställning med den gemensamma hemtrakten och den därmed hörande dialekten. Ibland kan en växling till dialekt däremot också innebära att man har för avsikt att göra sig lustig på ett eller annat sätt (jfr Palmenfelt 1996:144–145).

Att det var viktigt med gemenskapen med kamrater från den egna hemtrakten framgick även när David berättade om en episod (se också avsnittet ”Möten med de andra”) när han var på väg med tåget tillbaka till krigsfronten och blev tvungen att använda dasset på en av stationerna. Flera av hans färdkamrater i vagnen var Essebor som han själv och någon kom från den närliggande kommunen Jeppo. På grund av sitt dassbesök blev David efter och måste vänta på att nästa tåg skulle komma. Han var hungrig och hade ingenting att äta. Han hoppades ändå att han på nästa tåg skulle träffa på någon bekant som varit hemma på permission.

⁵⁰ ”Det är bara att sätta in en ny käke här, och så sätter man tändre i och allting, sa han.”

D: Och jag hoppades att jag skulle råka nån Essebo där som kulle ha nå bröd i väskan, och det gjorde jag också. [...] För Hilding satt och sov på en bänk. Jag knuffade i honom och frågade: ”Har du nå bröö?”. ”Jå, sök ett åt dej i väsko bara” sa han. Så bredde jag smör på ett halvt bröd och satt och åt (David IF mgt 2003/43–44).

Den hungrige David träffade alltså en bekant från sina hemtrakter som hade bröd och smör med sig hemifrån. Enligt Davids berättelse behövdes inga vidare krumbukter utan David väckte bara den sovande Essebon och frågade om denne hade bröd. Svaret blev också att David själv skulle gräva i hans väska och ta vad han behövde, vilket för honom innebar ett halvt bröd. Brödet har i sig också en regional förankring eftersom hembakat bröd från en region är lite annorlunda än bröd från andra trakter. Österbottniskt hembakt rågbröd är exempelvis inte bakat på surdeg, vilket det ofta är på finskt håll och i södra Finland. Att dela sitt bröd med någon är också en stark symbol för gemenskap⁵¹. David togs i förvar av militärpatrullen på tåget eftersom han saknade identitetshandlingar då alla hans saker hade blivit kvar i det första tåget. Väl framme möttes David av en artillerilöjtnant som skjutsade honom till dennes förband. David berättade: ”Och så körde han mig dit där schacket⁵² var. Och de hade tagit vara på alla mina grejor. Så då var allt gott och väl” (David IF mgt 2003/43–44). Den äventyrliga färden, där David i värsta fall hade kunnat tas för desertör, slutade lyckligt då han kom tillbaka till sina vänner som hade tagit vara på hans saker. Den avslutande meningen påminner lite om sagornas slutformel ”Slutet gott, allting gott”, och då förstår man att det varit fråga om ett äventyr som fått ett lyckligt slut tack vare Davids kamraters ingripanden.

Hästen som kamrat

Kamratskapet upplevdes alltså som något starkt och viktigt bland intervjupersonerna, och i vissa fall sträckte sig kamratskapet utanför den mänskliga gemenskapen och omfattade även djuren, närmare bestämt hästarna. Både Henrik och Joel hade erfarenhet av hästar från sina respektive hemgårdar, vilket gav dem en plats hos hästarna också i kriget. Under vinterkriget var Henrik kolonncbef och körde ut byggmaterial till ställningarna när man byggde korsur. I kolonnen fanns ett femtontal hästar, och Henrik skulle hålla ihop

⁵¹ I den kristna gemenskapen delar man bröd under nattvarden.

⁵² ’Schacket’ är en dialektal benämning som närmast kan jämföras med ord som ”gänget”, med stark samhörighet inom gruppen.

ekipaget med sin ridhäst Ilmari till hjälp. Varje natt körde han i mörkret ut virke till korsbyggarna, eftersom det inte gick att köra om dagen på grund av fiendens flygplan. Han berättade upprepade gånger om det här under intervjun, och återkom ständigt till hur fantastiska dessa hästar var. När det kom granater ”for ju pojkar och gömde sig bakom tallstubbar och rötter och allting och hästarna stod och hokrade [gnäggade] som vi sa (H skrattar) [...] Men inte for de ur kolonn inte” (Henrik IF mgt 2003/53–54). Henrik beundrade kolonnhästarna i allmänhet och deras mod i synnerhet. I förordet till en antologi med berättelser om hästar under vinter- och fortsättningskriget skriver redaktören att berättarnas starka känslor för hästen är svåra att förstå för en nutida människa. Relationen till hästen präglades av tillit och samhörighet, skriver hon (*Kiitos Suomen hevoselle* 1991:5), samma ingredienser som behövdes för kamratskap med andra människor.

Joel å sin sida berättade skrattande att när han kom till fronten frågade fältväbeln om han hade sett en häst förut. I Joels hem fanns det fyra vuxna hästar och några föl, så han var rätt van vid hästar från jordbruksarbetet hemma på gården. Det fanns en häst i stallet som saknade körkarl, och fältväbeln tyckte att Joel skulle ta den.

J: Och då jag öppnade stalldörren så sparkade han och gnällde. Han var så arg. Han hade fått bara stryk. Ser du han bet och så slog de. Så började jag muta honom med bröd, sånt där stålbatat [oklart ord] bröd som vi fick som inte nån ville äta, och sockerransonen min fick han, och det var ju bitsocker. Och det är nog bästa vännen jag har haft. Nog blev vi så goda vänner, så otroligt goda vänner. Då jag mötte nån då vi var ute och köra (...) – jag kallade honom till Bisin, de kallade ju gubbarna till bisin i Borgå, så han fick heta Bisin – så sa jag ”Hej Bisin, nu ska vi stanna och prata lite”. Och han stannade, och han förstod vad jag sa. Och då vi hade färdigt efter en stund så sa jag ”Nå nu fortsätter vi”, så gick han igen. Ja, han var nog. Han blev så snäll på ganska kort tid. Vi gjorde konster där på backen och gick i rutor där. Jag gick före och han efter, med näsan i ryggen min. Men så stupade han. Han fick en stor skärva i näsan så näsan flög bort. Då jag var ute med mat. Så då måste jag föra honom till hevoshespe⁵³, eller de slaktade honom och kanske han kom tillbaka som mat. Inte vet jag.

S: Hur kändes det?

J: Ja, jag sörjde honom. Jag sa att jag sörjer honom som då man sörjer en god vän. Vi var så bra vänner. Så otroligt märkvärdigt. Jå, jag skulle kunna berätta mera historier om den där. Och jag fick ny häst, men jag minns aldrig nånsin vad jag fick för häst (Joel IF mgt 2004/44).

⁵³ *Hevoshespe* är troligen militärslang för förkortningen HSP, *hevosten sidontapaikka*, som ett slags hästarnas förbandsplats.

Det var ett starkt kamratskap Joel skildrade mellan sig själv och hästen Bisin. Namnet Bisin betyder alltså ”gubben” på Borgådialekt⁵⁴ som Joel förklarade, vilket ger hästen en mänsklig framtoning. Joel vann Bisins förtroende genom att vara snäll mot honom och ge honom bröd och socker som belöning. I citatet omnämnde Joel Bisin som vän hela fem gånger: Bisin var den bästa vännen Joel haft. När Bisin träffades av en granatskärva och skadades så svårt att han måste avlivas sörjde Joel honom ”som då man sörjer en god vän”.

Delad religion och ideologi

Ingegerd gav exempel på flera – kanske man kan kalla det – kriterier för gemenskap. Hon hade som närmaste medarbetare en avdelningssköterska som var diakonissa och hemma från Kronoby. Båda var troende kristna och trivdes i varandras sällskap och samarbetet löpte väl. Ingegerd tyckte att också lottorna som arbetade på hennes sjukhus var trevliga, och hon berättade att nästan hela personalen var svensktalande och kom från Borgå landskommun. Ingegerd beskrev lottorna som arbetsamma landsflickor som var hyfsade och trevliga (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Ingegerd och diakonissan hade samma geografiska bakgrund och religiösa hållning. Det svenska språket blir här en gemenskapsmarkör trots att det är frågan om österbottningar och nylänningar med olika dialektbakgrunder. Eventuellt övervinns denna regionala skillnad tack vare uppväxten på landsbygden som delades av alla, utom Ingegerd som vuxit upp i en småstad. Dessa aspekter tillsammans borgade för arbetsdugligt folk enligt Ingegerds kriterier.

Gemensam religion eller gemensam ideologi vävs också ihop av Johannes, inte så att man måste omfatta båda två, utan genom att båda två kunde leda till samma resultat – det vill säga en vilja att försvara landet. Johannes berättade om att det efter kriget fanns en debatt om hur mycket Runeberg hade inverkat på försvarsviljan. Före och under kriget citerades dikter ur *Fänrik Ståls sägner* flitigt i festtal i fosterländska sammanhang, men enligt Johannes hade festtal ringa betydelse för försvarsandan. Enligt honom måste det finnas ”en allmän, ska vi säga inympad motivation för hur man ska leva”. Religionen och tron på en gud kunde också ha en positiv inverkan på viljan att försvara landet, och som Johannes säger hade ”de här utmärkta soldaterna från norra svenska Österbotten, som ofta har en religiös uppfostran” samma målsättning som han som inte hade en religiös bakgrund⁵⁵. Enligt honom var det ändå dessa ”som

⁵⁴ Jämför namnet på Pippi Långstrumps häst ”Lilla gubben” i Astrid Lindgrens barnböcker.

⁵⁵ För en allmän översikt av kyrkan, kyrkligheten och väckelserörelserna i Österbotten se *Svenska Österbottens historia* II 1979.

var mest effektiva eller mest villiga att göra sitt bästa” (Johannes IF mgt 2004/45).

För många verkade ett gemensamt språk inte räcka till för en samhörighetskänsla, utan den bottnade i stället i den gemensamma hemorten. Tilde berättade däremot om att samarbetet med finskspråkiga lottor gick väldigt bra och att hon hade ett gott förhållande till de två som bodde i samma rum som hon. Tilde tyckte kamratandan var bra på sjukhuset där hon arbetade, och hon tyckte de andra lottorna var ”väldigt bra kamrater, men finska talade de alla”, vilket förstås var lite problematiskt för någon som inte kommit så mycket i kontakt med språket tidigare (Tilde IF mgt 2004/42–43). Tilde upplevde gemenskap med de andra lottorna trots att de inte talade samma språk. För en del skapade språket samhörighet, för andra krävdes något annat. Jag kan endast spekulera i vad detta annat kunde tänkas vara, men jag är böjd att tro att den ideologiska hållningen i relation till fosterlandet som odlades inom lottakåren är en sådan beståndsdel. Enligt Kaarle Sulamaa är det tron och fosterlandet som är lottatankens kärna. Kristendomen var lika med den ”högre dygden” inom organisationen. Religionen nämns i såväl stadgar, lottalöftet som i de gyllene orden och då alltid före fosterlandet. Enligt Sulamaa representerade den kristna tron ett evighetsvärde som lottarbetet skulle förankras i, medan fosterlandet var det dyrbaraste tidsliga värdet (Sulamaa 1999:165).

Jämlikhet och eget ansvar

Frihet för fosterlandet och en frihet utan kommunistiska förtecken är ett grundläggande ideal i skyddskårs- och Lotta Svärd-organisationerna till vilka flertalet av mina intervjupersoner hörde före och under kriget. Hur denna fosterlandskänsla eller fosterlandskärlek tar sig uttryck synliggörs genomgående i den här boken. Något som ytterligare förenar och skapar gemenskap är de ideal som framställs genom berättandet – och ett sådant är jämlikhet. Jag vill här ta fasta på berättandet om jämlikhet och det individuella ansvar som då blir en konsekvens av detta jämlikhetsideal. Tanken om en viss jämlikhet är vanlig i en österbottnisk självbild och den ingår i många beskrivningar av det förflutna, även om detta samhälle också präglades av klasskillnader där framför allt den självägande bonden hade hög status (Östman 2000:262; Ylikangas 1985:235–237, Villstrand 2002).

Förtjänad respekt och visat förtroende

Ett av de vanligaste temana i oral history är enligt Daniel James ”den lille mannens” möten med sin överordnade – en stiliserad bild som får inrymma flera olika typer av möten mellan människor i olika position. I dessa auktoritetsberättelser konfronteras en auktoritet. Daniel James skriver om något som han ser som en variant av auktoritetsberättelsen, en berättelse där den lille mannen visas respekt av någon med högre social och kulturell status. Konfrontationstemat saknas i den här berättelsetypen men genom dessa berättelser visar berättaren ändå sina erfarenheter av samspelet med personer i auktoritetsställning. Här handlar det om någon som förtjänat respekt och därför behandlas som en jämlike (James 2000:170–171, 178). Detta sätt att uttrycka idealet om jämlikhet finner man många exempel på när Brita berättar om doktor Öhman, läkaren som hade ansvar för Malmska sjukhuset i Jakobstad och som i praktiken var ensam läkare för hela sjukhuset. Förutom de sårade soldaterna hade han hand om alla civilpatienter, däribland barn. Om någon råkat ut för ett olycksfall och behövde kirurgi mitt i natten var det doktor Öhman som opererade också dem. Enligt Brita var han beundransvärd.

B: Jag vet inte hur han orkade. Och aldrig nån gång skulle du ha sett att han skulle ha varit på nåt sätt opasslig eller nånting. Han var nog prima. Jag ger nog honom högsta betyg [...] Om det är nån som jag riktigt minns med att vara 100-procentig, så det var nog doktor Öhman. Det säger jag nog. Hans make såg jag inte (Brita IF mgt 2003/71–74).

Brita kunde inte förstå att han som hon beskrev som en äldre man, liten och kutryggig, orkade med allt arbete som föll på hans lott. Brita gav många exempel på när hon hade haft att göra med doktor Öhman. Han behandlade henne alltid med förtroende och respekt, och visade att han kände tillit för hennes lottakompetens. Doktor Öhman hade också alltid visat sig vänlig och förstående inför hennes – som hon såg det – tillkortakommanden. Brita berättade om en gång när doktor Öhman bad henne komma ihåg att säga till om att en patient som skulle gipsas skulle få medicinen Pronarsin senare på dagen. Brita höll då på att städa undan efter maten på avdelningen, och som vanligt efter maten ville alla patienter ha *pullo* och *alusastia* – flaska och stickbäcken. Då doktor Öhman kom till avdelningen var ingen av den utbildade personalen där, så han framförde ärendet till Brita. Brita berättade att han såg att hon hade händerna fulla, men hon sade att hon skulle försöka komma ihåg eftersom hon inte kunde släppa det hon hade i händerna och skriva upp det. Hon berättade att doktorn tittade leende på henne över kanten av sina glasögon, som han hade för vana att göra, och gick sin väg. Brita fortsatte med sina uppgifter, och när de

två sjuksköterskeeleverna kom tillbaka till avdelningen kunde Brita inte minnas vad medicinen hette. Hon berättade att sjuksköterskeeleverna försökte gissa på alla möjliga bedövningsmedel som de som snart färdiga sjuksköterskor hade använt i skolan i Helsingfors i samband med gipsningar, men inget var det som doktor Öhman hade ordinerat. Den ena av eleverna var doktor Öhmans dotter, och hon sade till Brita att det hela egentligen var hennes och den andra elevens fel eftersom de inte borde ha gått från avdelningen samtidigt och lämnat Brita ensam där då de visste hur körigt det brukade vara efter maten. Hon sade att hon skulle gå och fråga sin far så att det säkert blev rätt. Brita berättade att hon kände sig lite spänd och förväntade sig en uppläxning av doktor Öhman när han kom till avdelningen följande dag, men han bara tittade på henne över glasögonen som vanligt och log mot henne.

B: Han hade ju glasögonen nere på näsan och så tittade han på mig, och så log han. Och det glömmet inte jag nå (S och B skrattar) För han såg ju situationen. Så det är inte något under om jag tycker att han var alla tiders, för han var inte så där. Men skulle det där ha varit översköterskan, till exempel, så skulle jag ha fått en sån uppläxning så jag hade fått veta av det hela tiden (...) Så en sån där skillnad kan det vara (...) på folk och folk (Brita IF mgt 2003/71–74).

I exemplet ovan visade doktor Öhman sitt förtroende för Brita genom att ge henne en uppgift som egentligen hörde till den mer utbildade personalens område. På grund av yttre omständigheter – det myckna arbetet på avdelningen – klarade Brita dessvärre inte av att genomföra uppdraget, och hon förväntade sig en uppläxning trots att den ena sköterskeeleven var villig att ta på sig skulden för det inträffade. Tillrättavisningen uteblev dock, och i stället belönades Brita med ett vänligt leende av läkaren som enligt henne hade sett hur svårt det hade varit för henne att utföra uppgiften. Hon kontrasterar läkaren mot översköterskan, som enligt Britas berättande, aldrig försummade ett tillfälle att anmärka på Brita. Här syns den jämlikhetsskapande gemenskapen igen i berättandet om doktor Öhman, men också hos Öhmans dotter, sjuksköterskeeleven som studerat i huvudstaden, som var villig att bära sin del av skulden och som såg till att slutföra uppdraget så att patienten fick rätt medicin.

Öhman visade Brita sitt förtroende inför alla sjuksköterskor också under rondan:

Och så hade vi just den här, hon som jag sa var från Uleåborg, den där sköterskan. Hon var en sån där som var klen (...) Så hon skulle ju, doktor Öhman sa då han kom på rond att vi ska klippa upp det där gipset. Och hon började klippa, för det fanns en särskild gipssax som är stor (...) Och hon orkade

inte det där, för ser du, det var ju tjockt gips det där. Och så tog Öhman saxen av henne, då han såg att det där inte blir till nåt, och så tittade han på mig och så lade han saxen åt mig och så sa han ”Klipp upp det där gipset!” (S och B skrattar lite) Och ser du, det där tog jag ju som ett hedersuppdrag, så vet du, fast det skulle ha varit det sista jag skulle ha gjort, så skulle jag klippa upp det (S och B skrattar) Det var ju nog en sak som jag minns också väldigt bra för det där var på rondan (Brita IF mgt 2003/71–74).

För Brita blev händelsen under rondan en källa till stolthet och erkänsla. Samtidigt blir jämlikhetsidealet synligt också här. Erkänslan kommer av Britas förmåga, inte av den sjukskötersketitel som hon ju saknade. Doktor Öhmans agerande blir än mer anmärkningsvärt när man betänker att rangordningen på den tiden var mycket strikt på sjukhusen, och den tog sig uttryck på snart sagt alla områden.

Rangskillnader och hierarkisk ordning

Rangskillnaden syntes direkt i yttre tecken på kläder och huvudbonad. Lottorna bar lottadräkt, sjuksköterskeeleverna hade olika antal band på mössan beroende på årskurs, sjuksköterskorna hade sina tecken beroende på grad, helt i jämförelse med militära uniformer där man kan utläsa olika grader beroende på dräkten. Även i matsalen var rangordningen tydlig. Brita berättade att översköterskan satt vid ett eget bord och de vanliga sjuksköterskorna vid ett annat, eleverna satt för sig, liksom lottorna (Brita IF mgt 2003/71–74). Dagny berättade om hur det var med rangordningen när hon själv var sjuksköterskeelev. Hon berättade skrattande att först kom råttorna, sen kom städerskorna, så kom olika typer av sjuksköterskor, och sen läkarna och till sist professorn. ”Eleverna”, sade Dagny, ”de kom efter råttorna där nere” (Dagny IF mgt 2004/46–47). Med detta i åtanke förstår man att Brita tyckte att doktor Öhmans sätt att förhålla sig till henne och andra i personalen var storartat. Att som lotta, på läkarens uppmaning, utföra en uppgift som annars hörde till sjuksköterskorna var en ära.

Även om lottorna i många fall upplevde att de hade god kontakt med sjuksköterskorna, att det var främst arbetets art som skilde lottorna från sjuksköterskorna, var det till exempel en självklarhet för lottorna att titulera sjuksköterskorna. Både Brita och Gun mindes att sjuksköterskorna skulle tituleras fröken respektive fru. Lottorna, sjuksköterskeeleverna och städerskorna duade däremot varandra. Enligt Karvinen-Kopteff kände lottorna en gemenskap med varandra eftersom de hörde till samma organisation, där man hade för vana att tilltala varandra som kamrater. Äldre lottor behandlades dock artigt av de yngre (Karvinen-Kopteff 1993:122). De unga lottorna och

sjuksköterskeeleverna duade alltså varandra eftersom de alla var unga, och städerskorna duades oberoende av ålder kanske på grund av att de ansågs ha en lägre rang i sjukhushierarkin⁵⁶. En del av sjuksköterskorna sade dock till om att de ville vara du med lottorna. Det vanliga var emellertid att lottorna duades av sjuksköterskorna, som Brita sade ”för vi var ju manskap vi” (Brita IF mgt 2003/71–74). Enligt Alice ”skulle man ju nog veta sin plats, att man var en rang lägre ner förstås”. Hon trodde dock att det kunde ha varit skillnad mellan vanliga sjukhus som till exempel Malmska sjukhuset i Jakobstad som också hade civila patienter, och regelrätta krigssjukhus med enbart sårade soldater (Alice IF mgt 2003/67–68).

Gun berättade att det hände sig att hon själv kallades fröken, vilket hon tyckte var lite komiskt. Det var de finskspråkiga soldaterna som kallade henne för *lotta-neiti*⁵⁷. De svenskspråkiga patienterna kallade henne vid hennes förnamn. Hon konstaterade att de svenska pojkar inte var så noga med titlarna, och att hon som svenskspråkig blev mera bekant med dem tack vare att de kunde prata obehindrat med varandra på samma språk (Gun IF mgt 2003/69–70). Brita berättade att det en gång kom en äldre sjuksköterska som var utkommenderad från Helsingfors, som skulle införa striktare fasoner på Malmska sjukhuset i Jakobstad och krävde att patienterna skulle kalla Brita för ”syster”:

B: Och pojkar drog filten över mun och [viskar] syster, så låg de och skrattade då (S skrattar) För inte var de vana med det. De skulle säga Brita de [...] inte blev ju det till nåt, för vet du, hon skulle ju införa nån ny disciplin hon förstås, som hade varit i Helsingfors, kanske på nåt sånt där finare sjukhus. Men här var vi systrar och bröder här. Så jag sa jag att inte blir det här till nåt, ni ska säga Brita som ni är vana att säga. Så det blev till det. Inte blev det genomfört nå det inte (Brita IF mgt 2003/71–74).

Det framgår inte om Brita opponerade sig mot sjuksköterskan eller om hon bara sa till patienterna att fortsätta kalla henne vid hennes förnamn som vanligt. Sjuksköterskan fick finna sig i att, i hennes tycke, oskicket att använda förnamnen kvarstod. Det förefaller dock nästan lite absurt att Brita inte ville bli

⁵⁶ Perry Ahlgren har gjort en undersökning av tilltalsordet ”ni”. Han anför att tilltalsordet ”du” hade en position som förtrolighetsord i familje- och vänkretsen, men att pronomenet även användes enkelsidigt i förhållande till människor som sågs som socialt lägre positionerade. Han konstaterade att det förelåg stora regionala skillnader i bruket av ”ni” och ”du” i tilltal. Ett av exemplen på ett område där man i stort sett uteslutande använde ”du” var Dalarna, liksom även i stora delar av Norge. Att tilltala alla med ”du” i vissa svensk- och norsktalande områden är en rest av det forntida språket som hade enbart en tilltalsform till en person, nämligen *þu* (Ahlgren 1978:102–106).

⁵⁷ Lottafröken eller fröken lotta.

kallad för ”syster” trots att hon framhöll att ”här var vi systrar och bröder”. I vissa fall uttrycker ordet syster närhet och i andra distans. Den av sjuksköterskan introducerade titeln syster distanserar, medan relationen syster och bror sammanför. För Brita verkar det ha varit viktigt att vara på samma nivå som soldaterna på sjukhuset, för hon och de andra lottorna ville vara kamrater med pojkarna och inte ”som nåt slags upphöjda” som hon antog de hade nog av från militärlivet (Brita IF mgt 2003/71–74). En delvis annan tolkning av det ställföreträdande syster-broder-förhållandet ger Tiina Kinnunen. Enligt henne tilldelades kvinnorna färdiga roller som mor eller syster. Också uniformen som kvinnorna använde – sjuksköterskeuniform eller lottadräkt⁵⁸ – kan ses som ett sätt att reglera den eventuella sexuella spänningen mellan de kvinnliga vårdarna och de manliga patienterna. Även den hemtrevliga och hemlika atmosfären mitt i krigets hemlöshet som lottorna skapade på kantinererna genererade en bild av lottorna som systrar eller mödrar och därmed som asexuella kvinnor. Kvinnornas närvaro bland soldaterna var önskvärd så länge mötena kunde hindras från att bli sexualiserade (Kinnunen 2006:139). Ingegerd höll själv inte alls på titlarna mellan lottorna och sjuksköterskorna, så de duade alla varandra, medan sanitärerna och läkarna niades och titulerades. Ingegerd berättade att under hela tiden som hon var ute som sjuksköterska vid fronten blev hon du med endast en läkare (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Det verkar som att det var självklart att man skulle nia och titulera män, även om man annars inte brydde sig om titlarna. Niandet medför en distans, en distans som verkar ha varit viktig att upprätthålla mellan könen. Genom uniformerna och rollfördelningen skapades en sexuell distans i det annars så närhetsrelaterade vårdar-patientförhållandet.

Ingegerd berättade om att hon en dag i all hast tillfälligt utnämndes till översköterska. Doktorn hade kommit fram till henne och sagt att ordinarie översköterskan åkt på permission och att det nu var Ingegerd som mycket odramatiskt skulle vara ”*pomo*”, vilket snarast kunde översättas med ”chef”. Detta avspeglade tydligen enligt Ingegerd hennes förhållning till rangordning och tilltal, samt den allmänt rådande stämningen på detta sjukhus nära fronten. Då Ingegerd senare reste från sjukhuset fick man i stället en sjuksköterska som däremot fordrade att bli kallad för fröken. Ingegerd fick höra om detta av sin

⁵⁸ Lottorna skulle bära sin uniformslika lottadräkt i sitt arbete också på krigsskådeplatserna. Enligt reglementet skulle en lotta på kommandering också bära lottadräkt utanför sin arbetsplats, och hon fick inte vara civilklädd på offentliga platser och resor (Lukkarinen 1981:215). Dräkten syddes av grått ylletyg, ofta av lottan själv. Löstagbara vita manschetter och en löstagbar vit krage hörde till, liksom ett vitt förkläde och vit huvudduk. Kragen fästes ihop med hjälp av en lottabrosch. Till dräkten skulle man bära svarta skor och strumpor, i början endast vid festliga tillfällen (Olsson 1999:84).

goda vän diakonissan, som berättade att lottorna undrade över vem översköterskan riktigt trodde hon var när hon krävde att kallas för fröken. ”Det är ju ganska onödigt då man går tillsammans på tuppen⁵⁹ och skiter i snödrivan och allt sånt där, så är det onödigt att säga fröken. ’Har fröken skitit färdigt?’”, som Ingegerd lite drastiskt-humoristiskt uttryckte det.

Den idealiske officeren

Också från den militära sidan berättas om detta jämlikhetsideal, som i kombination med den icke-borgerliga ungarlsmanligheten som enligt Ahlbäck bygger på bland annat oberoende, stolthet över det egna arbetet, fysisk kroppslighet och att inte böja sin nacke för någon (Ahlbäck 2006:186 [online]) skapar män som är dugliga i krigsarbetet, men som inte självklart accepterar den militära hierarkin och det militäriska beteendet. Oviljan mot kravet att man skulle bete sig enligt det vedertagna rangordningsmönstret framträder exempelvis i Åkes och Axels berättande. Åke som varit fältpräst berättade att han hade officersställning och att hans grad motsvarade en kaptens. När Åke var stationerad vid en förläggning och soldaterna var uppställda till tapto anmälde truppernas chef för prästen, alltså för Åke, att kompaniet var uppställt. Åke tyckte att det bara var att försöka finna sig i det hela, men ute vid frontlinjerna var det inte lika viktigt med formaliteterna. Vid fronten kunde han umgås ”mycket kamratligt” med alla, berättade han (Åke IF mgt 2004/39). Axel berättade om att när hans trupp förflyttades från Svirfloden till Karelska näset fick soldaterna några dagars vila och utbildning. Eftersom han var gruppchef fick han order om att ta emot en hedersbetygelse med ”förbimarsch och allt möjligt”. Axel berättade att han kom direkt från fronten och bara stod med händerna i byxfickorna som han var van vid, men då hade officerarna sagt till om att man inte kunde uppföra sig så under en hedersbetygelse (Axel IF mgt 2003/45–47). Axel tyckte det hela var ganska lustigt och skrattade åt minnet, som i mångt och mycket påminner om när Gun och Brita fann det komiskt att kallas fröken eller syster i stället för sina förnamn. Axel ger här exempel på hur bristen på formell disciplin irriterade cheferna, som enligt Pipping inte såg annat än disciplinens formella sida (Pipping 1947:160) och därmed troligen antog att soldaterna hade lika dåliga vanor vid fronten där disciplinen var funktionell och hade en direkt koppling till praktiken och i förlängningen till överlevnad. Enligt Pipping var det ofta rätt illa ställt med de yttre tecknen på disciplin bland soldaterna i hans kompani. Soldaterna struntade i att göra

⁵⁹ På finlandssvenska går man på tuppen när man går på utedass. I dag används också benämningen ”tuppen” för en toalett inomhus.

honnör, uppträdde inte militäriskt vid tilltal av cheferna och utförde sina order utan större precision. Åsikten att man inte gör honnör vid fronten var allmän redan när kriget bröt ut och inställningen höll i sig kriget ut (Pipping 1947:159; jfr Eriksen 1995:163).

Enligt Ahlbäck hade den militära disciplinen i finska armén förebilder i den preussiska militärdisciplinen, som byggde på att soldaterna skulle tränas i en viss kroppshållning och kroppsfoöring. Många reagerade negativt på den och upplevde den som betungande utan att den för den skull gav något konkret resultat (Ahlbäck 2006:142–143 [online]). Johannes berättade att Alpo Marttinen, regementskommendören för IR 61, skulle införa formell disciplin vid fronten när han kom till regementet som ny chef. Johannes beskrev Marttinen som ”mer miljöskadad än de tidigare” cheferna, och syftade då på Marttinens militära utbildning, som självfallet inkluderade militär exercis och formell disciplin. Johannes berättade om hurdan Marttinen var i början av sin tid som regementschef:

J: När han, alldeles i början, så mötte han ett par [...] på väg hem till permission och de mötte honom på nån av de här primitiva stigarna som vi hade, och [de] hälsade inte, och han hejdade dem och drog in deras permission för att de inte hade gjort honnör när de mötte honom. Och det där lade han mycket snabbt av med när han såg hur vi österbottniska bondpojkar var, hur effektiva vi var, trots att vi var omilitäriska (Johannes IF mgt 2004/45).

Enligt Johannes upphörde Marttinen helt med den typen av militäriskt beteende när denne insåg att de österbottniska soldaterna ändå gjorde vad som krävdes av dem, och förvandlades härigenom till en högt uppskattad och mycket omtyckt ledare som åtnjöt ett stort förtroende. Johannes var involverad i patrullverksamheten, och han berättade att patrullmännen hade något av en särställning hos Marttinen på grund av deras uppgifter.

J: Han behandlade oss som då skötte den här patrullverksamheten mycket vänligt och omtänksamt och till skillnad från andra chefer så när vi skulle gå ut så tog han varje soldat i hand i gruppen och önskade oss lycka till, och försäkrade oss att ”jag kommer att vara här tills ni är tillbaka”. Och det gjorde han. Han kommenderade oss aldrig till någonting. Han frågade oss ”Vill ni göra det och det?”, och då gjorde vi det (Johannes IF mgt 2004/45).

Bilden av Marttinen i citatet ovan visar en chef som brydde sig om sina underordnade, tog alla i hand, ett sätt att hälsa som inte hör hemma inom den militäriska disciplinen, och lyckönskade dem personligen inför deras uppdrag. Att chefen skulle vänta på patrullmännen tills de var hemkomna från uppdraget

var en symboliskt viktig markör för hans omsorger, liksom möjligheten att välja att inte utföra ett uppdrag. Enligt Johannes förstod patrullmännen att Marttinen ville bygga upp effektiviteten och försvarsviljan i regementet genom att via den framgångsrika patrullverksamheten visa för dem som inte deltog i patrullerna att de inte var sämre än motståndarna. Samtidigt skulle fienden ”förstå att vi var effektiva, alltså vi skulle injaga respekt hos motståndarna” (Johannes IF mgt 2004/45). Liksom hos Brita när hon berättade om doktor Öhman ser man här den variant av auktoritetsberättelse som saknar konfrontation, men visar hur berättaren behandlas som en jämlike eftersom han förtjänat uppskattning. Marttinen förvandlades av de österbottniska soldaterna till en ledare som de själva kunde acceptera. Han framstår i mångt och mycket som den idealiske officeren som förhåller sig jämlikt till dem som förtjänar det.

När jag gjorde intervjuerna med männen frågade jag hur de hade upplevt sina överordnade. I själva intervjusituationen ville jag egentligen få dem att dra paralleller till officerarna i *Fänriks Ståls sägner*, och av den anledningen finns det också relativt många hänvisningar till diktverkets personer i mitt material. För mig var det också ett sätt att försöka uppnå den ovan nämnda tankekontakten med dem jag intervjuade: om jag kände till exempelvis dikternas löjtnant Zidén, general von Döbeln eller soldat Duva, och då intervjupersonerna kände till dessa – i de flesta fall förstås bättre än jag – hade vi i alla fall något slags gemensam grund att utgå ifrån. När Viktor då berättade om sina befäl, jämförde han dem med figurerna i *Fänrik Ståls sägner*. Han berättade att de hade officerare ”som härjade och skrek förstås, de finns också i *Fänrik Stål*. Men vi hade också officerare då som var balanserade och som gick i spetsen”, exempelvis som löjtnant Zidén. Ingegerd berättade att hennes man nästan inte blivit antagen till reservofficersskolan och att han där inte hade så fina betyg. Hon menade dock att han påminde om löjtnant Zidén och att han ”var den rätta sortens kille i ett krig”. Han var mycket omtyckt av sina mannar eftersom han föregick med eget exempel och inte krävde formell disciplin. ”Det var ju så man skulle vara”, tyckte hon, och berättade att hon hade en kusin som var yrkesmilitär och som däremot krävde detta, med allt vad det innebar av att stå i ställning och göra honnör, och han var inte omtyckt av mannarna. Enligt henne var det inte de som hade det rätta krigarvirket i sig (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Enligt Pipping betydde en befälhavares personliga mod mycket för hans auktoritet. ”Auktoriteten måste bygga på den respekt som personligt mod, praktiskt omdöme, omsorg om mannarna och hänsyn för deras åsikter framkallade” (Pipping 1947:162).

Samtidigt som officerarna skulle hålla ett visst avstånd mellan sig och manskapet, skulle det gå att tala med dem som med vem som helst, ansåg

Anders och framhöll att ”de bästa officerarna så var ju nog de som man faktiskt kunde dua”. Respekten skulle inte sitta i titeln utan i det som personen utförde. Enligt Anders måste man känna att det var officeren som var chef och bestämde, men chefen fick inte vara en översittare för ”då funkade inte vi”, som han sade (Anders IF mgt 2003/37–38).

Den idealiske officeren framställs som balanserad, som en som går i spetsen för sin trupp och föregår med gott exempel för sina mannar. Han förväntades hålla en viss distans, samtidigt som han måste tala med manskapet som kamrat till kamrat. Det måste gå att resonera med honom, vilket innebär att den idealiske officeren måste vara beredd på att ge efter om hans mannar har ett bättre förslag. Detta pekar i sin tur mera mot formen av medarbetare och inte underlydande, som Johannes så starkt underströk. Formell disciplin var inte något den idealiske officerens krävde, utan han insåg vad mannarna gick för när det var allvar. Den idealiske officeren försökte ta fram det bästa hos sig själv och sina mannar. I jämlikhetsidealet ingår ett accepterande av auktoriteter som vunnit sin auktoritet genom exemplariskt utförda uppgifter och bevisat goda ledaregenskaper. Johannes ansåg att en ledare inte ska demonstrera sin makt, utan han ska leda genom att visa föredöme och sedan bara vara en i gruppen. Han ska ta fram det bästa hos de andra. Johannes talade först om ”så kallade underlydande”, men sade omedelbart att det är en term som han ogillar. Jag föreslog ordet medarbetare, vilket accepterades av honom, och han fortsatte:

J: Man ska inte arbeta med en hierarkisk typ. Den är skadlig, alltid skadlig, också i all annan verksamhet, men i krig syns det tydligast. Utan man ska arbeta i sidled alltså, och samarbeta, och det bevisade vi i den här lilla gruppen. Det framgår av filmen här att det är mycket effektivare än den där blinda lydningen. Ingen människa, det är inte bara österbottningar som ogillar att bli påtrampade ovanifrån av någon yttre makt, utan det är en allmänt mänsklig erfarenhet att man inte ska agera på det sättet. Men ändå har det varit väldigt seglivat just i det militära systemet att där man till och med har gradbeteckningar på kläderna vilket är, du ska poängtera detta, och sen använder man det som påtryckningsmedel. Människor ska vara fria varelser. Sen är en del mer fria än andra, eller de utnyttjar det på ett bättre sätt än andra. Det måste man ta med i beräkningen (Johannes IF mgt 2004/45).

Enligt Johannes ska man inte alls lyda överheten, utan i stället ska man ”kritisera överheten så fort den visar tecken på maktmissbruk, vilket är mycket vanligt” (Johannes IF mgt 2004/45). Johannes uttrycker en åsikt som är radikalt emot militärt maktbruk – inte enbart makt*miss*bruk.

Personligt ansvar

Att man arbetade tillsammans och faktiskt inte var enbart underlydande framkommer i berättandet, och en bild av det gemenskapsskapande ansvaret framträder när uppgifterna blev allt mer krävande. De individuella insatserna och egenskaperna blev viktigare ju mera ansträngda situationer soldaterna befann sig i (Meinander 1999:242). Viktor berättade att de vid slutstriderna vid Tienhaara blev helt och hållet utan officerare, då både underofficerare och högre befäl sårades eller stupade i de hårda striderna. Eftersom de var så unga hade varken Viktor eller hans kamrater hunnit bli befördrade, så de flesta var vanliga meniga. Trots att de saknade formell ledning fortsatte de ändå göra sina uppgifter: ”Men vi fungerade ändå. Vi fungerade perfekt, var och en gjorde sitt, i regel. Vi visste vad som skulle göras” (Viktor IF mgt 2003/39–42). Den personliga ansvarskänslan verkar ha varit stark. Enligt Johannes var det likadant inom patrullverksamheten. Där visste var och en vad som förväntades av honom, och enligt Johannes kunde patrullerna lyckas så bra med sina färder tack vare ansvarskänslan hos de enskilda soldaterna (Johannes IF mgt 2004/45).

Den personliga ansvarskänslan märks också i kvinnornas berättande, även om det sällan uttrycks i så dramatiska sammanhang som de Viktor och Johannes berättade om. Tilde älskade arbetet som sanitetslotta, och hennes dröm var att senare bli sjuksköterska, vilket enligt Karvinen-Kopteff var många unga flickors dröm vid den här tiden och en av anledningarna till att flickorna sökte sig till sanitetssektionen (Karvinen-Kopteff 1993:111). Man inser snabbt när man hör Tilde berätta om sitt arbete som sanitetslotta att hon upplevde att hon fick ett stort ansvar, ett ansvar som motsvarade eller var större än hon faktiskt hade lärt sig klara av. Tilde mindes sin tid som lotta i Jakobstad med värme. Hon tyckte att det riktigt kändes att lottorna fick stort förtroende, och att den utbildade personalen litade på dem. Hon upplevde att hon lärde sig oerhört mycket där, bland annat genom att följa med och lyssna under ronden. Efter ett tag började lottorna få byta förband på egen hand under sjuksköterskans tillsyn (Tilde IF mgt 2004/42–43). Allteftersom kunnandet ökade blev också ansvaret större.

Känslan av att ha givits ett för stort ansvar och ändå känna ett krav på att försöka reda sig på egen hand blir förnimbar när Maria berättade om att hon som 17-åring hade blivit tvungen att vaka en natt alldeles ensam på ett konvalescenthem i Jakobstad. Under natten blev en patient sjuk och fick hög feber. Han ville ha medicin, men Maria hade inte tillgång till medicinskåpet och visste inte heller vad hon skulle ha gett honom ifall hon haft nyckeln dit. Det enda hon kunde göra var att byta underkläder på honom, för han var

alldeles genomsvettig av febern, och vänta på att det skulle bli morgon då sjuksköterskan började arbeta.

M: Den natten var jag nog rädd (...) Ändå var det hemskt att vara riktigt ensam, och då råkade han bli sjuk. Och då var han finsk och då kunde jag inte nåt med honom (S: ja just det) Och inte vågade jag ge nåt. Vad skulle jag ge då jag inte kände till medicin? Inte hade jag fått nån förklaring eller nånting (S: ja ja) Nä. Jag var bara. Jag vet inte, jag har många gånger tänkt på det sen, hur de kunde tänka att lämna mig så ensam. Och jag tog på mig att vara bara (Maria IF mgt 2003/65–66).

Maria fick förtroendet att vaka ensam, och åtog sig det ansvar som medföljde, något hon vid intervjutillfället inte kunde förstå att hon gjort. Fullt förtroende fick hon ändå inte. Hon hade inte fått tillgång till nyckeln till medicinskåpet, och ingen hade heller berättat för henne vad hon skulle ge för medicin ifall det skulle bli aktuellt. Lottorna i Karvinen-Kopteffs material mindes också att de varit rädda för sin egen bristfälliga yrkeskompetens. De skulle ha velat vara till större hjälp för patienterna. På grund av personalbristen gavs de också mera ansvar än de kände att de klarade av (Karvinen-Kopteff 1993:115). Ingegerd, som var sjuksköterska och stationerad närmare krigsfronten, ville att det skulle finnas en utbildad sjuksköterska på plats också på natten om det fanns svårt sårade på avdelningen. Hon berättade att hon och hennes arbetskamrat alltid gick omkring på avdelningen och kontrollerade om det hade kommit någon som var svårt sårad, och i så fall vakade de själva. Hon berättade också om ett annat ställe där personalen var helt utarbetad, och på grund av brist på arbetskraft hade de satt lottorna att vaka fastän många patienter var svårt sjuka. Då Ingegerd och hennes kollega kom dit ändrade de själva på detta så att de som var utbildade sjuksköterskor vakade när de hade svårt sjuka patienter där (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Ingegerd hade förtroende för sina medarbetare, men hon ansåg ändå inte att det var lämpligt att ha mer eller mindre utbildad personal att vaka ensam när det fanns så många och så svårt sårade patienter på avdelningen. Hon uttrycker sin ansvarskänsla genom att hon krävde att en utbildad sjuksköterska skulle vaka fastän hon själv visste att hon skulle bli alldeles utmattad av de många och arbetsamma vaknätterna.

Att vaka på en avdelning med konvalescenter var visserligen något helt annat än att vaka på ett fältsjukhus. Det upplevda ansvaret och känslan av en övermäktig uppgift kan ändå vara den samma. Självt hade Ingegerd satts att vaka ensam på ett fältlasarett där antalet platser var 200–250, men antalet patienter ibland över 600. På ett civilt sjukhus var det kutym med en ensam nattsköterska eftersom det ofta var ganska lugnt på nätterna. På ett fältsjukhus

var det däremot alldeles annorlunda med en jämn ström av patienter som skulle få blod, saltlösning eller åtgärdas på annat sätt även nattetid (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

De yngsta (25–35-åringarna), friskaste och mest utbildade sjuksköterskorna kommenderades till fronten där de fick hand om svårare och tyngre uppgifter än på krigssjukhus på hemmafronten. I och med att sjuksköterskorna var inkallade till fronten måste sjuksköterskeeleverna stiga till på de civila sjukhusen och utföra uppgifter som de inte var tillräckligt förberedda inför. Sjuksköterskeeleverna råkade ofta ut för uppgifter som var svårare än de var utbildade för att klara av på egen hand (Karvinen-Kopteff 1993:106, 115). Margit berättade om sin tid som elev på sjuksköterskeskolan i Åbo.

M: Jag minns en gång att det var, jag var väl på en kvinnlig avdelning då, och där var en frisörska som hade, hon var väl nog lotta då eller vad hon var, men eller om hon var nåt slags, alldeles oskolad var hon. Henne måste jag som var första årets elev lära att kateterisera en kvinna. Och jag kunde ju knappt själv. Och den här kunde ingenting och vet du nog var de på hararyggen de där patienterna. För det fanns inte folk och det skulle göras. *En* avdelningssköterska var det som var skolad på varje avdelning, och det var ju stora avdelningar där i Åbo.

S: Oj, oj. Vilket ansvar man fick!

M: Man fick det. Men det var nog också på nåt vis att man kände sig nog väldigt behövd. Jag tror att det är det som är problemet med många ungdomar nuförtiden, att de har för lite att göra och de känner inte att de är nyttiga. För man kände ju sig jättenyttig (...) Oumbärlig (Margit IF mgt 2003/55–57).

Margit skulle alltså som första årets sjuksköterskeelev lära en frisörska att kateterisera en kvinna. Margits tankar gick här till patienterna som utsattes för den mer eller mindre utbildade personalens omvårdnad. Under intervjun förundrade jag mig över vilket enormt ansvar de unga flickorna fick, och jag jämförde mig själv med dem när jag var i samma ålder. För Margits del ledde detta ansvar till att hon kände sig behövd och nyttig, något som hon i samma andetag kontrasterade mot dagens ungdomar som hon menade kanske saknar uppgifter där de känner att de är av betydelse.

De vårdande kvinnorna hade ansvar för andra människors liv och hälsa. För Ingegerd ställdes saken på sin spets när hon fick i uppgift att ge narkos, något hon inte hade så stor erfarenhet av. Operationssköterskan ville att Ingegerd skulle ge narkos, eftersom hon inte vågade låta en lotta göra det, och själv behövdes hon i andra uppgifter. Ingegerd berättade att hon hade gett kanske två narkoser i hela sitt liv, och kände sig minst sagt osäker på detta. Ingegerd visste inget annat råd än att först knäppa händerna och vända sig till Gud och be om

hjälp: ”Gode Gud, nu är jag i klämma. Du vet, det är inte mitt fel att inte jag har gett flera narkoser. Du får inte låta den här pojken dö för att jag är oskicklig.” Sedan satte hon sig ner och gav narkosen under tillit till högre makter. När kirurgen opererat färdigt sa han till Ingegerd att hon fick ta av narkosmasken, och patienten vaknade precis när han skulle. Ingegerd berättade att hon, som under hela operationen hade suttit som på nålar och bett till Gud, fick höra av operationssköterskan att det hela hade förlöpt väl och att denna var lättad över att någon som var ”van” hade skött uppgiften. Ingegerd avslutade sin berättelse med att säga: ”Efter såna upplevelser, så säger man ’Tack gode Gud’. Han överlevde” (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Ansvar för Ingegerd tilldelades var visserligen större än hon upplevde sig klara av, men hon satte sin förtröstan till Gud och hon upplevde att Gud hörde henne.

I berättandet om gemenskap och jämlikhet finns också motbilder till idealen. Dessa motbilder där gemenskapen hotas kommunicerar och reproducerar också gemenskap, eller snarare gemenskap som ideal, samtidigt som ett annat berättande om kriget blir synligt. I det följande är det intervjupersonernas berättande om konflikter med överordnade, önskade sexuella närmanden och ideologiska konflikter som står i fokus.

Den hotade gemenskapen

Det här avsnittet inleds av Brita som berättar om konflikter med översköterskan på sjukhuset där de båda skulle arbeta tillsammans. Därefter är det kvinnorna som berättar om rykten som florerade under kriget om lottorna som ”dåliga kvinnor”. Ingegerd berättar om ovälkomna sexuella närmanden som hon utsattes för och hur hon hanterade dem. I den avslutande delen av det här avsnittet berättar intervjupersonerna om de soldater som av olika anledningar flydde undan kriget, och hur intervjupersonerna förhöll sig till detta.

Konflikter med sköterskorna

Det militära är sinnebilden för hierarki, formell disciplin och ordning, men även sjukhuset var ett likaledes hierarkiskt system som fordrade ordning och rangordning, vilket vi redan har funnit tydliga spår av i vissa av kvinnornas berättande. De som var lägre i rang skulle lyda sina överordnade utan att ifrågasätta order, samt tilltala och hälsa enligt vissa givna regler, vilket också männen berättade om. Det är flera av de intervjuade kvinnorna som berättade om möten med översköterskan i ganska negativa ordalag, om hur hon styrde sitt sjukhus med järnhand och krävde närmast total underkastelse av sina underordnade lottor, sjuksköterskeelever och sjuksköterskor. Gun sade till och

med rakt ut att ”Hon var elak helt enkelt” (Gun IF mgt 2003/69–70; jfr Muikku & Vakimo 2005).

Brita (IF mgt 2003/71–74)⁶⁰ som varit sanitetslotta på Malmska sjukhuset i Jakobstad berättade långt in i intervjun, och med viss tvekan om det var lämpligt att göra det, om sina konfrontationer med översköterskan. Som jag ovan skrev i avsnittet där jag presenterade mina intervjupersoner var Brita en av dem som var mest tveksamma till att berätta, särskilt att berätta på band. Hon berättade först om att hon började arbeta på ett av krigssjukhusen i Jakobstad, men efter två veckor kommenderades hon till Malmska sjukhuset som hade för liten personal. Hon berättade att ingen annan ville fara och att hon var den nyaste på stället, och därmed den som måste flytta. Bemötandet hon fick var enligt henne inte av det varmaste slaget, men hon kavlade upp ärmarna och började arbeta. Hon fortsatte med att redogöra för lottornas arbetsrutiner och uppgifter, och hon verkade ändå ha trivts bra där, men något fick mig att undra hur hon egentligen hade upplevt det, och jag frågade hur förhållandet var mellan sjuksköterskorna och lottorna. Och Brita svarade:

B: Nå, nog var det, samarbetsandan var nog bra skulle jag säga. Nog var det det nog. För vi var ju så pass lite i personalen så vi var tvungna att ha en god samarbetsanda. Men det är ju klart, de hade en högre utbildning de, så det var en rangskillnad. Det var det ju. Så det måste man ju respektera, minsann. Så det var ju inte frågan om att man skulle ha duat dem. Nå, vissa som ju sa till att vi skulle vara du med, så de var man ju du med, men inte annars. Så nog var de fru och fröken där. Men de duade nog förstås oss. För vi var ju manskap vi (S och B skrattar lite) (Brita IF mgt 2003/71–74).

När Brita berättat detta, var jag ännu mer säker på att det fanns något som hon så att säga inte ville berätta om. Hon sade att de var tvungna att ha god samarbetsanda, men att det fanns rangskillnader som man ”minsann” måste respektera, att de som lottor duades och behandlades som ”manskap”. Jag fortsatte genom att ställa en fråga om sjuksköterskorna var besvärliga med lottorna, men det tyckte hon inte att de var. ”Det var nog bra kamratanda överlag. Nog skulle jag säga det.” Däremot tillstod Brita att översköterskan ”var ju lite så där”. Vi fortsatte prata, och efter ett tag berättade Brita att hon begärde förflyttning till ett annat sjukhus eftersom hon tyckte att ”regimen där på Malmska så var ju sträng”. Återigen var det översköterskan som figurerade i berättandet. Brita sa att ”det var ju de som inte orkade med det”, något som inte heller hon gjorde till sist. Efter ännu lite mera samtal om annat frågade jag Brita om det var översköterskan som gjorde att hon ville flytta.

⁶⁰ Jag skriver ut källhänvisning till Brita endast i blockcitaten i det här avsnittet.

B: Ja, det var det som det här. Ser du, hon hade nog, jag vet inte, hennes inställning, men hon var nog så där på lottorna så, hon var nog svår, om man säger lindrigt sagt. Det här behöver du ju inte skriva dit nå. Jag vill inte det. Hon var svår. Så det var inte nånting till lags.

S: Var hon inte nöjd med det ni gjorde, eller?

B: Hon var nog nöjd, tror jag, med arbetet vårt, men det skulle vara nästan militärisk disciplin. Så nog såg hon vad vi utträttade, det såg hon nog. Men du skulle inte få flina [le] och inte skulle du heller så där få nu i bästa kamratskap, så skulle du inte få tala med en patient, utan bara det nödvändigaste. Så det var så att inte nånting, det skulle vara sån disciplin så nån ville inte riktigt orka med det. För vi ville vara kamrater med pojkarna, vi ville inte vara som nåt slags upphöjda. De hade nog av det.

S: Det är ju viktigt att tala med patienter.

B: Ja, visst är det det. Jag skulle nog, men jag vill inte att det ska komma fram. Jag har nog flera saker att berätta, som skulle vara att berätta, men jag vill inte att det ska komma fram (Brita IF mgt 2003/71-74).

Brita sade här klart och tydligt till om att hon inte ville att det skulle komma fram hur hon hade upplevt översköterskan. Samtidigt fanns det mycket hon skulle kunna berätta om, men det fick inte komma fram. I intervjusituationen var det frustrerande att veta att jag satt mitt emot en kvinna som skulle kunna berätta också annat om hur det varit att vara lotta under kriget än redogörelser om arbetet eller anekdoter om den ansträngande men trevliga lottatillvaron. Jag ville så gärna att hon skulle berätta för mig. Jag stannade förstås bandet, och vi pratade en stund om vad som hade hänt. Jag bad att få spela in och använda det hon berättade om, vilket jag också fick.

Och Brita började berätta om den ena händelsen efter den andra där översköterskan hade behandlat Brita nedlåtande. Brita berättade om en snäsig kommentar när Brita hade tagit ett anteckningsblock med sig på rondan för att kunna skriva upp det som doktorn ordinerade. Den sjuksköterska som borde ha hand om detta var enligt Brita så nervös av sig att hon inte skulle minnas vad doktorn sade. Brita hade blivit tipsad om detta av en annan lotta, som hade sagt att hon skulle skriva upp vad doktorn sade. Men när översköterskan såg att Brita förde anteckningar sade hon till Brita, och Brita härmade hennes hånfulla röst, att man inte ska behöva skriva upp sådana saker, för man ska minnas sådant. ”Så det var inte bra det. Det var liksom så där. Det var inte nångång bra. Att sånt där ska man kunna utan vidare.”

Brita fortsatte med att ge flera exempel på översköterskans småaktighet. Det fanns noggranna föreskrifter för hur lottadräkten skulle se ut och vilka accessoarer som hörde till, exempelvis strumporna, som skulle vara hellånga

och svarta. Brita berättade om att översköterskan anmärkte på henne när hon en gång inte hade de reglementsenliga svarta strumporna på sig.

B: Det var inte så gott under kriget att få svarta strumpor. Så jag hade dristat mig att ta en gång då det var vacker sommar och hett så tog jag ett par vita halvstrumpor på mig. Så spände hon ögonen i de där halvstrumporna. "Vet inte fröken att det där inte hör till nån lottadräkt?" Jag visste nog det, men inte vågade jag säga att jag visste det för varifrån skulle jag ta de där strumporna? Då de inte fanns på kupong ens. Så där var det. Liksom den andan (Brita IF mgt 2003/71-74).

Strumporna som hörde till lottornas dräkt måste vara svarta, men när det inte fanns sådana att få tag i, dristade Brita sig till att använda kortare vita i stället. Detta var en praktiskt motiverad åtgärd i Britas tycke, men inte i översköterskans, som höll hårt på regelverket. Att Brita försökte tänka själv och göra det som föreföll praktiskt: att använda vita strumpor till lottadräkten när svarta på grund av bristen inte fanns att tillgå var ett exempel på initiativ som inte vann bifall av översköterskan. Enligt det som Brita återgav om henne fanns det *ett* sätt som var rätt, och oberoende av omständigheterna skulle man hålla fast vid detta.

På lottornas lediga dag borde de ha fått mat på sjukhuset eftersom de hade gett sina livsmedelskuponger dit, och det skulle de ha fått, om de bara vågade sig dit. Enligt Brita spände översköterskan blicken i lottorna om hon såg dem där på deras lediga dag och frågade med likaledes hånfull röst om det inte var frökens lediga dag, och enligt Brita betydde detta att de inte var välkomna där då. Om lottorna inte åt på sjukhuset hade de inget att äta, eftersom de saknade kuponger, och dagpenningen var så liten att den inte skulle ha räckt särskilt långt. Brita konstaterade att de "fick suga på ramarna den dagen". Brita berättade att lottorna försökte passa på att besöka matsalen när översköterskan inte var där för att inte behöva gå hungriga.

Brita behövde ytterligare en uppmaning från min sida för att berätta om ett visst minne på band. Hon berättade då om en sommarsöndag då alla patienter utom en hade förts ut i solen eftersom denne måste stanna inne då han annars riskerade att förblöda. När Britas skift började klockan två på eftermiddagen låg han ensam i sjuksalen. Brita frågade hur det stod till med honom och han bad henne sätta sig ner på sängen bredvid och småprata. Brita pratade med honom så gott det gick på den finska hon kunde. Plötsligt stod översköterskan i dörren och sade till Brita på svenska: "Vet inte fröken att man inte får sitta på sängkanten? Med er feta lekamen blir ju sängen alldeles sned." Brita berättade att hon "flög [...] upp som skjuten ur en kanon" och sprang ut ur rummet.

Dörren var öppen så hon hörde hur patienten ropade översköterskan tillbaka. Brita berättade att patienten förstod att hon hade fått en uppläxning på grund av honom, och han förklarade för översköterskan att det hela inte var Britas tilltag. Det var han som hade velat veta hurdant vädret var och hur det såg ut i omgivningarna. Han undrade också om hon tyckte detta var för mycket begärt av en sängpatient som honom. Brita konstaterade att det inte fanns mycket att svara på en sådan sak, och att översköterskan bara hade gått därifrån. Britas tilltag var inte passande i översköterskans ögon: att sitta på sängkanten och prata med en manlig patient verkade överskrida översköterskans gränser för lämpligt beteende. Hon kritiserade Britas kropp genom att kalla henne fet, och påstå att hennes kropp skulle förstöra sängen. Det som ansågs vara opassande kamouflerades till att ha en praktisk betydelse. Det sjuksköterskan verkade se var en ung kvinna som satt farligt nära en ung man, dessutom i glatt samspråk. Distansen som enligt henne borde upprätthållas mellan patient och vårdare var upphävd, liksom den mellan man och kvinna.

Brita sammanfattade genom att säga att det var ”såna där småsaker som kunde reta en, men som man måste sätta sig över, för jag var ju inte där för att jag skulle bry mig om sånt.” Jag kommenterade att jag tyckte att det är lika viktigt att vårda kroppen som själen, särskilt om kroppen är svårt skadad. Brita kontrade med att säga att hon undrade om översköterskan trodde att lottorna över huvud taget hade någon själ. Brita tyckte att översköterskan hade den uppfattningen att de skulle orka nästan vad som helst, och att de inte förstod att tänka någonting själva. Andan var enligt Brita sådan att det var ”som om man skulle måstat ha en annan som tänker för en i såna situationer” (Brita IF mgt 2003/71–74). Brita upplevde att hon behandlades som ett själlöst djur eller en maskin som inte hade kapacitet till egen tankeverksamhet, något hon återkom till flera gånger. Enligt Tiina Ohanwe innebar lottarbetet i många fall stort självbestämmande, och vi har ovan sett prov på det stora ansvar de unga flickorna fick, fastän lottorna självfallet skulle lyda de order som gavs. Men det var ändå lottorna själva som måste fatta besluten när det gällde och själva utföra arbetet. Det som behövdes var enligt Ohanwe pålitlighet, sunt förnuft och erfarenhet (Ohanwe 1993:159). För Britas del räckte det inte med att besitta dessa egenskaper.

Brita begärde, som redan nämndes, småningom förflyttning eftersom hon tyckte att hon helt enkelt inte stod ut med att vara kvar på Malmska sjukhuset längre. Hon kom då till ett konvalescenthem där hon inte trivdes så bra eftersom hon var van vid hårt och regelrätt sjukvårdsarbete, vilket hon inte upplevde att hon utträttade på ett ställe där patienterna var så friska att de kunde vara uppe. På sommaren 1944 begärde hon permission för att fara hem och

höbärga med sin far, eftersom alla hennes bröder var ute vid fronten. Under sommaren blev det storanfall på Karelska näset och all tillgänglig lottaarbetskraft behövdes omedelbart. När man ringde från Malmska sjukhuset och ville ha hennes hjälp för hon därför tillbaka dit. Sjuktagen rullade oavbrutet in i Jakobstad och de var fullastade med sårade soldater. Brita stannade på Malmska sjukhuset ända tills den sista patienten var hemskickad och allting var undanstädat, det vill säga flera månader efter att vapenstilleståndsavtalet undertecknats. Hon begärde inte förflyttning flera gånger, utan hon tyckte att hennes plats var där, alla olägenheter till trots (Brita IF mgt 2003/71–74).

Jag påpekade under intervjun att det var svårt att förstå att det faktiskt kunde gå till så som Brita berättade, men Brita sade bara att det var så där då, och att det var tungt och svårt att orka med det då det fanns andra och viktigare saker att sätta sin energi på. Ändå tyckte Brita att arbetet övervägde den dåliga behandlingen: ”Jag måste sätta mig över såna där futtigheter, för jag tyckte det var värdefullare det jag gjorde än att fästa sig vid sånt där”. Brita lyfter flera gånger fram vikten av att inte fästa sig vid översköterskans småsintheter (Brita IF mgt 2003/71–74). Ovan nämndes att förtröstan på Gud var en källa till kraft under kriget vid sidan av arbetet och humorn. För Britas del verkar arbetet i sig självt – ett arbete som gjordes för fosterlandet – vara det som gav henne kraft att orka fortsätta och ha överseende med sjuksköterskans småskurenhet.

Här är det frågan om så att säga regelrätta auktoritetsberättelser som handlar om konflikter med överordnade (jfr James 2000:170–171). Det Brita berättade om översköterskan handlar inte om gemenskap, samhörighet eller jämlikhet, tvärtom.

Sexuellt färgade konfrontationer

Att det rådde olika normer för vad som ansågs passande beteende för män respektive kvinnor märks i många sammanhang (jfr Raudvere 1993). Vi har tidigare sett vad som ansågs olämpligt för en lotta. Bland annat att umgås kamratligt, vilket sågs som alltför kamratligt av bland annat Britas överordnade sjuksköterska, var förkastligt. Det fanns klara och stränga regler för lottorna. Det var bland annat helt förbjudet att använda alkohol och röka på allmän plats iförd lottadräkt, säger Rautio. Sprit fick man inte ens servera⁶¹. Man fick inte heller vara sminkad, ha nagellack eller bära andra smycken än förlovnings- och vigselring (Rautio 2001:39). Den idealiska lottan skulle vara samvetsgrann, ödmjuk, god, anspråkslös, fördragsam, lugn, stark, beslutsam, disciplinerad, samarbetsvillig, pliktmedveten, trogen, ansvarskännande, uppoffrande och

⁶¹ Om nykterhetsrörelsen i Finland fram till storstrejken 1905, se Sulkunen 1988.

osjälvvisk (Olsson 2005:80, Latva-Äijö 2004:180). Olsson skriver att andras omdöme om lottorna också i många fall var just detta, och att kriget lärt lottorna att glömma sig själva, hjälpa andra, foga sig, förstå vikten av självkontroll, disciplin och samarbete (Olsson 2005:80). Enligt Olsson är den så kallade lottaandan ett destillat av dessa stränga regler, och denna lottaanda skulle genomsyra lottans uppförande och de val hon gjorde i livet (Olsson 2005:56). Denna lottaanda påminner i mångt och mycket om den kvinnokonstruktion som Blanka Henriksson funnit i sin analys av minnesverser i poesialbum. Konstruktionen den goda kvinnan förmedlar ett kvinnoideal som består av dygd, oskuld och trohet. Genom minnesbokstraditionen fostras unga kvinnor till trohet till bland annat sin familj, Gud och fosterlandet (Henriksson 2007:244).

Man kan här se lottan som en personifiering av den goda kvinnan. Därmed förväntades hon också ha hög moral enligt rådande normer. Lottaorganisationen var enligt Pia Olsson orolig för sina medlemmars moral vid fronten, även om problemen var relativt få till antalet. Diskussionen om fältlottornas moral fördes redan under kriget och den kändes tung för dem. Händelserna vid fronten och lottornas roll i en mansdominerad miljö väckte misstankar på hemmafronten, och en del av anklagelserna kom också därifrån. Lottornas moral var föremål för stort intresse både under och efter kriget. Enligt Olsson verkar det som om just detta varit mycket mera intressant än andra frågor som hörde till lottornas verksamhet (Olsson 2005:136, 139). I sin roman *Okänd soldat* (1954) gjorde sig Väinö Linna⁶² enligt Latva-Äijö till den mest inflytelserika uttolkaren av kriget. I romanen förekommer lottan Raili Kotilainen, som Linna beskriver som karltokig och lättfotad, och som enbart röner soldaternas förakt och till och med fiendskap. Enligt Latva-Äijö har många vetenskapliga lottastudier påverkats av denna bild så att de ofta riktat in sig på att studera just lottornas moral (Latva-Äijö 2004:12). Att studera lottornas moral är något som varken Latva-Äijö eller Olsson har som syfte. På grund av det stora utrymme som getts moralfrågorna har dessa forskare ändå inte kunnat undgå dem (se avsnittet om möten med tiden efter kriget). När jag började intervjuva kvinnorna om deras verksamhet under kriget var jag helt okunnig om denna barlast som lottakårens medlemmar fått dras med under decennier, och det är först i efterhand som jag insett omfattningen av problematiken. Inte heller jag har för avsikt att reda ut lottornas

⁶² Sture Linnér ger uttryck för en åsikt som antagligen var och är rådande på många håll om Linnas skildring av kriget, nämligen att ”*Okänd soldat* är något av det mest äkta, luttrade och vidsynta som skrivits om kriget”. Romanfigurerna kapten Koskela och soldat Rokka står för honom ”som symbol för Finlands land och folk” (Linnér 2005:141).

moralförhållanden, men det är ändå något som ständigt tas upp i kvinnornas berättande.

I min första intervju, den med Margit, fick jag höra om att lottorna hade dåligt rykte i sexuellt hänseende. För mig var detta alldeles obekant, och jag förvånades storligen över det jag fick höra. Margit beskrev sig själv som "hemskt ung och mycket oskyldig och renhjärtad och oerfaren på alla sätt". Hon hade själv som nybliven lotta hört rykten om att lottorna "levde ett ganska slattrigt liv vid fronten", och var fast besluten att "visa att man var rejäl och att man inte hemföll åt laster av något slag" (Margit IF mgt 2003/55–57). Lisa förargade sig över dem som sade att "gambäfflickona", ogifta kvinnor, sökte sig ut till fronten för att bli gifta, och att lottorna sades vara så kallade dåliga flickor. Lisa sade att hon inte visste om en enda sådan. Lisa hade varit stationerad vid Hangöfronten, och hon tyckte det var lite otrevligt där eftersom det var många hundra män från olika håll på samma plats. Hon återkom flera gånger till att det var "så väldigt mycket olika sorts där" och det "var en blandning utav precis allt". Hon berättade att det ibland var gräl om de flickor som arbetade där. Lisa berättade om två lottor

som blev narrade riktigt rätot⁶³ (S: aj ja) Så vet du, nog skulle man vara på sin vakt. Men jag var ju 26 år, så jag var ju lite äldre också. Så jag slapp, som jag sa ren, så jag slapp nog lindrigt undan från alla ställen (Lisa IF mgt 2004/40–41).

Man kan bara ana sig till vad som hände med dessa två lottor, eftersom Lisa inte sade det rent ut. Jag tolkade det så att de blev gravida och att de blivande fäderna inte ville kännas vid dem längre. Enligt Ingegerd hade en överläkare på ett av sjukhusen där hon arbetade "ögonblickligen förstört en lotta" som Ingegerd uttryckte det, och denna flicka kallade han senare för *huoralotta*, horlottan. Flickan blev hemskickad, och Ingegerd misstänkte att hon antagligen blev utskämd i sin hemby (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Jonas Frykmans studie av utomäktenskaplig fruktsamhet och social kontroll på den svenska landsbygden under 1800-talet visar hur olika fördömandet drabbade mannen respektive kvinnan. Det var hennes verklighet som förändrades medan mannens förblev oberörd (Frykman 1982; Lövkrona 1999). I den anda som rådde under kriget var flickorna i så fall urtypen för "dåliga flickor". Olsson skriver att lottor som gjort sig skyldiga till en förseelse kunde som straff skickas hem som olämplig för kommendering utanför hemtrakten, uppmanas att avgå eller i extrema fall bli avskedad. Förseelser som ansågs kräva avsked på viss tid eller på livstid var exempelvis graviditet utanför äktenskapet, abort eller

⁶³ Rätot är ett dialektalt ord som i det här fallet kan översättas med ordet illa.

könssjukdom, eller olovligt sällskapande med befäl eller manskap hemma eller vid fronten (Olsson 2005:148–153).

Tilde hade också hört många rykten om lottornas lättsinne vid fronten innan hon fick sin kommendering dit. Hon sade att hon visste ”i vilket bespottat led jag ställde mig”, och konstaterade att det inte var så lätt, men att hon fick kraft och hjälp av att be. När hon kom hem för sin första permission från fronten hade de hemmavarande lottorna ordnat ett litet samkväm på skolan och lottaordföranden hade bett Tilde berätta ”om det där vad som sägs om lottorna”. Tilde sade att hon hade berättat att hon över huvud taget inte kunde förstå var sådana rykten hade uppstått. Själv hade hon aldrig sett något av det som flickorna beskylldes för. Hon berättade att hon tyckte att alla hennes arbetskamrater var fina och duktiga, och att de hade mycket arbete från morgon till kväll (Tilde IF mgt 2004/42–43). Lottorna i intervjumaterialet hade överlag svårt att förstå varifrån allt detta prat om lottornas leverne vid fronten kom. Tilde hade funderat en hel del på detta:

T: Men allt det där som pratades illa om lottorna, det vet jag inte varifrån det kom, för det *vet* jag verkligen inte. Men då tänker jag många gånger, och jag har sagt det också nån gång att ”var det bara lottorna som var skyldiga, var var de där karlarna då?” Att kunde de inte tänka att ”de där unga flickorna så kan ju vara din syster eller din mor fast eller din syster eller fästmö.” Hade de ingen ansvarskänsla då om de utförde vad som helst med lottor, som jag inte vet, för jag såg inget av sådant. Och lärde inte känna nån sån. Jag vet inte (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Tilde ville ytterligare bekräfta sin egen erfarenhet av lottorna, och berättade att hon en gång frågade en sanitär som hon blev bekant med under kriget och som hon och hennes man umgåtts med efteråt vad han hade för erfarenheter av lottorna. Han hade fått samma fråga av många, men hade alltid svarat att han ”fortfarande tar hatten av” för lottorna (Tilde IF mgt 2004/42–43). Tilde ifrågasätter här varför det är kvinnorna som beskylldes för att leva ett promiskuöst liv. Hon hade försökt ta reda på hur det förhöll sig eftersom hennes egna erfarenheter inte alls stämde överens med det hon hade fått höra av andra. Liksom Tiina Kinnunen finner även jag skäl att undersöka kvinnornas närvaro ur ett könsordningsperspektiv. I såväl konkret som symbolisk mening trängde de sig in på männens territorium (Kinnunen 2006:142). Man skulle kunna gå mycket mera på djupet med en sådan här frågeställning än vad jag har för avsikt att göra här, men jag vill ändå inte lämna problematiken helt, eftersom den ger en annan bild av kriget än den man oftast brukar få.

Det Tilde visar på här med sin förundran över varför det inte är männens beteende som ifrågasätts är en del av den underordningsproblematik Yvonne

Hirdman talar om. Där är det offret som problematiseras, inte förövaren (Hirdman 2008:75; jfr Lövkrona 1999). I bland annat Olssons forskning hittar man prov på hur det är lottorna som ifrågasätts och beskylls för att de utsatts för sexuellt våld. Organisationens förhållning till fallen var fördömande av lottorna, eftersom lottornas beteende och agerande i de fall Olsson framför ansågs vara ett hot mot organisationens rykte. Det var kvinnorna som skuldbelades för det våld som riktades mot dem (Olsson 2005:158–159). Detta är i och för sig inte unikt för lottornas organisation. Enligt Hirdman finns det många exempel på ”kvinnor som agerar som de främsta fångvakterskorna i genusordningens fängelse” (Hirdman 2008:91; jfr Jansson 2002:32–33). Kinnunen anser att man också borde ställa frågor om lottornas eventuella erfarenheter av sexuellt ofredande. Endast ett litet antal fall diskuterades i offentligheten. Enligt Kinnunen finns det ingen enkel förklaring till att de enskilda lottorna så ogärna tog upp frågor om sexuellt hot och våld. Rädsla för fördömande av den egna förmannen (lottaäldsten eller förbindelselottan) är en orsak. En annan anledning var att lottorna inte nödvändigtvis hade ett ordföråd, med vilket de kunde uttrycka det de upplevt eller begrepp med vars hjälp de kunde analysera sexuellt maktbruk. Man gör sig här lätt skyldig till anakronistiskt tänkande. Som Kinnunen konstaterar fanns det ingen feministisk rörelse i Finland förrän på 1960-talet som kunde ha gett lottorna sådana verktyg eller bidragit till att lyfta upp problemen till allmän diskussion (Kinnunen 2006:142–143).

Även om de flesta kontakterna mellan könen skedde utan sexuella trakasserier är det omöjligt att veta hur mycket sexuellt ofredande eller våld kvinnorna vid eller i anslutning till fronten råkade ut för. I den rådande atmosfären ingick enligt Olsson inte alls att stöda kvinnornas försök att försvara sina rättigheter. Det hågkomstmaterial som Olsson studerat avslöjar inte heller i vilken omfattning kvinnorna eventuellt utsattes för sexuellt ofredande. Det berättar dock om en del mäns förväntningar på att lottorna skulle vara sexuellt tillgängliga för dem (Olsson 2005:158). Haavio-Mannila skriver att de kvinnor, som svarat på frågelistan som står som grund för alla studier i antologin *Naisten aseet*, genom skrivandet fått lätta sina hjärtan och föra fram sina sårade känslor som inte har minskat under åren som gått efter kriget. Enligt henne har de haft ett behov av att försvara sig och berätta hur det verkligen var sett ur en kvinnas synvinkel (Haavio-Mannila 1993:332). Inom oral history är man intresserad av att höra historia underifrån, och kvinnors berättande om osakligt bemötande och sexuellt färgat våld är ett typexempel. Jag menar ändå inte att jag genom kvinnornas berättande får veta hur det faktiskt förhöll sig, hur det verkligen var. Kvinnorna får själva berätta om sina upplevelser, och genom detta berättande

förmedla en bild av sig själva i stället för att enbart acceptera den som andra tillskrivit dem. Som Charlotte Riessman säger berättas alla historier ur en viss synvinkel, som är avgörande för vad man väljer att berätta om och vad som utesluts, liksom även berättarens inställning till det som hände (Riessman 1997:57). Britt Liljewall har studerat äldre folkliga levnadsminnen, och hon har fått ett intryck av att skribenterna velat förmedla en bild av det egna livet som de själva tror på. Liljewall anser att levnadsminnena hon studerat kan sägas vara ”subjektivt sanna”, och med detta avser hon då ”ärliga i förhållande till författarens självuppfattning och identitet” (Liljewall 2001:65–66).

Av de personer som jag intervjuat är det enbart Ingegerd som berättade om egna erfarenheter av sexuellt ofredande, men hon exemplifierade detta med flera fall. Hon är också den av kvinnorna som mest frispråkigt delade med sig av sina upplevelser från kriget. Ingegerd var känd för och van vid att inte huka i motvind. Under intervjun berättade hon också långt och utförligt om två av läkarna, doktor Vuori och doktor Rintala, som hon arbetat tillsammans med vid fronten, men som hon inte kom överens med. På grund av innehållet i det som Ingegerd berättade om har jag valt att inte kalla dessa båda läkare vid deras riktiga namn, trots att de, liksom alla andra personer som intervjupersonerna berättade om ses av mig som konstruktioner, som de tidigare nämnda berättelsefigurerna.

Det Ingegerd (IF mgt 2003/60–64) berättade om utgick från en händelse som utspelade sig på Röda Korsets central när Ingegerd sökte upp översköterskan Lyyli Hagan för att begära att få återvända helt och hållet till hemmafronten eftersom hon inte längre hörde på ena örat. Två läkare hade skrivit till Hagan och bett henne frånta Ingegerd hennes rätt att verka som sjuksköterska, något som Ingegerd inte var medveten om. Hagan ville höra Ingegerd berätta om vad som hänt, vilket denna också gjorde. Ingegerd berättade först om doktor Rintalas ”första inträde när vi ännu inte var i jobb och han hoppade på en flicka och jag vaknade av att hon kastade sig undan honom och kastade sig på mig och han stod...” Här avbröt mitt förvånade ansiktsuttryck Ingegerd, men samtidigt sporrade det henne till att mycket livfullt fortsätta berätta. Hon berättade att hon vid tillfället befann sig i en folkskola Ylämylly. Officerarna sov i ett rum och tjugo sjuksköterskor och den kvinnliga tandläkaren bodde i ett stort klassrum. Ingegerd låg närmast dörren, och sov djupt som hon brukade.

I: Och så vaknar jag av att närmaste flicka, det var så här mycket mellan våra sängar, hoppar på mig och hoppar vidare och rusar till offarnas⁶⁴ rum. Och när

⁶⁴ Officerarnas.

jag då fick upp ögonen, så stod Rintala och höll i sig i hennes säng, och gungade så här. Han hade varit full på kvällen [...] Och där står han och gungar. Och så hon som hade hoppat undan honom, hon sprang till offarnas rum, raka vägen och ropade ”Tulkaa auttamaan pois tuo juopunut mies!”⁶⁵ Jag hörde henne ropa. Och så kom vår lilla kommandant, folkskolrektor från Pargas i lappad blå pyjamas, och svenskspråkig och med en usel finska [läspar och pratar mjukt]: ”Tule pois, Rintala, tule pois!”⁶⁶ Och Rintala bara [fylleröst]: ”En minä ehdi, kaikki huorat mua vilkuttaa luokseen.”⁶⁷ ... Var det en herreman? Och då satte hon sig upp, min lilla översköterska och sa [med stammande, osäker fladderröst]: ”Tohtori Rintala, on keskellä yötä. Jos Rintala, tohtori Rintala hyvä ... Mene pois!”⁶⁸ Så sa jag: ”Du behöver inte alls vara [...] artig mot honom! Ut fulla karl!” [det sista med ursinnig röst] Och så gick han (Ingegerd 2003/60–64).

Ingegerd berättade att detta hände innan hon hade börjat arbeta tillsammans med doktor Rintala, men av någon anledning råkade hon alltid hamna på samma avdelning som han. Allt detta berättade Ingegerd för Lyyli Hagan⁶⁹, och denna bad henne berätta om den andre läkaren som hade skrivit och klagat. Ingegerd berättade då om doktor Vuori. Till en början hade han enligt Ingegerd försökt uppvakta henne, men småningom blev hans uppförande allt värre och Ingegerd fruktade att han skulle ofreda henne å det grövsta.

Ingegerd berättade att det inte fanns något lås på dörren till rummet där hon sov, och sjukhusets två lottor bodde på andra våningen liksom också sanitärerna. Doktor Vuori bodde likaså på övervåningen. Ingegerd visste att doktor Vuori var ute och söp, och hon oroade sig för vad som skulle kunna hända när han kom tillbaka och hon sov ensam i ett rum utan lås på dörren. Hon tänkte att de andra i huset inte skulle höra om hon ropade på hjälp och om hon själv låg på sitt hörande öra så skulle hon vakna ”först när han ligger på mig, och han är stor och grov”. Då kom hon på att ställa en stol på ett ben under sitt dörrhandtag så att stolen lutade mot handtaget, så att hon säkert skulle vakna av brakat när stolen föll i golvet om doktor Vuori försökte ta sig in i hennes rum (jfr Haavio-Mannila 1999:299). Och Ingegerd vaknade också mycket riktigt av oljudet när doktor Vuori var på väg in i hennes rum. Hon klarade sig ur den fortsatta situationen genom att vara barsk och avvisande.

Ingegerd berättade att doktor Vuori efter det nattliga uppträdet ”bara försökte jävlas” med henne. Hon berättade att det på sjukhuset fanns ett rum

⁶⁵ ”Kom och hjälp bort den där fulla mannen!”

⁶⁶ ”Kom därifrån, Rintala, kom därifrån!”

⁶⁷ ”Jag hinner inte. Alla horor vinkar åt mig att komma.”

⁶⁸ ”Doktor Rintala, det är mitt i natten. Om Rintala, snälla doktor Rintala ... Gå härifrån!”

⁶⁹ Lyyli Hagan var ordförande för Finlands sjuksköterskeförbund. Hon var en av förgrunds-gestalterna i samordningen av sjuksköterskereserven och hon ledde sjuksköterskekanliet och koordinerade personal till sjukhusen (Rosén 2002:265).

med nästan enbart svenskspråkiga soldater. Pojkarna låg i mörker där, och eftersom Ingegerd hade en karbidlampa i sitt rum, tog hon den med sig när hon gick till deras rum för att sitta och prata lite med dem. Att prata om deras hemtrakter var enligt henne bland det bästa man kunde göra. Ingegerd brukade ta sin stickning och sin lampa, gå in till pojkarna och sitta och prata en stund. Ingegerd blir som den romantiska bilden av alla krigssjuksköterskors urmoder Florence Nightingale – damen med lampan som såg till, pratade med och tröstade sårade soldater under Krimkriget. Så hade Ingegerd gjort i ett par kvällar, då doktor Vuori en kväll kom in och röt att hon inte fick ta lampan från korridoren. Fastän hon inte hade gjort det blev hon utkörd ur rummet och fick ta lampan med sig. Enligt henne blev han allt argare vartefter tiden gick och han slängde elakheter ur sig hela tiden. Småningom skulle han få förflyttning, och ingen var gladare än Ingegerd över detta. Sista kvällen doktor Vuori var där kom han och ville bli insläppt i hennes rum, och Ingegerd var återigen ensam. Ingegerd berättade om hur han skrek och bultade på dörren, och ryckte så våldsamt i den att hela dörren lossnade. Ingegerd berättade att hon bestämt sig för att vara fullt påklädd, eftersom hon inte vågade klä om inför natten på grund av doktorn. När han tog sig in i hennes rum bemötte hon honom liksom föregående gång med en uppkäftig min när han berättade för henne hur mycket han hatade henne. Ingegerd kände sig ändå trygg i situationen eftersom hon var förvissad om att sanitärerna som bodde i samma hus skulle komma och hjälpa henne om hon ropade på dem.

Ingegerd berättade om ytterligare en person som ville ta sig in i hennes rum på natten:

I: Och sen en natt, en kväll, sent en kväll. Vi hade alla gått och lagt oss, så knackar det på dörren. Jag sa att, det här var då i Nurmoila, och så sa jag: ”Ei mitään. Nyt on yö.”⁷⁰ Nä, och det var nån som ville komma in, absolut. Och frågade om inte där är schvester Ester. Och jag svarade då på finska också att nej, att hon är på permission och att jag har kommit och vikarierat henne. Jag sa inte något namn, och inte frågade de heller. Ja, de vill komma in och titta. De tror nog att schvester Ester är där. ”Hon är inte här”, sa jag. ”Och jag är i säng och de andra också. Det är natt nu.” Nä, de skulle komma in och de skulle komma in och de (...) Tyckte ju precis det var som den där gången då den där doktorn, mm. Och till slut så sa jag ursinnigt, och jag hade huvudet precis förstår du bredvid dörren. Så sa jag ursinnigt: ”Kukas siellä häiritsee meitä tuolla tavalla?”⁷¹ ”Täällä on kenraali Blick, ja everstiluutnantti Varis.”⁷² Varpå jag svarade på relativt dålig finska: ”Hyvä on, sopii että herrat tulevat, te tulette

⁷⁰ ”Ingenting. Det är natt nu.”

⁷¹ ”Vem är det som stör oss på det här viset?”

⁷² ”Det är general Blick och överstelöjtnant Varis.”

kello kaksi, lääkärin vastaanotolle. Siellä voitte pyytää meiltä anteeksi että olette tulleet meitä häiritsemään. Hyvästi.”⁷³ Det var tyst. Och på morgon så höll de andra på att skratta ihjäl sig när jag kom in. Så sa jag ”Hör ni vad var det för idioter?” ”Det var general Blick och överstelöjtnant Varis.” Så sa jag ”Men det kan inte vara möjligt.” ”Jo”, sa de. ”Han brukar gå, generalen, hos den där Schwester Ester.” Och den här kvinnliga tandläkaren, som bara skrattade, hon sa att först när du började svara, så blev vi dödsförskräckta, för vi visste ju vilka det var. Och vi tänkte att vad händer nu? Och så svarar du till slut och säger att de ska komma och be om ursäkt. Och både sanitärerna och hon, de hade legat och skrattat så och bet i lakanen för att de inte skulle höras runt hela baracken att de skulle ligga i sängarna och gapskratta. Inte kom de (Ingegerd 2003/60–64).

Också vid ett annat tillfälle kom Ingegerd i kontakt med general Blick. Doktor Schauman som hon kom mycket bra överens med sade en morgon till Ingegerd: ”Hör du, nu är nog fan lös. Blick har kommit hit.” Ingegerd berättade att hon då tänkte bara på generalen bakom hennes dörr. Nu var det så att general Blick hade hälsat på major Franzén som han var bekant med sedan jägartiden⁷⁴, och de hade supit tillsammans hela natten. På morgonen hade någon ringt från staben och sagt att Blick hade skadat sig och ville att doktorn skulle komma över och förbinda honom. Schauman drog sig för att själv gå dit eftersom ”det är massor av höga officerare och det är så jävligt då de är fulla och allting” och han ville att Ingegerd skulle gå i hans ställe. Det tyckte inte Ingegerd var någon god idé, och uppmanade honom att gå själv, men Schauman menade att de alltid är snälla mot en flicka. Han ansåg också att hon skulle klara sig väl där. Till sist gick hon med på att gå till staben. Doktor Schauman trodde inte det var frågan om någon större skada, så han uppmanade henne att ta med sig lite förbandsmaterial och salva. Ingegerd berättade att hon var klädd i sin vita sjuksköterskedräkt med mössa och svart yttercape, och så gick hon de omkring 300 metrarna från sjukstugan. När hon närmade sig staben stod adjutanten utanför dörren och ropade till henne att hon skulle springa, men Ingegerd

⁷³ ”Nåväl, herrarna kan komma i morgon, ni kan komma klockan två till läkarmottagningen Där kan ni be oss om ursäkt för att ni har kommit och stört oss. Adjö!”

⁷⁴ På grund av oroligheterna i och hotet mot det autonoma Finland började bland självständighetsaktivister och i studentkretsar bildas en tanke om en utbildad stridande enhet, något som kom att bli den så kallade jägarrörelsen. En grupp på omkring 150 unga män från Finland åkte i största hemlighet som frivilliga till en utbildningsgarnison i Tyskland, där de maskerade till scouter lärde sig tysk militär disciplin och krigskonst. När den första kullen ”scouter” sommaren 1915 var utbildade soldater satte man i Finland i gång en värningskampanj som resulterade i att omkring två tusen finländska män åkte till Tyskland. Under våren 1916 bildades kungliga Preussiska Jägarbataljonen 27 av dessa män, och efter namnet på denna bataljon kom alla som åkt som frivilliga att kallas för ”jägare”. De som sökte sig till den tyska krigsutbildningen var framför allt dels svenskspråkiga studenter från Helsingfors, dels finskspråkiga bönder och arbetare från Österbotten (Klinge 2004:494–496; Leimu 1985:110–114).

fortsatte att gå. Adjutanten frågade varför hon inte sprang, och Ingegerd frågade om generalen ligger ”i själåtåget”, berättade hon. Hon frågade vad han hade för skada, och fick till svar att hon snart skulle få se. Hon kom in i ”en tambur som vimlar av höga officerare” och hittade ”en så här hög farbror” i ett rum. Ingegerd visade med handen att generalen var kort och använde rösten för att förstärka det enligt henne löjeväckande i hans längd. Hon berättade att hon tänkte ”jaha, det var du som stod bakom min dörr och skrek”.

I: Så sa han [förställd ivrig röst]: ”Ai, pieni kiputäti”, sa han. Så sa jag: ”Mitä on kenraalin vamma?” (...) Det var en brännblåsa. ”Jaha”, sa jag. ”Siellä on pieni palohaava. Missä se vamma on?” ”Se on, se on tämä. Mitä siihen pannan?” ”Kuiva side”, sa jag, och så satte jag en lapp på, och knöt en rosett. ”Onkse valmis?” ”On” ”Kestääksö sen tämmösenä?” ”Se riippuu siitä miten paljon kenraali heiluttaa kättä. Hyvästi!” Så gick jag⁷⁵ (Ingegerd 2003/60–64).

När hon kom ut berättade Ingegerd att adjutanten frågade hur hon tacktes vara så fräck och svara så där. Ingegerd svarade honom:

I: Nu är det bäst ni tar ett steg bakåt, för annars smäller jag en örfil åt er. Jag har stått vid pojkers dödsbäddar, ett helt år har jag skött svårt sårade. Inte nån av dem har gnällt. De har haft ledsamt hem och de har längtat efter sin mamma, men de har aldrig varit så där stora skitar. Hur täcks ni vara sån där (Ingegerd 2003/60–64)?

När hon kom tillbaka till sjukstugan och berättade för doktorn att generalens skada var en brännblåsa stor som en lillfingernagel, sade denne att han hade gissat att det rörde sig om något liknande. Ingegerd berättade att hon sade ”jag är nog så helarg så jag skulle nog kunna bita av en spik”. Doktor Schauman sade till Ingegerd att general Blick alldeles strax skulle komma på inspektion och att hon skulle vara där då. Ingegerd hann bara ta ett steg åt sidan innan Blick var där med en lång rad officerare bakom sig.

I: Så står långa Schauman där och gör honnör och ”Herra kenraali, vi har så och så många fall av det och det och det och det.” Mitt i hela ramsan säger Blick [med fjantig förtjusning i rösten]: ”Siellä on mun pieni kiputäti.” (S skrattar) Och så kommer han fram till mig: ”Täällä, kattokas, kattokas, se on ihan hyvä

⁷⁵ Så sa han [förställd ivrig röst]: ”Ah, en liten sköterska”, sa han. Så sa jag: ”Vad är generalens skada?” ... Det var en brännblåsa. ”Jaha”, sa jag. ”Det där är ett litet brännsår. Var är skadan?” ”Det är, det är det här. Vad ska jag sätta på det?” ”Ett torrt förband”, sa jag, och så satte jag en lapp på, och knöt en rosett. ”Är det färdigt?” ”Ja.” ”Hålls det så här?” ”Det beror på hur mycket generalen viftar med handen. Adjö!” Så gick jag (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

jo.” ”Hyvä on. Kenraali on hoitanut sen hyvin.” Sen gick han (S skrattar)⁷⁶
(Ingegerd 2003/60–64).

Ingegerd sammanfattade det hon berättat om general Blick med att säga att när hon hört talas om hur duktig och skicklig Blick var, så kom hon alltid att tänka på de här två episoderna (Ingegerd 2003/60–64). Efter att Ingegerd berättat om de ovan återgivna händelserna delgav hon mig att hon av en vän till henne som var veteran blivit uppmanad att ”aldrig skriva upp det där om Blicken”. ”Det där om Blicken” var det hon just berättat om för mig, och något som kan ses som hennes subjektiva sanning om general Blick – en sanning som inte stämde överens med eller passade in i den andres subjektiva sanning om honom. Enligt Mats Eriksson är det inte alltid klart för lyssnarna att det de hör berättas är en subjektiv version av det som hänt. Enligt honom har lyssnarna en tendens att uppleva det som berättaren berättar som det som ”verkligen hände” (Eriksson 1997:34). Han verkar då glömma bort att inte heller berättaren alltid själv är medveten om att det han eller hon berättar är en subjektiv sanning. Ingegerds veteranväns subjektiva sanning om Blicken hörde kanske mera samman med general Blicks förmåga att leda det militära återtagat från Aunus på ett skickligt sätt.

I det fall som jag här anför som exempel är det framför allt en person vid namn general Blick – Blicken – som är föremål för intresse. Blicken framställs av Ingegerd i en mindre trevlig dager som sinnebild för den pilske officeren. Han omtalas och beskrivs som sexuellt lysten (hans misslyckade besök hos Schwester Ester, ”pieni kiputäti”), pjåskig och kroppsligt överkänslig (han behövde vård för en brännblåsa vid fronten i krigstid) samt som en suput (natliga supfester med andra officerare). Han omtalades därtill som en ”så här hög farbror”, alltså som en litet för kort man, som dessutom troligen uppfattades vara på äldre sidan, och därmed som en som borde ha betett sig annorlunda. Jag har utgått från att det som Ingegerd berättade om för mig är subjektivt sant, att hennes berättande är en konstruktion i nuet och inte en direkt spegling av det som hände. Det Ingegerd berättade om honom – att hon inte alls ansåg honom omgärdas av samma hjältegloria som veteranen hon kände och många med honom gjorde – måste få komma fram. Hennes individhistoria är lika viktig som någon annans att föra fram. Samtidigt kan hon genom berättandet hämnas och frånta hjälten hans gloria.

⁷⁶ Så står långa Schauman där och gör honnör och ”Herr general, vi har så och så många fall av det och det och det och det.” Mitt i hela ramsan säger Blick [med fjantig förtjusning i rösten]: ”Där är min lilla sköterska.” (S skrattar) Och så kommer han fram till mig: ”Här, titta, titta, den har ju redan blivit alldeles bra” ”Nåväl, generalen har skött den bra.” Sen gick han. (S skrattar) (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Men vad händer med Blicken i Ingegerds berättande och i min återgivning av det? Som ovan anförts måste man både visa intervjupersoner respekt och ta hänsyn till de personer som omnämns av dem. En anonymisering av de omnämnda kunde kanske vara ett alternativ. Ett etiskt problem i detta sammanhang som de ovan anförda forskarna Wolf-Knuts och Marander-Eklund funderade över var att man kanske har en tendens att vilja skydda män med högre status på ett annat sätt än personer som inte besitter denna status. Detta fick mig att tänka på att jag kommit att fundera på anonymisering av general Blick, men inte av Schwester Ester. Något som dock talar för en anonymisering av den förstnämnde är att han är allmänt känd i krigssammanhang om man i texten tar med de uppgifter han hade under reträtten. Schwester Ester är inte lika lätt att känna igen, utan hon är redan mer eller mindre anonym. En paradox blir ändå att det inte är någon större vits att omnämna general Blick med ett annat namn, just eftersom han går att känna igen genom sina handlingar, det vill säga det *var* han som hade hand om evakueringen av Aunusområdet. Att utelämna den uppgiften vore förstås en möjlighet, men det skulle i så fall bara bidra till att man inte har förståelse för den andra gruppens – alltså veteranernas – upphöjning av honom. Det som återstår som en möjlighet är att se Blicken som en berättelsefigur: han är en konstruktion i Ingegerds berättande och som sådan skapad av henne, som hennes version av människan bakom berättelserna. Som jag ovan konstaterat kan en och samma människa ha flera berättelsefigurer knutna till sig – beroende på vem det är som berättar om henne. De här olika berättelsefigurerna kan likna varandra eller vara mycket olika varandra beroende på vilka personer eller grupper som minns och berättar. Ingegerds berättelsefigur Blicken och hennes väns berättelsefigur Blicken hade stora olikheter.

Uppfattningen om exempelvis en person i det jag valt att kalla för individens historia, olika gruppers historia och landets historia behöver inte sammanfalla med varandra, men kan göra det. Den egna personliga uppfattningen om en person baserad på personliga upplevelser av denna kan vara helt annorlunda i jämförelse med de olika gruppernas bild av personen ifråga. Individens historia är subjektivt sann för den person som berättar eller skriver. När den subjektivt sanna versionen av historien inte stämmer överens med en annan individs subjektivt sanna historia är det lätt hänt att man börjar anklaga den andre för att ha fel, minnas fel, skryta, överdriva eller till och med ljuga – eller kanske uppmanar någon att ”inte skriva upp det där”. Inneboende i individens historia verkar finnas en önskan om att berätta om hur det verkligen var, hur det var på riktigt. Man upplever att det är ens egen version av historien

som är den sanna, och den måste man föra fram så att folk inte får fel uppfattning om ”hur det egentligen var”, och det gör man genom att själv berätta om det man upplevt.

Ens egen individhistoria sammanfaller inte nödvändigtvis med andras individhistoria eller med olika gruppers historia. Det som upplevs som sant av en kan ses som meningslösa antaganden eller till och med som lögner av en annan. De personer som omtalas i exempelvis personliga erfarenhetsberättelser framställs på ett visst sätt av berättaren – ibland i positiva ordalag, ibland inte. För att påminna om att dessa omnämnda personer inte är identiska med eller direkta avspeglningar av de verkliga personer som stått som förebild har jag infört begreppet berättelsefigurer – berättarens konstruktioner i berättandet. Upplevelserna från kriget har i många fall diskuterats i olika konstellationer, och det kollektiva minnet – tradition eller rådande diskurser – spelar roll för vad som anses viktigt eller möjligt att berätta och skriva om. Vems historia som får och kan skrivas blir då en följdfråga till detta. I Ingegerds fall var svaret dock klart och entydigt: ”Jag skriver det säkert!”

Då är vi tillbaka där vi började i diskussionen om minne, glömska och tystnad. Jag utgår alltså från att det mina intervjupersoner berättar om för mig är subjektivt sant, även om man enligt Portelli inte kan vara säker på att alla berättare har en klar åtskillnad mellan en ”sann” historia och en bra berättelse (Portelli 2004:37). Jag är inte ute efter att återskapa en förment objektiv sanning som skulle vara gällande för alla i alla lägen, utan jag intresserar mig för vad mina intervjupersoner valde att berätta för mig om vad de varit med om, vad de tänkt, trott, fruktat och hoppats. Det intervjupersonerna berättar om har filterats genom många lager. I många fall har 60 år eller mera gått sedan händelserna de berättar om utspelat sig, och deras berättande måste därför ses som konstruktioner i berättandeögonblicket. Upplevelserna från kriget har i många fall diskuterats i olika konstellationer, och det kollektiva minnet – traditionen eller rådande diskurser – spelar roll för vad som anses viktigt eller möjligt att berätta om.

Uppfattningen om exempelvis en person, en ideologi eller ett historiskt skeende i individens historia, olika gruppers historia och landets historia behöver inte sammanfalla med varandra, men kan göra det. Den egna personliga uppfattningen om en person baserad på personliga upplevelser av denna kan vara helt annorlunda i jämförelse med de olika gruppernas bild av personen ifråga, något som jag diskuterade ovan i avsnittet om figurkonstruktioner. Den person som minns en sak upplever sin egen tolkning av det skedda som sann, skriver Kinnunen (Kinnunen 2006:43). Individens historia är alltså subjektivt sann för den personen, men kan också upplevas av

personen som förment objektiv historia. När den subjektivt sanna versionen av historien inte stämmer överens med en annan individs subjektivt sanna historia är det lätt hänt att man börjar anklaga den andre för att ha fel, minnas fel, skryta, överdriva eller till och med ljuga. Ens egen historia uppfattas som objektiv, medan andras ses som subjektiv, när de i själva verket alla är subjektivt sanna versioner av historia. Inneboende i individens historia verkar finnas en önskan om att berätta om hur det verkligen var, hur det var på riktigt. Man upplever att det är ens egen version av historien som är den sanna, och den måste man föra fram så att folk inte får fel uppfattning om ”hur det egentligen var”. Haavio-Mannila skriver att många lottor har velat föra fram sina sårade känslor och lätta sitt hjärta genom att skriva om sina upplevelser under kriget. De har känt ett behov av att försvara sig och förklara hur det var att vara lotta under kriget sett ur en kvinnas synvinkel (Haavio-Mannila 1993:332). Genom att berätta om det man varit med om upplever man att man kan säkerställa att ”sanningen” kommer fram. Berättandet blir då ett vittnesmål (jfr Bennett 1986 & 1999).

De som flydde undan

I ett av avsnitten ovan uppmärksammade jag gränsen mellan utbildade sjuksköterskor och frivillig arbetskraft, och i den första delen av detta avsnitt berättade lottan Brita om konfrontationer med översköterskan på sjukhuset där de arbetade. Ingen av männen berättade om direkta konfrontationer med överordnade eller kamrater, trots att missnöjet ibland pyrde bland soldaterna mot översitteri bland förmännen. Den största konflikten i männens berättande är däremot den som uppstår mellan de som stannade vid fronten och stred och de som flydde undan. Det var hårda tider under kriget, och då blev det extra viktigt att hålla ihop och känna tillit till och samhörighet med kamraterna. Många dukade under för påfrestningarna som för en del blev outhärdliga. Att ge efter för rädslan, eller, vad värre var, uppsåtligt planera att ge sig av från fronten, uppfattade kamraterna som ett svek.

I några av intervjuerna pratade vi om hjältar och hjälteskap. När jag pratade med Anders om detta ville han först och främst klargöra att det inte fanns någon som inte var rädd under kriget, och om någon hävdade något annat var det enligt honom en ren lögn. Rädslan måste man däremot försöka behärska och kontrollera, så att man trots rädslan kunde utföra sin plikt, menade han (Anders IF mgt 2003/37–38). Anders ger här uttryck för dygder som enligt Ahlbäck ansågs eftersträvansvärda såväl inom armélivet som ute i medborgarsamhället. Sådana var bland annat disciplin, plikt känsla, självbehärskning, och offervilja (Ahlbäck 2006:56 [online]; jfr Holmila 2008

[online]). Genom att visa att man kan behärska rädslan, tåla smärta och trotsa faran har man tillerkänts status som ”en riktig man” (Ahlbäck 2006:186, 190–191 [online]). Intervjun med Anders var den första jag gjorde inom projektet, och jag frågade om det fanns sådana som svek kamraterna och vad de då gjorde. Han sade att ”de för bort”. Jag frågade om de deserterade, men det var inte det de gjorde enligt Anders, utan ”de kunde hålla sig undan bara de där värsta stunderna”, och återvända till kompaniet när striderna var över. Att någon ”far bort och sviker” gör att gruppen inte hålls ihop (Anders IF mgt 2003/37–38). Jag frågade Anders varför han trodde att det fanns sådana som flydde undan striderna, och han menade att det kunde bero på svaga nerver eller att de var rädda för att inte klara sig med livet i behåll. Enligt honom fanns det sådana som sökte sig undan en gång, men att de senare klarade sig bra i fortsättningen. Det fanns också sådana som for undan för jämnan, och de som aldrig kom tillbaka utan for över till Sverige. ”Det var ju svikare det”, tyckte Anders, och han ansåg att ”de var nog de sämsta kamrater som fanns” (Anders IF mgt 2003/37–38). De män som flydde till Sverige blir här i Anders ordalag de sämsta tänkbara kamrater och riktiga svikare. De är inga ”riktiga män” och definitivt inga hjältar, enligt hans förmenande.

I intervjun som följde insåg jag att detta var ett laddat ämne för många. Viktor frågade mig om jag visste vad ”laikkare” var för något, och han förklarade att det var sådana som flydde undan striderna. Jag hade inte hört ordet nämnas tidigare, men enligt Viktor var det ett vanligt uttryck.

V: Men från våra svenska österbottniska kompanier så hände det att när striden blev het, så smet de, försvann de, flydde de helt enkelt. Lämnade allt. Lämnade kamraterna och det där, det är ju svårt att, och man ska ju inte döma egentligen, för vi människor är ju så olika. En del klarar en uppgift och andra klarar den inte. Och vi såg ju också fall där de helt enkelt kollapsade helt och hållet på plats och kunde bli sittande mitt i elden och göra nånting. Då var de sjuka, då måste de bort. Då måste man få bort dem så fort som möjligt. Men laikkare var helt enkelt såna som sprang undan när striden blev allvar. Och såna såg vi ju bra många och det blev väl bra många också. Också svenska pojkar, men framför allt finner då vid Viborg under slutstriden. Och det där hade vi väl inte så, tyckte vi väl inte så bra om för att vi höll ihop på det sättet att ingen lämnade den andra i sticket. Men det förekom ju som sagt där det var mera blandat manskap från olika håll (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Här talade Viktor om två olika typer av flykt, som var delvis annorlunda än Anders: i det ena fallet handlade det om ett chocktillstånd där soldaten i fråga

kollapsat och inte förmådde ta sig för något alls⁷⁷; i det andra är det de så kallade laikkarna som höll sig undan de värsta striderna. Viktor kategoriserade det första som ett sjukdomsfall, och då var de andra skyldiga att hjälpa kamraten som inte klarade av de psykiska påfrestningarna. Henrik och David berättade om sådana fall. Henrik berättade om en av deras män som inte vågade sig ut ur korsun, så Henrik lyfte upp honom på hästryggen ”och han var som en hösäck”. Här jämförde Henrik denne soldat med hästarna som inte gick ur kolonnen fastän granaterna formligen regnade ner (Henrik IF mgt 2003/53–54). David berättade om en soldat som ”blev nog chockad, alldeles riktigt”. Det fanns inga byggda korsur eller andra skydd där de befann sig, så den första natten låg de i skydd mellan två stora stenar som de hade täckt över med allt möjligt löst bråte för att få något slags splitterskydd.

D: För ryssarna malde på i ett, i ett. Vi kunde inte urskilja några speciella krevader, utan det malde på jämnt (mm) Så kom det ju nå små elduppehåll och så kunde vi samla då träd som de hade skjutit av och dra dit över de där två stenarna och småningom bygga på det där då, så vi fick ett någorlunda (mm) bra splitterskydd. Det skulle väl inte ha stoppat för några större granater men. Där så blev den där Tjockpojken, han lämnade sitta [blev sittande] så där. Till sist så fick vi ju inte nå svar av honom då vi talade till honom (mm) Då vi skulle börja ruska om honom så hade han styvnat precis som han skulle ha varit död. Han hade styvnat där han satt och vi tänkte inte få ut honom ur det där skyddet heller, det var bara ett litet kryphål (David IF mgt 2003/43–44).

David och hans kamrater förde den chockade soldaten till JSP. Han kom inte ihåg hur länge mannen var borta eller om han över huvud taget kom tillbaka till kompaniet. Ingegerd som arbetade på fältsjukhus och stötte på patienter med allehanda skador berättade att ”ett sånt begrepp som chock var alldeles okänt. Jag hade aldrig hört talas om det” (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Inte heller hon som var utbildad sjuksköterska hade fått lära sig om hur man ska hantera patienter som råkat ut för det som i dag kallas posttraumatiskt stressyndrom.

De som blev så överväldigade av kriget att de hamnade i chocktillstånd klarade inte av att handla rationellt i enlighet med vad man borde ha gjort i en krigssituation. De så kallade laikkarna flydde däremot undan striderna. Laikkarna var soldater ur de egna leden, men ”framför allt”, som Viktor sade, finner under slutstriden när det var som allra värst. I kompanier där manskapet kom från olika håll och inte kände varandra förekom det också flera laikkare.

⁷⁷ I modern militärpsykiatri använder man samlingsbegreppet posttraumatiskt stressyndrom. Under första världskriget talade man om granatchock (*shell shock*) och under andra världskriget om krigsneuros (Johannisson 2001:102; se även Showalter 1985, kap 7).

Själva ”höll vi ihop på det sättet att ingen lämnade den andra i sticket”, förklarade Viktor. Här ser man återigen betydelsen av den gemensamma hemtrakten, från vilken det kom folk som man kunde lita på. Detta gör det svårt för honom att förstå att det fanns folk som kunde lämna sina kamrater, men han sade att han försökte att inte döma dem som gjorde så. Tilliten till kamraten brister, och tillit är ett fundament för gemenskap.

Att fly undan striden fick Viktor att tänka på dikten ”Torpflissan” i *Fänrik Ståls sägner*. Torpflissans fästman hade gett sig ut i bondearmén för att slåss, och flissan satt på trappan och såg på dem som återvände från striden. Hon tittade efter sin trolovade, men kunde inte finna honom i de återvändandes skara. Hon gick då till slagfältet för att se om han fanns bland de stupade, men när hon inte kunde finna hans kropp drabbade henne insikten om att hennes fästman hade flytt undan striden, och hon föll i gråt. Modern försökte trösta henne, och sade att han var vid liv eftersom hon sagt till honom att tänka på sig och flissan och inte gå blint ut i striden, men flissan tyckte det var det värsta tänkbara och sade då till sin mor:

Red mig en grav, o moder kär,
min levnadsdag är liden;
Den man, som fick mitt hjärtas tro,
har flytt med skam ur striden,
Har tänkt på mig, har tänkt på sig,
har följt ert varningsord
Och svikit sina bröders hopp och sina fäders jord.

När skaran kom, och han ej kom,
begrät jag nyss hans öde,
Jag trodde, att han låg som man
på fältet bland de döde;
Jag sörjde, men min sorg var ljuv,
den var ej bitter då,
Jag velat leva tusen år att honom sörja få.

Viktor redogjorde för händelseförloppet för mig, och citerade versen ”Red mig en grav”. Det hördes på Viktors röst att han blev känslomässigt berörd av dikten och de associationer han fick av den. Enligt honom ”hängde [det] helt enkelt ihop med att han [fästmannen] hade övergivit kamraterna (...) (mm) (rörd) Det där är en sån där känslös bild” (Viktor IF mgt 2003/39–42). Jag återvänder till ”Torpflissan” senare i detta avsnitt.

Jag frågade Janne vad han tyckte om ”de där som for undan”, och han svarade genom att utbrista: ”Fegt!” Efter en kort paus sade han att han kunde förstå vissa fall, men inte att någon ”for nå längre”. Han berättade om striderna:

J: Vi fick förstärkning, två man. De var inte nåndera av dem två timmar där. Nerverna strejkade. Och det tolkar jag på det sättet att vi var trötta, vi hade inte sovit nå, vi var hungriga, vi var avtrubbade. De kom från ett ställe där de hade varit i fred. De kunde inte bedöma det. De blev tagna på säng, om nån har blivit. En fruktansvärd belägenhet. Helt enkelt. De tappade bort sig (mm) De kom bort båda. (mm) Så det finns så många sorter (Janne IF mgt 2003/51–52).

Jannes och hans kamraters egen utmattning sågs som en förutsättning för att klara av att befinna sig mitt i de hårda aprilstriderna 1942. De nya som kom från lugnare ställen var inte lika ”avtrubbade” som Janne beskrev sig och sina kamrater, och därmed förmådde de inte bedöma situationen och ”tappade bort sig” och ”kom bort”. Jag förmodar att Janne med detta avsåg att dessa soldater endera flydde eller blev så chockade att de blev apatiska.

Viktor använde ordet masspsykos för att beskriva vad som hände när det var så många som flydde från fronten vid Tienhaara sommaren 1944. Viktor var på väg till striden där och låg i en grop och tryckte, som han sade, för att skydda sig under granatkoncentrationen. Han möttes av flera springande och flyende sydösterbottningar som ropade att ryssarna har tagit sig igenom och att alla ska skynda sig bort därifrån (jfr Meinander 1999:258). Han trodde inte på detta, och vände sig till sin plutonchef som skulle ta reda på hur det låg till. Det visade sig att linjen ännu höll, men ”pojarna hade blivit så förskräckta av det här massiva artilleriet och eldgivningen så att de råkade helt enkelt i psykos och den ena eldade upp den andra så då flydde de helt enkelt” (Viktor IF mgt/39 – 42). De flyende fångades in av krigspolisen, sattes i fångläger en tid, där man rakade deras huvuden. Sedan fick de välja mellan att fara tillbaka till fronten eller hamna i fängelse. Kommendören för IR 61, överste Marttinen, försökte undvika strängare bestraffningar för de flyende och infångade soldaterna, skriver Göran Westerlund. Han gav dem möjlighet att återvända till manskapet i stället för att låta fångsla dem (Westerlund 1995:137). Enligt Viktor valde de flesta att fara tillbaka till fronten, och de ”kunde reda upp situationen sen och bli hur bra som helst. Men de råkade in i en sån här affekt helt enkelt att det höll inte” (Viktor IF mgt 2003/39–42). David drog sig också till minnes hur det var vid Tienhaara, och han sade att han förstod dem mycket bra. Han ”vill inte lägga sten på bördan”, för enligt honom var det alldeles omänskliga förhållanden som rådde där, och den förlamande rädslan kunde ha drabbat vem som helst, ansåg han. Enligt David var det flera från hans kompani som for, och

när de återvände utan hår, sändes de troligen som ytterligare bestraffning ”tyvärr i främsta linjen och då var de, jag förstår nog dem, om de blev nästan paralyserade” (David IF mgt 2003/43–44).

Viktor sade att de väldigt fort fick lära sig att alla människor är olika, att alla handlar olika i svåra situationer. Han berättade att en del kunde ”handla kallt och rationellt”, medan andra inte kunde det. Enligt honom kunde de på ett sätt acceptera dem som flydde undan, ”även om det innerst inne kanske kändes som ett svek”. Han trodde att det kanske var så att en del kunde stålsätta sig och handla rationellt i sådana situationer där andra inte visste vad de skulle ta sig till (Viktor IF mgt 2003/39–42). Johannes var inne på samma linje:

J: Att en del gör sitt arbete sämre och andra bättre och en del mitt emellan är ju naturligt, och så är det ju i alla arméer, i alla arméer i andra världskriget i alla länders arméer. Några var effektiva, andra ville komma undan, det fanns till och med desertörer också i vårt regemente, fyra stycken. Och vi som låg ute vid linjen vi visste nog om det där, men vi fördömde det egentligen inte, och vi tyckte inte att de skulle straffas, eftersom om de hade varit med hos oss i strid så hade de varit opålitliga och man måste ju lita på en kamrat i strid. Så det var bättre att vara av med dem än att ha dem kvar. Och dessutom så tror jag ganska många av soldaterna i min stödjepunkt menade att människor måste få bestämma om de vill vara med eller inte (Johannes IF mgt 2004/45).

Johannes verkar ha en praktisk hållning: man måste kunna lita på en stridskamrat. En kamrat i strid anförtror man sitt eget liv, och om kamraten är opålitlig är han farlig för andra och därför bättre någon annanstans än vid fronten. En kamrat kan inte vara oberäknelig och instabil. Att ändå lyda en sådan order som att arkebusera dem som flydde undan var inte en självklarhet. Johannes berättade om sin gode vän som var kompanichef, och fick order av sin bataljonschef att arkebusera ett antal desertörer⁷⁸. Denne vän vägrade organisera en exekutionspluton som skulle verkställa domen eftersom han inte gick med på att skjuta ihjäl finländska soldater. Då han i sin tur vägrade lyda order skulle han själv arkebuseras, men bataljonskommendören hann, som Johannes uttryckte det, ”lyckligtvis” stupa innan arkebuseringen verkställdes (Johannes IF mgt 2004/45). Här återfinns bilden av ”soldaten som vägrade döda”, en bild som enligt Anne Heimo visar en föreställning om människans godhet och att det finns individer som är beredda på att göra det som är rätt ur en moralisk synvinkel (Heimo 2009:14).

⁷⁸ De som planerade att desertera dömdes till arkebusering. Under sommaren 1944 stiftades lagar som gjorde det möjligt att utdöma dödsstraff för fanflykt. Omkring femtio soldater arkebuserades för upprepad fanflykt och ytterligare ett tiotal avrättades på grund av andra allvarliga lydnadsbrott (Meinander 1999:258; se även Lindstedt 1999:201–203).

Några av kvinnorna berättade också om hur de förhöll sig till de män som försökte undkomma striderna. Maria som arbetade som sanitetslotta på ett konvalescentsjukhus berättade om två soldater som mot slutet av kriget varit hemma på permission och inte ville fara tillbaka till fronten. De hade medvetet skadat sina fötter genom att bränna dem i hett vatten så att skinnet lossnade av fötterna⁷⁹. Maria berättade att vare sig hon eller de andra vårdarna först hade förstått varför de gjort så, och ”sen man fick veta det så var inte det så bra”, tyckte Maria (Maria IF mgt 2003/65–66).

Gun berättade tidigare om att hon brukade skriva brev och skicka kort till soldater hon hade blivit bekant med när hon arbetade som lotta. När hon sedan fick brev från Sverige av två av brevkamraterna, svarade hon inte på deras brev, eftersom hon förstod att de hade flytt undan kriget och tagit sig över till Sverige. Hon sade att hon i dag förstod hur hemskt det måste ha varit och att de helt enkelt inte orkade: ”Jag menar, nu då man vet vilket helvete de hade, så det var ju nästan så de kunde ju bli galna helt enkelt (...). Och det är ju inte nå underligt.” Då tyckte hon att det var så hemskt att de farit undan striderna att hon inte ville ha något att göra med dem längre, inte ens brevlades (Gun IF mgt 2003:69–70). Då Gun var mitt inne i skeendet uppfattade hon händelserna på ett sätt, medan hon i efterhand då hon visste mera om förhållandena vid fronten hade en helt annan förståelse för såväl männen som hade flytt över till Sverige som för sig själv och sitt handlande då. Gun tyckte att hennes eget tänkesätt tidigare var förbundet med diktens torpflicka, som hellre hade sett sin fästman dö än att han flytt undan striden. Ingegerd kom också in på dikten, och hon citerade versen som finns återgiven ovan ”Jag velat leva tusen år att honom sörja få”, och sade att hon tyckte ”det var hemskt fint”. Hon övergick därifrån till att berätta om sin skolflamma, som hon kallade honom, som stupade i vinterkriget, och sade att hon hade ”just den känslan”. Varken Ingegerd eller hans familj visste vad som hade hänt honom. Brevet de skrev skickades tillbaka hem. Hans syster efterlyste sin bror i medicinarnas tidning, och en läkare från Närpes som hade arbetat på JSP svarade. De fick reda på att han hade stupat den 26 januari vid Ladoga, men ingen visste om han hade dött redan i ambulansen eller på fältlasarettet. Han återfanns sedan på en uppsamlingsplats för stupade, så kallat KaatKP⁸⁰, och han begravdes först den 10 maj. Ingegerd sade att:

⁷⁹ Om självskadabeteende bland soldater, se Johannisson 2001:99.

⁸⁰ *Kaatuneiden kokoomispaikka.*

I: Det kändes också så där att han hade gjort en mycket stor insats. För han var inte någon sådan där hurtig kille, han satt slarvigt i sin pulpet⁸¹, men han var klassens bästa pojke, han var ett geni i matta (...) Men jag hade faktiskt varit så där väldigt fosterländsk från början (Ingegerd IF mgt 2003:60–64).

Trots att Ingegerd sedan hittade en man som hon beundrade storligen och gifte sig med, berättade hon att den här ynglingen som stupade ändå fortsatte finnas i hennes undermedvetna. Den mentala närheten till diktens torpflicka syns tydligt: ”Hela tiden har jag tänkt så här att inte ville jag att han skulle stupa, men det var bättre att han stupade än att han skulle ha varit en skogsgardist” (Ingegerd IF mgt 2003:60–64).

Det är fråga om komplicerade förlopp, svåra ställningstaganden och starka känslor av svek. Sjukdomsfallen förhöll de intervjuade sig mera förstående till, och även ibland vissa av de fall där det var någon som höll sig undan, men ur ett krigsmannaperspektiv är det oförlåtligt att försöka rädda sig själv och därmed svika kamraterna.

Konstruktion av gemenskap och gränser i intervjupersonernas berättande om möten med tjänstgöringen har varit i fokus i detta kapitel. Intervjupersonerna skapar en kamratgemenskap, ett samarbetande lag genom att betona hemort och språklig bakgrund, ålder och utbildning, religiös hållning och värdegrund. Detta görs inkluderande eller exkluderande, så att gemenskapen är något man endera hör till eller utestänger andra från. Man känner tillit till och samhörighet med dem som man tillskriver samma mentala hem som man själv tillhör. Ju fler gemensamma komponenter man har med en annan desto större gemenskap. En mera obetonad gemenskapsskapande faktor är kön – det omnämns inte direkt som en gemenskap, men samtidigt dras rigida gränser upp mellan män och kvinnor.

Hemtrakten är oerhört viktig i konstruktionen av gemenskap i materialet. Intervjuerna är gjorda med österbottningar, och det är landskapet Österbotten med ytterligare kommuner eller byar som mindre enheter som är hemtrakt för intervjupersonerna. Den regionala gemenskapen skapas genom en betoning av den egna geografiska tillhörigheten, ibland genom ett kontrasterande mot andra landskap, främst Nyland. Männen är samlade i enheter baserade på såväl region som språk, och det är sina gemensamma hemtrakter som de strider för. Den språkliga gemenskapen är svenska. Svenskan och det svenskspråkiga

⁸¹ Skolbänk av äldre typ.

kontrasteras mot det finska och finskspråkiga, något som blir ännu tydligare i ett senare kapitel: "Möten med finnen". En särskild språklig gemenskap är den dialektala. Dialekt använder man tillsammans med dem som kommer från ett område med liknande dialekt som ens egen. Ålder skapar gemenskap, eller snarare, ungdom skapar gemenskap. De yngre höll ihop och hade roligt tillsammans. Ibland gick ungdom före utbildning (lotta/elev) och kön (kvinnlige vårdare/manlig patient) vad beträffar upplevd samhörighet. De som var äldre än intervjupersonerna hade oftast en högre position: de äldre var överordnade, de yngre underordnade. Ålder hör ihop med utbildning. Mina intervjupersoner var i de flesta fall så unga när det blev krig att de ännu inte hunnit utbilda sig.

Det egna ansvaret och ett jämlikt bemötande uppskattades och betonades av intervjupersonerna. Överordnade som inte brydde sig om den formella disciplinen utan tyckte att det var viktigare att mannarna fungerade då det verkligen gällde ansågs vara av rätta sortens krigarvirke, och det var de som också uppskattades som ledare. Att bli betrodd uppgifter som var på gränsen till vad man klarade av upplevdes inte alltid så positivt, men det stora ansvaret var ett pris för jämlikheten i arbetssituationen.

De rigida regler som fanns inom sjukvården för vad som ansågs vara passande uppträdande gick inte ihop med de yngre människornas sätt att vara. På sjukhuset verkade finnas en norm för hur man skulle bete sig och som inbegrep bland annat att man inte skulle sjunga och vara alltför glad, inte prata med patienterna mera än nödvändigt, inte stå på förtrolig fot med patienterna och hålla en distans till dem genom att inte låta dem använda ens förnamn. Denna norm står i bjärt kontrast till de yngre kvinnornas inställning: de hade roligt tillsammans, pratade gärna med patienterna både för att förklara småsaker och för att försöka trösta dem så gott det gick. De ville inte bli titulerade – de ville som Brita sade vara kamrater eller del i en familj. Här kommer vi nära en könslig gräns. Gränsen blir nästan osynlig i sin självklarhet. I stort sett all aktivitet i kriget 1939–1944 är uppdelad enligt kön: männen bär vapen, kvinnorna vårdar och lagar mat. Männens och kvinnornas möten med krig blir därmed helt olika varandra med olika händelser, upplevelser och erfarenheter. Samtidigt som exempelvis Brita vill vara "syster" till vapenbröderna bemöts denna önskan av oförståelse av hennes överordnade på grund av vad som ansågs passande eller opassande beteende i mötet mellan män och kvinnor. Sjuksköterskeutbildningen och ett därtill hörande professionellt och distanserat förhållningssätt fungerade för de äldre sjuksköterskorna som en sköld mot intimiteten mellan vårdare och patient, något som de i deras ögon utbildade lottorna saknade. Lottorna blev som ett slags gränsvarelser som utan det "skydd" som sjuksköterskeutbildningen gav skulle komma nära unga män

liggande i sängar, tvätta deras kroppar och sköta om deras sår oberoende av var dessa sår fanns på kroppen, något jag tar upp även i nästa kapitel: ”Möten med kroppen”.

I Britas berättande om arbetet på Malmska sjukhuset framträder en konflikt mellan en äldre strängt utbildad sjuksköterska som nitiskt ser till att allt går till som det ska göra enligt henne och en yngre kvinna som visserligen inte är utbildad i sjukvård, men som småningom får alltmer erfarenhet under de år hon arbetar på sjukhuset. Britas inre drivkraft verkade vara en annan än att till punkt och pricka följa ett slags tänkt regelbok. Brita värdesatte sitt arbete bland de sårade soldaterna så högt att hon bestämde sig för att bita ihop och härda ut. Ändå är det inte någon kuvad och förtryckt lotta som mekaniskt fortsätter arbeta under de förhållanden som rådde i den bild som Brita målade upp, utan en lotta som medvetet väljer sin plats och som gör något obehagligt för ett högre mål. Hon stannade på sin post och städade till och med undan spåren efter kriget på sjukhuset, hon stannade kvar långt efter att vapenstilleståndsavtalet var undertecknat. Brita arbetade för fosterlandet.

Karvinen-Kopteff skriver om att kvinnorna i det frågelistmaterial hon studerat gav uttryck för en stark samhörighetskänsla, de stödde varandra och kände gemenskap i arbetet. Atmosfären på arbetsplatserna beskrevs som harmonisk, och onödiga konflikter förekom inte, enligt dem (Karvinen-Kopteff 1993:121). Bilden av en enda stor gemenskap som alla känner tillhörighet till är mera komplex än så. Vi har sett exempel på lottor och sjuksköterskeelever som inte alls kände någon samhörighet med sina överordnade. Denna bild av ett stort kamratlag får man däremot inte ha sönder, något som märktes bland annat hos Brita som inte så gärna ville berätta på band om hur hon hade upplevt översköterskan. Det verkar finnas regler för vad man kan och inte kan berätta om när man berättar om sina upplevelser under kriget, vilket jag diskuterar i slutet av boken.

Gemenskapen berättas om som att den upplevdes som oerhört viktig, och jag har här visat vilka beståndsdelar mina intervjupersoner ansåg att den hade. I många fall kan man knyta flera av dessa beståndsdelar – bakgrund, språk, ideologi – till den gemensamma hemtrakten. Hemmet blir här en sammanbindande länk. Det är hemmet och hembygden som fostrat människor av rätt material för kampen för fosterlandet. Berättandet om detta efteråt skapar ett slags enhet, liknande den Antero Holmila sett i sin studie av den så kallade återuppbyggnadstiden efter kriget (Holmila 2008 [online]). Allt som går utanför denna enhet hotar den. Detta kan eventuellt förklara Britas ovilja att bära vittne om översköterskans översitter. Den rådande bilden är att alla var kamrater, att kamratandan var strak under kriget, att alla hjälptes åt för att försvara landet.

Det kan också vara en förklaring till några av kvinnornas ovilja att berätta om det som etiketterades av dem som privatsaker, det vill säga relationer mellan män och kvinnor, eftersom ett slags krigssyskonskap verkar vara ett ideal som hör till bilden av kriget. Kvinnorna var med i kriget i egenskap av avsexualiserade och uniformerade systrar och mödrar – lottor och sjuksköterskor. Enhetligheten hotas också av Ingegerds subjektiva sanning i berättandet om general Blick. Hennes erfarenhet av honom som den pilske officeren gick stick i stäv mot de manliga veteranernas bild av samma man som en duglig militär som ledde återtåget från Aunus. Männerna som flydde undan både förstärker och hotar bilden av enhet. Den förstärker det enhetliga genom sin funktion som motbild till de ståndaktiga soldater som inte svek sin post. Samtidigt genom sin blotta existens visar de att alla inte var beredda att offra liv och lem för fosterlandet.

3 Möten med kroppen

I det här kapitlet är det kroppen som är den tematiska ingången till möten med kriget. Jag tar mig an temat med hjälp av analysredskapen ”kroppen som verktyg” och ”kroppen som hinder” i berättandet om försvaret av fosterlandet. Jag inleder kapitlet med berättandet om kroppen som utsattes för olika påfrestningar och faror. Männerna och kvinnorna i mitt material berättade också om hur de själva blev sjuka, skadades eller sårades. Den utsatta kroppen behövde vård och tillsyn såväl levande som död, något intervjupersonerna berättar om i det sista avsnittet.

Både männen och kvinnorna som vuxit upp på landet, vilket de flesta av mina intervjupersoner hade gjort, var vana vid fysiskt krävande kroppsarbete i och med att de från unga år hade arbetat på gården med jordbruk och djurskötsel, och männen också med att hugga i skogen och forsla bort stockarna utan hjälp av maskiner. Kriget krävde starka kroppar. Inför tjänstgöring vid fronten inom försvarsmakten skulle kroppen granskas. De 18-åriga ynglingarna kallades till ”syn”, vilket närmast motsvaras av dagens uppåtd⁸². Axel och David omnämnde som hastigast att de varit på syn. Axel var på syn på fredsdagen efter vinterkriget (Axel IF mgt 2003:45–47). David minns att han var på syn i Purmo den 20 september 1941, och redan fem dagar senare skickades han och de andra unga männen vidare för utbildning i Nykarleby. Han antar att brådskan berodde på att de äldre inkallade som hade familj och som hade deltagit i vinterkriget skulle hemförlovas⁸³ så att staten skulle slippa betala underhåll av familjerna då karlarna kom hem. Dessutom hade så många stupat under vinterkriget att statsmakten behövde nytt ersättande karlfolk. David uttrycker sig lätt lakoniskt när han berättade om utbildningen i Nykarleby: ”Där [...] harvade de oss då i tre månader och så var vi färdig kanonmat, brukar jag säga. Så blev vi skickade ner till fronten” (David IF mgt 2003/43–44). Jag får en känsla av att männen under denna tid skulle förvandlas från självständigt tänkande och kännande människor till enbart utbytbara kroppar eller ett slags maskinkroppar. Männens kroppar sorterades vid uppådet i godkända eller icke-godkända för tjänst vid fronten. Kroppen skulle uppfylla vissa kriterier för att anses duglig i tjänst för fosterlandet (jfr Ahlbäck 2006 [online]). Även kvinnorna som sökte till sjuksköterskeutbildningen blev tvungna att genomgå läkarkontroll. Dagny berättade att hon i samband med att hon sökte till

⁸² I Sverige används uttrycket mönstring eller inskrivning.

⁸³ I Sverige skulle man säga att man muckar. Se exempelvis Rehnberg 1967:108–111.

sjuksköterskeutbildningen i Åbo undersöktes av en av professorerna där och var orolig för att hon inte skulle klara kontrollen. Tilde ville bli sjuksköterska, men kunde inte antas till utbildningen på grund av att hon som barn hade haft tuberkulos (Dagny IF mgt 2004/46–47; Tilde IF mgt 2004/42–43). Också lottorna skulle hälsogranskas före kommenderingen (Lukkarinen 1981:218). Lisa som ville ut till fronten för att arbeta som provianteringslotta berättade om att lottorna blev granskade av en läkare ”precis som pojkar då de far i militären” (Lisa IF mgt 2004/40–41).

L: Så jag minns, jag iddes inte ta bort linnet, då sa han: ”Skjortan bort!”, sa läkaren (L skrattar) Och då han fick mig färdigt granskad så slog han med hela handflatan på ryggen och så sa han: ”Axelbred och stark, och ovanligt friska tänder. Ni får gå!” (S skrattar) (Lisa IF mgt 2004/40–41).

Lisa jämförde sig med beväringarna, som också granskades. Den granskande läkaren bedömde hennes kropp som tjänstduglig i och med att han klassificerade den som ”axelbred och stark”, egenskaper som ofta uppfattas som manliga, men som också kunde gälla åtminstone den österbottniska kvinnan. Enligt Ann-Catrin Östman tillskrevs styrka inte enbart österbottniska män, utan också österbottniska kvinnor beskrevs som kroppsligt starka i de tidningstexter hon studerat. Att kvinnorna var grovt byggda sågs som ett resultat av deras myckna arbete. Den österbottniska kvinnans kroppsstyrka och arbetsförmåga sågs som positiv, även om det framför allt var uthållighet som krävdes av henne (Östman 2000:120, 138, 175). Att Lisas tänder också granskades och sågs som ”ovanligt friska” leder tankarna till en besiktning av en häst, liksom även den smäll i ryggen som läkaren utdelade.

Den friska, sunda och starka kroppen var ett ideal inom de fosterländska organisationerna Lotta Svärd och skyddskåren, vilket syns bland annat genom det stora intresset för olika former av idrott och tävlingar. Intresset för skidåkning var särskilt utbrett (*Finlands skyddskårer* 1935:19). Sin egen friska och starka kropp verkar inte vara något mina intervjupersoner hade funderat på under kriget, eller åtminstone pratade de inte om den i intervjusituationen. Att kroppen ändå är mycket viktig, och att den fungerade både som redskap och hinder för det fosterländska värvet märks genom kroppens utsatthet under kriget. Det är ens egen kropp som satte gränser för vad man klarade av (jfr Ahlbäck 2006:143 [online]).

I följande avsnitt berättar intervjupersonerna om olika typer av strapatser de fick ta sig igenom under kriget.

”Till samma svält, till samma kamp”⁸⁴

Kroppen utsattes under kriget för påfrestningar av varierande slag: köld, hunger, sömnbrist, sjukdom och direkta farosituationer. Det är den utsatta kroppen som föranledde intervjupersonerna att berätta.

Matbrist och hunger

Matbristen och den därpå följande hungern var en realitet vid både krigsfronten och hemmafronten, något som ett flertal av mina intervjupersoner vittnade om. Enligt Tilde kom fortsättningskriget så hastigt att försvarsmakten inte hade hunnit skaffa proviant av bönderna eller ordna med ändamålsenliga förvaringsutrymmen för maten, vilket bland annat ledde till att potatisen frös i lagren⁸⁵ (Tilde IF mgt 2004/42–43). Också Gun drar sig till minnes den dåliga maten, och särskilt då potatisarna som bara var ”såna där små skrottar” som dessutom också ransonerades. Fastän det var annat också som det var dåligt med var det ändå de frusna bedrövliga potatisarna som hon berättade att hon kom ihåg bäst (Gun IF mgt 2003/69–70). Tilde berättade med skrott i rösten om vad som serverades i krigssjukhusets matsal: ”Det var kluddigt rågbröd blandat med cellulosa och det var kluddigt rågbröd och rågmjölssåser och frusen potatis och sånt där” (Tilde IF mgt 2004/42–43). På sjukhusen vid fronten fick de i vanliga fall hirs- eller rågmjölsgröt och soppor. Men ibland vankades ordentlig potatis:

T: Var det potatis, så om man mötte nån som kom från maten, som hade kommit från maten, det var ganska långt mellan avdelningarna [...] och när man mötte nån (T med lite skrott) som kom från maten och de sa att de har potatis i dag så sprang man så hälarerna tog i baken för att hinna få lite potatis (T skrattar) (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Potatisen var en viktig basvara, och något som värdesattes högt (jfr Gadd 1983; Arnborg 1996). I min egen närmaste omgivning talar man fortfarande om maträtter som innehåller kött och potatis som ”riktig mat”, i motsats till ris- och pastarätter och vegetarisk mat. Praktiskt taget alla som bodde på landet hade ett eget potatisland. Genom intervjupersonernas berättande om att det var brist till och med på potatis, förstår man att det verkligen var illa ställt i landet.

⁸⁴ Citat ur dikten ”Soldatgossen” i *Fänrik Ståls sägner*.

⁸⁵ Den höga vattenhalten i potatisen gör den särskilt köldkänslig och härmed svår att lagra (Gadd 1983:11).

Landets livsmedelssituation påverkade också dem som arbetade inom sjukvården. Det hörde till att sjukhuspersonalen fick äta på sjukhuset. Det var ändå ibland inte säkert att alla i personalen fick den mat de hade rätt till, vilket Brita ovan vittnade om. Enligt Karvinen-Kopteff var maten för sjukvårdspersonalen väldigt anspråkslös, även om ingen av kvinnorna i hennes material verkade ha svultit (Karvinen-Kopteff 1993:118–120). Maten spelade dock en betydande roll i kvinnornas berättande. Ibland var maten sämre, ibland bättre. Gun berättade om en makaronilåda som serverades på krigssjukhuset i Vestersundsby skola i Jakobstad, som enligt henne var den godaste makaronilåda hon någonsin ätit, ”lagad på helmjölk och ägg och allt det där som ska vara” (Gun IF mgt 2003/69–70). Något överflöd rådde ändå inte, och ofta fick både kvinnorna och männen känna sig hungriga. Tilde konstaterade med ett litet skratt att det inte var så farligt för henne och de andra som var friska för de ”kunde stoppa en brödbit i fickan och sätta i munnen när man trodde att ingen såg, för man var hungrig jämt” (Tilde IF mgt 2004/42–43). Att man blev tvungen att äta i smyg berättade också Brita ovan om när lottorna mer eller mindre måste smyga sig till sjukhusets matsal på sin lediga dag.

Hungern kunde till och med få en att stjäla, berättade Dagny: ”Jag lärde mig stjäla under kriget. Jag blev tjuv.” Hennes röst och ordval fick mig att skratta lite: det komiska låg i det osannolika att denna äldre kvinna som varit sjuksköterska och uppvuxen på landsbygden i Österbotten skulle ha gjort sig skyldig till något ohederligt. Den komiska effekten var dock avsedd. Dagny berättade om att hon vakade tillsammans med en annan sjuksköterska, en lotta och en sanitär på ett fältsjukhus som fanns i en by varifrån befolkningen hade evakuerats.

D: Vi var ju hungriga jämt. Det var ju så ont om mat. Så skickade vi ut, eller skickade och skickade, han gick där vår sjukvårdare då, mitt i natten när vi trodde att folk sov i stugorna där i byn. [...] Och då skickade vi ut honom till potatis, vi odlade potatis där ser du, vi tänkte ju vara där länge. Så skickade vi ut honom efter potatis och så kokade vi potatis där på nätterna. Men det var väldigt viktigt, allt potatisskal var vi väldigt viktiga att göra oss av med, vi kanske tog hem det, det minns jag inte säkert, så att inte nån skulle se, för vi stal ju (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Potatistjuvarna var rädda för straffpåföljderna, som enligt Dagny kunde vara rätt hårda. Hon berättade att det sades att man skulle få ”bur” som straff, men hon var osäker på i hur många dagar och om det faktiskt stämde, för som hon sa: ”Ser du, sanningen är krigets första offer.” Trots att det var ont om mat i Finland, ansåg Dagny att hon hade det bättre när hon var ute vid fronten än när

hon studerade i Åbo på vårvintern 1942. Då fick hon i två veckors tid och över påskhelgen nöja sig med ”kokta kålrötter och salt strömming som var gulnad av ålder.” Paket med mat kom hemifrån, men hennes anhöriga hade inte vågat skriva att paketen innehöll mat, utan de hade deklarerat innehållet som kläder. ”Jag kommer ihåg att jag fick tio kilo kläder en gång. Det var inte ett enda klädplagg där (S skrattar) Ser du, censuren var hård.” Jag konstaterade att hon fått lära sig både att stjäla och ljuga, och Dagny sade att kriget hade lärt henne mycket: ”Jag som kom från ett religiöst hem, jag kunde ju inte sånt då, (S skrattar) säger vi” (Dagny IF mgt 2004/46–47). Även här fick Dagny in en liten komisk slutknorr som på ett självvironiskt sätt ifrågasätter hennes hederlighet. Att man skulle ha gjort sig skyldig till stöld och bedrägeri är sällan något som berättas om från krigstiden. Bilden åtminstone jag bär med mig sedan tidigare är att lottor, sjuksköterskor och de som stred för landet var hederliga och ärliga in i det sista. Det är ganska oskyldiga ”brott” som Dagny berättar om, och hon berättar om händelserna med humor. ”Brotten” hon berättade om är ändå så obetydliga – mer att betrakta som att knycka äpplen – att bilden av den goda försvararen hålls intakt. Det blir mera som en pikant detalj än en uppgörelse med det förflutna (jfr Korhonen 2005). Något som kunde kallas folklig moral blir synligt här, vilket jag diskuterar utförligare i det avslutande kapitlet i boken.

Den svåra kölden

Det var inte bara hungern och matbristen som plågade dem som var med under kriget. Också kölden var svår, särskilt under vinterkriget. Åke berättade om att han när han blev inkallad i början av februari 1940 måste ta sig fram 20 kilometer i 25 graders köld på isarna mellan Kökar och Husö. Åke var präst och hade skött om en församling där den ordinarie kyrkoherden var inkallad. Åke berättade att han fick följa med postföraren som hade häst och släde, så att han inte behövde bära kappsäcken. Men eftersom det var så kallt gick Åke efter ekipaget för att hålla värmen (Åke IF mgt 2004/39). Brita fick också vara med om färder över isen under vinterkriget. Innan Brita blev sanitetslotta hade hon under vinterkriget uppgifter inom luftbevakningen⁸⁶. När hon skulle ta sig de dryga 15 kilometerna hem, och bussen inte gick som den brukade, var hon så illa tvungen att gå längs slädspåret över isen (Brita IF mgt 2003/71–74). Innan jag började intervju veteraner hade jag en nästan parodisk bild av vinterkriget. Det man hade hört var att det aldrig hade varit så kallt i Finland som då. Om jag

⁸⁶ Lottorna som skötte luftbevakningen hörde till kansliottasektionen. Till deras ansvarsområde hörde kontorsuppgifter, fältpost och brevcensur. Utöver detta hade de uppgifter inom befolkningsskyddet och underhållet, samt i anslutning till evakueringarna (Olsson 2005:127).

hade hört Åkes och Britas berättelser och lyssnat med mina yngre öron hade jag förmodligen skrattat lite inombords åt ytterligare flera vinterkrigshistorier med alla de typiska ingredienserna: hårda strapatser i svår kyla, snö och is. Mina mera finjusterade och empatiskt lyssnande öron hörde nu i Åkes berättelse i stället en berättelse om en man som tog sig från tryggheten på fastlandet över isarna för att han måste ge sig iväg ut i kriget. Då visste man inte vad som väntade. Hela berättelsen är svår att ta in som efterkrigstida människa: att åka släde över isen, eller att frysa så att man hellre går 20 kilometer bredvid hästen än åker i släden, och dessutom veta att resans mål kriget troligen är etter värre.

Brita hade tjänstgjort som luftbevakningslotta under vinterkriget, och hon berättade att vakturerna i tornet oftast var två timmar långa, och man vaktade i par. Om det var riktigt kallt delade man upp turen och tog en timme var för att inte behöva vara ute så länge i taget, berättade Brita. Fastän det var kallt behövde man inte frysa eftersom man hade rätt utrustning.

B: Men vi hade ju annars bra kläder, för jag vet inte varifrån de här stadsfruarna hade skaffat såna där tjocka vargskinnspälsar, långa vargskinnspälsar hade vi, så sällan frös vi. Och så visste man ju att klä på sig hemifrån också. [...] Det var ju den tiden ännu så var det ju inte vanligt med långbyxor, att kvinnfolk skulle ha långbyxor. Jag ägde inga långbyxor jag första vaktturen jag skulle fara till. Men min bror hade ett par långbyxor som var tämligen nya, så jag tog hans byxor (B och S skrattar) Han var ju ute i kriget han då (S: ja, ja, ja) Så då fick jag hans byxor, och de var riktigt passliga åt mig (Brita IF mgt 2003/71–74).

Fötter och händer brukar vara de kroppsdelar som är mest utsatta för köld, och Brita tyckte också det var värst med fötterna. Händerna kunde man dra in i ärmarna på vargskinnspälsarna, berättade hon, men på fötterna hade hon så kallade monoskor⁸⁷ med ett slags sockor som drogs utanpå skorna. Det fanns också några filtstövlar som man kunde ta till, men de var gjorda för män och alldeles för stora, så fastän hon hade fått använda dem och kunde ha fyllt ut med många lager sockor, hade Brita inte något minne av att hon någonsin skulle ha gjort det. Brita hade monoskor på fötterna. Då var det också viktigt att ha strumpor som var stickade så att skaften var rikligt dekorerade och skulle vikas ner så att de syntes ordentligt, som ett tecken på stickerskans skicklighet (Brita IF mgt 2003/71–74). Kvinnorna fick ta över männens uppgifter på många områden när dessa var ute vid fronten. Kriget gjorde det möjligt för kvinnorna att klä sig på annat sätt och utföra annat arbete än tidigare. Kläderna Brita talade om, vargskinnspälsar och långbyxor, ses traditionellt som manskläder. När kriget bröt ut ägde hon inga egna byxor, utan fick ta sin brors,

⁸⁷ I Sverige motsvaras monoskor närmast av skidpjäxor.

som visade sig passa. Männens kläder var mera praktiska och anpassade efter omständigheterna. Vargskinnspälsen och långbyxorna gjorde att Brita inte frös på sin post. Samtidigt verkar det vara viktigt att hålla kvar vissa kvinnliga markörer, vilket i det här fallet utgjordes av monoskorna och sockorna med de vackert prydda skaften. Måhända var steget då ännu för stort för att helt ställa sig i människans skor – både bokstavligt och bildligt, även om de hade varit mera ändamålsenliga.

Även männen berättade om att de led av kylan. Viktor berättade om en gång då han och hans kamrater hade blivit inringade och hur han då förfrös sina fötter:

V: Det var varmt, eller töväder på dagarna och så på nätterna så blev det 15, 20 graders köld. Och därifrån kom vi inte och vi hade ingen mat, vi åt snö (V skrattar) snö de här dygnen och då förfrös jag mina fötter. Och jag var inte ensam, vi var flera andra. Det finns tre av oss kvar ännu som har samma fotbesvär (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Enligt läkarna skulle besvären tillta med åren, och Viktor berättade att han varje natt låg vaken länge på grund av sina fotsulor. Han hade provat många olika slags behandlingar, men inga hjälpte eftersom nerverna var förstörda. I det Viktor berättade ovan bjuder kriget männen snö att äta och pressar deras kroppar över gränsen för vad den mänskliga kroppen tål. Viktor berättade också om att han trodde han skulle frysa ihjäl då han var på väg tillbaka till fronten efter en sjukpermission och var på en uppsamlingsplats utanför Jyväskylä. Det var trettio grader kallt ute, och fyra hundra soldater skulle övernatta i ett gammalt samlingshus. De eldade så mycket det gick för att hålla värmen uppe, och så började det brinna i taket på natten. Alla försökte ta sig ut på en gång, berättade Viktor, och man försökte få med sig så mycket som möjligt av sin packning. Viktor beskrev hur de drevs ut att marschera fyra, fem kilometer till en stängd och iskall skola, där de visserligen fick eld i kakelugnarna men inte hann få upp någon kännbar värme förrän det var dags att ge sig av igen (Viktor IF mgt 2003/39–42). Kölden var en reell fiende i krig, och även i fred. Det framgår av den rikliga förekomsten av vädertydor om kommande vintrar (se exempelvis *Finlands svenska folkdiktning* 1955).

Ovälskomna småkryp

Hunger och köld gjorde livet hårt under kriget, men man råkade också ut för annat. Ohyra var sällan livshotande ens vid fronten under tiden för vinter- och fortsättningskriget, trots att dessa smådjur kunde vara smittobärare av olika sjukdomar (Huldén 2006), men skadeinsekterna var inte desto mindre en svår plåga för såväl friska soldater, som sjukvårdspersonal och patienter. David berättade om när han i tre månader var i Nykarleby på utbildning innan han skickades till fronten. Rekryterna var inrymda i Evangeliska folkhögskolan, och där bodde ett kompani bestående av 180 man per våning. Trängseln var enorm, och tvättmöjligheterna var i det närmaste obefintliga. Till en början badade de i den allmänna bastun i Nykarleby, men där blev de snart portförbjudna på grund av lössen. När de sedan för ner till krigsfronten var de fulla med löss. Där fick de småningom bukt med lössen eftersom det fanns en lusbastu⁸⁸ i Podporoze. Dit kallades soldaterna plutonvis med jämna mellanrum, badade och fick nya, rena underkläder. David hade en ylletröja med sig hemifrån, och när han sårades skickade man hem tröjan och några andra av hans egna klädesplagg. ”Men den där stickaskjortan⁸⁹ var så full av löss så mamma brukade säga att det var nästan så den kröp av sig själv (D och S skrattar)” (David IF mgt 2003/43–44). I mina öron lät detta som en målande beskrivning och en överdrift, men klädluspopulationer kan bli oerhört stora. Man har hittat över tio tusen djur på en och samma skjorta (Huldén 2006:38–39), så med detta i åtanke är det lättare att förstå att Davids mors uttryck kan tolkas mer bokstavligt än man tror vid första anblicken.

Lisa berättade om vägglöss som formligen ”droppade från taket” i en barack som hon bodde i vid fronten (Lisa IF mgt 2004/40–41), och i yökkälä⁹⁰, berättade Tilde att det fanns ”mycket loppor och vägglöss och alla möjliga, råttor” (Tilde IF mgt 2003/42–43). Lena Huldén förklarar att vägglössen bodde i sprickor, bakom paneler och tapeter och i möbler, och nattetid kom ut från sina gömställen för att suga blod från människorna. Lopporna betedde sig ungefär som vägglössen, men de fanns i stället i mängder i sängar och under madrasser (Huldén 2006:26). Lössen som patienterna hade när de kom till sjukhuset där Brita arbetade följde med till skolan där lottorna bodde, och fann sig tyvärr alltför väl till rätta i deras sängar.

⁸⁸ Man hade utvecklat en speciell flyttbar desinfektionsbastu, där tjugo män kunde bada per timme samtidigt som deras kläder avlusades (Huldén 2006:61).

⁸⁹ Ylletröjan.

⁹⁰ Rummet där de som vakat på natten fick sova på dagen kallades för yökkälä. Nattsköterskan kallades för yökkö. Ordet kommer från finskans yö som betyder natt.

B: Så du vet då man hade vakat i två veckor då, och kom då de var främmande med en, för då sov vi ju på nåt annat ställe då vi vakade, så då var de ju hungriga de vägglössen som var i min säng. Så det fick man räkna med att de första nätterna sov man inte nåt i den egna sängen för då var de nog så hungriga så då behövde man inte sova alls. Men det var ju så där likadant då vi började vaka också, för då man kom i en främmande säng så var det ju lika. Men sen de blev vana med en och fick äta sig mätta så då gick det ju (S och B skrattar) (Brita IF mgt 2003/71–74).

Enligt Brita råkade alla ut för löss. Lössen föredrog ändå vissa personer framför andra, och en del reagerade inte på betten. Enligt Brita fanns det löss i varenda säng på varje avdelning (Brita IF mgt 2003/71–74). Klädlössen fanns enligt Huldén förutom i klädernas sömmar och veck gärna också i sängkläder, täcken och madrasser. De vuxna djuren byter värd ofta och sprider sig lätt, särskilt i trånga förhållanden där hygien var bristfällig, vilket den ju var vid fronten (Huldén 2006:39). Enligt Brita kom lössen med patienterna, och när dessa åkte iväg försökte personalen avlusa sängarna. Hon berättade om hur hon och de andra lottorna försökte dra med en bordskniv längs med bräderna i sängarna. Det bästa sättet var enligt henne ändå att föra sängarna till sköljrummet, lyfta upp ena änden och släppa ner sängen i golvet. När sängen slog i golvet kunde det bli alldeles tjockt på golvet av löss som skakats ur sängen. Varifrån lössen kom visste ingen, bara att alla som kom från fronten hade dem (Brita IF mgt 2003/71–74). De som hade blivit gipsade innan de kom till sjukhuset hann inte alltid få nytt gips innan de kom till avdelningen. Under gipset trivdes lössen, och patienterna led fruktansvärt av klådan de förorsakade. Margit berättade om patienter som hade lårbensfrakturer, och var gipsade från bröstet ända ner till foten. De hade legat i flera dygn på sjuktåget, och blivit omskötta av sjuktågets personal och fått mat och vatten. Hygien var inte så bra på tågen⁹¹, så patienterna var ordentligt smutsiga när de kom fram till krigssjukhuset i Jakobstad, långt från fronten. Margit berättade att ”när man klippte upp de där gipsen så var det ju fullt med vägglöss och var och blod och luktade illa” (Margit IF mgt 2003/55–57).

⁹¹ I järnvägsvagnarna bytte, enligt Huldén, ohyran värdar eftersom vagnarna hela tiden fick nya passagerare, som fört med sig egna parasiter. Enligt henne lämnade knappast någon soldat en järnvägsvagn utan ohyra (Huldén 2006:11).

På gränsen till utmattning

Matbrist, ohyra, kyla och smuts var ovälkomna, men ständigt påträngande gäster. Den allestädes närvarande tröttheten och utmattningen gjorde sig också påmind. När striderna var som hårdast ökade sjukvårdspersonalens arbete mångfalt. Man måste arbeta mer eller mindre utan uppehåll med bara ett ögonblicks vila, vilket flera av kvinnorna i Karvinen-Kopteffs material beskrev som en av de allra starkaste upplevelserna från kriget (Karvinen-Kopteff 1993:118). Anna berättade om arbetet på ett provisoriskt fältsjukhus under vinterkriget. Hon berättade att hon och hennes kamrater en gång arbetade i 36–38 timmar i sträck. Den vanliga arbetstakten var annars arbete i ett dygn och vila åtta timmar. Jag tyckte detta var så anmärkningsvärt att jag trodde jag hörde fel, men Anna bekräftade: ”Ett dygn, dag och natt. Dag och natt. Och så fick vi sova åtta timmar och så upp igen” (Anna IF mgt 2003/58–59). Ingegerd berättade också om långa arbetspass på ett fältsjukhus där det var enorm brist på personal. Hon kom dit som avlösare och fick höra att en av läkarna hade opererat i 63 timmar i ett kör. En av sjuksköterskorna berättade för Ingegerd att läkaren inte vilade mellan operationerna utan bara satte sig ned på en stol under den tid det tog för sjuksköterskorna att byta patient på operationsbordet. Sjuksköterskan hade berättat att de ”hållde svart kaffe i honom, så opererade han igen” (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Här blir den maskinaktiga kroppen synlig genom de långa arbetspassen, som för den ene läkarens del innebar nästan tre dygn i streck, vilket han klarade av med hjälp av kaffe som drivmedel.

Mer eller mindre all den påfrestning som intervjupersonerna berättat om framträdde i Dagnys⁹² återgivning av flykten från Aunus i samband med storanfallet vid midsommartiden 1944. Dagnys flyktberättelse är uppbyggd kring ett flertal episoder som tidsmässigt sträcker sig över ett okänt antal dagar, men där åtminstone midsommardagen, som på den tiden alltid inföll 25 juni, och 27 juni omnämns. Berättelsen inleds med att Dagny sa: ”Vi flydde ju då ifrån Aunus i sista sekunden nästan”, men episoden som inleder berättelsen försiggick i ett gammalt ryskt sjukhus i Aunus. Där väntade de, troligen på uppbrottsorder. Det kom hela tiden nya patienter, ”det bara föstes mer och mer”, och ”de satt på bänkar, de låg på golvet och de låg överallt. Under sängar kröp en del för de var rädda för bombningar.” En bomb slog ner alldeles intill sjukhuset så att delar av en vägg rasade, men ingen skadades: ”Men pojkarna som låg där, de kom ju därifrån och de hasade sig, de kunde ju inte gå alla heller, och lade sig under andra pojkars sängar i andra rum.” Dagny berättade

⁹² I detta avsnitt skriver ut hänvisning till Dagny endast i blockcitatet.

att hon höll på att ge blod när bomben föll, och hon frågade sig vad man gör då, och svarade sig själv med ett litet skratt att man helt enkelt fortsätter att ge blod. I början av berättelsen sade Dagny att det var natt, men ändrade sig genast till att det var dag. Berättelsen slutade ändå med att hon konkluderade det hela med: ”Och det var en fasansfull natt.” Oberoende av om sjukhuset bombades på dagen eller på natten, hade Dagny tidsmässigt förlagt den skrämmande händelsen till natten i sin berättelse.

Tiden på sjukhuset i Aunus som konkretiserades av bombanfallet utgjorde en grund som Dagny tog avstamp i när hon berättade om de händelser som följde. På midsommardagen gavs uppbrotsorder. Sjukhuset var fullt till bristningsgränsen av sårade, gården var full av bårar, och det kom hela tiden flera patienter. Så fort alla blivit omsedda evakuerades de som klarade det vidare bakåt. Ordern som kom lydte att sjukhuset skulle vara tömt och städat inom två timmar. Dagny drog slutsatsen att de som bestämde ville visa fienden att det varit ordentligt folk som befunnit sig där. Dagny berättade att hon undgick allt detta eftersom hon och en annan sjuksköterska fick order om att åka med en last svårt sårade mot Finland. Enligt henne var det den hemskaste natten i hennes liv, för när de kom fram till målet, flygarnas stora korsu, var det fullt med bårar utanför den med patienter som väntade på vård.

D: En kall korsu. Inte vatten, ingenting. [...] Eld i kaminen, vatten från sjön. Sjöar fanns ju överallt där. Vatten från sjön och så började vi då bära in och den första patienten han gav ju upp andan innan vi hann få honom på golvet. Vi opererade, vi höll på på golvet hela tiden. Det fanns ju nån brits fanns där, men det var ingen, ja. Det var en fasansfull natt (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Denna natt beskrevs också med ordet fasansfull. Småningom fick de förstärkning från det evakuerade fältsjukhuset då detta var färdigstädat. De bildade sex eller sju operationslag, och alla hade händerna fulla. Det allra mest fasansfulla, enligt Dagny, och något som hon ännu kom tydligt ihåg, var en yngling som hade blivit skjuten i luftstrupen.

D: Och den där stackars pojken. Man sätter ju in en kanyl här då i luftstrupen så att han skulle kunna andas, innan vi fick in den så gav han upp andan. Vet du, och han svällde, han blev fetare och fetare och blåare och blåare, och fy så, och vi kände ju oss så hjälplösa när vi inte hann rädda honom. Hade vi hunnit få in kanylen så, det var inte fråga om nån sterilitet där då förstår du i såna fall. Oj vad mycket, oj vad många pojkar som gav upp andan där den natten (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Direkt efter denna berättelse skildrade Dagny hur hungriga hon och hennes arbetskamrater hade varit där, och att det enda de fick att äta var det hårda brödet de hade i fickan och kunde knapra på när tillfälle gavs. På morgonen fick de skorpor och te på hallonblad. Då hade ett annat fältsjukhus på flykt kommit dit och tagit över. Överläkaren sade att de fick gå och lägga sig om de ville. Dagny berättade att de hittade rena lakan som de virade in sig i, blodiga som de var efter arbetet, och hittade en tom stuga där de lade sig tätt intill varandra:

D: Vi frös, invärtesfrossan, hunger, frös och lade oss där tätt, tätt, tätt. [...] Och så efter en timme så kom det order ”uppbrott”. Då var ryssarna i Aunus stad (...) Så, men det tog tid ändå innan avfärden organiserades på nåt sätt. Vi satt där på några kringkastade madrasser och tittade på ingenting (Dagny IF mgt 2004/46–47).

När de sedan småningom for i väg kom överläkaren och frågade om någon frivilligt kunde åta sig att åka med en last svårt sårade på ett lastbilsflak. Enligt Dagny var läget sådant då att ingen kommenderades utan det var frivillighet som rådde. Hon anmälde sig genast, men hon betonade att det var ”av ren självskhet, inte av mod och taperhet utan ren självskhet”. Hon var säker på att de flesta skulle bli tvungna att gå till fots, och då tyckte hon att det var bättre att få åka med en lastbil. Det gick precis som hon trodde. ”Då var det lång färds dag mot natt, natt mot dag”⁹³, som Dagny uttryckte det. Efter en lång färd kom de mitt i natten fram till ett annat fältsjukhus som låg närmare Finland. Där erbjöd personalen dem mat och sovplats.

D: När vi kommer dit klockan tre på natten så frågar de om vi vill ha mat, och du förstår, (D slår ihop händerna) så fick vi uppvärmd pliggröt, som man sa, det var hirs eller majs eller vad sjutton det var de kokade mycket utav den tiden. Oj, vet du, vilken gudomlig festmåltid det var. Och så erbjöd de oss en vrå att lägga oss och sova i ett sköterskerum (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Läkarna som var med på flaket fick lägga sig på golvet i operationssalen, där de sov medan andra läkare opererade i rummet. Efter att de kommit så långt i sin flykt hade de inte längre bråttom, berättade Dagny, utan de ”tog det lugnt och for genom härliga karelska nejder, rysskarelska nejder” under nästa dag. De var på väg till det dåvarande finska Pitkäranta på Ladogas nordöstra kust, och när de anlände dit på natten fanns även de andra från fältsjukhuset där. Alla var

⁹³ Man kan se detta som en ordlek med titeln på den amerikanske dramatikern och nobelpristagaren Eugen O’Neills berömda pjäs *Lång dags färd mot natt* (1956).

hungriga, och de bestämde att det skulle lagas mat på något sätt. Männen skickades ut att leta efter mat, och Dagny antog att de stal den någonstans, men snart fick de i alla fall äta strömmingslåda, som både smakade gott och stillade den värsta hungern. Den 27 juni åkte de vidare, även om ingen på lastbilsflaket visste vart. Nu hade de inte några patienter längre att ta hand om, utan det var bara sjukhuspersonalen som var kvar. Dagny som var uppvuxen på en bondgård hade varit förutseende nog att ta med sig en mjölkhink från Aunus, eftersom hon visste att karelarnas kor också skulle evakueras, och hon räknade med att hitta kor att mjölka längs vägen. Männen som hade hand om evakueringen av korna fick hjälp med sina skavsår av personalen från fältsjukhuset, och korna föstes in i hagar vid vägen. När Dagny ville ha mjölk knackade hon i taket på förarhytten, och sade att hon skulle ut och mjölka. ”Kon tackade och (D skrattar) folket tackade. Så gick den där mjölkhinken, osilad mjölk gick runt där på lastbilsflaket.” Småningom kom de fram till Suistamo etappsjukhus i Finland och där var flykten slutligen över.

Berättandet om påfrestningar och utmattning är omfattande även om intervjupersonerna var vana vid hårt arbete hemifrån och vana vid att inte spara sig i onödan. Deras berättande i det här avsnittet har kretsat kring kroppsliga påfrestningar som hunger, kyla, ohyra och utmattning. Samtidigt innehåller detta berättande även en stor dos styrka, överlevnadsvilja och påhittighet. För att klara sig i olika typer av extrema situationer krävdes ovanliga eller för intervjupersonerna extraordinära åtgärder som exempelvis att ljuga och stjäla för att få mat eller äta snö när inget annat fanns att tillgå. Kylan tvingade lottan Brita att bära manskläder och att färdas över isarna för att nå sitt hem mellan vakturerna. Sömnbristen och utmattningen gjorde sig gällande i flera sammanhang, men även då gällde det att ha sinnesnärvaro nog att som Dagny ta med sig en mjölkhink så att hon skulle kunna mjölka de kor hon antog att de skulle stöta på längs vägen. I det här avsnittet har intervjupersonerna berättat om de kroppsliga påfrestningar de var utsatta för under kriget. I det följande övergår de till att berätta om att befinna sig i ständigt livsfara.

”Där kulor vina tätast”⁹⁴

Att vara kroppsligen närvarande i krig innebär bland annat att ständigt vara utsatt för direkt fara genom beskjutning och bomber. Joel (IF mgt 2004/44) utgick från dikten ”Soldatgossen” när han berättade om hur det var att utsättas för beskjutning. ”Soldatgossen” är den första dikten i andra samlingen av *Fänrik Ståls sägner*, och den dikt som Joel tyckte bäst om när han själv gick i skolan. Jag frågade varför han tyckte särskilt bra om just den dikten, och enligt Joel var det för att den lille soldatgossen var ”modig att lova sig att gå i fädrens spår. ’Där kulor vina tätast då’, så det var ju lite märkligt det där den tiden”, tyckte han. Joel refererade till den sista strofen i dikten:

Och lever jag tills jag blir stor och fyller femton år,
Till samma svält, till samma kamp, till samma död jag går.
Där kulor vina tätast då,
Där skall man finna mig också,
Där vill ock jag försöka på
I mina fäders spår.

Efter konstaterandet att det var ”lite märkligt”, där han troligen avsåg att det var märkvärdigt, gick Joel tillfälligt över till sina egna upplevelser från kriget. Han hänvisade till de vinande kulorna, och sade att han varit med om ”när det har visslat om öronen riktigt ordentligt”. Jag frågade om han kände igen sig i soldatgossen, men det tyckte inte Joel att han gjorde. Han hade tyckt att soldatgossen verkade vara trevlig och modig, men han hade inte tänkt sig ett verkligt krig vare sig då han gick i skolan eller senare. ”Nog förstod man ju bättre, då man var i kriget förstod man ju bättre. Att inte var det så roligt när det visslade, men jag har nog varit i svåra visplingar.” Skoltidens bild av den tappra och modiga lilla pojken i dikten ”Soldatgossen” som likt sin far och farfar skulle ställa sig ”där kulorna vina tätast” förändrades alltså när Joel själv fick uppleva kulor som visslade. Jag frågade om han ville berätta om hur det var när han hade varit i de ”svåra visplingarna”, och Joel svarade först att det inte är ”nåt vidare”, vilket i det här sammanhanget kanske ska ses som att han inte riktigt ville berätta om det, och tillade: ”Det kom ordentligt” (Joel IF mgt 2004/44). Joels sätt att uttrycka sig om situationer då det var verkligt hemskt är genom att använda underdrifter. Det var inget vidare att vara med när det var allvar, tyckte Joel.

⁹⁴ Citatet kommer från dikten ”Soldatgossen” i *Fänrik Ståls sägner*.

Joel och Viktor berättade båda om explosiva kulor som ryssarna använde, trots att de var förbjudna. De hade ett visslande ljud som följdes av en smäll när kulan träffade något. Det räckte med att kulan träffade ett blad eller en liten gren för att den skulle krevera. Om den här typen av kula, en så kallad dumdumkula⁹⁵, träffade exempelvis en arm revs vävnaden sönder och armen slets av, berättade Viktor. De här kulorna satte skräck i soldaterna, berättade han, både i och med deras fruktansvärda skadeverkan och på grund av ljudet när de kreverade. Både Joel och Viktor berättade om att det lät som om man haft ryssarna både framför och bakom sig i och med att det smällde både när de avfyrades och när de kreverade (Joel IF mgt 2004/44, Viktor IF mgt 2003/39–42).

Det var inte alltid så lätt att verkligen förstå allvaret i det som Joel berättade om. Joel var skämtsam och hade för vana att uttrycka sig med lakoniska understatements i olika sammanhang. Joel berättade om en karl från Sydösterbotten, som han tyckte var trevlig och rolig och som han brukade prata och skämta med när tillfälle gavs.

J: ”Det är spännande det här”, sa vi då vi träffades. ”Det är ganska intressant det här”, sa vi också där. Men då vi var sista sommaren på näset så träffade jag honom. ”Nå vad säger du nu, Jakobsson?”, sa han. ”Jag säger att det börjar räcka till nu.” (J skrattar lite) Det var ju så, det var ju inte nån slags ordning, utan de höll ju på att förgås allihopa (Joel IF mgt 2004/44).

När Joel svarade att ”det börjar räcka till” i stället för sitt vanliga att det var spännande eller intressant, förstår man att det är något riktigt allvarligt på gång, vilket sedan betonades ytterligare i följande mening där Joel konstaterade att det inte var ”nån slags ordning” och att alla höll på att förgås. Det Joel avsåg kommer fram lite senare i intervjun. Han berättade då om att han hade blivit kommenderad till maskingevärskompaniet i Tali-Ihantala i juni 1944 i det som blev det största slaget hittills i Norden. Joel berättade:

J: Det var avfyr hela tiden på fiendesidan och de våra sköt ju hela tiden också. Det var ett väldigt liv. Och vi hade så otroligt mycket stupade där. Så det var, det var då jag sa att nu börjar det räcka. Jå, det var nog vilt. Vi var största kompaniet som kom tillbaka. Vi var 18 man. Vi var 200 ungefär då vi for ut. Och så var det med de där gevärskompanierna alltid. De var nästan 200 allihopa, och flera kom det så där 8, 10 man tillbaka. Det var nog stora förluster. Men inte vet jag varför

⁹⁵ Dumdumkula är en gevärskprojektil med sprängverkan, som framkallar stora och svåråtkäta sår. Ammunitionstypen förbjöds i krigföring redan 1899 under Haagkonferensen. Kulan har fått sitt namn efter den indiska staden Dum Dum nära Calcutta, där denna typ av kulor ursprungligen tillverkades (*Nationalencyklopedin*, uppslagsordet dumdumkula [online]).

jag skulle sparas. Inte vet jag det inte (Joels hustru: Åt mig). Inte sprang jag undan och gömde mig nå inte. Men det blev så. Det tog inte alla (Joel IF mgt 2004/44).

I Joels kompani på 200 man klarade sig alltså bara 18 man helskinnade, medan de övriga 172 sårades eller stupade. Under ständig beskjutning med gevär och i konstant artillerield låg Joel vid sitt maskingevär och bidrog med sin del. Han förklarade för mig hur det var i Tali genom att säga att det smällde hela tiden som om man skulle fylla en cementblandare med olika stora stenar och köra runt. Förlusterna var enorma och Joel frågade sig själv varför just han överlevde. Den posttraumatiska stressen kan ta sig uttryck i skuld känslor för att man överlevt eller klarat sig medan ens kamrater inte gjorde det och det kan vara en tung börda att bära. Det kan vara svårt för dem som klarade sig med livet i behåll att lära sig leva med tanken att så många dog och man själv överlevde (Lundin 1995:23–24; Peltonen 2003:253; Dyregrov 1995:25). Att just Joel var en av dem som klarade sig med både liv och hälsa i behåll frammanade förklaringen att han inte hörde till dem som flydde undan striderna, utan detta var en lycklig tillfällighet. Joel hade troligen fått förklara detta åtskilliga gånger, eftersom insinuationer om flykt undan striden säkert förekommit. Jargongen mellan de överlevande vapenbröderna verkade stundtals ha varit ganska rå, vilket framkom i intervjun med Axel. Han hade en gång fått frågan: ”Var har du varit i kriget som inte har stupat?” (Axel IF mgt 2003/45–47). Att ha överlevt kriget och till råga på allt utan bestående fysiska skador kan till och med ses som en indirekt anklagelse för feighet.

Bombningar utgjorde en fara också för dem som fanns bakom fronten, och bomberna gjorde inte någon skillnad på om offren var män, kvinnor eller barn. De som hade sjukvårdsuppgifter kunde inte söka skydd utan var ofta tvungna att fortsätta med det de höll på med trots bombardemang. Ovan berättade Dagny om bomben som slog ner i sjukhuset så att ena väggen rasade. Medan soldaterna sökte sig undan, fortsatte hon att ge blod. Tilde berättade om en natt när det var bombanfall och hon vakade på avdelningen. Överläkaren gick rond och förundrade sig över att hon inte gått till skyddsrummet.

T: ”Nej, hur skulle jag gå det, inte vet jag var det är heller.” (T skrattar lite) Det hade jag inte tagit reda på. Så jag sa att ”hur skulle jag gå i skyddsrummet när alla ligger de ju och sover.” ”Men är pojkarna lugna?” Så sa jag: ”Ja, de vaknar av smällarna ibland, och så svänger de sig om och svär och lägger sig på andra sidan och sover.” Så sa han: ”Har ingen velat gå ut heller?” ”Nej, inte, de bara svär om de inte har slutat ännu.” Så sa han: ”Men dela mantlarna på sängarna, att de slipper ut ifall det kommer brandbomber. Så att ni slipper ut då” (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Tilde gjorde som hon blev tillsagd, och stod ståndaktigt kvar på sin post. Bombningarna höll på hela natten och avtog först vid femtiden på morgonen. Karvinen-Kopteff skriver att patienterna förundrade sig över att sjukvårdspersonalen inte verkade vara rädd, utan fortsatte sköta sina uppgifter trots att luftalarmet gått. I hennes material hade kvinnorna skrivit att de sagt till patienterna att de inte var rädda. Männen var också skyddslösa där de låg i sina sängar oförmögna att ta sig därifrån utan hjälp. En del av kvinnorna tillstod dock i efterhand att de hade varit rädda, medan andra menade att de inte känt rädsla i dessa situationer (Karvinen-Kopteff 1993:117).

Också när man rörde sig utomhus, som Anna gjorde när hon var ute och åkte skidor då hon någon gång var ledig, måste man akta sig noga för flygplanen.

A: Men nog var det att akta sig för de där flygplanen när de kom. Det var många gånger så fick vi slänga oss ner i snön bara.

S: Aj ja. Men var du inte rädd?

A: Vad hjälpte det att vara rädd?

S: Nä, nå (S skrattar) Nog har du rätt i det.

A: Nå kanske man var rädd. Det kan nog hända att jag var rädd. Men men inte, vad hjälpte det (Anna IF mgt 2003:58–59)?

Jag frågade Anna om hon *måste* vara där, och hon svarade bara att ”man måste ju vara där, där man var ställd, förstår du.” När man en gång hade lovat att åka ut i krig som lotta, så var det bara att ta itu med det när inkallelsen kom och göra de uppgifter man ålades (Anna IF mgt 2003:58–59). Kvinnorna i Karvinen-Kopteffs material uttryckte sällan oro över att själva såras eller dödas. Det var landets öde som kvinnorna snarare oroades över (Karvinen-Kopteff 1993:118). Anna tillstod att hon kanske hade känt sig rädd, men tillade samtidigt att det inte hjälpte att vara rädd. Liksom Anders ovan, som klargjorde att alla var rädda vid fronten, visar Anna att man skulle hålla rädslan i styr och tänka på den plikt man hade att uppfylla.

Syn och hörsel

Det är svårt att föreställa sig hur det var att leva med faran ständigt hängande över sig. Ibland kunde faran vara mera direkt, som exempelvis mitt under en strid, ibland mera diffust lurande i mörkret under ställningskriget. David berättade om hur kusligt det var att vara vaktpost på hösten då det var mörkt ute. Eftersom man inte såg något skärptes hörseln och ”man vaktade nog med öronen mera än med ögonen”, som David uttryckte det (David IF mgt 2003/43–

44). Faran att bli tagen till fånga av ryssarna var konstant närvarande under vaktturena, men också om man befann sig som säkring ute på ingenmansland mellan stridslinjerna. Viktor berättade att man kände sig rätt utlämnad då man kommenderades ut på ingenmansland för att göra något i skjutfältet eller vid skyttegravan. Han berättade att deras plutonchef, som var mycket omtyckt, då bara viftade fram dem som skulle säkra att dessa skulle bege sig längre ut på ingenmansland. Man visste aldrig vad som fanns framför en, berättade Viktor. Värst var det ändå om man blev tvungen att säkra ensam, ”då var det lite så där att man kände lite bävan inom sig och var på helspänn, svettades och allt sånt där du vet som kommer då. Men, i regel gick det ju bra. En del blev tillfångatagna, flera utav kamraterna blev tillfångatagna” (Viktor IF mgt 2003/39–42). Vad som hände med de tillfångatagna soldaterna berättade inte Viktor, bara att han skrivit flera fångenskapsberättelser. Faran att bli tillfångatagen gjorde sig påmind också för Åke, som var fältpräst och hade som uppgift att besöka stödjepunkterna ute vid linjerna. Eftersom han var präst var han obehärdad, och fick därför inte röra sig ensam. Han berättade att han hela tiden hade en soldat med maskingevär som ledsagade honom och som skulle försvara honom vid behov (Åke IF mgt 2004/39).

Ingegerd berättade om när hon var i Nyslott när staden bombades två veckor före fredsslutet efter vinterkriget. Hon bodde hos en god vän, en lotta, som själv hade mist sitt hem och i sin tur bodde med sina tre barn i sin systers och svågerns hus i Nyslott. Detta hus blev så förstört under bombningarna att man inte kunde bo där efteråt. Under anfallet hjälpte Ingegerd till med att föra barnen i säkerhet ner i källaren.

I: Det kom en bomb, så nära som vårt uthus här fem meter ifrån, i det där vedlidret⁹⁶ och det rasade ihop som det skulle ha varit tändstickor. Och fönster kom in och alla lampor och allting. Men då hade vi just precis, men när bomben kom var ännu den där Koponen och jag i köket, och då lär jag ha ropat att ”Stäng dörren, bomben kommer in!” Den kom, vi hann. Och sen dog det en mamma. Det var en liten avdelning av BB hade varit [oklart] i huset bredvid, där dog en mamma och två bebir. Det dog åtta. Först for folk fram och titta när det kom första bombardemanget (Ingegerd IF mgt 2003:60–64).

I Ingegerds berättelse är det hon själv som agerade som man skulle i en hotande situation av detta slag: hon förde barnen i skydd ner i husets källare och beordrade att dörren skulle stängas eftersom bomben såg ut att vara på väg in i huset. Att hon verkade ha handlat mer eller mindre instinktivt i det sistnämnda fallet betonades av att hon sade att hon lär ha ropat att dörren skulle stängas.

⁹⁶ Vedskjul.

Bomben föll, ödelade huset de befann sig i och dödade tre personer i huset bredvid, som fungerade som BB. Ingegerd tillade att folk gick fram till fönstren för att titta när anfallet inleddes i stället för att söka skydd. Ingegerd blev sålunda något av en hjälte i denna korta episod: hon räddade både barn och vuxna som befann sig inne i huset. Kontrasten mellan hennes instinktiva handlande som gjorde att de alla överlevde trots att huset förstördes, och okunskapen hos dem som dödades i bombanfallet blir stor i och med att Ingegerd framhävde att folk gick fram till fönstren när de första bomberna föll. Ingegerd hade även tidigare i intervjun berättat om en ung översköterska som skadades svårt vid ett bombardemang och hennes handlande på ett sjukhus där Ingegerd arbetade:

I: Hon gick ut och tittade, förstår du, när det började [oklart]. Fastän granaterna sköt. Så ropade ”Gå inte, Vivan, för Guds skull, gå inte!” ”Jag går bara och tittar”, sa hon, kommer till farstun där dörrarna var öppna. Bomben kom just utanför. Hon blev alldeles sönderhackad. Men hon överlevde sen i Sverige, och kom tillbaka, men då hade hon fingrarna amputerade och haltade svårt (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Även här hade Ingegerd ropat varningar till en som inte verkade veta hur hon skulle bete sig i en farosituation och av nyfikenhet ville se efter vad som hände. Nyfikenheten straffade sig, och översköterskan fick svåra men för resten av livet.

För att klara sig i krigets farosituationer måste man ha utvecklat något man kan kalla för frontkompetens – hur man ska bete sig vid fronten för att överleva på ett sätt som ansågs hedersamt, det vill säga överleva utan att fly undan farofyllda situationer men samtidigt inte utsätta sig för onödiga faror. I denna ingick bland annat att inte försätta sig så nära farosituationen att man kunde se den, titta på den. Henrik, som var stationerad i artilleriets träng, berättade att han var på besök i skyttegravarna ett par gånger. Då han var där ville han skjuta och ”ge igen för all den där dårskapen de ställde till bakom” den omedelbara frontlinjen, men hindrades att göra detta eftersom han hade förorsakat mera oreda än åstadkommit nytta. Han lade märke till att man i skyttegraven inte skulle sticka upp huvudet över kanten för ”det var ju bara de där fanerperiskopen, för stack man upp huvudet så kom det håll i hjälmen. För de hade ju de där prickskyttarna så de ville ju inte att vi skulle skjuta heller” (Henrik IF mgt 2003/53–54). För att kunna se ut från skyttegraven måste man använda periskop, annars träffades man omedelbart av en prickskytt.

Anders förklarade att om man inte tog skydd i sin grop när man hörde att exempelvis en granat var på väg kunde det gå riktigt illa. Om det blev fullträff i

gropen där man låg hjälpte det förstås inte, men man minimerade i alla fall skadeverkan av granatsplittret vid nedslaget (Anders IF mgt 2003/37–38). Vilhelm hade varit länge vid fronten och vant sig vid att leva med granaterna. Han visste vad man skulle göra när det var dags för ett anfall. En gång hade han sin far på besök vid fronten, och tillsammans råkade de ut för anfall av tung granatkastare.

V: Men det goda med de där är att när man ligger tillräckligt länge vid fronten så lär man sig, man lyssnar, man hör när de kommer. De piper till, det fräser till. Jag hade en ordonnans med. Han gick först längs stigen och så gick farsgubben och så kom jag efter någon meter. Först hörde jag, jag hörde nog, man noterade ju allt på den tiden, mycket baserade sig på hörsel och intuition. Jag hörde den där avgångskrevaden, att det var en tung knako. De är ganska farliga. Den kom ganska långt till höger om oss. Jag tyckte att det var nu ingenting. Så gick det bara en minut eller så kom det andra skottet, jag hörde avlossningen och så kom det och så föll det ner där. Och så tredje så var det ännu lite närmare till höger och då förstod vi ju nog att nu fan är vi i, vad heter det på artillerispråk, det heter klykan eller nånting sånt där, gaffeln (S: Aha). Jå. Ja, vi var inne i gaffeln. Och så kom en jäkel fräsande. Jag visste att farsgubben hade haft scharlakansfeber och att han var lite lomhörd på högra sidan och han, fastän han inte skulle ha varit, så skulle han ändå aldrig ha hört det, förstått att höra det och reagera. Men jag tänkte att jag tar risken. Jag smällde i, jag slog med knytnäven i ryggen på honom och han flög som en vante och ordonnansen han klarade ju sig bra för han var van vid fronten, men jag blev lite försenad i starten, så jag fick mig här i högra knäet en skärva och en bakom vänstra örat (Vilhelm IF mgt 2003/48–50).

Hela episoden bärs upp av Vilhelms hörselintryck. Vilhelms tid vid fronten hade alltså lärt honom avgöra var granaten avfyrades, hur länge det skulle ta innan den slog ned, och på ett ungefär bedöma var nedslaget skulle komma. Hörseln var det sinne som ledsagade honom i dessa slutsatser, vilket han själv också kommenterade. Han visste att också ordonnansen hade samma kompetens. Det som komplicerade händelsen var att Vilhelms far var med, och han hade dålig hörsel på höger öra, men som Vilhelm konstaterade så skulle det knappast ha spelat någon roll om fadern haft god hörsel eftersom det krävdes förmåga att lägga märke till ljuden och tolka dem rätt. Vilhelm visste att han snabbt måste få ner fadern på marken, vilket han gjorde genom att ge honom ett kraftigt slag i ryggen. Att Vilhelm var överlägsen sin far i denna situation blir tydligt både i hans förmåga att urskilja ljuden och rätt tolka deras innebörd, hans snabba reaktionsförmåga, och hans fysik genom att Vilhelm med ett enda slag i ryggen fick sin far att flyga ”som en vante”. Trots denna frontkompetens sårades Vilhelm av skärvor från granaten. I början av berättelsen anas ett visst mått av övermod när Vilhelm hör första avgångskrevaden, och tyckte ”att det

var nu ingenting.” Detta ”ingenting” byts ut i direkt livsfara, och resulterade i att han själv skadas. Att han förutom i knäet också skadades bakom vänstra örat gör att hörselns betydelse betonas ytterligare.

Ingegerds berättande om att hon var sjuk under kriget skulle egentligen tematiskt passa bättre in under följande rubrik om sjuka, sårade och stupade, men jag väljer i stället att placera hennes berättande om detta här eftersom det betonar hörselns betydelse vid fronten. Ingegerd blev allvarligt sjuk vid flera tillfällen. Hon fick blodförgiftning i armen, och drabbades även av rödsot. Om blodförgiftningen berättade hon för mig i samband med att jag kontaktade henne och bad att få intervjua henne. Antagligen tyckte hon att hon därmed hade berättat tillräckligt om det för mig, för under själva intervjun hänvisade hon bara till blodförgiftningen i förbifarten, även om den nästan kostade henne livet. Även rödsoten nämnde hon i förbigående, och berättade att det var allmänt att pojkar fick det bland annat på grund av bristande hygien. Enligt henne karakteriseras sjukdomen av att ”man skiter stup i ett” och att det finns blod i avföringen. En obehandlad öroninflammation var det som slutligen drabbade Ingegerd så hårt att hon blev tvungen att ansöka om att återvända hem. På fältsjukhuset där hon arbetade i Seesjärvi grasserade gulsoten, och Ingegerd berättade att av åtta lottor var det bara tre som kunde arbeta, för alla andra hade gulsot. Själv hade hon en förkylning och lite värk i örat, men trots detta skötte hon sina uppgifter, eftersom det var så många andra i sjukvårdspersonalen som var sjuka. En morgon gick hon till läkaren och sade att hon hörde bara på ena örat.

I: Och så började de, vet du, med en sån här lång krok så sökte de upp eustachiska röret här i, det tog vansinnigt. Och så pumpade de luft (S: ooo) i det. Och så kunde det vara bättre ett litet tag, och det där gjordes alla morgnar när jag hade vakat. Doktorn och jag led båda, men jag grät. Men det var dövt. Så därför måste jag söka mig bort, för jag hörde inte mera vad killarna sa (Ingegerd 2003/60–64).

Hörseln var en viktig beståndsdel av det jag kallar för frontkompetens, och med nedsatt hörsel var man därför mycket mera utsatt vid fronten. Det var hörselskadan som tvingade Ingegerd att avbryta sitt värv vid fronten.

Lyssnandet håller kriget på avstånd. När man börjar se kriget är man mycket mera illa ute, vilket märks exempelvis genom att man måste använda ett periskop för att inte själv behöva sticka huvudet ovanför kanten av löpgraven och därmed undkomma prickskyttarna. Hörselsinnet framträder i flera av mina intervjupersoners berättande: David vaktade mera med öronen än med ögonen, Joel och Viktor berättade om de fruktade dumdkulorna med

deras specifika visssande ljud. Det är flera som omtalar det fruktansvärda oljudet vid fronten, och Joel jämför det vid en cementblandare full med stenar. Frontkompetensen bestod bland annat av förmågan att med hörseln avgöra när något var farligt, vilket Vilhelm berättade om. Enligt honom lärde man sig lyssna efter olikheter i ljuden på granaterna när man låg tillräckligt länge ute vid fronten.

Skadade och sårade

Kroppen drabbades av sjukdomar, vilket vi just hört intervjupersonerna berätta om. Kvinnor och män råkade ut för sjukdomar och skador under sin tjänstgöring. Enligt kvinnorna i Karvinen-Kopteffs material var dessa inte rädda för att själva bli sjuka, fastän det var många som smittades av tuberkulos, gulsot och andra sjukdomar. Många av kvinnorna arbetade inom sjukvården och fick ofta snabbt adekvat vård i sin arbetsenhet (Karvinen-Kopteff 1993:118). För två av kvinnorna, Brita och Dagny, bröt sjukdomen ut först efter kriget. Brita drabbades av tuberkulos, medan Dagny inte fick någon entydig diagnos. Till dessa båda återkommer jag i kapitlet "Möten med tiden efter kriget". Tilde och Ingegerd berättade båda om vad som drabbade dem när de var ute vid fronten, och det Ingegerd berättade om framkom ovan.

Av mina tio manliga intervjupersoner är hälften krigsinvalid. Tre av männen, David, Axel och Vilhelm, berättade om hur det gick till när de sårades i kriget. Henrik berättade indirekt om skadorna han ådragit sig. David sårades en gång, medan de två andra skadades eller sårades vid två tillfällen. Johannes berättade inte om hur han sårades, men han sade att han "räknas som svårt skadad, men jag räknar det inte själv som nån svår skada, därför att det har inte hindrat mig i min yrkesutövning. Det är bara det att jag kan inte springa längre sedan 60 år, men det behöver jag heller inte" (Johannes IF mgt 2004/45).

Avsnittet fortsätter med berättandet om vården av de sårade och omhändertagandet av dem som stupat. Till fältprästernas uppgifter hörde att meddela de anhöriga om dödsfallet, en uppgift som även Åke hade haft. Slutligen gör jag ett tidsmässigt hopp från krigstiden och in i tiden efteråt i och med det som intervjupersonerna berättade om hur de minns dem som stupat. Men allra först får Tilde berätta om hur hon skadade sig och hur hon förhöll sig till denna skada.

Skadad

Ganska i början av intervjun med Tilde (IF mgt 2003/42–43) när jag frågade varför hon blev lotta, berättade hon att hon alltid velat bli sjuksköterska. På grund av att hon hade haft tuberkulos som yngre blev hon inte antagen till sjuksköterskekursen. I stället sökte hon sig till Lotta Svärd, och blev sanitetslotta, och kom på så vis in ”bakvägen”, som hon själv uttryckte det.

T: Och jag ångrar det inte alls. Men det var bara det tragiska att det hände mig en olycka så att jag, när jag låg på Invalidstiftelsen och var opererad så fick jag brev från min avdelningssköterska att jag ska fråga när jag kan komma, att hon har åt mig tjänst på sitt sjukhus. Jag skulle få fortsätta, och jag visade brevet åt professorn att om han kan säga när jag kan börja arbeta, så sa han ”Snälla du, du kan aldrig mera fortsätta med det arbetet på sjukhus, att lyfta och bära och springa i trappor. Du måste börja med nånting mera stillasittande. Något mera lugnare” (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Hon kommenterade inte skadan ytterligare i detta skede av intervjun, men hon återkom till den flera gånger via indirekta hänvisningar. Jag frågade Tilde om vilka uppgifter hon hade på sjukhuset, och hon berättade för mig om hur det var på fältsjukhuset där hon arbetade. Hon övergick sedan till att berätta om mera uppskakande händelser, för att slutligen säga att hon själv inte ”upplevde så förskräckligt dramatiska saker” och att hon tyckte att det var ”bara leksaker” det hon hade upplevt i jämförelse med hennes goda vän Ingegerd. Jag bemötte det hon sade genom att säga att man är med om olika saker, vilket Tilde höll med om, och konstaterade att hon trivdes väldigt bra. Då sade hon plötsligt igen att hon inte ångrade sig: ”Jag ångrar inte en dag. Nä. Hade bara otur att jag skadade mig och inte kunde komma tillbaka. Jag var på tre månader permission.” Tilde berättade att hennes arbetskamrater hade sagt till henne när de träffades efter kriget att ”det var bra att du inte var med för du skulle nog ha blivit i ett dike där och ligga för du skulle aldrig ha klarat med ditt ben att springa.” Hon berättade att hennes ben var så svullet på grund av att hon hade ansträngt det när hon hade burit lådor i trapporna på sjukhuset när avdelningarna på sjukhuset där Tilde arbetade delades upp och hennes avdelning flyttade bort att hon knappt kunde gå på grund av det skadade knäet. Hon hade även tidigare varit på sjukpermission på grund av sitt skadade ben, men efteråt alltid gått med det lindat och klarat att stöda på det trots att det gjorde ont. Efter flytten blev det ändå så överansträngt att det inte gick att gå på det, och översköterskan sade att hon skulle hålla sig i sin korsu och vila sig och bara komma ner till avdelningen för att äta. Efter några veckor sade översköterskan att Tilde fick åka hem på permission.

Tilde berättade att hon skulle åka hem från Mäkriä station, och att det räckte länge att ta sig fram på kavelbroarna⁹⁷ eftersom det inte gick att köra så fort på dem. När de väl kom i närheten av stationen var det svårt att upptäcka stationshuset eftersom den lilla byggnaden var välkamouflerad med granar över sig. De kom fram till stationshuset klockan ett på natten, och måste vänta ända till halv fem då tåget skulle gå. Tåget kom och gick därifrån som det skulle den 9 juni 1944. Tilde berättade att hon fick höra rykten om oroligheter vid fronten när det började komma civila ombord på tåget då de kom på finländskt territorium. Hon tyckte det var konstigt eftersom hon själv kom från fronten, och det hade varit så lugnt att översköterskan tyckte att hon kunde åka på permission. Översköterskan räknade med att det skulle komma bara sjuka och inte sårade när 17:e divisionen låg i vila i Kuujärvi. Tilde skulle vara på permission i tre månader fram till den 10 september 1944. Tilde visste då inte att hon hade undkommit i sista minuten från slutstriderna som inleddes 9 juni, och den därpå följande flykten från Karelska näset. Vapenstilleståndet inträdde den 4 september, och Tilde hemförlovades automatiskt då kriget slutade och hon kom därför aldrig tillbaka till fronten. Hon tyckte ändå att det var värre att vara hemmavid och på radion höra vad som hände vid fronten än att själv vara där.

Tilde omnämnde som synes ovan flera gånger att hon skadade sig vid fronten, och jag förstod att det var en allvarlig skada eftersom hon bland annat hade fått hela tre månaders permission. Hur det gick till när hon skadade sig berättade hon om först efter att jag uttryckligen frågat henne.

T: Jag föll. Det var så halt. Och jag föll två gånger egentligen. Men efter första gången som jag föll vid trappan så klarade jag mig ännu att bara gå med bundet ben, men det var ju besvärligt, men så vakade jag och så, jag bodde på ena sidan av en sån här liten biflod och där var så hemskt hög brant och där var inhugget såna där istrappor i isen, och just när jag kommer upp där så föll jag, och så låg jag ganska länge där på isen, för jag tyckte att jag var utan knä. Det kändes alldeles kallt, som det skulle ha varit borta. Men jag måste ju till avdelningen, för jag skulle ju vaka. Och jag sa ingenting när jag kom till avdelningen, utan jag vakade den där natten, men hade väldigt svårt att klara mig då i morgonarbetet (Tilde IF mgt 2004/42–43).

När Tilde skulle gå från avdelningen på morgonen bad hon om blyvatten och bandagematerial. Sjuksköterskan hade sagt åt läkaren att Tilde hade fallit och skadat sig, så när hon kom till arbetet på kvällen sade två läkare åt henne att

⁹⁷ Kavelbroarna kallades allmänt för ”kapulbroar”, och de bestod av stockar tätt placerade invid varandra så att det skulle gå lättare att ta sig fram i ödemarken.

hon inte ens skulle ha fått stöda på benet. Hon måste ligga i skena i ett par veckor innan hon fick fara på sjukpermission. Efter att permissionen var till ända återvände Tilde till sitt arbete trots att det fortfarande gjorde hemskt ont i benet, och hon arbetade ända fram till våren när den ovan omtalade flytten kom och hon överansträngde sig. Det visade sig senare att skadan var så allvarlig att hon blev tvungen att operera bort knäskålen. ”Nåja, det är en historia det, men inte ångrar jag nånting ändå. Det har varit mycket besvärligt, men (...)”, avslutade Tilde berättandet om sin skada. När jag frågade henne vad det värsta varit under kriget, svarade Tilde att det värsta var att det som hände henne gjorde att hon inte kunde vara med hela tiden. På ett flertal ställen sade Tilde alltså att hon inte ångrade något av sina val, inte ens fastän hennes ben blev så svårt skadat. Enligt henne var hennes skada av mindre betydelse ”för att det var vårt land det gällde. Och man ångrar inte en minut.” Hon sade till och med att hon ”skulle göra om samma sak ännu om det skulle gälla” men att hon nu var för gammal för det. Det verkar som om denna uttalade icke-ånger är knuten till Tildes svåra knäskada, och att det är den hon indirekt syftar på. Hon blev märkt av kriget för livet, och tvingades att ge upp sin livsdröm – att arbeta på sjukhus – men ändå sade hon att hon inte ångrade något. Jag utläser en viss känsla av stolthet hos Tilde för att hon offrat såväl hälsa som livsdröm för fosterlandet.

Sårade

David berättade att han sårades den 15 februari 1942. Innan jag kom för att intervjuva honom hade han tittat i några dokument, där det stod att han sårats klockan 10 på förmiddagen av en direktskjutande kanon när han höll på med att gräva en korsu.

D: Vi skulle just fara hem, eller fara till korsu, och äta då jag hade hävt upp mig liksom på händerna så där och skulle hoppa över eller hoppa upp där. Så med det samma smällde det och allt blev svart. Jag vaknade upp efter en stund (...) Och det var en Pargasbo som stupade av samma granat. Före det så hade några granater gått över den där kullen och en annan grupp från vår pluton som var och högg takvirke och annat virke till en korsu och där blev de. Två andra sårade från vårt kompani, en annan essebo och en [oklart] (David IF mgt 2003/43–44).

Davids kamrater hade dragit honom till ett hörn av gropen de höll på att gräva, och gruppchefen beordrade en av dem att stanna hos David under tiden han hämtade en pulka. De drog honom därifrån på pulka först till JSP, varifrån han flyttades till fältsjukhuset i Vaaseni. Han mindes inte riktigt hur länge han låg där, men det var inte så värst många dagar. Efter fältlasarettan kom han till

krigssjukhuset i Petroskoj⁹⁸. På krigssjukhuset lades han i säng, ganska kraftigt bandagerad, så han hade svårt att vända på huvudet och titta sig omkring.

D: Men så hör jag en som på klaraste Essedialekt säger: ”Va i vääden djär du ijee?”⁹⁹. Och inte såg jag nå vem det var förrän han satte sig upp i sängen så såg jag att det var Albert som hade blivit sårad två dagar före mig. Han kom skidandes och så kom en finkalibrig granatkastargranat, som vi ju vanligen kallade hundknako, slog ner i en snödriva och de där skärvorna fick han emot sig så där. Men det hade tagit så mycket kraft av den där explosionen så det var bara ytskador här på magen och bröstet (David IF mgt 2003/43–44).

David berättade att de hade det riktigt trevligt på sjukhuset. David försökte skriva brev hem, men eftersom han hade träffats på höger sida i nacken var högerarmen ganska domnad och det var fysiskt svårt för honom att skriva. Albert hjälpte honom att skriva adressen på kuvertet. Småningom fick Albert åka hem, och David transporterades vidare till ett sjukhus i Tavastehus. Efter ett tag transporterades David till Östanlids sjukhus i Jakobstad, och där var han i omkring två månader. Han tyckte det var ”trevligt att vara på Östanlid” (David IF mgt 2003/43–44). David tillfrisknade och fick vara med om en dramatisk återresa till fronten, något jag berör också i kapitlet ”Möten med ryssen”.

Axel sårades två gånger under kriget. Första gången var det ”inte så farligt”, enligt honom själv eftersom prickskytten missade så att kulan bara träffade en muskel. Axel resonerade sig fram till att händelsen utspelade sig vid Jandeba på våren 1943. Jag frågade om han var på sjukhus för sin skada, och han berättade att han var på sjukhuset i Petroskoj. Utan att berätta mera om sin vistelse där konstaterade han att han var borta 45 dygn från fronten eftersom han hade fått ett så kallat permissionssår, en skada som var så stor att man fick permission efter behandlingen.

Andra gången han sårades sade han att det ”blev nog lite värre”, och det var ”samma dag som Viborg föll”, den 20 juni 1944, ett datum han också själv mindes. Hans regemente, IR 13, hade tillsammans med IR 61 transporterats från Svirfloden till Karelska näset när de fått reda på att ryssarna planerade att anfalla på näset. De befann sig strax nordost om Viborg, vid Tali-Ihantala. I samband med flytten blev Axel förbindelseunderofficer, och blev tvungen att följa med bataljonskommendör Laxén, officerarna och ordonnanserna på en

⁹⁸ I dag heter staden Petrozavodsk. Enligt rekommendationer från Forskningscentralen för de inhemska språken används benämningen Petroskoj eftersom det uttryckligen handlar om krigstiden (Vidberg, personligt meddelande).

⁹⁹ ”Vad i världen gör du här?”

rekognoscering. De cyklade, men på vägen gick hans plutonchefs cykel sönder. Denne tog Axels cykel och sade till honom att han fick ”komma spatserande efteråt” och försäkrade honom att han skulle hitta rekognosceringsgruppen. Det gjorde han inte. Axel antog att de hade stött på ryssar och blivit tvungna att lämna vägen och gömma sig i skogen. Axel menade att han troligen gick förbi sina kamrater, och stötte på ryssar när han kommit upp på en kulle:

A: Och så kom jag upp på en kulle och då var ju ryssarna emot. Och så började de skjuta på mig med ett maskingevär, det var ett maskingevär, jag såg mynningsflammorna och alltihopa, men det sköt för lågt, så det framföre bara. Men då tänkte jag men vad sjutton. Då såg jag egentligen en soldat som var nedanför kullen lite längre ner. Jag tänkte, ja nå men där är de nu att jag måste ju fara dit och så sprang jag dit. Och genom att backen sluttade neråt och ryssarna hade maskingeväret så när de svängde maskingeväret, de behövde inte röra det heller så kom ju kulkärven högre upp och så fick jag en kula då genom först örsnibben och så genom nacken och så stannade kulan här under skulderbladet. Och där är den ännu. Jå. Så det var ju tur tillika (Axel IF mgt 2003/45–47).

Axel hade alltså träffats på tre ställen: i örat, nacken och höger skuldra, och även här ser man att synintryck spelar roll för när man är för nära det farliga, liksom jag visade ovan. Han var på väg mot soldaten som han hade sett nedanför kullen, men denne ”smet iväg”, och Axel fick springa efter honom för att få hjälp med att binda om sina ymnigt blödande sår, och ”hann upp honom i en granatrop”. Den berömda devisen ”Kaveria ei jätetä” – att man inte lämnar en kamrat i sticket – gällde inte alla och i alla lägen. Axel hade första förband i högra bakfickan, och eftersom höger arm var förlamad måste han sträcka sig för att nå förbandet med vänster hand.

A: Så rev jag upp det [förbandspaketet] med tänderna och hade honom att, för det blödde ju (mm) först i örsnibben, så det blödde ju ända tills det svällde fast och lindade han runt så där och så sprang han och jag for bakefter och kom i dödinkel [...] bakom kullen så där och tillbaka mot egna linjen (Axel IF mgt 2003/45–47).

Axel klarade sig undan, och möttes av en jägarpluton som lade honom på en bår och förde honom till JSP. ”Och det var sista utav mitt krigas då sen”, förklarade Axel. Han hamnade på sjukhus, först ett par dagar i Raumo, varefter han transporterades till Östanlid i Jakobstad. Benen var oskadade så han kunde gå omkring och röra sig fritt. Jag frågade hur det blev med honom efteråt, om han haft några men sedan, och han förklarade att hela överarmen var förlamad i flera månader eftersom kulan rivit av nerver, men att den började fungera så att

han kunde skriva när han började i tekniska skolan vid årsskiftet (Axel IF mgt 2003/45–47).

I avsnittet ovan om den utsatta kroppen berättade Vilhelm om när han fick besök av sin far och om hur de blev utsatta för artilleribeskjutning. Genom sin frontkompetens där hörseln spelade en viktig roll kunde han rädda sin far, men träffades själv av skärvor i knäet och bakom örat. Skadan ledde till sjukhusvistelse, först på fältsjukhus i Vaaseni och senare krigssjukhus i Petroskoj, samt en månads sjukpermission. Det som Vilhelm berättade här hörde samman med en fråga jag ställde om hans gradställningar i kriget. Han svarade med en mycket lång redogörelse över hela hans krigsupplevelser.

S: Vad hade du för gradställning i kriget?

V: Nå hör du, jag började som alla andra, reservfänrik under vinterkriget och så blev jag befördrad till löjtnant, måste ju ha varit då (...) ant (...) säkert i slutet av vinterkriget, möjligen alldeles i början på det andra kriget, för att jag tycker att jag var nog löjtnant hela tiden i mitt nya regemente IR 13. Och sen blev jag kompanichef efter att jag hade varit spaningsofficer ett par tre år, par år. Så fick jag ett eget kompani. Det var ungefär det högsta man nu kunde tänka sig och hoppas på (...) 2:a kompani IR 13. Och (... ...) sen blev jag sårad på min födelsedag 1943 (Vilhelm IF mgt 2003/48–50).

Vilhelm berättade för mig om kriget genom de olika militära grader han hade fått. Genom berättandet om dessa graderingar förde han också fram att han sårades två gånger, vilket fått mig att se på att bli sårad som en militär gradering. Efter detta citat följde berättelsen om hans fars besök vid fronten. Han kom tillbaka till sitt regemente efter sjukpermissionen, men fick besked om att han hade fått en ny placering i en brigad som låg nära Svirflodens mynning. Han kände sig uppenbarligen inte tillfreds med omplaceringen, till en brigad som dessutom var finskspråkig, men som han konstaterade så var det inte så mycket att göra åt det, för ”får man en sån order så far man” (Vilhelm IF mgt 2003/48–50).

Under återtåget från Aunus skadades han när han tvingades hoppa från ett lastbilsflak för att komma undan beskjutningen av ett ryskt markstridsplan, en berättelse jag kommer tillbaks till senare i avsnittet ”Möten med ryssen”. Vilhelm stukade vristen i fallet. Han haltade och hade svåra smärtor och beordrades att genast uppsöka brigadläkaren. Vilhelm visade vristen som var ”alldeles sned och tjock och (V skrattar) svullen och grå eller blå vad den nu var” för sanitetskaptenen och bad om hjälp att ”få nån ordning på det här bakbenet”. Men läkaren var upptagen på grund av de hårda striderna.

V: Så sa han: ”Det går nog inte nå det, det är så hårda strider, vi har så mycket sårade, vi måste ta dem att du är ju inte sårad, du är ju bara skadad du.” Näja, tycke och smak är olika (V skrattar) Han sa att ”Kom tillbaks om en vecka!” Näja, jag trintade nu tillbaka (V skrattar) till staben [...] och när veckan var slut så sökte jag upp sanitetskapten Pärnänen och visade upp det där benet. Tjockt och jävligt var det ju och sjukt. Jag kommer så bra ihåg när han tittade på det där så sa han: ”Varför har du inte kommit till läkare tidigare?” Så sa jag ”Nå men, du sa ju själv att jag skulle komma om en vecka”. ”Använder du aldrig eget förstånd?” (S skrattar) Så sa jag: ”Inte när det gäller lääkkeenteellisiä [lääketieteellisiä] asioita” alltså medicinska frågor ”då litar jag på läkaren”. Men då hade den vuxit sned den där fan då ren (Vilhelm IF mgt 2003/48–50).

Efter att Vilhelm berättat om händelsen reflekterade han över att han är ”klassificerad som svårt skadad krigsinvalid”. Han berättade att han uppnått den procentsats som krävs för att man ska anses vara svårt skadad, vilket har inneburit att han fått äta på vilket matställe som helst utan att betala själv så länge matportionen håller sig inom en given summa. Han konstaterade att han också hade andra förmåner, men att det för honom är den förmån han hade mest konkret nytta av. Han fortsatte berätta om strapatserna under kriget, och avslutade med att hans krigarbana slutade efter ett specialuppdrag i Lapplandskriget¹⁰⁰ och att han då uppnått majorsgraden när han hemförlovades (Vilhelm IF mgt 2003/48–50).

Henrik å sin sida hade inte fått någon officiell klassificering som krigsinvalid, även om han hade fysiska bevis för att han sårats. Under striden som han berättade om, som troligen utspelade sig under vinterkriget, sårades flera av hans männingar och hästar svårt. Också Henrik sårades i huvudet och foten av granatskärvor, men inte så svårt att det var direkt livshotande, och därför sökte han sig inte till JSP för att få vård. Eftersom han hade veterinärutbildning hade han fått lära sig att lägga förband och sköta sår, vilket även innebar att han vid behov kunde överföra sitt kunnande på sårade människor, inklusive sig själv. Några av hans männingar som varit på JSP kom till honom efteråt för att få hjälp med sina bandage. En hade brutit benet och en annan hade fått skärvor i bröstet. Männarna måste ses om ytterligare och hjälpas vidare bakom fronten till fältsjukhus, men det hade Henrik inte tid med eftersom han måste ta hand om de skadade hästarna först. Mannen som hade brutit benet kunde förstås inte gå själv, så honom bar Henrik till en potatiskällare i skydd fastän han själv hade en skärva i huvudet och en i foten.

¹⁰⁰ Lapplandskriget kallas det krig som Finland tvingades till av Sovjet efter att vapenstilleståndet slutits eftersom det i vapenstilleståndsavtalet stipulerades att Finland måste köra ut den forna bundsförvanten Tyskland ur landet, och dessa befann sig i Lappland. Se kapitlet ”Möten med tiden efter kriget” för mera om vapenstilleståndsavtalet och dess följder.

Där fick de skadade vänta tills det blev mörkt, och kunde forslas vidare bakåt. Det blödde mycket från huvudet på Henrik, men han fortsatte ändå att sköta om och hjälpa både människor och djur. Henrik berättade att han ”hade ju hästar som stod på tre ben som jag skulle ta hand om där vid Honkaniemi. Det var elva hästar som blev skadade då just och (...) och så var det ju fem som jag förband och sex som jag fick skjuta och dra skinnet av.” Henrik berördes starkt av minnet av hästarna som måste avlivas (Henrik IF mgt 2003/53–54).

Eftersom Henrik inte hade kunnat uppsöka JSP, fanns det inte några dokument som visade att han faktiskt blivit sårad under kriget, och därmed hade vissa rättigheter, bland annat att bli klassad som krigsinvalid undgått honom. Henrik återkom till detta ett flertal gånger när han berättade om händelserna vid Honkaniemi. Man förstår att detta berörde honom djupt. Han hade utan att tänka på sina egna skador tagit hand om andra och skött sina uppgifter i förhållande till hästarna så att han helt enkelt inte hade hunnit uppsöka JSP och få sina egna skador omskötta och därmed dokumenterade. I efterhand erkändes inte hans skador och i överförd bemärkelse hans altruistiska handlingar, trots att han hade en synlig bula på skallen där skärvan ännu satt kvar. Skärvan i foten kom ut många år senare när han tog fotbad i samband med en förkylning. Det Henrik verkade vara mest mån om att föra fram var inte själva händelsen där han sårades, utan att han inte sågs som krigsinvalid på grund av sina ansträngningar att hjälpa andra när han själv var sårad.

Tildes knäskadade kullkastade hennes planer för framtiden, men ändå verkade hon uppleva stolthet över att ha arbetat för fosterlandet. Hennes ben besvärade henne och hon blev sålunda indirekt påmind om sina arbetsinsatser genom smärtan i benet. Viktor och Joel nämnde kort om sina fysiska skador under kriget, men de var inte av den sort som gjort dem till krigsinvalider. Viktor var inte klassad som krigsinvalid utan som ”vanlig krigsveteran, (V skrattar till) men psykiskt så att säga så är jag nog invalid tillika”. Enligt honom var alla som var med om hårda strider ”befläckade med psykiska” men (Viktor IF mgt 2003/39–42). Joel hade också fått problem med sina ben under kriget. Utan att han visste varför började hans ben svullna när han var hemma på sin första permission. Han berättade att de värkte så mycket att det kändes som att han ”skulle ha gått på benpipor”. Hans mor kurerade honom med hjälp av ett bad i glaubersalt, och så gick svullnaden ner. När han kom till sjukhuset i Jakobstad för att visa upp sig hade symptomen försvunnit i det stora hela, så han fick sin permission förlängd med bara ett par dagar, vilket han grämde sig över. Så länge var han i alla fall borta att han kom bort från sitt regemente, 24:an (Joel IF mgt 2004/44).

Axel berättade att Vilhelm brukar säga att det som skiljer en veteran från en krigsinvalid är att ”den ena har blivit iskjuten och den andra har varit påskjuten” (Axel IF mgt 2003/45–47). Anders, Janne, Joel och Viktor hade alla varit i sådana situationer att de blivit påskjutna, medan Axel, David, Henrik, Johannes och Vilhelm hade dessutom haft oturen att på olika sätt bli ”iskjutna”. Att ha blivit påskjuten eller iskjuten har ändå betydelse. Dem som träffats och sålunda sårats i krig har en viss sorts status i dag. Att det var viktiga händelser, ett slags vändpunktsberättelser, märks såväl av att man kom ihåg exakta datum för när man sårades eller, som i Davids fall, tog reda på det före intervjun. Datumet då man sårades är en markör för ett före och ett efter att man varit med om något som förvandlade en från veteran till krigsinvalid. Vistelsen på sjukhuset däremellan är som ett slags svårdefinierat gränsland, ett gränsland som i huvudsak var kvinnornas domän. Berättelserna om hur man sårades är också klart avgränsade. Man återger alla detaljer, man beskriver det dramatiska händelseförloppet då man stirrade döden i vitögat, men klarade sig och överlevde. Jag får en känsla av att det är berättelser som berättats många gånger. Det är händelser som upplevts som värda att berättas.

Man kan också se en klar skillnad mellan att såras i regelrätta strider och att ha skadat sig genom en olyckshändelse. Detta märks tydligt i det som Vilhelm berättade om när han stukade foten i hoppet från lastbilsflaken. Läkaren gör skillnad på hur man fått en skada, inte hur ont man har eller skadans natur. Den som sårades hade förtur.

Jag vet inte om Tilde såg på sig som krigsinvalid med tanke på skadan hon ådrog sig, eller ens om hon officiellt klassificerats som en sådan. Jag vet inte om kvinnor överlag som skadat sig under kriget ser på sig själva som krigsinvalider eller om det i deras fall handlar om olycksfall i arbetet, som inte har de statushöjande ingredienserna som att ha sårats har. Krigsinvaliditet gav vissa ekonomiska fördelar, bland annat maten som Vilhelm omnämnde, och de är möjligt att det är den uteblivna ekonomiska kompensationen som grämer Henrik, men jag har svårt att tro det. Jag upplever att krigsinvaliditet är ett slags militär statushöjare, på det vis som Vilhelm gav uttryck för när han inkluderade sina två gånger när han sårades eller skadades i sin berättelse om sitt militära avancemang. När man är krigsinvalid har man ett synligt bevis för att man deltagit i försvaret av fäderneslandet, man har blött för hem och fosterland.

De sårade fick sina skador omskötta först på fältsjukhus, för att senare förflyttas till krigssjukhus där de ofta tillbringade rätt lång tid innan de hade återhämtat sig så pass att de fick permission och därefter återvände i krigets tjänst. Det följande avsnittet handlar om vårdarnas berättande.

Omhändertagande av sjuka, sårade och stupade

Männen berättade ovan om hur de sårats och skadats. De omnämnde – mer eller mindre i förbifarten – att de hade legat på sjukhus. Upplevelsen av vården under dessa sjukhusvistelser omnämndes dock aldrig av någon av männen. Vården på sjukhusen var framför allt kvinnornas domän, om vilken de i sin tur berättade ur ett vårdarperspektiv.

Vården av sjuka och sårade

Anna fick som 18-åring sin inledande lottautbildning på den längre sanitetslottakursen¹⁰¹ i Helsingfors, och arbetade då på militärsjukhuset Tilkka och på sjukhuset på militärförläggningen på ön Sandhamn där militärpatienter med bland andra veneriska sjukdomar vårdades. Där råkade Anna ut för uppgifter som hon fann besvärande.

A: Så då förstår du, man hade ju aldrig sett en naken karl förut. Men där var det att börja smörja dem då också både här och där. Förstår du mig?

S: Jag förstår vad du menar, ja.

A: Vi var ju blodröda i ögonen [ansiktet] förstås. Och de där pojkar kunde ju inte hålla käften heller. Jag skulle ju nog inte ha behövt säga det då du [pekar på bandspelaren].

S: Men det är ju ganska spännande. Men vad sa, sa de nånting åt er då också?

A: De retades med oss, förstår du. Vi var ju där nere riktigt och smörjde dem.

S: Jå, jå, jag förstår. Oj, vad jobbigt!

A: Ja, ja. Och det där höll vi på en hel månad (Anna IF mgt 2003/58–59).

Patienterna retade Anna för att hon var illa berörd av att smörja deras könsdelar, vilket hon upplevde som pinsamt och besvärligt. Hon hade aldrig sett en naken man tidigare. Anna var en av dem som besvärades av bandspelaren, vilket kom tydligt fram i citatet ovan. Jag försökte uppmuntra henne att berätta vidare, vilket hon också gjorde i viss mån. I efterhand ter sig min uppmuntrande utsago, där jag använder ordet spännande i betydelsen ”intressant”, lite klumpig. Jag ville visa att jag inte tyckte det Anna berättade var på något sätt fränstötande och att det inte alls var hemskt att det hon berättat kommit in på band. Jag undrade varför just lottorna skulle göra detta arbete, och Anna svarade: ”Nå, men vi skulle ju *lära* oss allting. Vi skulle ju *lära* oss allting” (Anna IF mgt 2003/58–59). För henne rättfärdigades det hon måste

¹⁰¹ Sanitetssektionen inom Lotta Svärd hade tidigt en sanitetslottakurs som räckte två veckor till en början. Utbildningen förlängdes till sex månader eftersom den var otillräcklig för förhållandena på fältsjukhusen (Karvinen-Kopteff 1993:104).

göra av att hon skulle bli sanitetslotta, och som sådan fick hon inte rygga tillbaka för något slags sjukvårdsarbete.

Vissa saker var tydligt laddade för intervjupersonerna, och de verkade nästan pinsamt berörda av att tala om dem fastän det gått 60 år sedan händelserna. Gun berättade om en episod där hon skickades med en busslast karlar till stadsbastun.

G: Ja, nå det var bara, hon kom och sa åt mig, översköterskan, att jag ska fara med en busslast till stadsbastu. Och att jag ska ta bort förbanden då vi kommer dit och lägga på nya då vi, då de är färdiga (G skrattar) Och det här (...) Ja, jag sa ju att jag var 17 år och hade inte sett en naken karl (G skrattar) Så det var ju lite, lite nog så där (...) spännande¹⁰² kan man säga. Och jag skulle ju vara så där finkänslig, inte behövde jag för dem vara finkänslig inte, men jag tyckte ju själv att jag inte skulle kunna stå och stirra på dem hela tiden då de klädde av sig ungefär. Och de rev ju bort förbanden sina själva. De hade ju på armar och ben så att inte behövde jag göra det inte och jag svängde ju mig då och skulle låtsas titta åt nåt annat håll. Och så såg jag ju allting ändå! Det var just det som var det tokiga att jag inte förstod hur jag kunde, fast jag vände ryggen åt dem. Det var ju som jag skulle ha stått och tittat i en spegel, och du förstår att förrän jag fattade att jag faktiskt tittade i en spegel (G och S skrattar) Så jag hann nog tänka att nu har jag fått nå fel i huvudet (S och G skrattar) (Gun IF mgt 2003/69–70).

Gun utsattes för en situation hon upplevde som besvärande i och med att hon som 17-åring blev tvungen att befinna sig som ensam kvinna i ett omklädningsrum fullt av nakna karlar (jfr Karvinen-Kopteff 1993:112). Gun hade en uppgift som hon försökte sköta så finkänsligt som möjligt, genom att vända ryggen åt patienterna när de klädde av sig. Denna upplevelse i omklädningsrummet var i sig så pass omskakande för Gun att när hon ändå såg allt klart och tydligt, fastän hon stod bortvänd, tog det ett litet tag innan hon insåg att hon stod vänd mot en spegel. Åsynen av männens nakna kroppar var så omvälvande för henne att hon sade sig tro att hon höll på att mista förståndet. Hon inflikade efter berättelsen att det var hemskt varmt där inne i omklädningsrummet, så när hon skulle börja lägga förband på soldaterna blev hon alldeles svettig, och kände att hon var röd ”som en kokad kräfta”. Gun summerade dock med att säga ”Men vi kom ju lyckligt därifrån” (Gun IF mgt 2003/69–70). Det är svårt att veta vad Gun avsåg med denna sista kommentar, men något var det som kan tolkas som farligt i situationen. Efter detta berättade hon att hon en annan gång kommenderades att gå på bio med tio soldater, men

¹⁰² Anmärkas bör att ordet ”spännande” har en lite annan betydelse på dialekten som Gun talade än det har i högsväret. Spännande i det här sammanhanget har inte innebörden ”rolig” utan det är mera frågan om nervöst spännande.

att hon efter att de kommit ut från bion inte klarade av att hålla ihop gruppen och få den ”hem” till sjukhuset. Det är eventuellt detta hon syftar på, att hon den här gången klarade av sin uppgift både inne i bastun och på väg tillbaka till sjukhuset, eller så upplevde hon situationen i omklädningsrummet på något vis hotfull.

Mot slutet av vinterkriget förflyttades Anna från ett frontapotek till operationssalen i ett fältsjukhus, där hon snabbt fann sig till rätta alla omständigheter till trots.

A: Och då var jag ju i köket mest, för där kokades det ju och steriliserades alla de där, och höll kaffepannan varm åt de där läkarna. För det fanns tre operationsrum där. Vi var ju i en skola. Och det var i köket jag var där. Och då var det som runt i kring det så var operationssalar ställda till då. Och ibland så kunde en läkare, då de höll på och opererade nån där, så kunde han ropa: ”Anna, kom in! Kom in och håll i det här.” (S: oj) Så var det att hålla i en och hålla upp det där såret, för att man skulle hålla upp såret. Och ibland så fick man hålla så här. [visar] Och du vet att inte var det så viktigt med steriliseringen och sånt inte, för jag kom ju från köket jag (S: ja ja) Naturligtvis, nog var jag ju ren om händerna (S: ja ja) men inte så ren som man ju skulle ha behövt vara förstås. Men nog stod jag där och höll upp (S: oj oj oj) Ja, ja (Anna IF mgt 2003/58–59).

Under vinterkriget fick Anna assistera vid operationer när detta krävdes, något som dock inte verkade bekomma henne nämnvärt. Anna berättade att det var många som frågade henne om hon tålde blod då hon började där, och hon svarade att man i alla fall inte behövde oroa sig för att hon skulle svimma vid åsynen av blod (Anna IF mgt 2003:58–59). Ibland kändes det dock hopplöst när de inte kunde rädda livet på patienterna eller när de sårade lades på operationsbordet när det var för sent att göra något för dem. Det kom oerhörda mängder med patienter både till sjukhuset där Anna arbetade och till de andra sjukhusen vid fronten. Det var så stor genomströmning av patienter och så starkt tryck på sjukhusen under vinterkriget att personalen aldrig hann bli bekant med patienterna. Anna berättade att det bara var att försöka hitta en plats åt dem som kom till sjukhuset:

A: Och så placerades de runt väggarna de där som, för ibland så kom de så mycket så de hann inte få nå sängar heller. Utan de låg på sina bårar bara runt väggarna och många var nog så mycket sårade att de blev inte alls tagna emot, utan fortsatte att skicka vidare (Anna IF mgt 2003/58–59).

Jag frågade henne hur det kändes att vara där mitt i allt elände och död, men Anna svarade bara att när någon dog fick de hjälp av sanitärerna som bar bort

den döde (Anna IF mgt 2003/58–59). Här blir min förväntning på vad Anna i mitt tycke borde ha berättat synlig. Annas praktiska inställning till att det var bra att de fick hjälp av sanitärerna med det fysiskt tunga arbetet att bära bort de döda kropparna möts här med min känslomässiga inställning att det måste ha varit mentalt tungt att hantera så många döda.

Anna berättade om patienter ”som hade så stora hål i benen så att de måste såga bort dem (mm) Såga bort benen av dem” (Anna IF mgt 2003/58–59). Amputerade ben hade jag hört talas om förut, och kunde relatera till det på ett annat sätt än en avskjuten käke där både luftstrupen och matstrupen var blottade. Anna använde inte ordet amputera, utan hon redogjorde konkret med hjälp av ordet ”såga” för hur proceduren gick till. Anna berättade som om hon tittade på bredvid och inte själv deltog i det hon berättade om. Margit berättade också om patienter med amputerade ben där såren plötsligt kunde börja blöda:

Vi hade såna där, vet du, som de hade tagit bort benet, men sen kunde de inte sy fast nånting därför att det var så infekterat utan det var en, de hade den där stumpen på en kudde och där var en vaxduk och nåt förbandstyg på och så kom det ju förstås alltid vätska och blod från det där. Och då var det ju fara att det skulle frätas av så att nån artär skulle gå av då och det där. Så man måste ju passa väldigt noga (Margit IF mgt 2003/55–57).

När såren efter amputationerna småningom kunde sys ihop och läktes fick patienterna åka till Helsingfors och prova ut en protes åt sig, berättade Margit. Margits berättande känns mera städat jämfört med Annas. Anna verkar vara kvar i tiden för händelserna, hon hänvisade också till ett brev som är daterat 1940. Det hon berättade framställs mycket råare, brutalare och blodigare, trots att hon inte talade om blod, vilket Margit ändå gör. Margit sade att de ”tagit bort benet”, ett uttryck som så helt väsensskilt från Annas ”måste såga bort dem”.

Lottorna och sjuksköterskorna berättade också om en del av sina svårt sårade patienter och deras skador. Enligt Dagny var det värst med dem som på olika sätt var sårade i magen. Hon berättade att det var enklare att vårda dem som hade fått sina skador i benen eller armarna (Dagny IF mgt 2004/46–47). Margit kom ihåg en patient som var förlamad i hela kroppen så att han inte ens klarade av att få ut avföringen själv, utan lottorna måste peta ut den med fingrarna. Margit berättade att han dessutom hade svåra plågor och ofta begärde morfin av sjuksköterskan (Margit IF mgt 2003/55–57). Patienterna som fördes till fältsjukhuset kom direkt från JSP, om de överlevde transporten dit. Ingegerd berättade att hon hade skrivit i sin dagbok att hon snart inte härdade ut längre:

I: Varannan natt dör det en och varannan natt två. Och jag räknade en gång, så tänkte jag att nu ska jag räkna hur mycket ampuller jag har gett, dels smärtstillande, dels stimulans och sånt, och jag hade på det där lilla bordet där vi hade, så räknade jag 58 ampuller. Då hade jag ändå gett från såna här större flaskor. Så man gick runt och gav injektioner och försökte vända dem (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Ingegerd tyckte det var nästan omöjligt att härda ut på sjukhuset där många patienter var mycket svårt sårade. Många av patienterna klarade sig inte, utan dog på hennes avdelning. I avsnittet ovan tolkade jag krigsinvaliditet som en militär uppgradering. Det sätt som kvinnorna berättade om de sårade patienterna på är annorlunda i jämförelse med detta. Deras berättande inkluderar smärta, blod, avföring och förnedring. Det finns inget ”äventyrsaktigt” över detta, enbart mänskligt lidande. Som åhörare till dessa berättelser blir man indragen i smärtan och lidandet, medan männens dramatiska berättelser känns mera distanserande. Jag menar att det krävs ett visst avstånd i berättelserna för att man ska tolka in positiva värderingar i berättande om fysisk skada.

De patienter som dog skulle också tas om hand. Berättandet om de döda och stupade är i fokus i följande avsnitt.

Omhändertagande av de stupade

Margit berättade att det var så mycket arbete på krigssjukhuset att ”man var som en maskin” och bara ”jobbade och jobbade och jobbade” utan att analysera några känslor. Trots detta mindes Margit en gång när hon gick i sjuksköterskeskolan då hon blev ”riktigt så där heligt vred”. När Margit vakade en gång kom det ett samtal från järnvägsstationen att en pojke som blivit hemförlovad hade börjat krampa och måste föras till sjukhuset. Hon ringde efter stadens ambulans, men eftersom patienten var soldat vägrade stadens sjukhus att köra honom. Till slut fick de tag i krigssjukhusets ambulans så att soldaten kunde hämtas och föras till det, men då hade han hunnit dö, så han fördes därför direkt till bårhuset. Margit fick order om att hämta hans dödsbricka så att man skulle kunna identifiera honom. Margit berättade att hon tog en kamrat med sig ner till bårhuset mitt i natten, där bår vid bår stod i flera våningar. Slutligen hittade de honom och han hade placerats där med manteln fortfarande på sig, med mössan över ansiktet och ryggsäcken slängd över benen, ”och där låg han bland alla andra lik då som var ju avklädda och skötta”. Det var då Margit blev arg. Hon berättade att hon inte kände något obehag och hon var inte rädd, utan hon sade till sin kamrat att de inte kunde lämna honom i sådant skick som de funnit honom.

M: Vi klädde av honom vi, hans allting, och satte på honom en skjorta och rätade ut honom. De hade inte ens rätat ut hans ben, och han låg alldeles och med stövlarna på och allting där. Så vi fick ju bort de där stövlarna och rätade ut hans ben och tog ett lakan därifrån den där korgen och satte över honom så att han åtminstone fick ligga rak. [...] Jag tänkte att där har han varit med livet som insats nu vid fronten och så för några marks skull så skulle inte han då kunna få den där hjälpen. Man vet ju inte hur det annars skulle ha gått, men den blev ju fördröjd den där resan till sjukhuset i alla fall. Och han levde när han kom dit till järnvägsstationen. Så det var ju nog ganska hemskt (Margit IF mgt 2003/55–57).

Margit upprördes över att soldaten inte hade visats tillbörlig respekt i egenskap av stupad, och ville göra vad hon kunde för honom, och därför såg hon till att klä honom i kläder värdiga en avliden. Samma tankegång som Margits finner man hos Tilde när hon berättade om en sanitär som tog hand om en svårt sårad thoraxpatient. Hon hade fått order om att gå ner från avdelningen där hon vakade och säga till sanitärerna att ordna för patienten som just skulle komma till polikliniken från JSP. När sasibilen¹⁰³ kom öppnade hon dörrarna för männen som bar in den sårade och som lyfte upp hans bår på en ställning. Då hade soldaten redan hunnit dö. Tilde var mycket rörd och hade svårt att tala när hon skulle berätta om hur sanitärerna tog hand om honom:

T: Och han var så svårt sårad. Och så (...) men så vackert de tog hand om honom. Och förband honom, fast han var så svårt sårad, benen och ansiktet och axeln och när de klädde av honom och förband honom. Och så hade han ju ringen på fingret, och så säger just den här då, det var så svårt att få ringen av, så säger han att ”Vi ska sätta vaselin, för han har nog fått tillräckligt ren”. Tycker du inte att det var en gest som man minns? Att han var så känslös hanterad, fast han var död. Att han inte ens med våld tar ringen från fingret, ”han har fått tillräckligt ren, så ta vaselin” (Tilde IF mgt 2004/42–43).

I både Margits och Tildes berättande ovan märks en direkt fysisk beröring av den döde, när den döde omhändertogs. Margit berättade om hur hon konkret gick till väga för att förvandla den döde soldaten till en värdig avliden i bårhuset. Tildes återgivning av hur hon såg på när sanitärerna skötte om den nyss avlidne soldaten handlade om fysisk beröring av en död och den finkänsliga hanteringen hon upplevde att den döde fick när till och med vigselringen togs av den dödes finger med hjälp av vaselin. Berättandet om den fysiska beröringen visar att kriget då kommit alltför nära.

¹⁰³ Krigstida ambulans.

Efter att den döda soldaten var omhändertagen, hjälptes Tilde och sanitärerna åt att gå igenom innehållet i hans ryggsäck. De hittade halvfärdiga slöjdarbeten som Tilde antog soldaten hade tänkt ge åt sin hustru och barnen som brukligt var. Tilde sade att det kom ”hur mycket döda som helst”, men att ta emot en patient som hon tänkte att ”man skulle kunna göra nånting för” och som dog innan han hann fram var den kanske svåraste upplevelsen hon hade under kriget. Hon berättade ändå att hon ”beundrar de där sanitärerna så innerligt”, för hon såg hur finkänsligt och tyst och fint de arbetade med att ta hand om den döda kroppen (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Enligt Henrik Meinander såg man det som en hederssak att ta hand om kropparna till de stupade som hörde till de egna leden, och om möjligt skicka hem kroppen till de anhöriga så att den kunde begravas på kyrkogården hemma.¹⁰⁴ Behandlingen av de stupade ryssarna var inte lika finkänslig. Ofta berövades ryssarna sina vapen och andra värdeföremål innan de kastades i en anonym grav (Meinander 1999:243). Anna berättade om att hon tillsammans med några andra flickor sändes till den stora salen där kropparna låg för att skriva av numren på dödsbrickan som alla bar runt halsen. På dödsbrickan stod namn och nummer för hjälp vid identifieringen av de döda så att man skulle kunna skicka kroppen till rätt ort. Jag sa till henne att jag tyckte det var omöjligt för mig att föreställa mig hur det måste ha varit där, och Anna höll med. Jag förväntade mig att hon skulle ha känt sig ledsen, nedstämd, uppgiven eller något liknande och frågade henne hur hon kände sig. Hennes svar var dock att hon inte riktigt visste. Hon tyckte att hon inte kunde ”säga det nå annat än man måste ju stå på sin post förstås [...] man måste ju bara vara där man var och arbeta med det som arbetas skulle” (Anna IF mgt 2003/58–59).

Fältprästernas uppgifter finner man mellan fronten och hemmet, på ett liknande sätt som de vårdande och matlagande kvinnornas. Prästerna hade samma typ av uppgifter vid fronten som hemma även om såväl miljö som församling var annorlunda. En av prästernas viktigaste uppgifter var enligt Erkki Kansanaho att erbjuda tröst i en till synes hopplös situation, något som gällde både dem som befann sig vid fronten och dem där hemma som måste

¹⁰⁴ Evakueringen av de stupade organiserades officiellt i början av januari 1940. Högkvarteret gav order om att armékårerna och motsvarande enheter måste bilda De stupades evakueringscentral (KEK). Prästen var chef på centralen och till sin hjälp hade han person både för kansliarbete och för att identifiera, sköta om och transportera de döda (Kansanaho 1991:70). Arbetet på KEK var krävande och tungt. Den som har sett en sådan central och följt dess verksamhet kan aldrig glömma det. Det har väckt stor respekt för de soldater och lottor som arbetade där, och lottornas insats var märkbar. De ombads inte eller kommenderades dit, utan de skötte om dessa ”tysta vapenbröder” frivilligt. Redan under kriget 1918 hade kvinnorna skött om att svepa de döda och lägga dem i kistor. Denna tradition ledde delvis till att använda lottorna i omhändertagandet av de stupade (Kansanaho 1991:74; se också Karvinen-Kopteff 1993:114).

meddelas om stupade anförvanter (Kansanaho 1991:19, 56, 76). Åke berättade om sina uppgifter han hade haft som fältpräst. Soldaterna utgjorde en församling, som Åke kallade exceptionell. Under reträtten sommaren 1944 var Åke stationerad i Luumäki där beväringarna fick sin stridsutbildning innan de skickades till fronten. Han berättade om hur han som ensam präst hade delat ut nattvarden till flera hundra pojkar i 18-19-års ålder – själv var han drygt 30 år gammal då. Han berättade att han höll på i tre, fyra timmar så att alla som ville skulle få del av den. Åke kallade detta för ”ett genuint gripande minne”, och han tillade att ”jag vet att många av dessa unga pojkar, de kom inte tillbaka”. Han berättade att han tyckte det var svårt att veta att så många unga pojkar skulle skickas iväg till fronten under det ryska störanfallet. Att meddela hemmen att någon stupat var ”den tunga delen” av arbetet, tyckte han. Åke exemplifierade med att berätta om några fall där han varit den som blivit tvungen att komma med sorgebud. I det första fallet var han nere vid Svir i augusti 1943, det vill säga när det var ställningskrig och relativt lugnt vid fronten. Under de tre månader han var där var det en man som stupade, och det var en soldat som träffades av en prickskytt när han förde ut mat till linjerna. Han kom också ihåg att mannen kom från skärgården i Nagu. Åke berättade att han senare också träffade ena föräldern till en som hade stupat, och som Åke hade skrivit hem till föräldrarna och meddelat om dödsfallet: ”De hade en enda son. Det var ett folkskolläraryngling i Dragsfjärd. En enda son. Han stupade. Det var en polisman i Gamla Karleby. De hade en enda son. Han stupade” (Åke IF mgt 2004/39).

Jag kan inte undgå att träffas av upprepningarna av ”en enda son”. Också Åkes korthuggna sätt att berätta om dessa båda enda söner som stupade gör det mera känslomässigt. Den enda sonens betydelse för släktens fortlevnad ingår här som en beståndsdel. Det är sonen som ska ta över gården, ta hand om de åldrande föräldrarna, föra släktens namn vidare och även på andra sätt värna om fortlevnaden. Jag får en känsla av att hans exempel bara är två typfall i en oändligt lång rad av liknande tragedier.

Det sista fallet Åke berättade om ger en känsla av ett ”onödigt” dödsfall:

Å: Jag kommer ihåg där i Luumäki så det där var det befästningsarbete, för att Luumäki skulle bli liksom en försvarslinje ifall ryssarna skulle bryta sig igenom. Och det var äldre män som kallades in för att utföra dessa befästningsarbeten och så var det, kommer jag ihåg, en man från Terjärv. Han höll på där med sprängningsarbete, när de grävde löpgravar. Och så kom det en trädgren och träffade honom i huvudet, så han dog alldeles omedelbart. Och det där var väldigt tungt sen att, förstår du, meddela detta dödsfall. Så att det är ett sånt där tungt minne jag har (Åke IF mgt 2004/39).

Mannen träffades av en trädgren, och stupade alltså inte i fält för en kula eller granat. Han förolyckades i en ganska hemlik byggförberedande arbetsuppgift. Anledningen till att Åke tyckte att det var "väldigt tungt sen" att meddela om detta dödsfall säger han inte klart ut, men man kan anta att det kändes svårt därför att de anhöriga visste att mannen i fråga inte fanns i en löpgrav utan arbetade med att bygga en. Eventuellt blev det också svårare eftersom mannen kom från Terjärv, dåvarande grannkommun till Kronoby, det vill säga Åkes födelseort. Jag frågade hur han klarade av "att vara där i allt det där och veta hur det var", och hans svar andades förtröstan och tillit till en högre makt: "Man får väl den kraft man behöver" (Åke IF mgt 2004/39).

Också männen berättade om att de varit med när någon stupat. Viktor berättade om slutstriderna vid Tienhaara, där alla officerare sårades eller stupade. Trots att de överlevande klarade sig bra utan befäl, skickades en undersergeant från förrättningen för att leda dem. Viktor var bekant med honom sedan tidigare, och visste att han var gift och hade en liten flicka som denne brukade visa ett fotografi av. När undersergeanten kom till deras stödjepunkt ville han gå till poststället och vakta så att han skulle lära sig omgivningen. Han fördes dit och avlöste vakten, men redan efter en halv timme hördes skrik därifrån, berättade Viktor.

V: Det kom ju granater, granater kommer ju nästan i ett då det är krig, men ibland kommer det mera (V skrattar till) Så det rör ju upp alltsammans. Och så hade en granat då kommit, det var ett litet lider invid Hackmanska villan där som började brinna och han skulle springa och släcka men så kom det en granat till och så kommer en skärva och skär av den här stora pulsådern här. Så att när vi rusade upp dit då så, vi hade ju inga bärbärare, utan vi var några pojkar, så rev vi loss en dörr från det här lidret och lade honom på dörren. Och jag brukade ibland fungera som sanitär, så jag plockade fram första förband och stoppade in i det här såret. Såret, det var stort så jag fick in båda fingrarna dit. Och för varje gång som pulsen, eller hjärtat då slog, så sprutade det blod upp mellan fingrarna, högt upp. Men det fanns ju ingen annan utväg då än att vi började bära honom därifrån på den där dörren. Jag satte ytterligare kompress på det här och tryckte ner, men det höll inte ändå tätt heller inte. Småningom så mötte vi då, för att vi hade skickat bud så vi fick sanitär eller bärbärare som de kallades, som kom emot. Det kom granater ibland så vi måste lägga ner det här, men han sa att vi kan lämna honom för han dör ju hur som helst. Men det gör, man lämnar ju inte (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Krigets blodiga och direkta närhet märks genom Viktors ingripanden i försöken att rädda den sårade underofficeren. Viktor försökte hindra ytterligare blodförlust genom att stoppa in sina fingrar i såret, men för varje gång hjärtat slog sprutade blodet upp mellan Viktors fingrar. Den sårade undersergeanten

kom till JSP, där de försökte ge honom blod, men trots försöken dog han på kvällen. Viktor sammanfattade genom att säga ”Så det blev en ung änka och en liten flicka efter honom”. Senare skrev han ett brev till änkan och berättade om hur det hela hade förlöpt (Viktor IF mgt 2003/39–42).

David berättade om när döden gjorde sig påmind i hans absoluta närhet då hans gode vän Albert blev skjuten i huvudet när denne, enligt David, gick för rak i löpgraven. En Helsingforsbo som de hade med sig i kompaniet var duktig på att kasta handgranater, och David hade som uppgift att göra dem i ordning åt honom. Plötsligt hörde David honom säga ”Nu gick det nog på tok med Albert” och så såg de honom ligga på marken. Sanitärerna som skulle föra bort sårade och stupade hade inte fått tag i någon bår, så dessa placerade Albert i ett ammunitionsförråd i skyttegraven. David berättade att det var meningen att de skulle göra motanfall, men eftersom Albert stupade och de andra cheferna sårats stannade anfallet av. När de fick avlösning och skulle bege sig från skyttegraven berättade David att de snubblade över ett par skor som låg på botten av löpgraven, och de kunde då konstatera att det var Alberts fötter som stack ut ur förrådet. De fick tag i en bår och tillsammans med fem andra män bar de bort honom fastän ryska maskingevär ”hamrade på hela tiden”. De måste kasta sig ner på marken ett par gånger, men ”till all lycka så sköt de för högt”, så männen klarade sig undan oskadda (David IF mgt 2003/43–44). Det behöver knappast sägas att det rädde en ständigt hotande livsfara vid fronten.

Viktor jämförde döden i Runebergs krigsdikter med hur det gick till i verkligheten när någon dog i striderna. Han konstaterade att diktens dödsskildringar är överkliga och idealiserade:

När Runeberg skriver om en ”skön död” eller modet som förhärligades, så då märker man nog, då man har varit med själv att inte är det nå skön död för en tjuugoåring. Eller en yngre eller en äldre. Och jag har varit med så många gånger när de har dött i absoluta närheten, i armarna till och med. Och inte är det nå skön död inte. Som det är frågan om. Utan en del ber och ropar och en del svär allt vad de nu får ur sig, en del rosslar och det är inte frågan om nå skön död inte. Så där är det nog överidealiserat alltsammans (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Viktor hade hört om en officer från vinterkriget som stred i samma förband som Viktors kamrater, och han var ”väldigt (...) tapper. Tapper och tapper, man ska inte tala så mycket om tapper i krig inte. Utan han gjorde sitt, med andra ord.” Han ”höll med pojkarne [...] och försökte deras bästa”, men fick en kula i bröstet och stupade. Viktor berättade att det enda han hann säga innan han dog var ”Gud bevare fosterlandet, ringa är allt annat sen!”¹⁰⁵ (Viktor IF mgt

¹⁰⁵ Citatet är hämtat ur dikten ”Fänrikens marknadsminne” i *Fänrik Ståls sägner*.

2003/39–42.) Den stupade officeren placerade fosterlandet främst och Viktor karakterisera honom motvilligt som tapper och som en som förstod sig på värdet av det mellanmännsliga samarbetet genom att han tänkte på sina underordnade.

Död och krig hör ihop. Kriget är enligt Riikka Raitis en situation då moralreglerna förändras, och man måste acceptera att döda en fiende. Antalet stupade fiender är ett mått på framgång, de egna stupade är förluster. På grund av det nära förhållandet mellan krig och död ges döden en annan betydelse. Dessa betydelser syns både i språkbruket – de som dött i strid har ”stupat” – och i samhällets förhållande till döden: döden är ett ”offer”, en tung men oundviklig insats för fosterlandet (Raitis 1993:247). Eftersom det var så många unga män som stupade måste man enligt Kemppainen hitta eller skapa en fosterländsk förklaringsmodell för sorgen efter dessa (Kemppainen 2006; Holmila 2008:16 [online]). Enligt Ulla-Maija Peltonen har den goda döden ansetts vara en lugn, tyst och vilsam bortgång, en död utan plågor och lidanden. Motsatsen till den goda döden är när en människa lämnats att dö ensam, långt borta hemifrån och om hon begravs på okänd plats (Peltonen 2003:68). Reglerna för en god respektive dålig död är delvis annorlunda under kriget, vilket kommer till synes i berättandet om krigargravarna, något jag tar mig an härnäst.

Minnet av de stupade

Det är framför allt tre dagar om året som veteranerna i Finland särskilt uppmärksammar: de stupades dag, veterandagen och självständighetsdagen. Till krigsveteranernas festligheter hör gudstjänst och därpå följande kransnedläggning vid krigargravarna (Sulamaa 2007:256). De stupades dag har firats den tredje söndagen i maj ända sedan vinterkrigets slut 1940 (*Suuri perinnekirja* 1999:164–166). Internationella veterandagen firades i Finland första gången 27 april 1987. Dagen har firats sedan dess med högtidliga fester runt om i landet (Sulamaa 2007:74; se även *Suuri perinnekirja* 1999:126–128). Finlands självständighetsdag firas den 6 december till minnet av att Finland förklarade sig oberoende av Ryssland 1917 (*Suuri perinnekirja* 1999:260ff), men samtidigt är det också under självständighetsdagen som man för fram hur man försvarade självständigheten under vinter- och fortsättningskriget (Kalela 2000:22–23; Kristensson Ugglå 2008).

Flera av de manliga veteranerna träffade jag i slutet av maj och början på juni, det vill säga strax efter både veterandagen och de stupades dag, och de hade deltagit i festligheterna. I intervjun frågade jag om det fanns några

speciella tillfällen under året då de kände sig särskilt fosterländska. Enligt Axel var detta en självklarhet, och han omnämnde alla tre stora veteranhögtider:

A: Veterandagen så det här är ju alltså en (...) det är nu en liten upplevelse det också nog att vara på de där veteranfesterna som ordnas nu härefter. Och så är det ju, vi ska säga stupades dag också, som det är ju uppvaktning vid krigargraven då. Och det här vi ska säga krigsinvaliderna som jag nu sköter om här då vi har, det är ju Pedersörenejden, Jakobstadsnejden, så är ju Pedersöre, Esse, Purmo, Larsmo och Jakobstads och vi har en krans till varje hjältegrav, både veteraner och krigsinvalider så lägger ner kransar då på krigargravarna på stupades dag och självständighetsdagen. [...] men självständighetsdagen så då är det med fanor, så det är veteranernas fanor och krigsinvalidernas och så är det Lions och alltihop. Det är ju (...) 10–15 fanor i Jakobstad nu på sista självständighetsdagen, för det är de här yngre generationerna också som har börjat komma med sina fanor också (Axel IF mgt 2003/45–47).

Det är högtidlig uppvaktning och kransnedläggning vid krigargravarna på både de stupades dag och självständighetsdagen, och Axel antog att det går till på liknande sätt överallt i landet. Anders och David som kom från samma kommun hade uppvaktat vid samma krigargravar, och båda berättade om händelsen de nyss varit med om. Jag frågade dem båda om hur det kändes att uppvakta vid gravarna och vad man brukade tänka på. Anders berättade att det hade varit hans tur att tillsammans med en annan lägga ner kransarna just detta år:

A: Och då vi stod där med de där kransarna så förrän vi lade, för att de sjöng ju nåt före, så åtminstone för mig så för blicken till det här (...) till gravarna eller till krigargravarna där på och jag tänkte så där jag att en speciell tänkte jag på, en kamrat som blev bara nitton år, nitton år så då gav han livet för fosterlandet (A rörd) Jag tänkte så där att jag har kunnat ligga lika gärna där som han (...) Så man känner ju sig tacksam att man, men (...) sorgsen på ett vis att han kamraten måste lägga livet till. Tänk *nitton* år! Det är ju ingen ålder (Anders IF mgt 2003/37–38).

Under kriget poängterades offrets betydelse, vilket syns i uttryck som ”att offra sig” eller ”ge sitt liv” för fosterlandet (Raitis 1993:251), vilket märks även i citatet ovan. Anders kamrat offrade sig för fosterlandet vid endast nitton års ålder, något som Anders var synbart tagen av. Han tänkte också tanken att det hade kunnat vara han själv som låg begravnen där. Offertanken syns också hos David. David sade att veteranerna gärna ställer upp så länge de själva orkar och ”hedrar våra stupade kamrater”. Jag frågade honom om man känner sig stolt över att Finland är självständigt eller om man känner sig ledsen för alla som

dog och för allt som man måste vara med om. David verkade tycka det var svårt att svara på frågan, och han beskrev känslan som ”en ödmjuk stolthet”. Han ville gärna läsa en dikt som han hade skrivit:

D: (... ...) Vid de fallnas gravar, heter dikten (...) I tätande oktoberskymning står jag vid de fallnas gravar / på kyrkogården råder stillhet / en fråga omöjlig att besvara / stiger i mitt inre: / Varför måste dessa offras / och varför skonades jag? / Jag dröjer kvar en stund ännu / sen vandrar jag i vemodsfulla tankar bort / och stänger varsamt kyrkogårdens port. / Där utanför muren av huggen sten / möter det brusande livet / möter allt det som ej blev de fallna givet. / Ett liv, i vilket de likväl har del / som med sitt offer gav oss en möjlighet / att förvalta frihetens dyrbara pund. / O, Gud, må vi aldrig mera nödgas / att med dödens vapen i vår famn / värna om den frihet som beskärts vårt land! (...)

S: Mm. Det sa nog ganska mycket det där (D: mm) Om den där känslan.

D: Jag har ju flera goda kamrater där (...) i de fallnas gravar (S: mm) Hjärdis bror, Albert Brännbacka som jag ju har talat om, Martin Englund, Lars Lassén. Fast vi var inte i samma kompani Lars Lassén och jag, vi var inte i samma regemente. Men jag minns bara vilken mollstämning det blev i schacket då vi fick höra att Lasse hade stupat (S: mm) Och det, och till synes så onödigt. Han hade blivit kallad ner till en linje för det var nån som var sjuk och så blev det permission så det blev så ansträngande med de där vaktturena. Och på första vaktturen han var, så fick han sig och stupade. Jag tyckte det var så tragiskt (S: mm) Och då hade pappan menat sig med kurirsändning till fronten, nu minns jag inte riktigt hur det nu blev, men det blev ju förstås, han blev ju ersatt av nån annan. Men att han kom nog ner till fronten sen, med en kurirsändning och fick väl se då platsen där Lasse hade stupat (David IF mgt 2003/43–44).

Kamratskapet sträcker sig också efter döden, efter att kamraten stupat. Bland det viktigaste som hör till firandet på de stupades dag och självständighetsdagen verkade för veteranernas del vara uppvaktningen vid krigargravarna där man hedrade minnet av de stupade kamraterna. Jag har själv gått omkring på kyrkogårdar och tittat på krigargravarnas gravstenar och blivit rörd till tårar av datumen på stenarna – det var ju så många unga män, nästan bara pojkar. Jag brukade jämföra dem åldersmässigt med mina klasskamrater när jag gick på gymnasiet. Innan jag gjorde intervjuerna visste jag inte att också benämningen på dessa gravar hade stor betydelse för veteranerna. Jag visste inte att ordet *hjältegrav* var så omdebatterat och inflammerat som det verkade vara. Den tappre krigaren, vars blod fuktat marken, skulle alltså enligt intervjupersonerna ha sin sista viloplats i *krigargraven*¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Se Kansanaho 1991 för hjältebegravningarna under kriget.

Anders, som var den första jag intervjuade för projektet, nämnde om att han inte brukade använda uttrycket hjältegrav, utan att han helst talade om krigargrav (Anders IF mgt 2003/37–38). Först i och med följande intervju fick jag närmare reda på vad som låg bakom ett uttalande som detta. Ordet hjältegrav hör naturligt ihop med hjälte och hjältemod, något ingen av de intervjuade kunde identifiera sig med.

V: Men jag tycker inte om ordet hjältemod riktigt inte. Jag tycker inte heller om benämningen de stupades gravar inte. Alltså ordet stupa för mig betyder helt enkelt att du föll på fält i strid. Men en stor del, nästan hälften så dog på annat sätt. Dels genom att de blev sårade och efter ett långvarigt lidande och dels på grund av sjukdomar, för det kom ju så otroligt mycket sjukdomar med på grund av kölden, eländet, matbristen och allt det här att ligga där i dyn och gytjan i vecka efter vecka, så att det var ju många som dog i sånt. Och enbart magtyfusen så skördade åtskilliga tusen sista sommaren. De stupade inte, de avled. Däremot så kan vi kalla det krigargravar, för det var ju krigarnas gravar som vi har.

S: Vad tycker du om ett ord som hjältegrav då?

V: Jag tycker inte om det heller inte. Lika litet som det här de stupades grav. Hjältegrav och de stupades gravar undviker jag helst, utan jag talar om krigargravar också i mina böcker har jag använt ordet krigargrav. [...]

V: Men vi vanliga soldater gjorde vår plikt och då ska vi inte kallas för hjältar inte. Och inte heller hjältegrav eller sånt. Och de stupades grav har jag eliminerat och kallar det som sagt, därför att jag *vet* ju. [...] Det där att så många dog på annat sätt, de avled helt enkelt i kriget. Och kan då kallas helt enkelt för krig... är begravda i krigargravarna, eftersom de var krigare (Viktor IF mgt 2003/39–42).

I citatet ovan framkommer det att det inte räcker med att man har dött i krig för att man ska kunna anses ha stupat. Verbet att stupa kommer enligt *Norstedts etymologiska ordbok* (2008) från fornsvenskans ord med samma form och med betydelsen ”störta; luta framåt”. Att stupa i strid betyder att man dör plötsligt, oftast av en kula eller granat. Det huvudsakliga uttrycket för att dö i krig är att stupa, vilket oftast kommit att betyda död förorsakad av fienden i strid eller annan krigsverksamhet. Enligt David borde definitionen göras snävare än så. David ville helst också använda ordet krigargrav eftersom han ansåg att de flesta inte var några ”större hjältar och inte uppfattade de sig själva som nå hjältar” (David IF mgt 2003/43–44). Axel menade att vi ”lever mer i fred om vi talar om krigargravar än hjältegrav, för det är somliga som inte tycker om det där. Det var måsta på (...) att bli hjälte då man stupade” (Axel IF mgt 2003/45–47). När jag förde hjältar på tal i intervjun med Joel svarade han genast:

J: Vi har ju nog, veteranerna, kommit till det att inte ska vi tala om nå hjältar inte, inte hjältegravar inte.

S: Varför inte det?

J: Nå, inte var de nå hjältar. Inte offrade de sig frivilligt inte för fosterlandet, utan de stupade ju, men det var ju hedersmän. [...] Jag hör till styrelsen för veteranerna här eller ganska länge, där hade vi upp det, och vi tyckte att vi inte har nån orsak att tala om hjältegravan. Inte var de speciella hjältar, utan de föll.

S: Vad vill du att det ska kallas i stället då?

J: Krigargravar. Nåja, för mig skulle de nog få heta hjältegravar, men jag känner ju till ynglingar som var så vänstersinnade så de skulle ha velat krypa över till andra sidan och som stupade. Inte var de ju hjältar för landet precis inte (Joel IF mgt 2004/44).

Även Johannes uttryckte sitt ogillande inför ordet hjälte och hjältegrav. Han tyckte att man ska använda ”ett mindre värdeladdat och mindre banalt ord, och det är en soldat”. Också han höll sig till resonemanget att alla som dog inte var hjältar – även om han inte går med på att använda ordet i detta sammanhang. Däremot tyckte han att det hade funnits soldater i hans närhet som han tyckte vore värda att bli kallade hjältar – om han nu skulle använda det ordet. Han påpekade att det däremot på finskt håll är ”vedertaget att använda det högtravande ordet” *sankari*, hjälte (Johannes IF mgt 2004/45).

Något som framkommer i berättandet om uppvaktningen under veteranernas festligheter är att verbet ”att stupa” har en laddad betydelse, som visar vad en god död i strid innebär. I motsats till civilpersoners goda död som karakteriserades ovan som lugn, tyst och vilsam är krigarens goda död plötslig och våldsam, och belägen på slagfältet. Endast då kan man sägas ha stupat. Förklaringen till att man inte borde tala om ”de stupades grav” är att inte alla som ligger begravna där kan sägas ha stupat enligt denna rätt snäva definition som veteranerna själva ger. Att dö på grund av krig är med andra ord graderat så att stupa har högst status. Inför döden är vi inte alls lika, utan olika dödar har olika rang. Denna upphöjning av den plötsliga döden hittar man även exempelvis i dikterna ”Wilhelm von Schwerin” och ”Den femte juli” i *Fänrik Ståls sägner* där den unge artilleristen von Schwerin respektive officeren Duncker omtalas som hjältar efter att de stupat. I det här sammanhanget ser man även de intervjuade veteranernas hjältebild framträda. Den ofta använda benämningen hjältegrav är ett ord som de själva helst undviker med motiveringen att de begravna inte uppfattade sig själva som hjältar, att det inte var en hjältemodig handling som förorsakade deras död eller att de inte hyste de rätta fosterländska känslorna. Det verkar också här som att ordet hjälte och död hör ihop.

Krigsmannastatusens rangordning kan beskrivas som plötslig död på slagfältet, att såras, men bara så mycket att man kan leva ett drägligt liv, att klara sig helskinnad är tacknämligt. Att dö i sviterna av att man sårats genererar ingen hög krigsmannastatus – bara medlidande. Om man flytt undan striderna är man knappt ens en man.

Den unga och friska kroppen var färdig för tjänstgöring efter den obligatoriska granskningen. Den starka kroppen var inte föremål för berättande i någon större utsträckning förrän den stötte på krigets utmaningar och påfrestningar. Den utsatta kroppen är däremot rikligt omtalad. Kroppen utsattes för hunger, kyla till och med skador som följd, plågande ohyra och den fick utstå sömnbrist och arbetsmängder i en sådan omfattning att utmattningsvar den enda möjliga konsekvensen. Ändå fortsatte männen och kvinnorna att arbeta för att försvara fosterlandet. Genom berättandet om det som de fick utstå visar de prov på sin ståndaktighet. De svek inte sin post trots alla påfrestningar. Kroppens gränser för vad den tålde sträcktes ut till bristningsgränsen. Kroppen utsattes för direkt dödsfara i och med att man kunde träffas av en prickskytte, av maskingevärens kulkärve, skadas svårt av granatskärvor och splitter eller mer eller mindre utplånas genom en direkt fullträff av fiendens granater.

Tiden vid fronten gav frontkompetens, en förmåga att navigera i kriget utgående från hörseln. Hörseln höll kriget på avstånd i motsats till synen som förde det riskfyllt nära. Framför allt genom kvinnornas berättande om vården infördes ett perspektiv som ligger ännu närmare på en skala av nära och längre borta i att placera sig i kriget som jag synliggjorde genom att ta fasta på hörselns respektive synens betydelse. Dessa beståndsdelar ingår även i berättandet om vården genom exempelvis åsynen av nakna maskroppar som upplevdes som skrämmande. Vården tvingade fram ytterligare närmande genom beröring, beröring av nakna maskroppar och till och med människors könsdelar. Beröringen kommer även fram i det konkreta arbetet vid operationer och andra åtgärder som förde det blodiga resultatet av kriget i direktkontakt med vårdarna. Också genom människans berättande om att vara med när någon sårades eller stupade kommer kriget fysiskt nära.

Att själv ha sårats i strid hade några av mina intervjupersoner erfarit. Dessa händelser berättade de om – alla utom en – med stor inlevelse och dramatiserande effekter. Jag upplevde att denna berättelse hade verbaliserats många gånger, eftersom det var en händelse som ansågs väl värd att berätta om. Man kan också se en skillnad mellan att ha åsamkats skada av fiendens kulor och

granater och att ha ådragit sig en sjukdom eller skadat sig på annat sätt. Att ha sårats kan i efterhand ses som en statushöjare, som en militär uppgradering. I dagens kontext är en synlig uppvisbar skada till följd av kriget ett bevis för att man faktiskt var med då det gällde, att man inte svek sin post utan försvarade landet med liv och lem som insats.

Genom de löst hållna analysredskapen kroppen som verktyg och kroppen som hinder har jag kommit fram till att man genom berättande om kroppen ger bilder av kriget i olika avstånd. Kriget kan upplevas på betryggande hörselavstånd, på riskfyllt synavstånd eller genom känsel av direkt beröring av krigets blodiga verklighet eller genom att man själv upplevt att ens kropp sårats eller skadats. Det fysiska kriget drabbar oss andra genom intervjupersonernas berättande om det.

Kriget är både en annan tid och en annan plats – något som förtätas genom det starkt symboliskt laddade ordet Fronten. Fronten är det inferno som är motbilden till hemmet, som kanske inte hade så stora tillgångar, men som var tryggt, säkert och värt att kämpa för. Att resa från fronten till hemmet innebär samtidigt en resa bort från kriget som plats och de villkor som ställdes upp där. Kriget och fronten är parentetiska såväl tidsmässigt som i en rumslig dimension. Kriget och fronten är allt det som hemmet inte är, och därmed blir hemmet något man måste försvara med risk för sitt eget liv.

4 Möten med de andra

I intervjupersonernas berättande om tjänstgöringen framträdde flera olika slag av "andra" i förhållande till berättaren själv. Den menige soldaten berättade om sina officerare, lottan berättade om sjuksköterskorna, sjuksköterskan berättade om överläkarna. I det här kapitlet vill jag koncentrera mig på berättandet om andra i egenskap av de olika nationella andra som berättarna kom i beröring med under kriget: finnen, tysken och ryssen.

När jag talar om dessa olika etniska andra använder jag olika benämningar när det handlar om människor som kom från finska Finland, Tyskland eller Sovjet och när jag talar om föreställningar om dem. I det första fallet använder jag orden finnar, tyskar och ryssar, och tillskriver inte dessa ord någon värdeladdning vare sig positiv eller negativ. När jag använder orden i bestämd form singularis – finnen, tysken, ryssen – är det för att beteckna föreställningen om människor av dessa nationaliteter där också möten med verkliga människor från respektive nationalitetsgrupp kan ingå.

För de flesta svenskspråkiga intervjupersonerna från svenska Österbotten innebar ett möte med finskspråkiga finnar och finska trakter något nytt och främmande. Dåtidens obligatoriska skola erbjöd inte någon undervisning i finska språket. I färskt minne fanns också språkstriden under framför allt 1920-30-talen. Det vita Finland hade goda förbindelser med Tyskland både före och efter självständigheten 1917, men inför kriget hade Tyskland och Sovjet fört hemliga underhandlingar, där länderna kom överens om att Finland hörde till Sovjets intressesfär (Meinander 1999:180). I samband med fortsättningskriget hade relationerna mellan Tyskland och Sovjet förändrats, och de var nu varandras fiender. Finland och Tyskland närmade sig varandra, och tyska enheter stationerades i Finland, trupper som senare skulle betraktas som fiender efter Finlands separata fredsavtal med Sovjet. Ryssarna i sin tur var dem finländarna stred mot. Ryssland var den stora fienden i öst, med allt vad detta innebar.

Det är många föreställningar som uttrycks med delvis ganska yviga språkliga gester i tal om etniska andra som intervjupersonerna träffat på. Det är folk som är nära, endera geografiskt eller kulturellt, man har åsikter och uppfattningar om, enligt Magdalena Tellenbach Uttman. De befinner sig i samma krets och därför verkar det också på ett sätt rimligt att berätta om dessa andra och därmed direkt eller indirekt göra jämförelser mellan oss och dem (Tellenbach Uttman 2003:183). Berättande om dramatiska tider, som

krigstiden, verkar dessutom enligt Eeva Peltonen vara omöjligt att framföra utan att en del blir oklanderliga hjältar eller oskyldiga offer, medan andra blir fega skurkar och hänsynslösa anfallare (Peltonen 1997:93), något vi såg prov på ovan när Ingegerd berättade om sina minnen av möten med general Blick. I detta kapitel vill jag se efter vad kombinationen av berättande om etniska andra och dramatiska tider gör.

Möten med finnen

I det här avsnittet studerar jag det mina intervjupersoner berättar om finnar och det finska. Jag inleder med berättandet om resan bort från det svenska genom det finska mot det ryska. Det finska språket var främmande för de flesta av mina intervjupersoner, och jag studerar vad de berättar om möten med det. Språket ses som en särskiljare i vissa kretsar, vilket också syntes ovan i intervjupersonernas berättande om sin tjänstgöring. Ibland står man däremot sida vid sida med finnarna. Slutligen följer berättande om de finska soldaterna och hur berättarna upplevde att dessa hanterade livet vid fronten.

Till finska Finland

Från det svenska Finland färdades de svenskspråkiga kvinnorna och männen till det finska Finland för att möta kriget. Tilde berättade att det kom en förfrågan från Vasa om hon kunde godta en förflyttning när hon skulle tillbaka i lottatjänst på hösten 1943. Hon samtyckte till detta i och med att hon tänkte att hon inte skulle flyttas längre bort än till Viborg eftersom hon inte hade så goda kunskaper i finska. När hennes förflyttningspapper kom var Svir det sista namnet på stationerna, och de följande hade endast nummer. Tilde visste inget alls om stället hon skulle åka till, inte ens var det låg. När hennes bror var hemma på permission berättade Tilde för honom att hon skulle förflyttas, och hon undrade om hon eventuellt skulle komma till samma ställe som han. Hennes bror svarade henne då att hon inte skulle längta efter att komma dit för hon visste inte hur det var där. Tilde hade då sagt att hon inte visste var hon skulle hamna, men att hon måste fara dit ledningen skickade henne.¹⁰⁷

T: Och det gjorde jag, alldeles ensam. Inte en käft som jag visste (T skrattar)
Alldeles ensam för jag då. De förde mig till tåget på kvällen och så åkte jag den natten, hela den natten, följande dag och följande nattmorgon, halv fem-tiden på morgon var jag framme vid Syväri¹⁰⁸ station. Och det var hemskt mycket

¹⁰⁷ Oftast visste lottorna inte var de skulle börja arbeta när de fick en kommandering (Karvinen-Kopteff 1993:109).

¹⁰⁸ På svenska Svir.

soldater som steg av. Alla försvann där i mörkret på morgonnatten. Jag visste ingenting vart jag skulle. Och ingen frågade efter mig. Jag stod där på station, men så såg jag att där var en man då som var också i uniform, men att han hörde till personalen. Så gick jag dit med mina papper och frågade om han visste var det här var. ”Ei minä tiedän. Aputoimisto on sinnepäin. Menkää sinne vaan!”¹⁰⁹ Och det var riktigt mörkt. Men så började de skjuta vid linjerna, och så böjde jag mig ner och tittade för jag såg silhuetterna av skog och så såg jag silhuetten av ett hustak och så tänkte jag att det måste vara ditåt då (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Tilde kunde konstatera att hon var på finska sidan utgående från skjutriktningen. Hon berättade att hon gick vidare mot huset för att ta reda på vad det var för ett ställe. Hon snavade på järnvägsskenorna, tappade sin ena väska och tyckte det var hemskt där ute i mörkret. Hon kom fram till huset och hittade en korridor, men såg inte till några människor.

T: Men så hörde jag att det snarkade på båda sidorna om denna korridor, och så ser jag i den där svaga skymningen från ett ljus som var där i andra ändan, så ser jag en dörr så öppnade jag försiktigt, men då snarkade det där inne, så förstod jag att här sover någon. Och så gick jag sakta fram efter den där gången, och så stod det Aputoimisto¹¹⁰ på den där dörren bredvid det där ljuset, och så knackade jag på, men ingenting. Så stod jag en stund där och jag knackade på igen och så kom det då en människa och öppnade. Och det var, jag visste inte vad det var, för han var utan vapenrock på sig, men annars klädd. Och så var det han som då skötte om den där Aputoimisto. Han bjöd mig in och så visade jag mina papper och nä, inte visste han heller vart det här var. Men han började ringa. Och han hade eld i spisen, i en kakelugn där och så satte jag mig ner där. Då var det svårt att hålla sig vaken. Då hade jag rest i ett och ett halvt dygn och suttit bara på träbänkar (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Tilde berättade med skratt i rösten att hon hade avundats en liten sjuksköterska som satt mitt emot henne på tåget eftersom denna kunde krypa ihop under sin mantel och sova, medan Tilde själv som var lång bara måste sitta rak och sticka. Hon berättade att hon bad till Gud under resan, och hon blev alldeles rörd vid minnet av bönerna som hon upplevde bar henne. Tilde sade att hon aldrig skulle kunna förneka Guds existens eftersom hon så många gånger upplevde att det fanns något starkare bakom allt. Efter ett tag fick hon i alla fall reda på att hon skulle hämtas klockan halv åtta.

¹⁰⁹ ”Inte vet jag. Kansliet ligger där. Gå dit bara!” [Återgivet på felaktig finska.]

¹¹⁰ Kansli.

T: Då kom det en soldat med en sån där bulderkärro. Vet du hur en sån ser ut? Nä, det kan du inte veta. Nä, vi satt på ett bräde där över, tvärs över den där och det skakade och det hade sig, förstår du, på de där vägarna. Inte vet jag hur långt det var heller, men till sjukhuset kom jag (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Tilde berättade att soldaten som hämtat henne hade talat finska med henne och visat var hon skulle anmäla sig. Hon gjorde som han sagt åt henne, och hon välkomnades och visades till rätta. Hon skulle få sova först eftersom hon rest så långt och så länge, men var så uttröttad att hon inte kunde sova på dagen. Efter ett tag träffade hon sina arbets- och rumskamrater:

T: Och så kom då, det var två kamrater som bodde i samma rum, så de kom sen från arbetet och vi träffades då. Väldigt bra kamrater, men finska talade de alla. Först senare fick jag en kamrat som var svensk. Men vi hade ett väldigt bra förhållande med kamraterna emellan där (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Tilde nämnde ovan att Karelen inte kändes som det Finland hon lärt sig att älska genom Runebergs dikt ”Vårt land”. Tilde berättade alltså om en plats som låg så långt bort att det till och med saknades namn på dess tågstation. Hon har rest genom dag och natt, något som får mig att tänka på en plats i sagans värld. Platsen hon kom till var ändå långt ifrån sagolik, där den låg i mörker, och där kriget både syntes och hördes. Ingen människa, inte ens de uniformklädda järnvägs- och militärtjänstemännen verkade veta vart hon skulle åka vidare från den namnlösa stationen. Språket hon skulle ta sig fram på var den för henne rätt främmande finskan, men hon bemöttes väl av sina finskspråkiga arbetskamrater och kom bra överens med dem. Men Tilde var där för att på sitt sätt kämpa för sitt fosterland, det land hon älskade och aldrig skulle överge, som hon själv sade. Tilde befann sig nu på ett sätt så långt från sitt hem det var möjligt att komma.

Också Lisa, som for till Fjärrkarelen på hösten 1941, visade, om än mera indirekt, på att Karelen var främmande mark för dem som kom från västra Finland. I Fjärrkarelen fick de älgkött då det fanns så mycket älg där. Den rikliga förekomsten av älg blir här en symbol för de enorma skogar som fanns i gränslandet mellan Finland och Sovjet. Landet där var vildmark¹¹¹ i kontrast till de uppodlade områden som Lisa kom från. Det förekom också bostäder och fähus i de trakter som Lisa färdades genom på väg till Rukajärvi. Hon berättade om en bondgård där man haft ladugården under stuggolvet i stället för i ett skilt

¹¹¹ Området Lisa berättade om är Rukajärvi, och beskrivs som Norra Europas största enhetliga ödemark (*Wikipedia*, uppslagsordet Rukajärvi [online]).

hus. I en bondgård i Rukajärvi, där de senare hade servering, var det bara en port som skilde storstugan från ladugården (Lisa IF mgt 2004/40–41).

Det är svårt för mig att ens föreställa mig hur det var att komma till ett hus som beboddes av människor och kreatur. Säkert var också Lisa en aning förvånad över boendeförhållandena, trots att hon kom från landsbygden och var van vid både kor och fähus. Lisa fäste sig vid liknande saker som mannarna i Rehnbergs material hade gjort när de placerades i för dem ovana landsändor. Också dessa upplevde med förvåning hur bland annat landskapet, boskapen och byggnaderna avvek från sådant de var vana vid. De förvånades likaledes över den dåliga hygien på många gårdar och över att människor och djur bodde så nära varandra (Rehnberg 1967:57). Ett tecken på civilisation är att skilja djuren från människorna. Det vilda, mörka, namnlösa stället karakteriserar ett slags icke-hem. Tildes och Dagnys berättande utstrålar något slags vildhet. Tildes upplevelse av det finska Finland är mörker, öde, beskjutning. Det vilda i Lisas upplevelse av det finska Finland var däremot format av storskog, högvilt, och en sammanblandning av människor och djur i gårdsbyggnaderna som var främmande för henne.

Finska språket

Möten med det finska språket framställs på flera olika sätt i materialet. Dels handlar det om att hantera ett främmande språk för att klara av sitt arbete, dels om svårigheter intervjupersonerna mötte på grund av sin språkliga tillhörighet.

Anna hade gått i finsk skola i Jakobstad, och därmed talade hon språket flytande (Anna IF mgt 2003: 58–59). Ingegerd levde i en sådan miljö där det var viktigt att båda språkgrupperna skulle behandlas lika (Ingegerd IF mgt 2003: 60–64). Bland de andra intervjuade kvinnorna var viljan att lära sig finska språket klart uttalad hos flera, trots att de hade levt på den då nästan totalt svenskspråkiga österbottniska landsbygden. Margit berättade att hon hade praktiserat på det finskspråkiga sjukhuset i Vetil för att lära sig finska efter att hon hade klarat av mellanskolan och innan hon blev lotta (Margit IF mgt 2003/55–57). Även Dagny ville bättra på sin finska innan hon sökte sig till vidare utbildning, så hon studerade på en folkhögskola i Lahtis under en termin innan hon småningom började studera till sjuksköterska (Dagny IF mgt 2004/46–47). Om man inte hade tillägnat sig kunskaper i finskan förrän man blev verksam som lotta kunde man ta lektioner, vilket Brita berättade om ovan i kapitlet ”Möten med tjänstgöringen”. Hon berättade att man på den tiden inte hade fått lära sig finska i folkskolan, och att man inte kom i kontakt med

språket på den svenska landsbygden (Brita IF mgt 2003/71–74; se även Hämäläinen 1969:227).

Alla patienter på avdelningen där Brita arbetade var helt finskspråkiga, och av dem fick hon lära sig en del finska. Det var framför allt när det var lite lugnare på avdelningen som Brita och hennes lottakamrater fick tillfälle att öva sig på finska i praktiken. Då hade lottorna tid över och skulle rulla kompresser och fick hjälp av de patienter som var tillräckligt friska för det.

B: Så då var det ju alltså såna där kompresser, för du vet, inte var det då som det är nu har de ju obegränsade mängder med förbandstyng och färdigt steril att ta, utan allting, varendaste binda och varendaste kompress blev tvättad och återanvänd. Och då det kom från byket¹¹², förstår du, då det var rullförbandstyng så var det en enda härva det. Så då skulle vi sitta och dra ut det där och vika det där förrän vi lade in det i papper, sånt där vitt makulaturpapper. Så man vek in det och förde det till sterilisering. Så det skulle du alltså. Det hade du till extraarbete. Så hade vi en sån där liten behändig maskin, som pojkarna brukade sitta och hålla i den där bindan, eller sitta och rulla och vi höll i bindan, och rullade upp det där så vi fick rulla upp den där bindan då den var färdigtvättad. Så det där var som extraarbete, och det var ju enbart roligt. Och nog var det där andra roligt också, men det var ju liksom inte nåt tidsbestämt.

S: Och tyngre.

B: Nä, och det också. Och det var ju då som man fick lära sig lite mera finska, för då pojkarna satt och hjälpte till med det där, så då fick man ju lära sig finska då. För inte kunde ju jag nån finska då jag kom dit. Det var att lägga i gång med finska strax (S och B skrattar lite) (Brita IF mgt 2003/71–74).

Finskan användes dagligen i arbetet oberoende av om lottorna och sjuksköterskorna befann sig vid fronten på fältsjukhus eller på krigssjukhus i hemtrakterna. Konvalescenter försökte man ändå placera så nära deras hemorter som möjligt så att anhöriga skulle kunna besöka dem. Det fanns gott om svenskspråkiga patienter, åtminstone på sjukhusen i Jakobstad, eftersom dessa hade även civila patienter. Gun berättade att man blev mera bekant med de svenskspråkiga pojkarna eftersom man kunde tala med dem på ett annat sätt än med de finskspråkiga (Gun IF mgt 2003/69–70). Lite problematiskt var det ändå att inte kunna tala finska så bra. Alice berättade att detta var särskilt besvärligt när nya patienter anlände med sjuktaget. Hon berättade att hon tyckte synd om dem och gärna hade velat prata med dem, men det gick inte då man

¹¹² Tvätt och reparation av kläder var ändå utrustningslottornas huvudsakliga uppgift under fortsättningskriget. Många utrustningslottor var ute på kommendering på krigssjukhus och fältlasarett (Olsson 2005:128).

inte behärskade språket (Alice IF mgt 2003/67–68). Också Maria led av att inte kunna prata med de finskspråkiga patienterna. Hon berättade ovan om en gång när hon hade satts att vaka ensam och en finskspråkig patient blev sjuk och fick hög feber. Maria kunde varken prata med honom eller förklara varför hon inte kunde ge honom medicin. Maria berättade också om att det bodde karelska evakuerade hos hennes familj. En hel familj och en ensam kvinna bodde i Marias familjs bagarstuga. Maria brukade cykla till sitt arbete på krigssjukhuset som låg några kilometer bort. Cykeln stod i en bod som fanns bredvid bagarstugan, och när Maria hämtade sin cykel brukade hon hälsa god morgon på den inhysta kvinnan. Mycket mera blev inte sagt eftersom hon var finsk och Maria inte kunde tala finska, något som kvinnan enligt Maria antagligen trodde hon gjorde.

M: Men så en gång kom hon in, och då kände jag att hon luktade lite, lite hon hade nog tagit nå starkt.

S: Ja.

M: Då skulle hon ge mig stryk för att jag inte kunde tala finska med henne.

S: Nåmen!

M: Så tog hon i mig i klänningen, där jag satt och så, det var så dåligt så den gick sönder. Och inte förstod jag heller riktigt, men jag märkte ju på henne att hon var lite i knäcken. Att, men hon hade det där att jag kan säkert finska, men jag talar inte.

S: Ja, precis det.

M: Det hade hon. Då skulle jag tuktas då så jag skulle, så då hon tog i i ryggen på klänningen, så gick den sönder (Maria IF mgt 2003/65–66).

Maria berättade alltså om hur kvinnan ryckte i Marias klänning så att tyget gick sönder. Maria tolkade det hela så att kvinnan räknade med att Maria kunde tala finska, eftersom hon arbetade på krigssjukhuset, men att hon inte *ville* prata finska med henne, och därför skulle kvinnan ge Maria stryk. Men Maria konstaterade att hon bara kunde några ord och att hon inte kunde sätta ihop dem till meningar. Maria tänkte att kvinnan trodde att Maria var stor på sig, högfärdig, och att det var därför Maria inte talade med henne. Maria sade att hon gärna hade talat med henne om hon bara hade kunnat. Hon avslutade sin berättelse med att med ett skratt säga att hon så bra kommer ihåg det där att den där kvinnan tog tag i henne ”och skulle ha skakat ur mig finska” (Maria IF mgt 2003/ 65–66).

Även om det kunde vara bökitigt ibland utan ett gemensamt språk, kunde det i vissa sammanhang vara bättre att inte kunna finska. Gun berättade att hon skulle ge sitt första lavemang åt en svenskspråkig patient. Allt gick bra, men Gun sade med ett skratt att hon tyckte att ”allting gick lättare att göra då de var

finska”. Jag tänkte mig att det var lättare att ha hand om patienter med vilka man kan prata, och undrade varför Gun tyckte som hon gjorde.

G: Nå, jag vet inte. Men som då jag var i bastu med dem också, så tyckte jag att, enda gången i mitt liv som jag tyckte det var bra att jag inte kunde nån finska (S och G skrattar) För vet du, det var nog skoj och skämt och skratt hela tiden.

S: Ja, ja.

G: Man kände sig lite så där som att det var åt mig som de skulle ha skrattat men att det var ju nog förstås, men det var nog säkert det också tillika det. En hade ett sår här (mm) [Visar på ljumsken] och så satt han ju så här förstås. [bredbent] Och det där glömmar jag aldrig. Då var det nog liv i luckan (Gun IF mgt 2003/69–70).

Gun refererade till en händelse som hon berättat om lite tidigare under intervjun, och som finns återgiven ovan. Enligt Gun var det bättre att inte veta vad som sades i den för henne så besvärande situationen att som 17-årig flicka bli tvungen att vistas i ett omklädningsrum med en hel busslast ynglingar. Anledningen till hennes vistelse i rummet var rent professionell, men av allt att döma väckte hennes närvaro där andra tankar hos pojkarna. Då blev språket, eller framför allt brist på språk, ett skyddsrum att dra sig tillbaka till.

I ett av avsnitten ovan berättade Lisa om hur det var på Hangöfronten när många hundra män från olika håll och med olika uppgifter var samlade på ett och samma ställe och skulle utspisas samtidigt. Karlarna där visste att Lisa inte behärskade finska, men hon var inte den som lät sig nedslås av det utan visste ändå att ge svar på tal, utan att kunna språket.

L: Vi kunde ha sås med kött i, för först när jag kom dit, om vi tar det lite humoristiskt så var det en som lyfte upp en köttbit på gaffeln och så sa han ”Thahaha!”, men jag fiskade upp en köttbit i ämbaret och lyfte upp den och så sa jag ”Mööö!” (S och L skrattar) Ser du, de visste att jag inte kunde finska (S och L skrattar) Det blev ett sånt liv i hela matsalen (S skrattar) (Lisa IF mgt 2004/40–41).

Händelsen som Lisa berättade om var rätt komisk i sin enkelhet att genom ljudhärmande uttryck förklara vad maten bestod av. Både det Gun berättade om och det Lisa framförde ackompanjeras av skratt. I GUNS fall visste hon inte riktigt om de finska soldaterna skrattade åt henne, och hon förstod inte vad de sade, vilket hon i och för sig tyckte var lika så bra. Lisa å sin sida framkallar skratt genom att snabbt finna sig till rätta i situationen och ge tillbaka med samma mynt, utan att heller kunna språket.

En del av intervjupersonerna behärskade däremot det finska språket, och strödde in finska ord och uttryck här och där när de berättade eller återgav vissa repliker på finska. De som arbetat med vården använde ibland finska termer från det dåvarande sjukvårdsarbetet och den finskspråkiga sjukhuskontexten. Under intervjuerna med männen var det i stort sett enbart Vilhelm som använde sig av finska för att återge repliker. Han var också den ende som hade tjänstgjort tillsammans med finnar. De flesta av männen var i svenskspråkiga truppförband och verkade sällan ha varit i närkontakt med finskan annat än i form av de finska kommandona. Kvinnornas krig utkämpades däremot delvis på finska.

Finsk nationalism och äktfinskhet

Som jag nämnde i inledningen till detta kapitel hade Finland drabbats av språkstrider efter självständigheten. Detta är något som återspeglade sig även i intervjupersonernas berättande. I den nya republiken Finland väckte språkfrågan enligt Henrik Meinander mycken politisk debatt och missämja. Språkstriden på 1870-talet hade visserligen lagt sig efter inbördeskriget, men det dröjde inte länge efter självständigheten förrän friktionen mellan språkgrupperna åter ökade, med krav på enspråkiga lösningar. Förfinskning var ett mål för många. Svenskan skulle degraderas till ett provinsialt hemspråk. Enligt tidens anda sökte man också utröna befolkningens fysiska "rasegenskaper". Finskspråkiga kom att betecknas som mongolättlingar och svenskspråkiga som germaner¹¹³, vilket den sårade finskspråkiga parten noggrant lade på minnet. Efter frigörelsen från Ryssland fick såväl språk- som nationalitetsfrågan åter aktualitet då den började förknippas med krav på svenskspråkigt självstyre i liknande form som i de schweiziska kantonerna. En radikal österbottensk falang framförde till och med åsikten att Österbotten borde anslutas till Sverige, något som kan ses som ett resultat av att lantdagens majoritet inte ville införa språkparagrafer som garanterade samma rättigheter för båda språkgrupperna (Meinander 1999:80–82). En likaledes radikal, men betydligt mera omfattande gruppering, var de nationalistiska finskhetstvande så kallade äktfinnarna. Hösten 1922 grundades Aitosuomalainen kerho (Äktfinska klubben), och fyra år senare samlade de sig under den riksomfattande organisationen Aito-suomalaisuuden liitto (Förbundet för äktfinskhet) (Meinander 1999:85). Äktfinnarna ansåg sig enligt Pekka Hämäläinen kunna påverka de olika befintliga partierna och ville stöda

¹¹³ Med germaner avsågs länge människor från Nordeuropa (*Nationalencyklopedin*, uppslagsordet germaner, [online]).

nationalistiskt sinnade politiker oberoende av vilket parti dessa tillhörde. Deras övergripande syfte var att skapa ”en högre oberoende finsknationell kultur och en stark nationalstat”, genom att framför allt reducera det finlandssvenska inflytandet i nationens liv. Äktfinnarna krävde förfinskning av ämbetsverk, skolor, universitet och försvarsmakt. Finlandssvenskarna ansågs inte vara lojala mot landet som helhet utan i första hand mot den egna språkgruppen (Hämäläinen 1969:100–107).

Ingegerd hade redan hemma som barn lärt sig att båda språkgrupperna var jämbördiga. Trots att Ingegerd så noga påpekade att man inte fick tala illa om finnar, gjorde hon sig ändå lite lustig över de finskspråkigas sätt att uttala ”tjugofyran” – tsogofyran – när hon berättade om IR 24. Hon berättade att man hemma hos henne aldrig skulle ha fått säga något spydigt om finnar, fastän ”vi ju då var hurrit¹¹⁴”, som hon sade. Ordet *hurri* förekommer också när hon berättade om svårigheter som svenskspråkiga pojkar råkade ut för vid reservofficersskolan. Där blev de kallade just för *hurri*, och de hade bland annat fått stå i fönstret på andra våningen och ropa ”Me olemme hurreja”¹¹⁵ högt ut över gården (jfr Ahlbäck 2006:200 [online]). Pojkarna hade skrivit till sina kamrater om hur de blev behandlade, och det här kom till kapten Lars-Erik Taxells kännedom som genast förde saken vidare till överstelöjtnant Marttinen. Ingegerd kände Taxell mycket väl sedan länge, och hon berättade också om en annan episod som Taxell var involverad i, och som jag kände igen i en scen i filmen *Framom främsta linjen*. När Marttinen först kom till 61:an och fick några papper skrivna på svenska av Taxell frågade han varför de var skrivna på svenska. Taxell svarade då att det var för att han var den svenskspråkiga truppenhetens skrivare. Marttinen gick då tillbaks till sitt kansli och kom tillbaka efter en stund och sade att kaptenen har rätt att skriva på svenska (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Detta sågs som ytterligare en fjäder i hatten för Marttinens del, som också här omtalas som en man som står för förändring.

Ingegerd hade i sin utbildning stött på sjuksköterskor som enligt henne sympatiserade med äktfinnarna och som därmed gjorde livet surt för henne. Efter två månaders arbete på en avdelning för invärtesmedicin, när sjuksköterskorna enligt henne hade utnyttjat henne ”på det grävsta”, fick hon ett så dåligt betyg därifrån att betyget inte överräcktes på avdelningen utan hon fick det av översköterskan. Översköterskan sade att hon inte alls kunde förstå varför Ingegerd fått så dåligt betyg när hon hade fått känslan av att patienterna tyckt så bra om henne och hon dessutom alltid varit så flitig. Ingegerd måste gå med sitt urusla betyg till rektorn, som sade att hon aldrig sett ett så dåligt betyg

¹¹⁴ Se not 37.

¹¹⁵ ”Vi är *hurri*.”

förut. Rektorn sade att hon egentligen borde sparka ut Ingegerd från kursen, men att hon skulle få praktisera på en annan inremedicinsk¹¹⁶ avdelning. Från den avdelningen kom hon med högsta betyg. Ingegerd berättade att hon hade tänkt skriva till rektorn många år senare om att hon genomskådat det hela. Enligt Ingegerd var de båda sjuksköterskorna på avdelningen som gick under benämningen *pikku helvetti* – lilla helvetet ”hemskt äktfinska. Ena var halvgammal och andra var ung, och båda var strykfula” (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

En av tilldragelserna på ”lilla helvetet” handlade om hur Ingegerd blivit tvingad att svika sitt löfte till en dödssjuk kvinna. Kvinnan hade bett Ingegerd stanna hos henne under natten för hon visste att hon skulle dö. Ingegerd hade lovat göra det, eftersom ingen av hennes anhöriga fanns i trakten. Kvinnan hade också bett Ingegerd framföra hennes önskemål om att få nattvarden, något som Ingegerd förmedlade vidare. Ingegerd berättade att sjuksköterskan kom in i rummet på kvällen, och kvinnan berättade för denna att *pikku-sisko* (lillasyster) skulle stanna hos henne och hålla henne i handen eftersom hon skulle dö samma natt. Sjuksköterskan tyckte däremot inte att Ingegerd skulle stanna där:

I: ”Nä, nog måste hon gå hem nog. Hon måste gå hem till. Vem ska sköta er i morgon om hon är här hela natten?” ”Ja, men jag lever inte i morgon.” Jag nickade och sa att ”Jo, jag har lovat att stanna här.” Och det blev lite diskussion om det, och ja, mm, ja, mm, ja, ja. ”Jag ordnar det här med den här nattvarden”, sa hon den där sköterskan, ”jag har bordet där ute, om neiti bär in det med mig.” Och så gick jag ut i korridoren. Och så kommer hon efter mig, men så stänger hon dörren, och så ställer hon sig mot dörren, och så sa hon: ”Ja nyt lähdette kotiin!”¹¹⁷ Och jag sa att jag har ju lovat åt henne. ”Ni har ingen rätt att lova sånt, ni går hem.” Och hon gav mig en jätteutskällning och så sa hon att ska se till att jag blir sparkad från kursen. ”Jos tulette lähemmäs, minä lyön!”¹¹⁸, sa hon. Hon var ganska grov den där, så till slut måste jag gå (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Ingegerd berättade att hon grät hela natten för att hon inte fick uppfylla sitt löfte till den ensamma kvinnan. Kvinnan dog samma natt. När Ingegerd kom till rapporten följande morgon låtsades sjuksköterskan om ingenting. I Ingegerds berättande här uttrycks finskheten i form av en ytterlighetsrörelse, äktfinskheten. I och med detta blir finskheten negativ och antisvensk. De äktfinska sjuksköterskorna regerar i lilla helvetet. De är fula, elaka och

¹¹⁶ I Sverige talar man om invärtesmedicin.

¹¹⁷ ”Och nu går ni hem!”

¹¹⁸ ”Om ni kommer närmare så slår jag!”

okänsliga, och personifierar allt det som en sjuksköterska inte ska vara. De blir som sagornas elaka styvmödrar, medan Ingegerd framstår som deras motsats.

Viktor träffade på ett par upplysningsofficerare (jfr Pipping 1947:155–157), som talade för *Suursuomi*, ett Storfinland med endast finskspråkiga landsmän vid en av uppsamlingscentralerna. Under framryckningsskedet – ungefär de första fem månaderna av fortsättningskriget – var målet att återta de delar av Karelen som hamnat under sovjetiskt styre efter vinterkriget slut. Tanken på ett Storfinland var också levande i vissa kretsar, och Viktor berättade om hur han tvingades höra på övermodig propaganda om ”hur finnarna nu ska slå ryssarna och driva dem dit till Ural och när detta är gjort så då ska svenskarna över Bottniska viken och bort” (Viktor IF mgt 2003/39–42). De svenskspråkiga i Finland jämföras här med ryssarna och ges inte hemortsrätt i Storfinland utan ska förpassas till Sverige. De ses som lika mycket främlingar i Finland som ryssarna. Ryssarna hörde däremot hemma långt borta i vildmarken bakom Uralbergen, och skulle fördrivas dit.

Viktor berättade att upplysningsofficerarna höll på i ett par timmar och målade upp en bild av hur den finska armén skulle driva bort ryssarna och svenskarna. Mellan varven lästes dikter på finska ur *Fänrik Ståls sägner*. Viktor hade på ett sätt känt sig frustrerad över att inte kunna finska tillräckligt bra för att säga sin åsikt, men samtidigt var han glad för att han inte förstod tillräckligt mycket av vad som sades (Viktor IF mgt 2003/39–42). Han var i en lika brydsam situation som Gun i och med sina bristande kunskaper i finska. Även Axel hade hört sådana tongångar gentemot den svenskspråkiga befolkningen i Finland. Enligt honom handlade det ändå mest om oförstånd och avundsjuka eftersom han menade att finnarna trodde att finlandssvenskarna höll sig för bättre än finnarna, en inställning som framträdde även i ett tidigare kapitel. Självt fick han av andra patienter på ett krigssjukhus höra att han skulle tala finska när han var i Finland, men han sade att varken han eller de i hans sällskap kunde mera än behjälplig finska. Axel berättade att finnarna inte visste om att finlandssvenskarna hade samma skyldigheter som alla andra finska medborgare, och de visste inte om att det fanns stridande svenskspråkiga truppförband. Enligt Axel var det troligen främst något enskilt ”brushuvud” som stack ut ur mängden, som yttrade sig i negativa ordalag om svenskspråkiga. Han själv kunde så lite finska att han inte kunde försvara sig, berättade han, och det var förstås besvärligt. Han tyckte dock att ”lite (... ..) överraskande var det nog faktiskt att det fanns såna som kunde uttrycka sig på det sättet” (Axel IF mgt 2003/45–47). Joel hänvisar till de tidigare språkstriderna då finnarna, enligt honom ville ”utrota oss”, finlandssvenskarna, och göra ”oss” fosterlandslösa. Han kände sig osäker på om han kunde säga

detta på band, och gick inte närmare in på problematiken. Han sade bara att han någon gång själv sagt ”åt dem också att det var nog tokigt att ni inte slog ner pålarna bakom Ural och blev där. Då de var som värst och sa nånting elakt om svenskarna” (Joel IF mgt 2004/44).

Sida vid sida

I kapitlet om tjänstgöringen visade jag hur gemenskap konstruerades genom berättande om olika slags sammanförande faktorer som härrörde sig till en gemensam hemtrakt. Ibland var språket en nämnare som bidrog till en känsla av samhörighet, ibland var det en särskiljande faktor. I avsnittet ovan tog jag fasta på detta språkliga särskiljande och placerade det in i en kontext av språkstriderna på 1920-30-talen. Men intervjupersonerna omtalade hur de träffat på finskspråkiga också i många positiva ordalag. En känsla av gemenskap och av att höra ihop fastän man talade så olika språk skapades.

Maria berättade ovan om hur hon upplevde de evakuerade karelarna som var inhysta hos hennes familj. Hemma hos Alice hade de också tagit emot evakuerade, och hon berättade om hur man försökte bereda rum för både människorna och djuren som de hade med sig. Hos Alice bodde karelarna i bagarstugan, och korna placerades i fähuset där de utfodrades jämsides med de egna kreaturen. Hon berättade att det bodde karelare också i granngårdens bagarstuga, och att dessa fick sova i bastun på lavarna och elda i bastuugnen för att få värme under den exceptionellt kalla vinterkrigsintern. Alice hade blivit ombedd att hjälpa till att ta emot evakuerade när de kom med tåg till Bennäs station och skulle inkvarteras i Bennäs folkskola. Hon mindes särskilt mammorna med barn som grät och frös, och hon tänkte tillbaka på hur bedrövligt det var speciellt för småbarnen när det var så kallt. Eländet hon mötte i arbetet med de evakuerade gav henne en känsla av att vilja hjälpa till med det hon kunde, så när hon blev tillräckligt gammal skrev hon in sig i lottaföreningen (Alice IF mgt 2003/67–68).

Maria och Alice träffade på evakuerade karelare hemmavid, medan Ingegerd mötte karelare ute vid krigsfronten. Ingegerd arbetade på en ögonavdelning på ett krigssjukhus mot slutet av vinterkriget. Hon berättade om fredsslutet efter vinterkriget, då Finland förlorade stora delar av Karelen till Sovjet.

I: Så jag var där, satt i salen med bara karelare runtomkring. Alla hade ju en annan skada också nästan och den här ögonskadan. Och så kommer det att minister Tanner ska det där tala. Och så säger han ”Ja meillä on siis rauhaa.

Mutta millainen rauha?”¹¹⁹ Och så berättar han om Karelen, Hangö och allt det här. Och det var bara karelare. Och efter det här, det hade varit alarm på morgon, vi hade sprungit i skyddsrum, och det här kom klockan ett, tolv var freden. Också satt jag, jag satt ensam. Mina kurskamrater var inte där just då. Så satt jag vid ett sånt här litet bord, och satt handen för ögonen så att pojkarna inte skulle se att jag började gråta. Och så var det tyst. Och jag tänkte att för varenda en så har antagligen hemmet gått. Så reser sig en. Han haltade ganska svårt, så kommer han fram till mig och så sätter han armen om mina axlar, och lutar sig mot mig och säger: ”Älä itke, sisar kulta. Jollei me saadaan Karjalaa takaisin, niin meidän lapset muuttavat teidän lapsille.”¹²⁰ Och då tänkte jag att inte nånting knusar det här landet (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Ingegerd berättade här om hur hon tog emot beskedet om freden och fredsvillkoren tillsammans med en sjuksal fylld av sårade karelare, som mer eller mindre alla berördes personligen av att gränsen skulle dras om och att de hade förlorat sina hem. Det var ett känsloladdat ögonblick som Ingegerd återgav, med sig själv i tårar över Finlands öde, något hon ville dölja för sina patienter som hon upplevde var värre drabbade än hon själv. Den förtvivlan Ingegerd målar upp förbyttes däremot i en förvissning om att landet skulle resa sig igen när den sårade karelaren tröstade henne och ingav henne hopp. Andemeningen i trösten verkade vara att man inte skulle ge upp eftersom endera skulle Karelen återtas eller så skulle människorna där få plats hos andra människor i Finland. Ingegerd fick genom detta känslan av att det inte fanns något som skulle kuva eller krossa Finland. Samma känsla väcktes hos henne i ett annat möte med karelare. Ingegerd hade blivit uppmanad av en god vän att följa med till en uppsamlingscentral för evakuerade. Enligt hennes vän var det ”Finlands historia som drar förbi oss”, och som vännen ville att Ingegerd skulle få uppleva:

I: Och så kommer vi till Pääskylähti, och där var då mycket karelare, och vi kommer in i en stor sal med cementgolv och där var då tömda annars, och så rutor, lite större än den här mattan, med kriter, hela salen. Och i varje ruta satt det en familj. Och jag stod där och bara svalde. Man kan ju inte börja gråta. Och hon den här Wava Koponen som var hurtigare och bättre på finska än jag, så hon gick fram till en sån där ruta, och där satt det nu en bondfru och ungar. Och så frågade hon då varifrån hon var och jag kunde inte socknarna där då alls, så jag kommer inte ihåg vad hon. Hon frågade att hur kom hon hit. ”Jo, med egen häst och släde. Den står där på gården.” Hon säger ingenting om att hon själv har förlorat hela hennes, hon frågar bara med varm och vanlig röst nog att nå, men

¹¹⁹ ”Vi har alltså fred. Men en hurdan fred?”

¹²⁰ ”Gråt inte, kära syster. Om vi inte får Karelen tillbaka, så flyttar våra barn till era barn.”

fick ni då det viktigaste med er? ”Kyllä. Sain, lapseni.”¹²¹ (...) Och då tänkte jag, ingen knusar det folket. Förstår du att jag älskar det finska folket faktiskt? (mm) Och jag stod en stund där och tänkte att de här har kanske haft stora gårdar med fähus och stall och brygghus och tvättstuga och allt det där, förstod du, de var ju alltid nästan stora gårdar uppe på höjden. De var ju hemskt stolta, och så sitter de på ett golv i en ruta ritad av krita, och vet inte alls [oklart]. Man kan tänka efter, det var efter det första fredsslutet, det var ju över 400 000 redan (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Ingegerd tillade sedan att hon stod där och tänkte på att de som nu satt på ett golv i en ruta ritad med krita kanske hade haft ”stora gårdar med fähus och stall och brygghus och tvättstuga och allt det där” (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Vid frågan om kvinnan fått med sig det viktigaste var hennes svar inte kopplat till det materiella, utan det viktigaste för henne var att hon fått sina barn med sig. Hon hade tagit sig fram på egen hand med häst och släde, vilket visar både en inre driftighet och att hon inte kom från fattiga förhållanden. Denna bild visar det finska folket som reder sig självt, som ställer sig över det materiella, som värnar om släktens fortlevnad, och som i ett tillstånd av yttre förnedring ändå behåller sin värdighet och stolthet. Det är bilden av det lilla, envisa landet som böjer sig som en seg vidja, men inte brister och går av utan söker sig nya ställen att skjuta skott.

Denna stolthet och uthållighet hos finländarna – både finsk- och svenskspråkiga – syns också genom Vilhelms kommentar om slutstriderna sommaren 1944. Han såg de mänskliga förlusterna som ett bevis på ”fruktansvärd envishet och självupppoffran”. Han upplevde att han kunde prata om det utan risk för att beskyllas för att skryta eftersom han själv inte var med. Han hade kommenderats till Lappland, men konstaterade att ”man skulle inte ha klarat sig på något sätt där inte”. Han verkade överväldigad av tanken på striderna där, med en kår av glesnande led.

V: Att tänka sig att sånt, som folk säger med tre bataljoner. Ganska färdigt ren, ganska (...) dåligt, med vad ska jag säga, glesa leder. Och ändå blev det över 1000 man som sårades eller stupade där på några dagar (... ..) Men de höll och det var, kallades Finlands lås¹²² (Vilhelm IF mgt 2003/48–50).

Dessa uthålliga och envisa finländska krigare kunde hålla ryssen stängden trots att leden glesnade och många stupade eller sårades. Detta slag i Tienhaara omtalades med den symboliskt laddade termen Finlands lås.

¹²¹ ”Ja. Jag fick mina barn.”

¹²² Den radikala kärntruppen inom lapporörelsen kallades också för *Suomen Lukko* (sv. Finlands Lås) (Meinander 1999:105).

Kvinnornas och männens berättande om finnar handlar också om vårdarnas möten med finskspråkiga soldatpatienter och soldaternas möten med finländska krigare. Kvinnornas berättande om möten med finska soldater avgränsade sig till möten med sårade soldater. Kvinnorna hade enbart positiva ord för de sårade finska soldaterna. Tilde sade att det inte fanns några sådana patienter som soldaterna. Enligt henne klagade de aldrig, inte ens på julen (Tilde IF mgt 2004/42–43; jfr Karvinen-Kopteff 1993:123). Margit menade att tiden som lotta gav henne fina minnen av ”alla dessa tappra pojkar”. Hon berättade om en patient som låg länge i sträckförband. Han ville förstås åka hem, vilket var svårt eftersom han måste ligga stilla. Till sist blev han så pass bra att han skulle få permission, men av någon anledning drogs permissionen in. Margit minns att han bara skrattade och sa: ”Lomia annetaan mutta niitä tyssätään myös.”¹²³. Enligt Margit försökte han vara glad fastän det inte gick som han hade tänkt sig (Margit IF mgt 2003/55–57). Ingegerd tog fasta på det som hon kallade för den ”finska soldathumorn”, som hon tyckte var härlig. Enligt henne hade finnarna en lite annorlunda humor än de svenskspråkiga, men hon tyckte att den alltid var ”lite underfundig” och att de kunde ”kläcka hur fantastiskt skojiga saker som helst”. Hon berättade att hon hade läst en bok av Benedict Zilliacus. Han hade varit med under de hårda striderna vid Tali-Ihantala, och hört mannen i gropen bredvid säga för sig själv ”Jos äiti tietää, kyllä pois kutsuis”¹²⁴. Hon berättade att när hon läste detta kom hon ihåg att pojkar på fältlasarettet kunde använda just det uttrycket när de berättade om något som varit riktigt hemskt och svårt. Enligt Ingegerd var detta typexempel på finsk humor, en mycket lågmäld torr humor-vits, som hon sa, och som hon uppskattade mycket (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Kvinnornas möten med finska soldater rör sig på det (relativt) trygga sjukhusområdet. Soldaterna var de bästa tänkbara patienter, de klagade aldrig, var hjälpsamma och underhållande. Männens möten med finska soldater var oftast möten med krigare, och därmed alldeles annorlunda. Viktor hänvisade till ett tillfälle när han hade sett hur några finnar hade rusat fram och slagits med ryssarna med kniv. Han berättade om en gång när de hade stött på en ihjälfrusen ryss i gången i en korsu. När Viktor berättade om detta var han ytterst mån om att se till att jag verkligen skulle förstå begreppen han använde.

V: Men det var lite otäckt det här så vi sökte oss till följande korsu och där fanns då den grupp finnar som jag nu kom att nämna om och en eldledare, vet du vad det är? Det är en som leder elden per radio eller telefon, telefon var det vanliga,

¹²³”Permissioner ges men de tas också bort.”

¹²⁴”Om mamma visste, skulle hon säga ’gå genast därifrån’.”

men han hade faktiskt då en radiosändare. Och han stod, korsu, du vet, det är ju ett nergrävt skyddsrum då, han stod då i öppningen där. Ryssarna var på taket bakom korsun. Så var det fullt med ryssar både stupade och levande ryssar. Och det här måste ju rensas, för vi var ju i livsfara där hela tiden (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Viktor berättade att eldledaren dirigerade granatelden så att granaterna föll på det egna korsutaket. Jag förstod inte att detta gjordes med avsikt, men Viktor sade att denne eldledare var otroligt skicklig. En granat kom dock alldeles i gången där han stod, men han hörde att den kom och kastade sig längre in i korsun där de övriga befann sig. När granaten kreverade inne i korsun flög både dörren och ett fönster inåt och alla inne i korsun ”kipgade efter andan”.

V: Och när det var gjort så rusar de här finnarna då, som ju var infanterister och skulle försvara, rusade de iväg upp på taket med maskinpistoler¹²⁵, en del med dragna knivar och rensade taket. Jag tror att två unga pojkar, de var unga pojkar de här ryssarna, två togs till fånga eller de togs, men de gav sig inte. De slog omkring sig och det hjälpte inte att hålla dem. Och i strid så kan man inte börja göra nå mycket, lägga nå mycket tid på sånt inte. Det skulle ju ha fordrats en hel grupp för att ta hand om det här, för de slog omkring sig bara så mycket att kunde jo, med vad de fick tag i, så de måste skjuta dem helt enkelt där på plats (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Viktor tyckte att de här finska soldaterna var Sven Duva¹²⁶-typer, och han sade att han på ett sätt beundrade dem eftersom de vågade sig ut i elden och ”rensa taket”¹²⁷. Enligt honom var det räddningen för alla inne i korsun, för om ryssarna hade fått in en handgranat eller buntladdning¹²⁸ så hade alla dött där inne (Viktor IF mgt 2003/39–42).

De finska soldater som omnämns av männen är krigare ut i fingerspetsarna, som oförskräckt kastar sig ut i striden med dragen kniv. De är inte rädda för att ”rensa taket”. De finska soldaterna räddade alla i sin egen korsu med sitt agerande, och tilldelades samma hjältegloria som diktens Sven Duva. Att slåss med dragen kniv, ett attribut som traditionellt brukar tillskrivas finnar (se Ylikangas 2005), blir här något som ses som positivt eftersom det är frågan om liv eller död för en stor skara människor. Parallellen till Sven Duva i dikten är överväldigande tydlig. Både i dikten och i händelsen som Viktor skildrade är det fråga om en stor mängd ryssar som måste oskadliggöras. Sven Duva fällde

¹²⁵ Kulsprutepistoler kallas de för i Sverige.

¹²⁶ Sven Duva är huvudperson i dikten med samma namn i *Fänrik Ståls sägner*.

¹²⁷ Se Kivimäki 2006 om att omskriva handlingar som gått ut på att döda människor.

¹²⁸ fi. *kasapanos*, sv. Sprängladdning.

bajonett, och de finska soldaterna drog kniv. Också de ryska tillfångatagna soldaterna slåss med samma frenesi som Sven Duva, och är väl egentligen mera lika honom eftersom de liksom Duva också miste livet, till skillnad från de finska soldaterna. Men Sven Duvass sätt att slåss var modell för hur en finne ska slåss.

- 21 Det dröjde heller länge ej, förrn han den visa fick,
Ty bron sågs fylld av fiender i samma ögonblick.
De rände på, man efter man, men åt envar, som kom,
Gavs höger-om och vänster-om, så att han damp tvärtom.
- 22 Att störta denna jätte ned var mer än arm förmått,
Och ständigt var hans närmsta man hans skygd mot andras skott;
Dock djärvare blev fienden, ju mer hans hopp bedrogs;
Då syntes Sandels med sin flock och såg hur Duva slogs.
- 23 ”Bra, bra”, han ropte, ”bra, håll ut, min käckä gosse du,
Släpp ingen djävul över bron, håll ut en stund ännu!
Det kan man kalla en soldat, så skall en finne slåss.
Fort, gossar, skynden till hans hjälp! Den där har räddat oss.”

Förutom kniven, och i ett modernt krig geväret, var yxan ett av den finländske soldatens viktigaste redskap¹²⁹. Också yxan kunde ha samma funktion i rätta händer. Yxan kunde användas förutom i skogsarbete och för att hugga ved också som vapen. Tilde återberättade en berättelse som hon tyckte var rolig om en finsk hästkarl som tog två ryska stridspiloter till fånga:

T: Så var det två hästkarlar som skulle fara till skogen och göra nånting som då hade bara yxor och såg. Med skidor. Och så ser de det där planet, som har kommit ner. Nä, först ser de två ryssar som sitter med ryggarna mot en tall och äter nånting, och så viskar den ena åt den andra då att ”nu tar vi fångar”. Inte visste de ju då ännu att det hade kommit ner ett plan, men de såg de där ryssarna. Att ”nu tar vi fångar”. Så sa den andra, nä, han far och söker hjälp. De var finnar. ”Nä, inte”, sa den andra, att ”nu gör vi det”, och så lyfte han yxan i högsta hugg och ropar ”Ruki vrei” och så blev de så häpna att de slängde vad de hade framför sig. De hade lagt ner geväret, sina vapen ner och satt och åt. Och så kommer han ensam med två fångar skidande (T med skratt i rösten) Två fångar framför sig och skidande efter med yxan i högsta hugg in till byn (Tilde IF mgt 2004/42–43).

¹²⁹ Jämför titeln på Sorko 1993: *Kivääri, kirves, puukko ja pakki*. På svenska skulle titeln lyda ”Geväret, yxan, kniven och matbacken”.

I citatet ovan är de två finska hästkarlarna, som alltså inte tjänstgjorde som soldater utrustade med yxa och såg, och de tog sig fram på skidor. Ryssarna hade färdats med flygplan, som visserligen störtat, och de hade gevär men dem hade de lagt ifrån sig. Den ena hästkarlen tyckte det var bäst att hämta hjälp, men den andre bestämde sig för att agera själv. Han lyfte sitt bästa vapen – yxan – rusade fram och skrek ”Upp med händerna!” på ”ryska”. Överraskningseffekten var tillräcklig och denne hästkarl kunde ensam hantera de två stridsflygplanen enbart med sin yxa. Ryssarna gav sig i det här fallet utan kamp. Segertåget in i byn bestod av den ensamme finnen som med yxan i högsta hugg skidade bakom ryssarna som han vallade framför sig. Ögonblicksbilden är dråplig. Samtidigt visar och förstärker den bilden av den typiske finske mannen som klarar sig ur och reder sig i alla lägen – två av de kanske viktigaste temana i den traditionella finska agrara manligheten (jfr Ahlbäck 2006:184 [online]; Jokiranta 2003:116–128 [online]). Den här historien konnoterar också Finland som underlägset Ryssland vad gäller krigsmateriel och manskap, men som ändå en ojämn kamp till trots reder sig och avgår med (i Finlands fall ett slags) seger.

Rörelsen från det svenskspråkiga Finland mot krigsfronten går över det finska Finland, som blir som ett transitland där det civiliserade och hemvana övergår genom den vilda ödemarken till krigsfronten. Det finska är det vilda och otämjda, inte direkt farliga, men annorlunda. Det finska sökte sig in på svenskt område i och med de finskspråkiga patienterna och de evakuerade karelarna. Det urfinska Finland i form av karelare kom till det svenska Finland för att slippa undan kriget. Det svenska Finland beskrivs här som ett land av fred, mat, värme och vänlighet mot både människor och djur. Finnen vi möter i Alices och Marias berättande får bo i hus, men inte i riktiga bostadshus, utan i bagarstugan där de fick sova i bastun för att hålla värmen. Samtidigt förvånas Maria över föreställningar om finlandssvenskar som så kallat ”bättre folk” som är högmodiga och inte vill tala med finnar.

Finska språket vållade problem eftersom det var svårt att lära sig, och det gjorde arbetet med de sårade mer komplicerat. Å andra sidan gjorde bristande kunskaper i språket livet lättare i situationer som upplevdes som pinsamma eller besvärande. I intervjusituationen använde en del intervjupersoner finska ord och uttryck för företeelser som hörde till kriget, och finska citat för att förmedla en känsla av autenticitet, som bevis för att man har varit med om det man berättade om.

Under kriget stötte de svenskspråkiga också på patrull i form av negativa attityder till dem som representanter för en i vissa kretsar illa omtyckt språklig minoritet. Möten med finskspråkiga genererade också en känsla av stolthet över

landet Finland och dess invånare. Bilden av det lilla, seiga och envisa landet som tappert kämpar mot den stora anfallaren kommer tydligt fram här. Det är som en Davids kamp mot Goliat, en liknelse jag säkert finner skäl att återkomma i det här kapitlet.

Möten med tysken

I detta avsnitt är det tysken som först var vapenbroder och vän och som senare blev fiende som studeras. Jag tittar på tysken som han framställs i berättandet som vapenbroder, motbild och fiende.

Tysken som vapenbroder

Freden efter vinterkriget i mars 1940 ledde till ett kallt krig mellan Finland och Sovjet. Sovjet bedrev spionverksamhet mot Finland, kränkte landets rättigheter, lade sig i finska interna angelägenheter, och hade stora militärmanövrar vid gränsen. Den uppfattning som rådde i landet var att det enda sättet som Finland kunde göra sig oberoende av Sovjet på var att förena sig med en annan stormakt. En tänkbar partner var Tyskland som under hösten 1940 bland annat börjat sälja vapen till Finland och fått genomfartsrätt för sina trupper som skulle vidare till Norge (Jernström 2000:19–21). Vapenbrödraskapet mellan Finland och Tyskland kan enligt Frank Jernström i korthet sammanfattas: ”Finland behövde bröd och vapen, Tyskland behövde divisioner” (Jernström 2000a:45). Jernström slår vidare fast att den, enligt honom omaka, förbindelsen mellan länderna följde ett rätt okonventionellt mönster. Finland ville inte kalla samarbetet för en allians mellan de båda krigförande länderna, utan vapenbrödraskapet hade uppstått eftersom länderna hade en gemensam fiende. Tyskland accepterade till en början den finländska alliansfriheten eftersom den inte innebar något hinder för de tyska trupperna att föra krig på finländskt territorium (Jernström 2000a:45).

Enligt Ingegerd var anledningen till vapenbrödraskapet¹³⁰ under fortsättningskriget mellan Finland och Tyskland att Hitler tyckte att Finland hade kämpat så bra att han ”insåg att det var bättre att ha oss som bundsförvanter än som fiender”. Ingegerd betonade också att Finland hade ställts inför valet att ansluta sig till Tyskland eller ge efter för Sovjet:

I: Det var inte på det viset att vi hade någon stor längtan att ansluta oss till Tyskland, det hade vi inte alls, men vi hade att välja. Hela mellankrigstiden så provocerade Sovjet, kom hela tiden med nya och nya fordringar efter fredsslutet,

¹³⁰ För mer om förhållandet mellan Finland och Tyskland se Jokisipilä 2004.

så var det som att de hade tagit hela Karelen nästan och allt det där, alla städerna, Kexholm och Sordavala och Viborg. De var alla där. Och då kom de med nya fordringar hela tiden (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Hennes förklaring till samarbetet utgår från att de finländska männen varit så tappra att självaste Hitler inte vågade ha Finland som fiende. Det är inte Finlands behov av en större och starkare bundsförvant mot Sovjet som framhålls, utan Ingegerds förklaring utgår från att det var Tyskland som behövde Finland på sin sida.

Tyska trupper landsteg i Vasa i september 1940 eftersom Finland beviljat Tyskland transiträtt för deras trupper som var på väg till Norge (Jernström 2000:25). Efter det fanns tyska soldater i landet fram till 1944, då vapenvilan inträdde med Sovjet och tyskarna skulle fördrivas ur landet. Av de intervjuade kvinnorna omnämnde Brita, Margit och Gun tyskarna på hemmafronten. Också David och Axel hade erfarenheter av tyska soldater på hemmafronten när de vårdades på krigssjukhus i Jakobstad. Brita berättade om tyska lastbilskolonner som kom söderifrån och åkte vidare norrut. Hon kopplade ihop tyskarnas ankomst med att det började komma sjuktåg, och att hon uppmanades börja tjänstgöra som sanitetslotta (Brita IF mgt 2003/71–74). Margit omnämnde tyskarna i samband med att hon berättade om en pojke som hon var bekant med som hade haft tuberkulos och därför inte var inkallad: ”Och han blev överkörd av en bil, då när tyskarna var här. Och han kom också till den avdelningen där jag var och han kom aldrig till medvetande sen” (Margit IF mgt 2003/55–57). Utgående från det Margit berättade vet man inte om pojken blev överkörd av tyskarna eller om det är fråga om en tidsmarkör där olyckan inträffade under tiden som tyskarna befann sig i staden. Varken Brita eller Margit berättade ändå om några personliga möten med tyskarna. För Brita var tyskarnas närvaro i staden en igångsättare för hela hennes karriär som sanitetslotta, medan Margit kopplade ihop bilolyckan som hennes vän råkade ut för med tyskarnas närvaro i staden.

Enligt Elina Haavio-Mannila var förhållandet mellan tyska soldater och den finländska civilbefolkningen på landsbygden relativt problemfritt (Haavio-Mannila 1993:284). Det samma verkar ha gällt för småstaden Jakobstad. Gun berättade att hon inte gjorde lottaarbete när tyskarna var i staden, utan hon arbetade som ändringssömmerska i en beklädnadsaffär. Tyskarna kom ofta in i affären, och Gun berättade om en tysk som ”hade så ömtålig hy så det skavde i nacken den där uniformen, vet du, så då sydde jag fast ett sidenband i nacken åt honom då” (Gun IF mgt 2003/69–70).

Gun mindes inte var tyskarna var inkvarterade, men hon antog att det var i en ungdomsgård som låg ganska nära hennes hem eftersom hon kunde se hur

de gick förbi hennes hus när de var på väg till och från staden. Hon blev också bekant med en av de tyska soldaterna som började komma och hälsa på i hennes föräldrahem:

G: Och en började komma in hit, mm, vet du, de hade ju hemlängtan de också förstås och ville se nåt annat folk kanske. Och han var nog riktigt hygglig och bra och mamma brukade koka kaffe och bjuda, så vi drack kaffe och så där. Så inte. Vet du, nog var de ju vanligt folk det också som var långt borta hemifrån, och blev ju tvingade att vara. Så den där var åtminstone, han var nog säkert fyra-fem gånger hit och hälsade på. Kom så där på kvällen då han var ute och gick. Men att, det blev ju som det blev där sen då (jå) Vi var ju vänner då (G skrattar lite) (Gun IF mgt 2003/69–70).

Gun berättade inte hur gammal den tyske mannen var, eller om hans besök berodde framför allt på henne, som vid tillfället var en flicka i 15-16-årsåldern. Fastän han var hemma hos dem flera gånger och hälsade på verkade Gun mån om att hans besök inte skulle uppfattas som att han uppvaktade henne. Genom att hon inflikade ”så vi drack kaffe och så där” kan man sluta sig till att hans besök eventuellt hade kunnat uppfattas så, men i och med att det var hennes mamma som bjöd på kaffet blev det hela legitimt på ett helt annat sätt än om det hade varit Gun själv som hade bjudit. Kaffe uppfattades som en oskyldig dryck, något som man dessutom spontant kunde bjuda på om någon man kände råkade ha vägarna förbi (se Valeri 1991:71; Sigfridsson 2005). Att den tyska soldaten dessutom stack sig in på kvällen när han var ute och promenerade gav också sken av att hans besök inte var direkt avsiktliga utan att han bara råkade vara i närheten. Dessutom förklarade Gun att det var vanligt folk som hade tvingats åka långt hemifrån, och att han var en ”hygglig och bra” människa. I mina ögon verkar Gun förklara varför hon tyckte det hade varit rimligt att umgås med en tysk soldat. Vänskapen med tyskarna höll dock inte i sig, utan vänskapen hörde till en dåtid, som övergick till en tid som beskrevs som ”det blev ju som det blev där sen då”. Besöken av tysken försiggick under dåtiden. Eftersom den vänskapsfyllda dåtiden förbyttes till en tid av fiendskap som resulterade i Lapplandskriget och senare till en lång tid av en hel världs avståndstagande mot Hitlers Tyskland verkar ett besök av en tysk soldat vara i behov av förklaringar.

David kom i kontakt med de tyska soldaterna i Jakobstad när han låg på sjukhus. Han berättade att de finländska och de tyska soldaterna inte kom så vidare bra överens. Det brukade till och med kunna bli slagsmål då och då i staden. Han berättade att tyskarna var på kafé Rex på kvällarna, och finländska soldater brukade stå utanför på trottoaren och vänta på att tyskarna skulle komma ut, så att de skulle få ge dem ”en omgång”. Poliserna hade blivit vana

vid det och brukade patrullera i närheten, och då var det bara att springa undan, berättade David. Också på sjukhuset kunde tyskarna råka illa ut. David berättade om en tysk löjtnant som skulle opereras för blindtarmen. En del finska soldater tyckte att också han förtjänade en ordentlig omgång. Han fick en vakt utanför dörren och blev utskriven ganska fort, minns David (David IF mgt 2003/43–44). Axel var inte riktigt glad över att de tyska soldaterna kom till Finland. Också han berättade att det brukade kunna bli gräl med dem. Jag frågade varför de inte tyckte om de tyska soldaterna, och Axel svarade: ”Ja, det är svårt att säga. Jå (...) De for iväg med kvinnfolket vårt. Det var det mesta som det var gräl om” (Axel IF mgt 2003/45–47). Jag trodde grälen skulle handla om ideologiska spörsmål, men det var alltså frågan om något så konkret som att de utländska soldaterna attraherade traktens kvinnor. Enligt Haavio-Mannila kunde de kulturella skillnaderna mellan länderna, och fördomarna som de tyska och finländska soldaterna hade mot varandra leda till våldsamheter. Enligt henne var de vanligaste orsakerna till slagsmål brännvin och kvinnor (Haavio-Mannila 1993:284). De kvinnor som förälskade sig i någon tysk militär sågs inte med blida ögon (se Junila 2006; Heiskanen 2006). Enligt Haavio-Mannila upplevde de finländska kvinnorna att de tyska männen uppförde sig bättre än de finländska männen, och att de därför verkade mera tilldragande på kvinnorna (Haavio-Mannila 1993:323). Enligt Kinnunen var de tyska soldaterna i sexuell mening ”andra” trots det politiska och militära vapenbrödrskapet. De var rivaler till soldaterna vid fronten. Under ställningskriget spreds rykten vid fronten om kvinnornas på hemmafronten intresse för tyska soldater (Kinnunen 2006:138, 141. Se också Meinander 1999:236; Pipping 147:174). Det kändes som att Axel inte ville prata mera om saken, så jag lät bli att ställa ytterligare frågor.

Ingegerd hade läst tyska i skolan och klarade sig relativt bra med de kunskaper hon hade inhämtat där när hon skulle ha hand om tyskspråkiga patienter. Det är också bara hon som berättade om vården av tysktalande patienter, bland annat på sjukhuset i Värtsilä. Ingegerd berättade att hon hade skrivit i sin dagbok att hon beslutat sig för att inte bry sig ett enda dugg om tyskarna, men när hon väl träffade några på sjukhuset kunde hon konstatera att de trots allt också var människor. Hon betonade dock att hon inte på något vis var insmickrande i sin förhållning till dem. På sjukhuset blev hon bekant med två äldre tyskar. Som nattsköterska hade hon mera tid för patienterna och när de märkte att hon kunde prata med dem blev de mycket glada för det. Ingegerd berättade att det var med dem som hon övade upp sin skoltyska eftersom de stannade länge på sjukhuset. Ingegerd berättade att vårdpersonalen på hennes avdelning fick ta hand om Engelbrektdivisionens tyska pojkar när hon först

började arbeta på sjukhuset i Värtsilä. De första nätterna hon vakade hade hon hand om en svårt sårad ung tysk soldat, och Ingegerd hade då ännu bara sin skoltyska att lita till i kommunikationen med honom.

I: Så ville den där pojken nånting, och jag sa att försök säga det "Ich verstegar nicht." Och till slut så sa han: "Nu get alles in Bett". Vet du vad det betyder? Nu kommer allt i sängen. Och då förstod jag ju att han skulle ha ett stickbäcken, (mm) så jag sa: "Augenblick, Augenblick", [...] Då lärde jag mig ett ord som inte fanns i min skoltyska (nä) Och det hette "scheisser", det betyder skita (S och I skrattar) För min man använde det ofta när nånting gick åt skogen så kunde han säga "Scheisse!" (jå) "Skit!" (I skrattar) (S och I skrattar) Men det fanns inte i skoltyskan (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Som ytterligare ett exempel på att skoltyskan inte alltid räckte till i vardagslag berättade Ingegerd om att en av de tyska pojkarna en gång hade frågat henne vad de finländska flickorna menade när de började räkna upp en hel massa ord efter varandra när han frågade: "Sprechen Sie Deutsch?" Ingegerd visste vad han menade, och förklarade att de i skoltyskan hade lärt sig olika undantagsregler som man gjort ramsor av. Dessa ramsor lärde sig alla som läste tyska i skolan, och det var vad flickorna svarade när han frågade om de talade tyska, berättade hon (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Ingegerd berättade om att hon var väldigt populär bland patienterna, eftersom hon var söt och glad och gärna pratade med dem. Tyskarna kallade henne till och med för Schwester Sonnenschein, syster Solsken. Hon berättade att patienterna från andra rum ofta kom till det rum där hon för tillfället exempelvis bytte förband på någon. Det hände sig också att de tyska patienterna ville ta foto på henne, men Ingegerd berättade att hon alltid gömde ansiktet i händerna för hon "ville inte bli känd i Berlin som Schwester Sonnenschein som var så snäll med oss" (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Att Ingegerd slår händerna för ansiktet och inte vill ställa upp på foto, kan tolkas som ett utslag av blygsel, men hennes förklaring avfärdar dock den tanken. Att inte vilja betraktas som hon "som var så snäll mot oss" upplever jag som ett försvar mot en dold sexuell anspelning. Hon ville kanske inte bli ihågkommen på liknande grunder som den ovannämnda Schwester Ester. Enligt Haavio-Mannila kände de tyska soldaterna inte alltid till de finländska lottornas – och för den delen också sjuksköterskornas – höga moral. Önskade närmanden kunde de högre utbildade kvinnorna enklare avvärja tack vare sina goda språkkunskaper (Haavio-Mannila 1993:298). Fastän Ingegerd i andra sammanhang talade om ickeönskade närmanden och regelrätta sexuella trakasserier är det endast i oviljan att inte visa sitt ansikte på foto och hennes anledning till detta som man kan finna en antydning i den riktningen i hennes

berättande om möten med tyskarna. Hon talade bevisligen en god tyska, men för hennes del var detta inte nog, utan hon upplevde att hon måste tänka på sitt rykte också genom att inte ställa upp på foton. Mötet med tyskarna blev laddat i det här sammanhanget.

Ingegerd verkade inte heller ha velat sammankopplas med tyskarna, på andra, kanske politiska grunder, men misstankar om att hon skulle sympatisera med deras ideologi kan eventuellt ha riktats mot henne eftersom hon var sjuksköterska, fosterlandsvän, svenskspråkig och dessutom hade goda kunskaper i tyska språket. Hon betonade också indirekt på flera ställen sin hållning till tyskarna. Som syns tidigare i detta avsnitt hade hon tänkt att hon inte alls skulle bry sig om de tyska patienterna, men hennes syn på dessa som enskilda individer tog överhand med henne. Jag upplever att Ingegerd, liksom Gun ovan, hade ett behov av att rättfärdiga att hon faktiskt hade umgåtts så mycket med tyskarna, något som hon också gav flera exempel på. Hon berättade om en lite äldre tysk man som var inkallad, och hon sade med medkänsla i rösten att det kunde vara över två år mellan permissionerna: ”Så förstår du, man pratade ju med de där stackars uslingarna” (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Hennes ovilja att sammankopplas med den högerorienterade tyska ideologin syns i hennes berättande om diskussioner med tyskarna på sjukhuset. Enligt Ingegerds berättande hade hon uttryckt så pass radikala åsikter att en av de äldre tyskarna upplevt att han måste varna henne. Hon berättade att han tog henne åt sidan och bad henne vara försiktigare med vad hon pratade, eftersom hon skulle ha blivit arkebuserad i Tyskland för det hon sade. Det var Ingegerd medveten om, och hon berättade att hon hade sagt till mannen att det råder diktatur i Tyskland, medan ”vi har en demokrati. Hos oss får man säga sånt här” (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Inställningen till den tyska krigspolitiken i Europa framträder i Ingegerds och Viktors berättande. Ingegerd berättade om när hon arbetade med holländare och Viktor talade om den danska motståndsrörelsens öde. Bara en kort tid efter att Holland annekterats av Tyskland började Ingegerd arbeta på holländska ambulansen i Finland. Hon berättade att holländarna grät ännu när hon kom dit, och var olyckliga över sitt hemlands öde. Hon kunde ingen holländska utan det gemensamma arbetsspråket var tyska, men hon sade att personalen egentligen inte ville tala tyska med henne efter det som hänt deras land (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). I Viktors kompani stred en frivillig från Danmark. Viktor berättade att han senare hälsat på honom i Danmark och fått se den danska motståndsrörelsens begravningsplats i Köpenhamn. Danska motståndsrörelsen kämpade hårt mot tyskarna när Tyskland ockuperade Danmark i april 1940. Viktor berättade att många ur motståndsrörelsen avrättades, och att det mitt i

Köpenhamn finns ett ingärdat område med ”pålarne kvar ännu där de bands fast och jordvallen där de då sköts” (Viktor IF mgt 2003/39–42). För Ingegerds del handlar det om en händelse under kriget som fick henne att tycka illa om den tyska krigspolitiken, medan det Viktor berättade om är något han upplevt efter kriget när han besökte sin kamrat från Danmark som visat honom platsen där tyskarna avrättade medlemmar från motståndsrörelsen.

Tysken som motbild

Vi har hittills sett hur intervjupersonerna motvilligt gått med på att de enskilda tyska soldaterna delvis var rätt likadana dem själva som människor, om inte annat så kände de hemlängtan och sökte sig till lokalbefolkningen för en stunds samvaro över en kopp kaffe. Tysken var däremot ett hot mot de unga männen eftersom han var en rival om kvinnorna. Tysken är rätt mycket som det ”vi” som konstrueras som finländskt i vissa fall. Samtidigt finns det många jämförelser mellan tyskar och finländare som inte lände till tyskarnas fördel, där Finland och finländarna får ståta som ideal i jämförelsen. Detta ska jag nu fokusera på.

Ingegerd berättade att hon samtalade mycket med en av de yngre tyska patienterna som var nybliven student när han gick med i kriget. Hon kallade honom för Lilla Balbo eftersom han hörde till ett kompani där alla hade rakat sig som det italienska flygaresset Italo Balbo. Lilla Balbo berättade för Ingegerd att han inte förstått att det var risk för krig när han hade anmält sig till militärtjänst direkt efter att han tagit studenten för att få den undanstökad och kunna ta itu med sina studier. I stället för militärtjänstgöring och studier befann han sig plötsligt sårad mitt i kriget, och som Ingegerd sade så visste Lilla Balbo att han inte skulle komma ut ur armén så länge kriget pågick. Ingegerd hade då sagt att allt redan stod i Erich Maria Remarques bok *På västfronten intet nytt* (1929). Lilla Balbo hade förvånat frågat om Ingegerd hade läst boken, vilket hon hade gjort, men inte han eftersom den var förbjuden i Tyskland. Lilla Balbo ville gärna läsa boken, och han undrade om Ingegerd eventuellt kunde skaffa boken åt honom på tyska, vilket hon lovade försöka. Ingegerds syster ordnade ett tyskt exemplar och skickade det till henne. Ingegerd berättade att hon för säkerhets skull hade skrivit sitt eget namn i boken innan hon gett den åt honom, ifall det skulle bli problem av något slag. Detta visade sig snart vara klokt gjort. Ingegerd berättade att Lilla Balbo hade läst boken och blivit mycket förtjust i den, men att han när han hade kommit till slutet av den hade blivit upptäckt av en annan patient som var SS-man. Ingegerd berättade om SS-männen att de var ”så där himla hårda, som svor eden direkt åt Hitler”. Varje gång när Ingegerd gick ronden tillsammans med doktor Rintala och de kom in i

rummet där SS-mannen låg, berättade Ingegerd, att doktor Rintala, som just före kriget hade varit i Tyskland, brukade ropa "Heil Hitler!" Själv brukade hon däremot hälsa: "Guten Tag, grüß Gott!"¹³¹ Lilla Balbo bodde i ett annat rum, där man som Ingegerd sade kunde "prata alldeles fritt". SS-mannen kom i alla fall en dag in i rummet där Lilla Balbo låg och förhörde sig om vad denne läste. Han uppmanade därefter Lilla Balbo att lägga undan boken eftersom deras Führer hade förbjudit den. Lilla Balbo hade då sagt att han visste om förbudet, men att han tyckte boken var bra. SS-mannen gick tillbaka till sitt rum där han berättade för en av de andra patienterna, som var jurist och domare, om vad Lilla Balbo hade gjort. Domaren lovade vara vittne till att Lilla Balbo läst den förbjudna boken, för SS-mannen skulle se till att Lilla Balbo arkebuserades när denne återvände till sitt truppförband. SS-mannen och domaren tog boken av Lilla Balbo och berättade för Ingegerd hur det enligt dem låg till. Ingegerd sade då att det var hennes bok, något som domaren och SS-mannen inte ville tro, men hon kunde visa dem att hennes namn stod på första bladet. Enligt Ingegerd sprutade det hat ur SS-mannens ögon när hon med spelad tårdränkt, ynkelig och oskyldig röst förklarade sig:

I: Jag vred händerna och jag grät en skvätt. "Hemskt, hemskt! Inte bryr jag ju mig om honom, men det där, det är ju hemskt om nån dör för att jag varit så, hur skulle jag veta att den var förbjuden? Hur skulle jag veta det? Jag hade en tysk bok (...)" (mm) [I snyftar på låtsas] Och domaren "Oj, lilla Schwester". Han klappade mig. "Nej, nej, vi ska inte ställa till med nånting, nä." (S skrattar) Domaren nästan grät med mig. Och den där SS-mannen han stod och hatade mig, men jag tänkte att (...) Min mamma sa en gång åt mig att "titta inte en människa i ögonen när du är arg. Titta ner! För det syns på dig." Så jag tittade ju bara ner. Och tänkte att skulle du kunna, så skulle du nog arkebusera mig med (mm) Och till slut sa domaren: "Nej, nej, han vittnar inte. Han vittnar inte." Och med en förkrossad blick mot Lilla Balbo, vände jag honom ryggen och tog min bok (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Som även tidigare antytts lärde kriget folk att ljuga när det var nödvändigt, och det här var ett sådant tillfälle i Ingegerds tycke. Ingegerd berättade att efter den här scenen, där hon genom kvinnlig list och tårar räddade livet på Lilla Balbo, gick hon till doktor Rintala och berättade att något hemskt höll på att hända på sjukhuset. Enligt henne lyssnade han motvilligt på det hon berättade och undrade vad hon tyckte han skulle göra åt saken. Ingegerd ville att han skulle förklara både SS-mannen och domaren frontdugliga och skicka iväg dem redan samma dag. Doktor Rintala låtsades gå en extra rond, och konstaterade att SS-

¹³¹ "God dag!"

mannen och domaren var tillräckligt friska för fronten. Det var redan ordnat med transport för dem och de hade två timmar på sig att packa ihop sina tillhörigheter. Ingegerd menade att SS-mannen genomskådade spelet. Domaren var däremot mest bekymrad över en skjorta som hans fru hade sytt åt honom. Ingegerd återgav med ynkelig röst hur domaren berättade att han burit skjortan i alla strider och att den hade skyddat honom. Ingegerd följde de båda männen till bussen för att försäkra sig om att de verkligen kom iväg, och hon berättade att ännu på fotsteget upp i bussen hade domaren frågat om hon inte kunde försöka få tag i hans skjorta. Ingegerd berättade att hon hoppades att de skulle stupa när hon såg deras buss åka iväg. Lilla Balbo återvände småningom till sitt truppförband, och eftersom Ingegerd brevväxlade med honom visste hon att han överlevde åtminstone ända tills Finland bröt med tyskarna. Ingegerd förundrades över att man kan bli arkebuserad för att ha läst en bok, och varnad för att säga att Hitler var en diktator. Hon konstaterade att det är skillnad mellan diktatur och demokrati, (Ingegerd IF mgt 2003/60–64) och därmed mellan tyskar och finländare.

I Ingegerds berättande om hur hon räddade Lilla Balbo från att bli arkebuserad framträder två bilder av tysken: Nazisten och den mesige utlänningen. Den sistnämnde stötte vi på i förbifarten när Gun berättade om den tyska soldaten som hade så ömtålig hy i nacken att han ville ha ett sidenband sytt i uniformskragen. Den mesige tysken framträder i Ingegerds berättande i form av domaren som lät sig duperas av SS-mannen att vittna mot Lilla Balbo, och sedan lät sig lura av Ingegerds skådespel. Hans ynkedom förstärks av den vidskeplighet han tillskrivs av Ingegerd genom hans talisman, skjortan som hans fru hade sytt och som han nu förlorat. Den andra bilden av tysken, Nazisten, syns genom Ingegerds sätt att framställa SS-mannen. Han kopplas direkt till Hitler genom att Ingegerd berättade om SS-männens personliga ed till Hitler. Han framställs som iskall och hård, beredd att döma någon till döden för en bok. Ingegerd själv står för det finländska i berättelsen. Hon framställer sig själv som listig och modig, och påminner i mångt och mycket om folksagans pojke som överlistar jätten (se även nedan "Möten med ryssen"). Hon förutsåg problem med den i Tyskland förbjudna boken och märkte den med sitt eget namn, hon fann sig i situationen som uppstod och spelade upp en charad av en stackars ovetande kvinna som bara ville sina patienters bästa utan att på något sätt vara personligt inblandad. Hon spelade sin roll med bravur och åstadkom just det hon avsåg. Hon vågade ändå inte lita på att det hela skulle sluta lyckligt där, utan vände sig ytterligare till läkaren – som hon tidigare hade utnämnt till sin fiende – som hade makten att friskförklara och skicka patienterna tillbaka till fronten. Genom sitt agerande personifierar hon det fria Finland där

ytrandefrihet råder, ett land som nu försvarade sitt existensberättigande i förhållande till den stora grannen i öster.

Även andra typer av jämförelser uttrycktes i anslutning till berättandet om möten med tysken. Axel jämförde hur man gjorde i *Fänrik Ståls sägner* och hur de själva gjorde när han var ute vid fronten. Enligt honom skulle de inte ha rusat fram på samma sätt som Runebergs krigare gjorde. Han antog att de hade mera självbevarelsedrift och att de dessutom var utbildade och lärda att det inte var ”bara att gå på som *Fänrik Stål* emellanåt”. Tyskarna handlade däremot annorlunda än de själva. I anslutning till det han sade om självbevarelsedrift kom han att tänka på en gång när han och hans kamrater skulle fara och se hur tyskarnas pansarvärnskanon såg ut som de under anfallskriget 1941 hade som stöd i ryggen, för han tillstod för mig att ”tyskarna var ju med lite grann också i det där”. Axel och de andra soldaterna hittade en rysk granat som inte hade kreverat och den låg alldeles framför tyskarnas kanon.

A: Och vi såg ju på den där, vi var ju några pojkar från vår grupp och så var det de där tyska som hade hand om den där kanon sin då, och så vem det nu var då utav oss som sa att den där ska vi spränga nu. Så om vi tar en handgranat och sätter framför den där så exploderar den ju (...) Och det här (...) vi gjorde ju det, och en handgranat så har ju en viss bränntid förrän den exploderar så vi hann ju springa undan. Vi sprang (...) det var en väggkant som var ungefär så här hög. Vi som var utbildade i Finland så sprang bakom den där kanten, de där tyska de sprang rakt upp efter, uppåt bara, undanifrån. Och så smällde det ju och inte hände det ju nåt, men man såg det där, vi hade den där självbevarelsedriften och vi for bakom kanten, den där jordkanten men de sprang rakt upp, undan (mm) Så inte vet jag om det berodde på utbildningen säkert också där. Och de var ju ovana kanske med skog och sånt där. Vi var ju i skogen vi (Axel IF mgt 2003/45–47).

Axel upplevde att det var skillnad mellan de finländska och tyska soldaterna i beteendet i en farosituation. De finländska soldaterna sprang en bit och kastade sig bakom en skyddande vall medan de tyska bara fortsatte springa rakt fram. Axel förklarade detta först som att de finländska soldaterna hade självbevarelsedrift, sedan att skillnaden berodde på utbildningen och att de finländska soldaterna var vana vid skogsterrängen och förstod sig på att använda den till sin fördel. Tyskarna saknade enligt Axel uppenbarligen både självbevarelsedrift och lämplig utbildning. Dessutom kan man se det som att de finländska soldaterna var där de hörde hemma, de var på hemmaplan, och att de tyska egentligen inte hade något där att göra. Bland andra Meinander beskriver hur det finländska manskapet fäste sig vid hur bortkomna de tyska soldaterna verkade vara i ödemarksskogarna i Karelén och Lappland. Finländarna däremot

tog skogen i besittning utan större åthävor med hjälp av verktyg som yxa, såg och kniv. När tyska patruller i sin tur begav sig på uppdrag var de utrustade med tvättfat i stället, vilket förvånade finländarna (Meinander 1999:235–236; Brunila 2000:80; Pipping 1947:174).¹³² Också här kan man skymta den mesige tysken som en motbild till den skogsvane finnen. Den skogsvane finnen rör sig hemvant i terrängen och drar nytta av den medan den mesige tysken inte alls klarar sig i skogen och bara blint springer rakt fram som en hare framför en bil i mörker, fångad av ljuskäglan i stället för att kasta sig åt sidan.

Det gick också bra för tyskarna på många håll, och enligt Viktor såg finländarna upp till tyskarna bland annat därför, men också delvis för att de uppträdde mycket artigt och var väldigt militäriska. Viktor upplevde dock att tyskarna var ”militäriska till ytterlighet”, vilket enligt honom var ”tvärtemot finländska trupper”. Han konstaterade att det visserligen också bland finländarna fanns de som höll hårt på den militära drillen, men att ”vi finlandssvenskar vi var inte så militäriska inte” (Viktor IF mgt 2003/39–42). Tyskarna förvånade sig över hur de exempelvis under marscher så till synes odisciplinerade finländarna kunde fungera så effektivt i strid (Meinander 1999:235). Även Ingegerd kontrasterade de tyska soldaterna mot, som hon sade, ”våra soldater”. Hon ansåg att de finländska soldaterna i strid inte var ”som tyskar som måste få order om varje steg som de skulle marschera”, utan de klarade sig på egen hand. Enligt henne var de finländska soldaterna kanske inte ”så bra på den här militära drillen”, i motsats till tyskarna, men deras förmåga att ta egna initiativ och dra slutsatser uppvägde denna brist (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Här synliggörs återigen den formella disciplinen som ”andra” har, och den funktionella som ”vi” lyder.

Ingegerd hade naturligtvis själv inte varit ute i striderna, så hon baserade detta antagande på andras berättelser. På fältlasaretten hade Ingegerd däremot själv kunnat jämföra de finländska soldaterna med de tyska, och hon demonstrerade denna skillnad genom att berätta om hur det var när man på fältsjukhuset skulle ge koksaltlösning, vilket man gav innan man hade blod att ge.

I: Man körde en nål som var som en tiotumsnål i bröstet och så hade man en sån här kolv och så pumpade man koksaltlösningen dit och det blev en sån där bulla (S: uff) Och det måste ju ha tagit vansinnigt ont. Och vi hade tyska patienter från

¹³² I en del tyska enheter uppges den militära utbildningen vara så bristfällig att inte en enda man hade avlossat ett enda skott innan de sändes till fronten. Tyskarna var heller inte utrustade för den finska vintern – de hade länge bara sommaruniformer, saknade både ved och tält. En hel armékar höll på att frysa ihjäl under en snöstorm, som under en och samma dag tog livet av 1 400 hästar vilket därmed lamslog hela armékårens rörelseförmåga (Brunila 2000:80).

Engelbrektdivisionen då i början [...]. Och tyskarna, de ropade: ”Schwester, Schwester, [otydligt] Narkos [otydligt]!” [ropar med ångestfylld röst] Och finnarna (...) bet ihop och sa ingenting (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Ingegerd berättade alltså om en sjukvårdsåtgärd som innebar att sjuksköterskan stack en grov nål i bröstet på patienten och pumpade in en koksaltlösning. Åtgärden gjorde att en svullnad uppstod, och Ingegerd föreställde sig att behandlingen var mycket smärtsam. Ingegerd berättade med förställd röst hur tyskarna ångestfyllda ropade efter smärtlindring, men de finländska soldaterna uthärdade plågan utan att yppa ett ord. Som Ahlbäck konstaterar finns det inget logiskt eller biologiskt samband mellan en mans kropp och att tåla smärta. Enligt honom är det frågan om en ideologisk process som etablerar ett sådant samband och som dessutom framställer det som naturligt och självklart. En ”riktig” karl uthärdar smärta och klagar inte (Ahlbäck 2006:120 [online]). De finländska soldaterna blir enligt detta resonemang till riktiga män i motsats till den mesige tysken som inte är det.

En händelse som Ingegerd berättade om handlade om att hon inte ville att man skulle dela ut sprit på hennes avdelning. Läkaren hade varit av annan åsikt, och berättade att man hos tyskarna på Engelbrektdivisionen fått vin varje dag. På detta svarade Ingegerd: ”Men jag har nog hört att de tyska soldaterna inte är så vidare. Vad jag vet så anses nog de finska soldaterna hemskt, hemskt mycket bättre” (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). De tyska soldaterna klarade alltså inte av ödemarkskrigsföring, de saknade initiativförmåga, klagade när de kände smärta och drack vin vid fronten. Det här sammantaget gör tysken till en väldigt klart avgränsad annan i jämförelse med ett inte alltid så klart specificerat ”vi”. Detta ”vi” är i det här sammanhanget finländska män – både svenskspråkiga och finskspråkiga.

Det var inte bara de stridande soldaterna som kriget hängde på. Viktor konstaterade att både hemmafronten och stridsfronten var viktiga under krig. Utan den ena kan den andra inte fungera. Det var också viktigt att kommunikationerna mellan dessa båda olika fronter fungerade. Enligt honom var det på hemmafronten som Tyskland inte fungerade: ”De vann på slagfälten, men hemmafronten höll inte. Dels bombades den sönder och dels så upplöstes den helt och hållet. Så Tyskland har vunnit i kriget, men förlorat freden i sina krig, i de flesta krig.” Enligt honom hängde mycket på hemmafronten, ”och i Finland ställde ju hemmafronten upp på ett otroligt sätt” (Viktor IF mgt 2003/39–42). Här är det den krigiske tysken som kommer fram, en bild av honom som ligger nära den om tysken som Nazisten.

Tysken som fiende

Meinander förklarar den politiska balansgången Finland företog sig för att få till stånd en separat fred med Sovjet. För att Sovjet skulle gå med på en vapenvila med Finland måste landet bryta med Tyskland utan att få något stöd från väst. Ledningen i Finland insåg att man måste invänta det ögonblick då Tyskland var tillräckligt svagt och Sovjet var upptaget i Centraleuropa. Den finländska regeringens balansgång med försöken att sluta en separatfred väckte irritation såväl på sovjetiskt som på tyskt håll. Sovjet kritiserade Finland i skarpa ordalag och Tyskland stoppade leveranser av livsmedel och vapen. Under det pågående sovjetiska storanfallet över Karelska näset framförde Sovjet ett kapitulationskrav för att över huvud taget inleda fredsförhandlingar. Samtidigt krävde Tyskland att Finland skulle ge ett officiellt löfte om att stå på tyskarnas sida till slutet av kriget i gengäld för den militära hjälp landet fått. Finlands överbefälhavare marskalk Carl Gustaf Mannerheim och president Risto Ryti ansåg att krisen kunde lösas endast genom ett dubbelspel, som gick ut på att först försäkra Hitler om landets trohet och få militärt bistånd av Tyskland, och när den sovjetiska offensiven hejdats med gemensamma krafter måste Finland försöka ta sig förbi löftet till Hitler för att kunna få till stånd en rimlig fred med Sovjet. President Ryti lovade sålunda Hitler att ingen av honom utsedd regering skulle bryta vänskapsbanden med Tyskland, och sålunda fick finländarna hjälp av tyskarna. Tyskarna var till stor nytta när striden småningom förflyttades norrut mot Ihantala både med avseende på sönderskjutna stridsvagnar och med den stabiliserande verkan deras goda stridsmoral hade på finländarna som var utmattade efter flera dagars ständigt pågående hårda strider. För att klara sig ur den politiska knipan avgick Ryti som president, och i augusti valdes Mannerheim till hans ersättare. Den 17 augusti meddelade Mannerheim som nyvald president att han inte tyckte sig stå bunden till den personliga försäkran om allians med Tyskland som hans föregångare Ryti hade gett. Sålunda kunde Finland börja förhandla om en separat fred med Sovjet (Meinander 1999:249ff). Den forne vapenbrodern Tyskland blev nu fiende.

När vapenstilleståndsavtalet slöts med Sovjet i september 1944 blev de forna bundsförvanterna tyskarna plötsligt fiender. I fredsavtalet som Sovjet dikterade ingick bland annat att finska styrkor skulle köra ut de tyska soldaterna ur landet (Meinander 1999:266–268). Vilhelms brigad fick i uppdrag ”att med hjälp av några andra styrkor köra bort 200 000 välutbildade och välfödda och kämpaglada tyska soldater från Lappland (V skrattar frustande)” (Vilhelm IF mgt 2003/48–50). Vilhelm visade sin attityd till det omtalade i citatet med hjälp av skrattljud, som jag upplevde mer än något annat förstärkte det absurda i

uppgiften. Han omtalade fienden i mycket positiva ordalag, och det finns inget som verkade ironiskt i hans uttalande. Tyska soldater var antagligen just sådana som Vilhelm beskrev dem, åtminstone i jämförelse med finländska. Uttalandet blir burleskt i och med att man vet att det var en relativt liten armé av uttröttade män, till vilkas skara Vilhelm sällade sig, som på den ”forne” fiendens, ryssens order skulle slåss mot en topparmé som man tidigare varit allierad med.

Tyskarna använde sig av den brända jordens taktik, så de förstörde allt efter sig när de drog iväg (Vilhelm IF mgt 2003/48–50). Janne tyckte att tyskarna kunde ha gjort ”avslutningen snyggare”. Jag inflikade i min okunskap att det kunde ha varit värre, men Janne påminde mig om att hela Rovaniemi förstördes. Han förundrade sig också över detta eftersom tyskarna förlorade mycket folk där. Efter kriget hade Janne besökt begravningsplatsen Norvajärvi i Rovaniemi där det finns ett kapell med namn på 2 470 tyskar som mist livet där. Han berättade att de fortfarande brukade ha uppvaktningar där året om från tysk sida, och att kapellet besöks av många tyskar. Han hade hört sägas att de som bodde i trakten var så besvikna på tyskarna att de inte ville åka till kyrkogården ens för att titta. Janne påpekade dock att han hört att det även fanns en del som berömde tyskarna för deras ordentliga och gentlemanaktiga sätt (Janne IF mgt 2003/51–52).

Med sig på flykten från Finland försökte tyskarna ta finländska fångar. Ingen av intervjupersonerna hade själv råkat ut för detta, men Ingegerd berättade att tyskarna försökt ta hennes fästmans ena bror till fånga och att de lyckades ta hennes brors bästa vän. Den blivande svågern hade varit förbindelseofficer med tyskarna, och när brytningen var ett faktum var han och många andra illa ute. Han och en annan officer lyckades slå sig fria och rymma. De stal en bil, men dessvärre kunde ingen av dem köra, så de hade kört i hundra kilometer i ettans växel, berättade Ingegerd tydligt road. Ingegerds brors vän tvingades följa med tyskarna ända till det som senare blev Östtyskland, där han lyckades rymma och ta sig till Danmark därifrån han sedan tog sig hem (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Föreställningen om tysken som stor, fet, dåligt klädd, högljudd och arrogant som såväl Kurt Genrup och Magdalena Tellenbach Uttman talar om syns inte i mitt material (Genrup 1997:16–18; Tellenbach Uttman 2003:155ff). Det är snarare de tre komponenterna beundran, fruktan och avund som Genrup anser att synen på Tyskland och det tyska har bestått av i en svensk kontext som präglar även mitt material (Genrup 1997:111). Beundran och avund går hand i hand. Tyskarna sågs som artiga och belevade, och genom detta hade de också fördelar i de finländska kvinnornas ögon, vilket inte uppskattades av de finländska männen. De som värdesatte formell disciplin och taktfast

marscherande beundrade de väldisciplinerade och militäriska tyska soldaterna. Men de som värdesatte denna typ av disciplin stod inte högt i kurs bland mina intervjupersoner, som i stället framhöll den funktionella disciplinens fördelar.

Tyskarna var fruktade ur militärt hänseende. Den burleska beskrivningen av tyskarna som kämpaglada och starka visar just på det och på den omöjliga uppgift som ryssarna ålade den finska armén genom att ställa dessa mot varandra. På ett individplan blir också SS-mannen, Nazisten, i Ingegerds berättande sinnebilden för den fruktade tysken. Tysken tillskrivs också brutalitet genom berättandet om de offentliga avrättningarna i centrala Köpenhamn, den brända jordens taktik under reträtten genom norra Finland och genom att de tillfångatog finländska högre militärer och tvingade dem med sig på flykten.

Ytterligare en bild av tysken framträdde, och det mycket tydligt och med många exempel. Det är den mesige tysken. Mesen blir synlig genom rädslan för fysiskt obehag. Uniformskragen skaver i nacken och kräver ett nyinsatt sidenband och narkos efterfrågas vid en sjukvårdsåtgärd, som åtminstone finländska soldater uthärdade. De tyske soldaterna klarade sig heller inte i finländsk terräng, i motsats till de finländska som vant tog sig fram där och till och med kunde dra fördelar av den. Vin dracks vid fronten, när ”riktiga män” drack sprit – om alls något alkoholhaltigt. Genom den tillskrivna mesigheten görs tysken som soldat löjlig och ömkansvärd. Man kan ta avstånd från tyskarnas vapenbrödraskap genom att hävda att de enskilda soldaterna saknade finländsk frontkompetens och egen initiativförmåga. De tyska insatserna förminskas, och de egna förstoras genom detta. Tyskarna passar inte in i bilden av det lilla Finland som ensamt och så tappert kämpade med den store fienden Sovjet. Tysken krigade för att Führern befallde, inte som finnen som kämpade för att försvara sitt hem och fosterland.

Möten med ryssen

Intervjupersonernas berättande om ryssar sträcker sig över en period från slutet av den ryska tiden, genom självständighetssträvandena, inbördeskriget 1918 för att nå sin kulmen under krigstiden. Berättandet om händelser i äldre tider var i de flesta fall inte baserat på egna upplevelser, utan är återgivningar av sådant som intervjupersonernas släktingar och vänner endera hört eller själva upplevt. Jag kunde ha koncentrerat mig enbart på berättandet om ryssarna under kriget, men jag har valt att även inkludera berättande om ryssarna före krigstiden eftersom det funnits berättelser och sägner där ryssen getts snarast mytiska proportioner (se t.ex. Herranen 1979) och som därmed tjänar som en kontextualiserande bakgrund. En annan kontextualisering är den historiska. Jag har här valt att infoga en kort överblick av den politiska händelseutvecklingen

efter finska kriget för att ge intervjupersonernas berättande en historisk inramning.

På väg mot självständighet från ryska tsardömet

Kriget 1808–1809 mellan Sverige och Ryssland ledde till att Finland blev en del av tsarväldet efter att i hundratals år hade varit en del av svenska riket. Det är om detta krig som *Fänrik Ståls sägner* handlar. För Finlands del innebar övergången från Sverige till Ryssland i huvudsak att Finland blev en autonom del av det ryska tsardömet. Finland hade en särställning i riket. I sin regentförsäkran lovade kejsar Alexander bevara landets religion, grundlagar och ståndsprivilegier. Finland hade ”egna lagar, egen styrelse, och egna lantdagrar, egna språk, en egen myntenhet, ett eget universitet och bildningsliv, en framgångsrik ekonomi, och det uppträdde i utlandet som en egen stat” (Klinge 2004:19, 335). Joel och Viktor som båda varit lärare framhöll att ryska tiden var en bra period för landet. Joel sade att det var fred i 110 år i Finland under den ryska tiden, vilket han påpekade är den längsta fred landet haft, eftersom finländarna under svenskt styre var tvungna att ställa upp med soldater när moderlandet Sverige var inblandat i krig (Joel IF mgt 2004/44). Viktor berättade att hans farfar brukat tala om ”den gamla goda tiden”, och med detta avse den ryska tiden ”när vi inte behövde betala skatt, inte bygga vägar, järnvägar. Det var ju ryssarna som byggde dem”. Tidsperioden som Viktors farfar syftade på var tsar Alexander II:s regenttid 1855–1881. Viktor menade att farfaderns värderingar följt honom genom livet, och han var stolt över att själv ha kunnat förmedla dem vidare till ytterligare ett par generationer genom det han berättat för barn och barnbarn (Viktor IF mgt 2003/42–43).

De politiska händelserna i världen under slutet av 1800-talet påverkade Rysslands förhållning till Finland. I samband med att Nikolaj II blev kejsare 1894 blev de finländska privilegierna allt mer hotade. Den nye kejsaren utnämnde 1898 generallöjtnant Nikolaj Ivanovitj Bobrikoff till generalguvernör för Finland (Klinge 2004:341) och en kursändring för Finlands del var att vänta. I februari 1899 undertecknade kejsaren det så kallade februarimanifestet, vilket i praktiken innebar att Finlands autonoma ställning skulle upphöra (Klinge 2004:334ff). Med februarimanifestets förryskningsåtgärder inleddes det som brukar kallas för förryskningstiden. Konsekvenserna av februarimanifestet var omfattande. Finlands post- och myntverk förryskades, Finlands nationalsymbol, lejonet, ersattes överallt med den kejserliga dubbelörnen, administrationen förryskades eftersom ryska ämbetsmän gavs tillträde till tjänster i Finland, ryska språket krävdes för alla offentliga tjänster, och statsbidraget till skolorna knöts till förekomsten av undervisning i ryskan.

Pressen utsattes för strängare censur, och vissa tidningar förbjöds helt. Den finska militären inlemmades i den kejserliga, vilket innebar att allmän rysk värnplikt skulle införas. Senaten och lantdagen miste sina befogenheter (Olin 2005:11; Jussila 2004:69–79).

Bobrikoffs åtgärder ledde till protester som tog sig både lagliga och olagliga uttryck. Det olagliga motståndet ledde bland annat till sprängattentat och politiska mord av vilka det mest kända är mordet på generalguvernör Bobrikoff själv i senatstrappan 1904. Det lagliga, men hemliga, motståndet leddes däremot av en grupp som kom att kallas för Kagalen (Jussila 2004:78). Kagalen¹³³ var från början en föraktfull benämning i den ryska pressen på dessa motståndsledare, men blev småningom namnet på den hemliga politiska organisation som organiserade motståndet mot förryskningsprogrammet. Kagalen bildades ursprungligen främst för att förhindra att det olagliga värnpliktsmanifestet lästes upp i kyrkorna, men den blev småningom ledare för den hemliga politiken. Kagalen gav ut politiska skrifter, bearbetade opinionen i hemlandet och utomlands, motarbetade värnpliktsuppbyggnaden, och samlade in pengar för den politiska verksamheten. Framträdande medlemmar av Kagalen var bland andra Finlands blivande presidenter Carl Gustaf Mannerheim och Pehr Evind Svinhufvud (Klinge 2004:374–375; *Uppslagsverket Finland* 1983:2–3). Systerorganisationen Kvinnokagalen grundades 1902 och samlade i hemlighet in medel för Kagalen, organiserade upplysningsarbetet och spred förbjuden politisk litteratur, däribland tidskriften *Fria Ord*. Den blivande Lottaorganisationens emblem i form av ett hakkors är ett arv från Kagalen. Många av den tidiga lottaorganisationens medlemmar hade varit verksamma inom Kvinnokagalen (Olsson 1999:39, *Uppslagsverket Finland* 1983:2–3).

Förryskningstiden hade lämnat mer eller mindre starka spår också hos några av intervjupersonerna. Ingegerd berättade att hennes föräldrar hade upplevt förryskningsvågen som vuxna. Som 17-åring började Ingegerds mor smuggla *Fria ord*¹³⁴ från Sverige där den skrevs och trycktes till Finland och distribuerade den under några års tid, tills att hon som knappt 20-åring fick reda på av motståndsrörelsen att ”hon fanns på svarta listan till Sibirien”. Hon blev tvungen att fly till Stockholm, eftersom det enligt Ingegerd var livsfarligt för henne att vistas i Finland. När modern senare gifte sig med Ingegerds far stödde han hennes antiryska strävanden bland annat genom att som borgmästare vägra att flagga på kejserliga namnsdagar, vilket så när hade gett även honom respass till Sibirien. Redan innan de gifte sig hade han varit självständighetsivrare och rest omkring i socknarna utanför Brahestad under 1900-talets första år och

¹³³ Av hebreiskans *kahal*, församling, förryskat *kagal*.

¹³⁴ För mer om tidskriften *Fria Ord* se Olin 2005:41 ff.

agiterat mot att prästerna läste upp inkallelseordern (Ingegerd IF mgt 2003/60–64) enligt den nya värnpliktslagen från 1901, där finländska män inkallades till den kejserliga ryska armén (Klinge 2004:214, 341).

Tsar Nikolaj II som tillträdde sitt ämbete 1894 var inte omtyckt i Finland på grund av de tidigare beskrivna förryskningsåtgärderna. Ingegerd delade denna åsikt och uttryckte sig så här:

I: Tsaren var ju en vänlig människa men han var så kolossalt svag. Och han borde ha blivit meteorolog, för han visste alltid vad det blåste och vad det var för grader och så vidare. Det har han antecknat i sin dagbok, ja. Men han leddes då av de här andra. Det var hans olycka att han blev tsar. Och det var ju faktiskt så att det hälsades med glädje då när han mördades (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Ingegerd berättade att hennes mor, när hon kom hem från sin påtvingade utlandsvistelse, hade hälsat på hos sin farmor i Nykarleby. Ovanför sin säng hade farmodern hängt upp telegrammet om mordet på inrikesministerministerstatssekreterare von Plehwe 1904 som var förryskningsman och även en notis om mordet på Bobrikoff¹³⁵ från samma år. Denna äldre dam hade sagt till sin sondotter att den tredje platsen var reserverad för tsaren¹³⁶ (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

När den andra förtrycksperioden inleddes 1908 hade Finland redan blivit en nation bland annat genom sin kultur, ekonomi, och sina utländska kontakter. De som ivrade och verkade för ett självständigt Finland upplevde förryskningsåtgärderna år för år som allt mera hotande. I samband med första världskriget som inleddes i augusti 1914 (med västmakterna och Ryssland mot Tyskland och Österrike-Ungern) blev de ryska åtgärderna så intensiva att den finländska motståndsrörelsen upplevde det som nödvändigt att organisera kraftigare motvärn (Klinge 2004:465, 483).

När Finland förklarar sig självständigt 1917 rådde oroligheter i landet mellan de vita självständighetsivrarna och de röda arbetarna med socialistiska ideal, vilket ledde till inbördeskriget 1918. Margit berättade att hennes släktingar påverkades av tidens politiska läge. Hennes mor och morfar var tvungna att fly under inbördeskriget. Margits morfar var storgodsägare i Pernå och modern var sålunda enligt Margit ”ett riktigt herrskapsbarn”. Djuren drabbades av tuberkulos och slaktades, vilket ledde till att familjen flyttade till

¹³⁵ Bobrikoff sköts till döds av Eugene Schauman 16.6.1904 i Senatshusets trapphall och strax därefter sköt han sig själv. Några veckor efter mordet på Bobrikoff föll Vjatjeslav von Plehwe offer för ett attentat i S:t Petersburg. Gärningsmannen hörde till det socialrevolutionära partiet (Klinge 2004:400, 402).

¹³⁶ Efter att tsaren abdikerade 1917 arkebuserades han och hela hans familj år 1918 på order av en av bolsjevikledarna.

Savolax där de hade en mindre egendom. På grund av denna gård hade de röda ”satt ett pris på morfars huvud”, och Margits mor, som då var i 20-årsåldern, måste därför fly tillsammans med sin far till Nykarleby. Under flykten hade de bland annat blivit tvungna att gömma sig på en vindskammare i tre veckor ”och de fick bara vatten och bröd och de fick inte säga ett ljud på hela tiden, för att inte ryssarna skulle komma och upptäcka att de fanns där”. I det ovanciterade omnämns de röda som ryssar. Småningom lyckades modern och morfadern ta sig fram till Munsala där prästen, som var svåger till Margits morfar, lät dem bo i adjunktsgården. Margits mormors syster, som var rikssvensk, hade varit husmor på gården i Savolax efter att Margits mormor dött. Hon hade stannat kvar på gården när Margits morfar och mor flydde. Enligt Margit var det tack vare att hon hade hissat svenska flaggan på husets tak som de röda inte gjorde *henne* något fastän huset plundrades (Margit IF mgt 2003/55–57).

Att ha anknytning till det så kallade fosterländska verkade inte anses lämpligt ens i hemmiljö under den sista tiden Finland hörde till Ryssland. Tilde berättade att de hemma hos henne när hon var barn hade en tavla som föreställde nationalskalden Runeberg. Hon berättade att det sades att ryssarna en gång hade varit där innan Finland blev självständigt och pekat på tavlan och gett order om att den skulle bort. Familjen ville inte göra sig av med tavlan, utan hängde den på vinden i stället, där den alltså fortfarande fanns när Tilde växte upp. Tilde hade själv inget minne av att ha träffat på några ryssar i hemtrakterna, utan det var sådant som hon hört berättas. Lisa hade däremot en minnesbild från tidig barndom av två ryska kosacker som kommit ridande över gårdsplanen.

L: Nog var jag rädd. För det var så den tiden att de kunde, föräldrarna, säga att om du inte lyder så tar ryssen dig (ja, ja) (L skrattar) Så då de där två kom ridande så då stod jag på gården och då förstår du att då var jag rädd” (Lisa IF mgt 2004/40–41).

Lisa fruktade alltså att de ryska beridna krigarna hade kommit för att hämta henne som straff för att hon betett sig illa.¹³⁷ I det här fallet kan man jämföra ryssen med folktroväsen som exempelvis näcken, hundturken eller fiktfiguren brunngubben (se exempelvis Wolf-Knuts 2001). Han blir ett pedagogiskt redskap som används på samma sätt som de av folktrons väsen som ansågs vara särskilt farliga för barn eller som hittats på för att hålla barnen i schack. Barnen skulle akta sig för näcken eftersom han kunde dra ner dem i ån och för brunngubben som de vuxna sa bodde i brunnen (Stattin 1992; Schön 1998:51,

¹³⁷ För ryssarnas framfart bland lokalbefolkningen under Stora Ofreden se Vilkkuna 2006.

56 och 146–148). Hundturken – även kallad villturken – sades äta upp barn som frimurarna rövade bort och skickade till honom (Bergstrand 1956:23; Schön 1998:74). Också Anders nämnde om att berättandet om ryssen användes i uppfostrande syfte, men han berättade inte om hot om att bli bortförd, utan att barnen helt enkelt kallades för ryssar om de bråkade och uppförde sig illa. ”Du är ju riktigt som en ryss du”, var enligt Anders ett allmänt uttryck som äldre människor brukade säga till olydiga barn när han var liten. Enligt Anders var den allmänna inställningen till ryssen att ”ryssarna var ryssarna”¹³⁸. Ryssen var annorlunda i jämförelse med finländarna och alla andra nationaliteter, och barnen skulle inte bete sig som en sådan.

Gun Herranen har undersökt historiska sägner från Svenskfinland som handlat om ryssen. Även om de flesta härrör sig från tiden före 1808–1809-års krig, och sägnerna ofta handlar om ryssen som ”gör sig skyldig till allehanda bestialiska brott och grymheter” (Herranen 1979:34) kan man inte tala om något tydligt uttalat hat gentemot ryssen i sägnerna. Enligt Herranen är det fruktan för ryssen som de historiska sägnerna andas (Herranen 1979:31–34; jfr Wassholm 2008:75–76 [online]). Knut Pipping har konstaterat att soldaterna han studerat inte hatade ryssarna, utan snarare hyste fruktan för dem. Vissa saker tyckte de var löjeväckande, medan exempelvis deras seghet och tålmod vann respekt (Pipping 1947:175–176). Det är svårt att tro att denna sägenflora, liksom något man kanske kunde kalla en allmän inställning till ryssen, inte skulle påverka intervjupersonernas berättande. Intervjupersonernas berättande har säkert också påverkats av hur ryssen framställdes i tidningspressen under den första tiden av kriget. Där beskrevs ryssen som ”förslavad, opålitlig och kulturlös”. Han var farlig, smutsig och avskyvärd, samtidigt som han var skrattretande och ofarlig (Luostarinen 1986:260).

Ryssland

När intervjupersonerna själva fick egna erfarenheter av ryssarna av kött och blod förändrades säkert deras bild av ryssen. Man såg att alla ryssar inte var *suomensyöjiä* – finnätare (Nevalainen 1999:267). Ryssen blir delvis klarare synlig i intervjuerna då intervjupersonerna är på väg österut och möter honom eller hans land under vinter- och fortsättningskrigen. Mötet med ryssen och Ryssland blir samtidigt mycket tydligt konkretiserade möten med kriget.

Tilde gav i avsnittet ovan om möten med finnen prov på en skildring av en strapatsrik resa från det trygga hemmet, genom hela Finland långt förbi ryska gränsen. Hennes kommenderingsplats låg efter sista tågstationen med namn, till

¹³⁸ Jämför med titeln på Herranens artikel: ”Ryssen är ryss fast han steks i smör” (Herranen 1979).

och med efter sista stationen med nummer, och ingen, inte ens tjänstemännen i uniform visste riktigt vart de skulle sända henne. Hennes möte med landområden som de facto troligen hörde till Sovjet var nattmörker som lystes upp av exploderande bomber, där till och med de annars så strikta militärerna hade tagit av sig sina vapenrockar med gradbeteckningar. Ingen annan av de intervjuade kan mäta sig med henne vad gäller berättande med dramatiskt händelseförlopp i mötet med fronten och Ryssland. Lisa berättade likaså ovan om sitt möte med karelska skogar med högvilt och bondgårdar där människorna levde mer eller mindre tillsammans med djuren. Det är svårt att veta om det var finnar eller ryssar som bodde så utgående från hennes berättande. Gränsområdet mellan Finland och Ryssland går här in i varandra och bildar det magiskt surrealistiska landet Fronten där allting är annorlunda än på alla andra ställen.

Lisa berättade om sitt möte med kriget ur ett köksperspektiv eftersom hennes uppgift var att laga mat åt befästningsmän och soldater. När Lisa fick kallelse till fronten for hon tillammans med tre andra lottor till Luumäki i södra Karelen på finska sidan. Småningom förflyttades Lisa till Viborgsvägen närmare fronten, och närmare Ryssland. Lisa berättade om hur hon började kallas för Bambina under sin tid på Hangöfronten, och smeknamnet "följde [...] med mig sen när jag for till ryska sidan" (Lisa IF mgt 2004/40–41). Lisa fortsatte alltså att kallas för Bambina också när hon förflyttats till en kommanderingsplats på andra sidan gränsen. Den ryska gränsen blir markerad i detta berättande, som att hon väntat sig att hennes smeknamn inte hade kunnat ta sig över denna gräns, som om gränsen utgjorde ett slags filter.

Resan till Ryssland gjordes flera gånger under kriget. När David hade varit hemma på sjukpermission och skulle återvända till sin enhet kom han till uppsamlingscentralen i Multia¹³⁹, där han vistades i några dagar för att senare åka vidare med tåg. I godsvagnen som de färdades i reste flera andra svenskspråkiga, och David mindes att det var flera österbottningar med i sällskapet. Vid en station nära gamla gränsen fick de ärtsoppa som de tog med in i vagnen och började äta där. Hinken hade stått i solen och ärtsoppan surnat, så David blev dålig i magen av den. I godsvagnen fanns det ingen toalett, och David berättade att han satt och försökte hålla sig tills tåget skulle stanna nästa gång. Tåget stannade småningom för att fylla på vatten för ångloket, och David hoppade av tåget och sprang till utedasset. Under tiden han satt på dasset började tåget gå. David berättade skrattande om hur han sprang efter tåget och höll byxorna uppe med handen, men trots försöken hann han inte med. Det

¹³⁹ Uppsamlingscentralen benämndes skämtsamt för Multiamotti – en ordlek med ordet motti som under kriget användes för något eller någon som var inringad av fienden.

enda David kunde göra var att sätta sig och vänta på nästa tåg, utan mössa och bälte, utan mat och, vad värre var, utan identitetshandlingar. David visste att det skulle komma ett permissionståg under kvällen, och han hoppades att han skulle träffa någon hemifrån som hade mat med, vilket han också gjorde som vi såg i avsnittet om möten med tjänstgöringen. På alla militärtransporttåg kom alltid en tågpatrull förr eller senare och begärde identitetshandlingar av resenärerna, så också nu, men eftersom David inte hade sina med sig blev han haffad och förd till konduktörsvagnen. Där förklarade han ”på bästa finska jag kunde prestera hur det hade gått till alltsammans”, och hans förklaringar godtogs. När David sedan kom fram till Petroskoj möttes han av en jeep och en artillerilöjtnant, som körde honom till hans enhet. Allt ordnade sig till sist, fastän det ”tänkte bli lite äventyrligt”, som David uttryckte det (David IF mgt 2003/43–44). Denna ”äventyrliga” resa till Ryssland handlar egentligen inte om mötet med Ryssland, utan utgör snarast ett exempel på en upplevelse som fått en underhållande anekdotisk berättelseform, kanske till och med redan under kriget. Resan till Ryssland gjordes åtskilliga gånger av många under fortsättningskriget. Efter varje permission, oberoende av om det var fråga om en alldeles vanlig permission, duglighets- eller sjukpermission, skulle man återvända till fronten, till Ryssland, oftast från hemtrakten där man hade tillbringat en kortare eller längre tid. Detta kan eventuellt vara en förklaring till avsaknaden av berättandet om resan till Ryssland, något jag hade förväntat mig finna åtskilligt flera exempel på. Resan till Ryssland blev vardag, och därmed ointressant att berätta om. När man däremot faktiskt berättade om resan är berättandet ofta utförligt och dramatiskt, och man får en känsla av att det är en Stor Resa med betydelser långt utöver den faktiska fysiska färden, som i Tildes exempel i avsnittet om möten med finnen.

Vissa orter och platser har lämnat spår i historien som ställen där slag stått, där segrar vunnits, där fienderna tagit sig igenom det egna försvaret, eller där trupperna under långa tider varit stationerade. Denna krigets geografi är svår att orientera sig i för en utomstående och icke-insatt, medan den för intervjupersonerna är ett självklart sätt att lokalisera sig på när de berättar om sina möten med kriget och Ryssland. I början av fältarbetet var det nästan omöjligt för mig att veta vad platserna stod för, medan det mot slutet av inspelningsperioden hade inplanterats en viss känsla för de olika platserna i mig. Något som ytterligare komplicerade det hela var att det kunde finnas flera benämningar för samma plats. Dagny skulle berätta för mig om en barnmorska i Äänislinna, och tillade sedan förklarande: ”Äänislinna, vet du, Petroskoj eller Petrosavodsk. Petrosavodsk var ryska, Petroskoj var ortbefolkningens och Äänislinna blev det då omdöpt till” av finnarna (Dagny 2004/46–47). Det

verkar finnas mer eller mindre automatiska kopplingar mellan en plats, en tidpunkt och en aktör, även om alla inte nödvändigt uttalas samtidigt i berättandet. Svirfloden är den i detta sammanhang nästintill magiska gräns som utgör sydgräns för Öst-Karelen och så långt som finländska trupper avancerade under fortsättningskriget och som de höll ända till den ryska storoffensiven i juni 1944. I anslutning till Svir kan man omnämna exempelvis bifloden Jandeba, och då tänker många svenskspråkiga veteraner på IR 13, medan orten Shemenski ger en koppling till IR 61. Listan på omnämnda platser som, för att låna Vilhelms uttryck, har en "viss klang i krigareöron" (Vilhelm IF mgt 2003/48–50) kunde göras oändligt mycket längre än jag valt att göra här.

Resan från kriget behandlar jag i avsnittet om tiden efter kriget, men jag vill ändå här lyfta fram en del av Dagnys berättelse om hennes färd bort från kriget som handlar om hennes upplevelse av att komma från Ryssland till Finland.

D: Så kom vi då till ett rödmålat hus. Där stannade vi. Det hade vi inte sett på länge. I Ryssland fanns inga såna. Politrukerna, det var såna där byfogdar där i Ryssland, de hade målat hus, gulmålat, inte rött. De var de enda som hade. Så där, där det inte skulle finnas nån klasskillnad (S: aha) Och vi kommer till ett rödmålat hus, vet du bara det var ju som att komma till himmelens port (Dagny 2004/46–47).

Under tiden som Dagny tillbringade i Ryssland hade hon inte sett till några rödmålade hus, liknande dem som fanns i hennes hemtrakter och även på andra ställen i Finland. Synen av det rödmålade huset fick henne att känna att hon kommit hem, och hon ger den symboliska hemkomsten ytterligare en annan dimension i och med att hon jämför åsynen av det rödmålade huset vid att komma till himlen¹⁴⁰. Ryssland innebär också ett liv i förfall i moraliskt hänseende i och med att det i det förment klasslösa samhället fanns människor med andra rättigheter än gemene man, de så kallade politrukerna¹⁴¹ vars ställning befästes genom deras gulmålade hus. Det röda huset utgör övergången, porten, bort från det jordiska helvetet med dubbelmoral, död och krig i Ryssland till det i hennes ögon då nästan himmelska hemlandet Finland.

Intervjupersonerna berättade som sagt inte så mycket om resan till Ryssland. När någon som berättade om det gjorde det handlade berättandet snarast om resan till fronten, inte till Ryssland. Resan till Ryssland verkar vara odramatisk på ett sätt som får mig att undra om det fanns någon annan och viktigare

¹⁴⁰ Jämför himmelsföreställningar inom folklig religiositet i Bringéus 1997:204.

¹⁴¹ Politruk är en "politisk kontrollant i ett (tidigare) kommunistiskt land, ursprungligen i den sovjetiska Röda armén" (*Svensk ordbok* 2004).

symbolisk övergång än den konkreta gränsöverskridningen. För männens del föreställer jag mig då att en veritabel *rit de passage* är deltagande i den första riktiga striden – elddopet. I jämförelse med en sådan aktivitet bleknar, åtminstone i min föreställningsvärld de flesta andra upplevelser.

Ryska soldater

Möten med ryska soldater hänför sig framför allt till vissa specifika sammanhang i intervjupersonernas berättande, och där är ryssen fiende. Denna fiende ska man dock ha respekt för, och inte nedvärdera. Anders berättade om att när han var ute på patrulluppdrag gällde det att fullfölja de uppgifter man ålagts, och att det inte gick att ”gå på bara och springa, att nog var de ju lika bra som oss ryssarna också (A skrattar lite) Inte var det frågan om det” (Anders IF mgt 2003/37–38). Viktor berättade ovan om hur några ryska soldater vägrade ge sig och slog omkring sig så mycket som möjligt med vad de fick tag i. Jag konstaterade att dessa soldater kunde ha jämförts med Sven Duva, hjältesoldaten från *Fänrik Ståls sägner*. David berättade att han var med om ett enda patrulluppdrag, och då skulle patrullmännen undersöka en lyssnarpost på ett ställe som kallades för Djävulsön, en liten skogsholme i ett kärr, där ryssarna hade lyckats ta sig genom den finska linjen. Expeditionen leddes av en van krigare från framryckningstiden. David berättade att det var fruktansvärt att åla sig fram på marken i oktobermörkret utan att veta om ryssarna ligger ”i buskarna med maskingevärena sina, maskinpistolerna sina, då är vi sålda allihopa” (David IF mgt 2003/43–44). Det låg inga ryssar i buskarna, så uppdraget utfördes utan några strider eller förluster, men blotta tanken på närkontakt med ryssarna gjorde uppdraget skrämmande. Senare i detta avsnitt ägnar jag utrymme åt berättandet om det ryska numerära överläget, något som troligen kunde te sig övermäktigt för de finländska soldaterna under kriget. Vilhelm berättade om en sång, som finnarna enligt honom ofta sjöng: ”Niin kauan kuin pystyssä on yksikin mies (...) niin (... ..) suojattu on sun lies”¹⁴². Det här ansåg Vilhelm som ”sånt där högrävande” som han, liksom enligt honom också många andra, ställde sig främmande till. Enligt honom skulle man inte ”skroppa”¹⁴³ med ’yksikin mies’ om man har varit i kriget och haft några hundra tusen ryssar framför” (Vilhelm IF mgt 2003/48–50). Man ska visa fienden respekt och inte visa övermod inför honom.

¹⁴² Raden lyder i direkt översättning ”så länge det finns en enda man kvar är din härd skyddad”.

¹⁴³ Skryta.

Patrullverksamheten var omfattande under ställningskriget¹⁴⁴. Att utföra patrulluppdrag innanför fiendens linjer hade två huvudsakliga syften: att få information om fiendens trupper, samt att sabotera militära mål i form av exempelvis broar, vägar och flygfält, men också levande mål som kolonner och förläggningar (Brunila 2000a:164). Tre av de intervjuade männen berättade om att de hade varit på patrulluppdrag, och av dessa tre hade två varit med om ett större antal. Johannes, som hade lett många patrulluppdrag, förklarade regementschef Martinens avsikter med operationerna som:

ett sätt att bygga upp tillförsikten i regementet, alltså, de skulle alla i regementet, också de som inte deltog i de här, det är bara ett litet fåtal som gör sånt, så att han [Marttinen] ville bygga upp just den här effektiviteten i regementet, försvarsviljan, alltså andan i regementet. Och utöver att de skulle förstå att vi inte var sämre än våra motståndare. Och motståndarna skulle också förstå att vi var effektiva, alltså vi skulle injaga respekt hos motståndarna (Johannes IF mgt 2004/45).

Här var det alltså frågan om att höja sin egen stridsmoral och injaga respekt i motståndarna. Det Johannes talar om i citatet ovan, visar också att det verkade ha funnits en känsla av att finländarna inte kunde mäta sig med ryssarna, eftersom ett av syftena med patrullverksamheten, enligt Johannes, var att visa att finländarna var något att räkna med. Enligt vad dessa män direkt eller indirekt säger är ryssarna skickliga krigare, minst lika skickliga som de finländska, de är numerärt överlägsna och därför också synnerligen farliga. Den som ska stå sig mot en sådan värdig motståndare måste själv också kunna sin sak.

Allt detta hindrade ändå inte de finländska soldaterna från att under ställningskriget på olika sätt reta ryssarna. Vilhelm berättade att de ”i månader efter månad, månad och månad och månad” var stationerade på ena sidan av Jandeba utan att något desto värre utspelade sig än att de ropade okvädinsord åt ryssarna som var placerade på andra sidan floden (Vilhelm IF mgt 2003/48–50). Här var ryssarna så nära att de var inom hörhåll för finländarna. Denna bild får åtminstone mig att tänka mer på barns krigslekar än på regelrätt krig. Detta förstärks av återgivelsen av en duell som Joel berättade att han hade med en ryss.

J: Då jag slogs med en ryss, och en löjtnant stod bredvid bakom en sten. Vi sköt turvis. Han [ryssen] var bakom trädet och jag var bakom nå grova stockar, och

¹⁴⁴ Ställningskriget inleddes i december 1941, och fortgick vid alla Finlands fronter under i princip hela 1942 (Hentilä 2000:232). För mer om ställningskriget, se *Finland i krig II* (2000:150–170).

han var bakom ett träd. Vi sköt turvis och tryckte turvis, men till slut så slutade han. Och jag tror att han kom för långt fram, ut, han var bakom trädet. Då jag kom in i tältet så ringde löjtnanten, han stod bakom en stor sten bakom: ”Var försiktig, var försiktig”, sa han, och nog var jag försiktig, men jag var ivrig tillika. Det var lite spänning i det där också. Så då ringde han nånstans, vart han nu ringde, men jag fick dit hem av Mannerheim ett brev, en medalj. Och det var han som rapporterade. Så jag sa: ”Oj, man skulle ha haft en officer med sig varje gång det var spännande” (Joel IF mgt 2004/44).

Joel tog betäckning bakom några kullfallna stockar och ryssen stod i skydd bakom ett träd. Ryssen och Joel sköt turvis på varandra, men efter ett tag slutade motståndaren att skjuta. Joel antog att han fått in en träff på ryssen som eventuellt kommit för långt ut från sitt skydd. Joel var påhejad av en officer som gömde sig bakom en sten och uppmanade Joel till försiktighet. Joel medgav att han var försiktig, men att han samtidigt kände iver och spänning över situationen. Det hela resulterade i en tapperhetsmedalj och ett brev av självaste marskalk Mannerheim. Med sin kommentar om att en officer alltid borde ha varit med när ”det var spännande”, som han uttryckte det, verkar Joel vilja visa att han befunnit sig i liknande situationer otaliga gånger utan att det funnits någon officer som bevittnat och kunnat rapportera om vad han gjort. Joel berättade också om en situation som han kallade ”krigets största motti”, när finländska soldater hade ringat in ryska soldater. Han berättade att han hade fått i uppgift att säkra, för plutonchefen hade upptäckt några ryssar i en grop framför dem.

J: Och ja nå, inte var jag nå blyg alls inte. Så kom en hjälm upp, och inte såg jag att den var på en käpp, men de hade den på en käpp, men jag sköt precis under hjälmkanten med maskinpistolen. Men så kom fyra händer upp, och så steg jag upp också. De gav sig. [...] Vi fick så otroligt stort krigsbyte där så folk tror inte fast man säger det (Joel IF mgt 2004/44).

Här beskriver Joel sig som en kallblodig soldat som inte tvekat en sekund att skjuta och döda. Joel säger om sig själv att han inte var ”nå blyg alls”, och siktade och sköt under kanten på den hjälm som ryssarna hade placerat på en käpp för att pröva om det var säkert att komma upp. De ryska soldaterna gav sig efter detta, och finländarna fick ett krigsbyte som var så omfattande att folk till och med inte trott dem när de berättat om det. Ryssen, fienden, blir här en måltavla som man skjuter på och därefter får man en belöning i form av en medalj eller ett stort byte.

Ur krigsmannasyvinkel blir det problematiskt om man börjar uppfatta fienden som människa. Viktor omnämnde flera gånger sin ovilja mot att döda

människor. Att ryssar också är människor, till och med när de är ens fiender, framgick när Viktor berättade om vårstriderna 1942 och om en ryss som de stötte på inne i en korsu. Denne hade sårats och frusit ihjäl i sittande ställning i öppningen till korsun. Viktor berättade om hur han upplevde vårstriderna. På morgonen skulle finländarna återta korsurna som ryssarna hade tagit i besittning. Viktor och några andra sprang över till en korsu som ryssarna redan hade lämnat. Det var halvmörkt på småtimmarna, och så såg de att det satt någon vid korsun:

V: Och så sitter där i gången då en (V skrattar till) ryss, en människa och (V skrattar till) han som gick först utav oss stötte till honom med geväret och sa att här ska vi in och så kom vi underfund med att det var en ryss som hade blivit sårad och frusit ihjäl då i sittande ställning i dörröppningen där (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Viktor berättade om sina krigsupplevelser med förstämning i rösten. Citatet ovan innehåller skrattljud på vad man kan tycka oväntade ställen. Viktor berättade här om en hemsk upplevelse där man först kan ana rädslan för att själv råka illa ut och bli nedskjuten av soldaten i gången. Detta förbyttes i en insikt om att ryssen inte utgjorde någon fara för Viktor och hans kamrater och övergick i ett slags sorg över den döda ryssen, som i citatet till och med blev ”en människa” som sårats och frusit till döds (Viktor IF mgt 2003/39–42). Skrattljuden som återfinns i citatet upplever jag snarast som en kommentar till det onödiga i att kriga. Jag föredrar benämningen skrattljud framför det kortare skratt, eftersom ordet skratt konnoterar känslor som glädje, lycka, stolthet, kanske till och med övermod. I detta fall hörde jag inte en tillstymmelse till dessa känslor i ljudet som Viktor frambringade. Också i de intervjuer som Lena Marander-Eklund studerat används skratt i samband med att intervjupersonerna berättade om något svårt, smärtsamt och tungt, eller i situationer av hjälplöshet och ilska (Marander-Eklund 2007:160–162; Marander-Eklund 2000:151–153). Han förföljdes fortfarande av minnena av skriken av de sårade och döende ryska soldaterna som fastnat i taggtråd och inte kunde ta sig därifrån.

Viktor berättade också om en gång när han skulle hålla ögonen på några ryssar som simmade nedanför där han kommenderats att sitta och vakta. Att de inte fick skjuta på ryssarna eftersom de då hade röjt var de själva befann sig, var något som Viktor tänkte tillbaka på med ett ”tack och lov” (Viktor IF mgt 2003/39–42). Även när Viktor återgav händelser som andra varit med om och som involverade skjutande av ryssar tog han avstånd från dödandet ”för skjutet man en så är det en för mycket ren”. En patrullman hade, enligt Viktor, själv sagt att han aldrig skulle ha kunnat skjuta någon i ryggen, eftersom han ville ge

båda samma chans. Denne patrullman hade en gång mött en ryss i en skyttegrav, och han hade känt igen den andre mannen från ett tidigare patrulluppdrag. De hade stått mitt emot varandra på bara några meters avstånd och höjt vapnen samtidigt. Den andre stupade och mannen som Viktor kände fick ”kulor genom mössan och två fingrar avskjutna. Så nära var det” (Viktor IF mgt 2003/39–42). Här återfinns bilden av den ädle krigaren som säger sig ge till och med ryssen en ärlig chans och en version av soldaten som vägrade döda i form av Viktor som kände tacksamhet inför att slippa skjuta.

Den moraliska och kraftfulla devisen ”Kaveria ei jätetä” var utbredd i den finska armén och gick i korthet ut på att ingen skulle lämnas åt fienden, inte ens sårade eller redan döda, om det bara var möjligt att hämta dem och föra dem bakåt till de finländska trupperna. Enligt Huldén skulle de stridande soldaternas motivation och plikt känsla ha minskat om kamraterna övergett de sårade och lämnat dem åt sitt öde (Huldén 2006:14). Ryssarna verkade inte ha samma praxis. Viktor berättade:

V: Man försökte ju få dem [de sårade] bort, tvärtemot ryssarna som ju inte brydde sig om sina inte. De blev liggande där i snön och skrek och. Otäcka saker på nätterna. Skrek och skrek, då det var kallt i all synnerhet så ekade det långa vägar kring, tills kölden sen tog och de somnade bort så småningom (Viktor IF mgt 2003:39–42).

Ropen från de sårade ryssarna som låg på ingenmansland och inte fick någon hjälp förföljde fortfarande Viktor om nätterna. Han vidhöll att ”ryssarna de struntade i sina”, och på ett vis överlät omhändertagandet av dem till de finländska soldaterna. Dessa blev ibland tvungna att ”skjuta för att få tyst på de här ropen”, berättade han, och gav sålunda exempel på krigets version av aktiv dödshjälp (Viktor IF mgt 2003/39–42). Här jämförs alltså de finländska soldaternas strävan att i alla lägen ta hand om sina kamrater med ryssarna som bara lämnade sina sårade att dö en långsam död i kölden bland taggrådsstängslen om inte de finländska soldaterna gav dem ett nådaskott. Ryssarna inte bara lämnade de sina åt sitt öde. Dessutom tvingade de indirekt de finländska soldaterna att skjuta sårade och skadade ryska soldater. Ryssarna besköt också finländska soldater som försökte forsla bort sina kamraters lik. David berättade om när han och fem av hans kamrater bar bort kroppen av en stupad kamrat från skyttegravens. David och de andra soldaterna blev beskjutna av ryssarna när de förde kroppen bakom linjen. De fick ta betäckning ett par gånger, men klarade sig helskinnade undan (David IF mgt 2003/43–44). Ryssen blir här någon som brydde sig varken om sina egna döda eller tog hänsyn till aktiviteter där andra, det vill säga de finländska soldaterna, försökte ta hand om

sina stupade. I krigsrealiteten i stort är detta begripligt, men i berättandet om händelserna ur ett soldatperspektiv av någon som var med själv ter sig ryssen omänsklig. I och med att han inte respekterade ens döden framstår han som ociviliserad, till och med djurisk, eftersom djur inte antas bry sig om eller ta hand om sina döda.

Fångar

Att bli tagen till fånga i krig är ett öde som många råkade ut för på både den ryska och finländska sidan. Risken att bli tillfångatagen fanns i olika sammanhang, och Viktor berättade om hur det kändes att till exempel kommenderas ut framför skyttegravan och säkra. Han konstaterade att det oftast gick bra, men att det då och då hände att någon togs till fånga av ryssarna just i sådana situationer. Han berättade att flera av hans kamrater blivit tillfångatagna. Att åtminstone några av dem överlevt fångenskapen stod klart när han berättade att han intervjuat flera av dem efter kriget för att skriva om dem i sina böcker om kriget (Viktor IF mgt 2003/39–42). Andra kom inte tillbaka. Axel berättade om en av kamraterna som blev tagen till fånga när denne hade vaktur:

A: Men då var det nog en rysspatrull som kom över [...] och tog hand om en utav våra pojkar. Och han lämnade nog dit sen. [Och han blev kvar där sen.] De hade propaganda då från ryska sidan att det här ja ”han mår nog så bra den där så att ni ska komma hit allihopa, här har de så bra mat och kvinnfolk och alltihopa” så talade de på finska nog. Propaganda. Men det här, inte kom han tillbaka nå inte (Axel IF mgt 2003/45–47).

När Axel berättade detta tyckte jag det lät som att soldaten gett sig över frivilligt till ryska sidan. Axel berättade ju att ryssarna ”tog hand om” honom och att han stannade kvar på ryska sidan, något som senare gav upphov till propagandan om hans tillvaro där. Jag kände att jag måste fråga om soldaten hade gått över frivilligt, och det visade sig alltså att ryssarna tagit honom. Axel berättade vidare att de såg spår efter ryssarnas filtstövlar som de hade för att, enligt Axel, inte höras när de smög i snön. ”Och de hade nog tagit honom”, tillade Axel, men tillstod att de själva hade del i händelsen eftersom de på eget bevåg hade infört så kallad enkelvakt. Det här var ett begrepp som jag inte kände till, utan frågade om detta, och fick sålunda veta att enkelvakt innebar att det var bara en man per postställe, när det egentligen borde ha varit två. ”Och han var ensam och så då tog de honom (...) Så det där skulle vi ju ha fått straff för om det skulle ha kommit riktigt (mm) (...) enligt reglerna (... ..) Ja. Ska vi låta det vara nu? (A skrattar)” (Axel IF mgt 2003/45–47). Jag insåg inte riktigt

vid intervjutillfället att Axel kunde lida av dåligt samvete för att han indirekt bidragit till att en av hans kamrater tillfångatogs. Slutet av berättelsen innehöll flera pauser, vilket kan indikera en viss tvekan att fortsätta berätta. Deras självsvåldiga beslut om enkelvakt, vilket resulterade i förlusten av en man, borde enligt regelverket ha lett till bestraffning om någon fått reda på vad som hänt. Indirekt förstår man att ingen bestraffades för detta, vilket också innebär att ingen vid tillfället så att säga erkände eller berättade om det skedda. En paus följde, och Axel avslutade med frågan om vi ska ”låta det vara nu” som följdes av ett skratt, och så avslutades hela intervjun med honom. Det är omöjligt att veta om Axel besvärades av skuld känslor inför det som hänt hans kamrat, men man kan kanske dra en slutsats om att det inte verkade vara alldeles lätt för honom att tänka tillbaka på det inträffade och berätta om det.

Ingen av intervjupersonerna blev tillfångatagen, så det de berättade om fångenskap byggde på andra människors upplevelser och erfarenheter. Ingegerd berättade om Matti Pajunen, en pensionerad folkskollärare och skyddskårist som gjorde en humanitär insats för befolkningen från Hyrsylä som fördes till fångläger i Ryssland när vinterkriget bröt ut. Hyrsylä hade på grund av tidigare gränsdragningar blivit ett slags geografisk utbuktning i Ryssland, så när kriget inleddes införlivades området genast med Ryssland, som samtidigt tog hela befolkningen och placerade den i läger (Muilu 1995:64–68, 111–113). Ingegerd berättade att alla karlar i arbetsför ålder var inkallade, så det var endast kvinnor, barn och gamla människor kvar i Hyrsylä. Matti Pajunen hade flyttat därifrån tidigare, men återvänt under mobiliseringshösten 1939, och blev sålunda fånge tillsammans med de andra. Han talade ryska, och kunde därför förhandla med ryssarna och fungerade som deras talesman. Han hade fått hand om bybornas smycken och bytte dessa mot mat, han döpte barn som föddes och begravde dem som dog i lägret. Ingegerds arbetskamrat hade skött om de överlevande från lägret och hon berättade för Ingegerd att de som suttit i lägret hade sagt att inte en enda en hade kommit levande tillbaka om det inte varit för Matti Pajunen, som hade varit som ett skydd mellan dem och fångvaktarna (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Ingegerd berättade om hur en hel by togs av ryssarna och internerades under så svåra förhållanden att väldigt få hade överlevt frigivningen ett halvt år senare om det inte varit för den rådice Matti Pajunen. I denna berättelse blir mötet med ryssen särskilt synligt. Ryssen tar oskyldiga civila – dit kvinnor, barn och gamla traditionellt brukar räknas – till fånga. Han ger dem inte någon mat om han inte får guld i utbyte, han döper inte barn och han begraver inte dem som dött; allt detta måste skötas av Matti Pajunen som i Ingegerds berättande blir ett slags frälsargestalt med sin vita skyddskårsbakgrund.

Även de finländska soldaterna tog fångar¹⁴⁵. Ibland gav sig ryska soldater frivilligt till fånga, och ibland kom det order till patrullmännen att de skulle försöka ta fångar under sina uppdrag. David berättade om en rysk soldat som frivilligt gav sig till fånga. Han var hemma från Podporoze, en stad som låg drygt tio kilometer bakom fronten, det vill säga på det område som finländarna ockuperade. Denne ryske soldat hade gått längs stranden av sjön Urojärvi mot den korsu som kallades för Strandpaviljongen, och där lämnade han över sig till en vaktpost. Enligt David ville soldaten se hur det såg ut i hemstaden, dit han antagligen också fördes, men hamnade i en uppsamlingscentral för krigsfångar som fanns i staden (David IF mgt 2003/43–44). Axel berättade att han varit med om att ta fångar. Han berättade att han och hans kamrater bara skickade dem bakåt, och att de inte gjorde något åt dem. Axel berättade om en gång när han skulle avlösa vakten, och hans kamrat hyssjade åt honom:

A: ”Tyst, tyst nu, jag har en ryss här i busken!”, sa han (A och S skrattar) och så vaktade jag nå lite grann då och så viftade vi fram honom, men han kom ju fram. Jag minns inte, vi rökte inte nå vi heller, men vi skulle ha bjudit på tobak åt honom annars (mm) Men så skickade vi honom bakåt så de tog hand om honom dit och han blev förhörd då sedan också (Axel IF mgt 2003/45–47).

Enligt Axel kom många ryssar över frivilligt och gav sig till fånga, så denne utgjorde inget undantag. Axel sade senare att de inte alls tyckte illa om honom. Axel poängterade alltså att de varken ville eller gjorde den ryske soldaten som gav sig något ont. Enligt Pipping såg manna inte de ryska fångarna som fiender, utan snarare som olycksbröder (Pipping 1947:175–176). Här ser man dock ett exempel på hur ryssen blir människa. Först är ryssen som ett djur, ett byte som inte får skrämmas iväg, och som ligger och trycker i buskarna. När ryssen självmant kom fram efter en stund förvandlades han till så mycket människa att han hade blivit bjuden på tobak om Axel och hans kamrat hade haft någon. Från att ha varit ”en ryss här i busken” som man måste vakta blir han nästan som en vän som man till och med kunde ha bjudit en cigarett. Att bjuda på tobak är en gest som visar på ens vänliga inställning, något man kan se i många sammanhang.¹⁴⁶ Den i det här sammanhanget endast tänkta bjudcigarretten blir som en fredspipa i berättelsen många år efteråt. Busken där ryssen befann sig kan här sägas stå för det vilda, där den djuriske ryssen trycker, medan gesten att bjuda på cigarett blir ett tecken för civilisation och civiliserat beteende.

¹⁴⁵ Jämför Kujala 2008 om hur fångarna behandlades.

¹⁴⁶ Fredspipan var de nordamerikanska indianernas traditionella tecken för vänskap, gästfrihet och fred (Hammarlund 1961:22).

Även Joel berättade om en gång när han tog en fånge, eller bulik¹⁴⁷ som ryssarna kallades för ibland. Joel berättade att ryssarna hade fått brännvin på Stalins födelsedag, vilket tidsfäster händelsen till 18 december 1941, och att det då kom en rysk soldat som var full när Joel stod på vakt.

J: Och inte hade vi ju grävt ner oss nåt annat än i snön. Jag stod i gropen och så kastade jag en handgranat ungefär där han skulle komma, men det var ju mera än en meter snö, lössnö, så ”Puff!” sa det bara, och inte skadade det ju honom alls. Jag kastade kanske för tidigt. Och så skulle jag skjuta med maskinpistolen då den strejkade. Det var trettio grader kallt. Det hade frusit fast. Och nog var jag rädd. Så kravlade jag mig upp ur gropen och steg bakom ett träd och [tänkte jag] tar honom där han kom, och så rusade jag på (J skrattar) ”Tavaritj, tavaritj”, sa han bara. ”Kaveri, kaveri”¹⁴⁸. Inte var han nå arg han inte (S: nä, nä) Han var godmodig, så inte var han nå farlig. Men nog var man ju rädd såna gånger, det är otäckt.

S: Man vet ju inte nå vad den där andra är för nåt heller.

J: Nä, man vet inte det. Han gav åt mig geväret och sa ”tavaritj” och kramade om mig (J och S skrattar) (Joel IF mgt 2004/44).

Det hela slutade lyckligt för Joel trots att han först misslyckades med handgranaten och geväret hade frusit. Joel rusade fram bakom trädet, men den fulle ryske soldaten kramade bara om Joel och kallade honom för *tavaritj*, kamrat. Joel omnämnde två gånger i denna berättelse att han var rädd. Dramatiken upphörde och Joel visste att han själv var säker när den ryske soldaten gav honom sitt gevär. Sett ur mitt perspektiv kunde berättelsen ha slutat lyckligt här även för mig, om det inte var för att jag ville veta hur det kändes att träffa en ryss på det sättet. Jag tänkte mig att det skulle vara svårt att se ryssen som fiende efter att ha blivit omkramad och kallad för *tavaritj*, så jag ville veta vad Joel tyckte om saken. Joel berättade igen att han först var rädd, men att känslan gick över när han märkte att det inte var farligt och att ryssen dessutom var ordentligt full. Joel förde honom bakåt till ett tält, troligen till det där plutoncheferna fanns.

J: Men nog for de, vi hade fänrikar till plutonchefer, nog gav de order att de skulle föra honom upp i backen och skjuta dem. Inte hade [vi] några möjligheter att ta fångar. Vi var så långt framme, och att skicka två man med fången skulle ha varit två man mindre där i plutonen. Det var två för lite det då.

S: Men hur kändes det för dig så där att veta att de skjuter?

¹⁴⁷ En ”bulik” är en liten kalv, eller en tjurkalv. En bulik kan också vara en stor och svårklugen vedklamp. (Ahlbäck 1982:352).

¹⁴⁸ ”Kamrat, kamrat.”

J: Ja, nog fick man ju akta sig och gömma sig så gott som möjligt så man inte blottar sig.

S: Nä, men just då den där tavaritj som kom?

J: Jå, nog tänker jag att hjärtat klappade, men jag såg ju hur han var så var det lugnt och bra igen. Då han var en tavaritj (Joel IF mgt 2004/44).

Under intervjuerna hade jag fått höra många riktigt obehagliga berättelser, bland annat om när berättarna själva sårats, när de sett sina kamrater stupa eller tagit hand om svårt skadade soldater. Det jag hörde Joel berätta om upplevde jag som mycket fränstötande och svårt att hantera. Joel tog alltså den ryske soldaten med sig till sina överordnade, som omedelbart beordrade en arkebusering, eftersom de enligt Joel inte hade någon möjlighet att ta några fångar. Det här kan jag ännu omfatta när man ger det hela en krigskontext. Jag upprördes ändå av det som Joel berättade och tänkte mig frågan hur det kändes för honom att veta att de, alltså finländarna, skulle skjuta honom och jag hade förväntat mig ett visst slags svar. Joel svarade på min fråga utgående från sin tolkning av den som om jag frågat hur det kändes för honom att veta att ryssarna skjuter på honom. Han svarade alltså att man måste akta sig och gömma sig. Jag förstod att han inte uppfattat det jag avsett med frågan, och frågade på nytt, men nu mera explicit om mannen som han hade mött. Joel svarade bara att han inte var rädd längre när den ryske soldaten var en *tavaritj*. Det är möjligt att Joel upplevde det hela som så svårt att minnas och prata om att han helt enkelt slog de känslorna ifrån sig. Det var ändå oerhört svårt för mig att behärska mig och inte börja klandra Joel för att inte tänka efter hur det gått för mannen som han förde till dennes död, trots att han så uttryckligt visat att han gav sig och ville vara en vän.

Mina efterkrigstida tolkningsmodeller klarade inte av Joels synbarliga avsaknad av skuld- eller ångerkänslor, och jag tyckte hans svar var motbjudande. Skillnaden mellan det han och jag ser som möjligt att berätta om är tydlig. Dessutom är jag tvungen att medge att denna korta episod i hans berättande påverkade min hållning till allt det han berättade om under hela intervjun. Daniel James beskriver något som han kallar för ett "empatiskt misslyckande" i en relation till en av sina intervjupersoner. Han insåg att han inte kunde känna "empati" (egentligen avses *sympati*) för intervjupersonens höger-radikala ideologi, och därmed upplevde han att han inte kunde rädda forskningsrelationen mellan honom själv och intervjupersonen (James 2000:133). Det som James talar om här i termer av empati skulle enligt hur jag förhåller mig snarast handla om *sympati*. Han kände inte *sympati* med sin intervjuperson och höll inte med honom i hans åsikter. Jag känner igen mig i James beskrivning, men jag anser att det är just i en situation som denna där

den empatiska intervjun blir, får man kanske säga, som viktigast. Även om jag på ett personligt och privat plan har svårt för det som Joel berättade om och hans hållning till det skedda, måste jag försöka ställa mig i hans skor och försöka förstå det han berättar utgående från hans premisser. Det intressanta blir egentligen min reaktion på det han berättade. Det är svårt att känna empati inför en människa vars ståndpunkter och känslor inte överensstämmer med ens egna, men särskilt när man forskar är det viktigt att åtminstone försöka göra det. Som ovan sagts ska man inte blanda ihop empati och sympati. Att dessa båda begrepp inte är ett och det samma blir kännbart i det här fallet där jag med en viss känsla av obehag tog mig an hans berättande.

Ryssen blev klart och tydligt människa för mig i fallet ovan, och även för Lisa är ryssen det när han är fånge. Lisa berättade att hon och de andra bespinningslottorna hade fångar som hjälpte dem med köksbestyren. Hon berättade att en av dem visade kort på sin fru och två barn. Kortet hade han i fickan ”precis som de egna pojkarna”, tillade Lisa. Hon berättade också om en annan fånge, en ”liten pojke”, som Lisa sa, som frågade om han fick plocka upp korngrynen som föll på golvet. Det fick han gärna göra för Lisa (Lisa IF mgt 2004/40–41). Att Lisa gav mannen, en rysk fånge, av säden får mig att tänka på sädens och brödets inneboende magiska potential. I folktron finns exempel på hur gesten att ge en varulv bröd kunde lösa varulven från förtrollningen (*Finlands svenska folkdiktning II* 1931:586). Ann-Catrin Östman har noterat att säden och ibland brödet kallades för ”gusslåne”, gudslånet, och detta lån skulle förstås behandlas med ödmjukhet och betraktas med en viss kanske gudfruktig vördnad (Östman 2000:288). På ett sätt vanhelgar hon gudslånet genom att ge av det till en tillfångatagen fiendesoldat, å andra sidan visar hon medmänsklighet och delar sitt bröd med en fånge. Lisa verkade ha tyckt synd om den ryska fången, för när hon fick julpaket av lottorna hemmavid med bland annat ett par vantar, gav hon dem åt honom. Jag undrar i mitt stilla sinne vad lottorna hade sagt om de vetat att deras hemstickade vantar hade getts till en rysk fånge, med tanke på de regler organisationen Lotta Svärd hade för umgänge med krigsfångar (Olsson 2005:148). Som tack för vantarna gjorde fången en ram som han gav Lisa. Ramen stod ännu framme i Lisas rum med ett foto på henne som ung.

Jag frågade Lisa hur det kändes att se fångarna, och på detta svarade hon: ”Jag tycker nästan det var som de egna pojkarna. Inte har vi varit nå rädda för dem om de hjälpte oss. Och som just han som visade frun sin och barnen, och den där unga pojken” (Lisa IF mgt 2004/40–41). Jag undrade om det kändes hemskt på något vis att veta att de var fångar, och Lisa svarade att man inte var rädd för dem som man kom i kontakt med. Även här är min egen föreställning

synlig. Jag tyckte det var ”hemskt” med krigsfångar över huvud taget, medan Lisa i stället liksom Joel lyfte fram att hon inte var rädd för dem. Däremot skulle hon inte ha velat stöta på ryssar i skogen.

L: Men skulle jag ha träffat dem i skogen nån gång så då tror jag nog att, då har jag nog [varit rädd] (S: just det). För jag minns just det där då vi firade jul och jag var in till Lieksa, så var det meningen att de skulle komma emot mig sen, men det kom ingenting [...] och då minns jag nog att då var jag rädd då jag skulle gå dit i skogen ensam (Lisa IF mgt 2004/40–41).

Att rädslan för ryssen ändå satt djupt rotad i henne märker man också då hon berättade om en natt när det kom ett väldigt oväsen från dörren. Det fanns en hake som man stängde ytterdörren med och om man ryckte i dörren hördes ett fasligt oljud. Lisa hörde det hemska ljudet och att någon sade någonting. Hon berättade att de som fanns i stugan tänkte att det var någon som kom från fånglägret, men till sist hörde de en röst som sade att de var där med provianten. Lisa berättade att hon fortfarande kom ihåg hur hon och hennes kamrat satte sig upp i sängen och ”var så tysta och rädda som bara vad” (Lisa IF mgt 2004/40–41). När man hade ryssen på nära håll var han människa och mer eller mindre farlig. När han däremot var i skogen uppfattades han som vild och farlig.

Ryssen i nära ögat-situationer

Några av intervjupersonerna berättade om en annan form av närkontakt med ryssen, nämligen möten som ledde till att de själva sårades eller där det varit nära ögat att något hade hänt. I avsnittet ovan som handlade om kroppen redogjorde jag utförligare för möten med den sårade kroppen, både den egna och andras, medan jag här vill föra fram vad som direkt och indirekt sägs om ryssen i dessa möten.

Joel berättade om en nära ögat-situation som delvis han själv, men framför allt en av hans kamrater råkade ut för. Joel och de andra i hans truppförband blev tvungna att springa undan ryssen på två uddar en gång för att klara livhanken. Den ena delen av truppen valde att rusa, om jag förstod saken rätt, genom fiendelinjen på den högra udden och den andra på den vänstra. Ryssarna släppte igenom dem för att sedan försöka täppa till bakom, och sålunda ringa in dem. Joel berättade att de själva kom underfund med att de skulle springa runt i stället, och sade på sitt vanliga lakoniska skämtande sätt att de borde ha tagit tid för i så fall skulle de alla ha satt löprekord, och han konstaterade också: ”nog hade vi bråttom nog”. Bland kamraterna fanns det däremot också en äldre man som inte orkade springa. Han kröp i stället in i en rishög och gömde sig där.

J: Och där låg han, och då hade han hjälmen på huvudet, och så rörde han lite på hjälmen, och så skrapade det ju i riset strax, och två ryssar kom förbi och de stannade. Det var spännande sekunder innan de fortsatte.

S: Ja, men han klarade sig?

J: Han klarade sig. De fortsatte, och då vi kom sen, vi började ju på morgon nytt anfall över hela ön, och då satt han där bredvid rishögen då vi kom, och nog tyckte jag synd om honom, för han var nog slut, men han kom nog ihåg det där varje gång vi träffades (Joel IF mgt 2004/44).

Tack vare god fysik klarade de yngre soldaterna av att springa tillräckligt fort för att komma undan ryssarna, medan den äldre mannen gömde sig och hoppades på att inte bli upptäckt. Minsta rörelse av honom när han gömde sig i rishögen hade kunnat visa sig vara ödesdiger. Händelsen mindes han och pratade om efter kriget när mannarna ur truppen träffades. Ryssen försökte alltså lura de finländska soldaterna i en fälla, som de klarade sig undan genom att ta till list och i sin tur lura ryssen, genom att springa fort eller ligga still.

Som Axel redan berättat om sårades han två gånger. Den första gången fick en prickskytt in en träff i en muskel i axeln. Axel klarade sig dock undan med bara ett så kallat köttår. Benämningen på skytten, prickskytt, visar att det är en skytt som förväntas träffa sitt mål. Det är en skytt som ligger gömd och väntar på ett tillfälle när fienden blottar sig för att då kunna avfira ett dödande skott mitt i prick. Att Axel då träffades bara i axeln var ett misslyckande för prickskytten, även om skadan satte Axel ur spel i flera månader. Den ryska prickskytten misslyckades och Axel överlevde. Den andra gången Axel sårades utsattes han för maskingevärseld som träffade i örat, nacken och skulderbladet. Han berättade om hur han mötte ryssarna i ett backkrön när han kom gående längs en väg helt ovetande om dem. Plötsligt var ryssarna där med sitt maskingevär som de genast började skjuta med. Den rejält farofyllda situationen förstår man när Axel berättade att han till och med såg mynningsflammorna, de var inte endast på höravstånd. Ryssarna sköt först för lågt, men när de svängde maskingeväret kom kulorna högre och Axel träffades. Han klarade sig ändå undan med relativt ytliga sår, men en kula satt fortfarande kvar under skulderbladet på honom. Axel var synnerligen väl medveten om att det hade kunnat gå rejält mycket mera illa för honom i den situationen, och konstaterade att han hade tur. Ryssarna var flera till antalet och dessutom utrustade med ett maskingevär. Av berättelsen om den första gången Axel sårades får jag en delvis absurd känsla av *fair play* i och med att prickskytten agerade ensam, medan jag i den andra berättelsen upplever att det finns ett nästan jaktliknande motiv när ryssarna är flera, har ett överlägset vapen och dessutom befinner sig i en terrängmässigt starkare position. Axels berättande

gör att jag upplever att han befann sig vara totalt utlämnad åt ryssarna. Att mötet inte hade dödlig utgång för Axel var enligt honom främst en lycklig tillfällighet och inte en berättelse som följer mönstret från Bibelns berättelse om mötet mellan David och Goliat, den lille och den store, ett mönster jag diskuterar i det avslutande kapitlet.

Vilhelm berättade om hur han skadade vristen när han försökte undkomma ett markstridsplan. Eftersom Vilhelm skadade sig under flykten finns stora delar av också hans berättande om reträtten återgivna ovan i avsnittet om kroppen. Här vill jag i stället fokusera det han berättade om möten med ryssen under samma händelseförlopp. Vilhelm hade alltså återvänt till fronten från en sjukhusvistelse och därpå följande sjukpermission, och då funnit att han blivit omplacerad i en finskspråkig brigad. Av någon anledning blev Vilhelm ensam i det tumult som utbröt när ryssarna hade tagit sig igenom de finska ställningarna och finländarna fick order om att hastigt ta sig därifrån. Vilhelm visste inte riktigt vart han skulle ta vägen, och han hittade en lastbilschaufför som inte heller visste vart han skulle åka, så de beslutade att tillsammans åka norrut mot Finland. Deras färd avbröts dock snart av ett ryskt markstridsplan¹⁴⁹. Vilhelms möte med ryssen i det här fallet omfattade framför allt mötet med markstridsplanet:

V: Du vet inte vad det är och det förstår jag bra. Det är fan själv. Det är så plåtbeslaget, så pansarbelagt den där kroppen så det hjälper inte nästan vad man skjuter med så slår det tillbaka bara. Och så har det stora fönster där framtill, så har det maskingevär och framtill och så kan det skjuta bakåt och allt (V skrattar) [...] Och det sprutade eld framifrån och bakifrån (V skrattar) på det där jäkla planet. Han såg, jag kommer ännu ihåg det, för den sista minnesbilden jag har av det där planet är att jag såg skytten som satt till höger om föraren. Jag liksom såg hans ansikte i alla fall, och han tryckte på knappar och så sköt han (Vilhelm IF mgt 2003/48–50).

Vilhelm befann sig i en fruktansvärd belägenhet när han satt oskyddad på ett lastbilsflak och såg planet närma sig. Här är det Vilhelms synintryck som visar hur nära planet han faktiskt befann sig. Han redogör för planets utformning och material, med fönster, maskingevär och elden från dessa som sprutade både framåt och bakåt. Planet kom så nära att Vilhelm med blotta ögat kunde se inte bara en suddig figur, utan till och med ansiktet på skytten sekunden innan denne tryckte på knapparna för att skjuta. Vilhelm hade inget annat val än att hoppa från flaket, och oturligt nog landade han så illa att han stukade vristen i

¹⁴⁹ Ett slags bombplan där främre delen av planets skal bestod av 5 millimeter tjock pansarplåt. Planet hade också pansarskydd för både piloten och akterskytten (*Finland i krig III* 2001:136).

fallet. Han visste att han måste försöka ta sig vidare trots att han hade svåra smärtor i foten eftersom ryssarna snart skulle vara över honom. Med hjälp av en brädbit haltade han fram längs en landsväg, och till sin förvåning och glädje hittade han sitt eget truppförbands lastbilar, men dessvärre befann de sig i motti. Vilhelm dristade sig till att föreslå något som säkert då verkade mer eller mindre vansinnigt, nämligen att fortsätta köra norrut mot de finländska trupperna fastän ryska stridsplan flög ovanför. Trots att lastbilarna var fullt synliga från luften hela den långa vägen besköts de inte en enda gång av ryssarna fastän de färdades 30–40 kilometer längs vägen. Vilhelm styrde lastbilskolonnen mot en bro som finländarna hade minerat och stod i beråd att spränga, men han bad de finländska soldaterna spränga den först efter att de åkt över, och tog sig fram till sin egen brigad. När Vilhelm anmälde sig hos brigadkommendören tog denne dock inte emot Vilhelm med öppna armar. Kommendören tittade långt och lite förebrående på Vilhelm och frågade:

V: ”Missäs kapteeni on ollu?”¹⁵⁰ Ungefär som har jag lorvat¹⁵¹ eller sprungit undan på nåt sätt, hade gömt mig. En kapten hade stuckit iväg faktiskt. Att det här var väl andra fallet det här. Så sa jag att ”Nåjo, jag var i motti där vid Ladoga, så kom, så såg jag den där vår, regementets träng, en stor del åtminstone av den och nu har vi kommit hit och nu står de i eldskydd bakom en kulle här”, och pekade dit. ”Ai niin, sielläkä sä oot. No niin tervetuloa kapteeni!”¹⁵² (S och V skrattar) Då var jag pop ren (S och V skrattar) (Vilhelm IF mgt 2003/48–50).

Vilhelms berättande om hur han klarade sig undan ryssarna och dessutom lyckades rädda flera av den finländska trängens lastbilar är dramatiskt återgivet och i mitt tycke spännande. Vilhelm berättade om allt detta med många skratt och lockade även mig som åhörare att skratta med honom, och man kan höra att även han tyckte det var en god historia. Vilhelms berättelse får mig att tänka på folksagorna om pojken som lurade jätten, där den klipske pojken tjänade på jättens dumhet. Enligt Wolf-Knuts kan djävulen ibland ta jättens plats och blir då den lurade parten. Motståndaren är övernaturlig. Pojkens sätt att klara sig ur den besvärliga situationen saknar däremot alla supranormala element, och kan snarare karakteriseras av hans egen list (Wolf-Knuts 1987:15). Vilhelm utnämner själv sin motståndare till djävulen genom att om markstridsplanet säga: ”Det är fan själv”. Han jämförde inte planet med fan med ett komparerande som, utan han konstaterade att det var fan själv han hade framför och ovanför sig. Motståndaren ges dessutom övernaturliga drag i och med att

¹⁵⁰ ”Var har kaptenen varit riktigt?”

¹⁵¹ Dragit benen efter sig.

¹⁵² ”Jaså, det är där du är. Nåja, välkommen, kapten!”

inget tycktes bita på markstridsplanet och kulorna man sköt på det studsade tillbaka i stället för att slå hål på flygplanskroppen. Vilhelm fick alltså ensam ge sig iväg ut på äventyr, där han omgående mötte sin nästan övernaturliga motståndare, som han undkom, inte med list, utan mera som genom ett under. Allusionen till pojken som lurade jätten eller djävulen (jfr Wolf-Knuts 1991:162, 166) hittar man i stället i sekvensen där Vilhelm styr den åtta lastbilar starka kolonnen flera tiotal kilometer norrut fullt synlig längs landsvägen mer eller mindre eskorterade av fiendeflyg, i vilket man kan anta ingick flera plan av typen Vilhelm hade haft närbkontakt med tidigare. Ingen på den ryska sidan verkade kunna föreställa sig att det var finländare och inte ryssar som färdades i bilarna. Innan han kan sägas ha klarat sitt uppdrag måste han ta sig över en minerad bro, ta sig fram till brigaden och övertyga den bistra brigadkommendören om sin trovärdighet. När han väl lyckats med att svara på frågorna om sina bravader och kunde visa upp sin skatt i form av de återbördade lastbilarna välkomnades han helhjärtat. Vilhelm hade lurat ryssen.

Ryska armén

I de ovanstående delarna av detta avsnitt har intervjupersonerna berättat om möten med Ryssland och möten med de ryska soldaterna. I den här delen av avsnittet om möten med ryssen berättar intervjupersonerna om sina möten med den ryska armén. Här avser jag låta intervjupersonerna berätta om ryssen som mera abstrakt fiende, som en beståndsdel av den kollektiva fienden, den ryska armén. Det är det dova mullret av fienden som hörs här – här ser man inte mynningsflammorna från maskingeväret. Upplägget är här kronologiskt med punktnedslag i krigshistorien.

I intervjun med Anders pratade han och jag om ett slags allmän förhållning till ryssarna både före, under och efter kriget. Anders upplevde det så att han och andra finländska soldater under kriget inte hade ”nått otalt med han den där som vi kanske såg på andra sidan [...] Det var ju ledningen som ställde till krig.” Jag undrade om Anders tänkte på ryssarna som fiender eller hur man förhöll sig till dem, och enligt honom var det lite svårt att förklara.

A: Ja, jag kan inte riktigt säga att man tänkte det som en fiende. Det var ju en fiende i det skedet då. Men att (...) så där direkt kunde man ju inte säga att den där. Ja, det är svårt att förklara, men vi var ställda där för att inte släppa fram dem. Jå. Och då var de ju naturligtvis en fiende på det viset. Men egentligen, inte hade vi ju nåt otalt personligt (S: mm) med den där som var emot oss. Det hade vi ju inte (S: nä) för vi kände ju inte varandra (S: nä) Nä.

S: Men hur gick (...)?

A: Men det var ju armén vi tog emot (S: jå) Jå.

S: Så ni såg dem som ryska armén.

A: Ja. Ja, ja. Det är klart det. Så personligt hade vi ju inte nåt emot dem (S: nej, nej) Nä. Det var ju det (...)

S: Det går väl inte (...)

A: Det är ju det underliga i kriget det (Anders IF mgt 2003/37–38).

De enskilda soldaterna sågs, enligt Anders, inte direkt som en fiende, eftersom finländarna och ryssarna inte kände varandra och därför inte kunde ha något personligt förhållande till varandra. Anders upplevde att de finländska soldaterna hade fått i uppgift att hålla tillbaka ryssarna, som i och med detta blev en kollektiv fiende. Denna fiende manifesterades inte i den enskilde soldaten, vilket kan tyckas förvånande. Enligt Anders var den egentliga fienden Sovjets ledning, som använde sin armé mot finländarna. Anders uttryck ”det var ju armén vi tog emot” indikerar en abstrahering av krigandet. ”Att ta emot” ser jag som en litotes, en förmildrande omskrivning för all den blodiga aktivitet som försiggick vid stridsfronten, och armén utgörs samtidigt av en enda stor massa anonyma och ansiktslösa soldater (jfr Kivimäki 2006). Den enskilde soldaten är inte en personlig fiende, men eftersom han tillhör den ryska armén blir han en del av den kollektiva fienden. Det är troligen lättare på ett tankemässigt plan att strida mot den ryska armén än att skjuta den enskilde soldaten. Även Vilhelm använder sig av förmildrande uttryck när det är tal om att kriga. Han sade att ryssarna började ”trycka på”, att ”det blev lite knapert där”, att ”ryssarna sen kom igenom” eller att ”ryssarna bröt sig igenom”. Uttrycket ”att köra bort” använde han flitigt både som något finnarna och ryssarna gjorde. Ett uttryck som ”så blev det strider när ryssarna körde bort oss och så sprattlade vi ju emot lite där” blir på något sätt dubbelt förmildrande både med hjälp av uttrycket ”körde bort” och med metaforen ”sprattlade emot” som ger en komisk effekt (Vilhelm IF mgt 2003/48–50). Samtidigt som de litotetiska uttrycken omskriver och förmildrar, förstärker användningen av dem också det fruktansvärda i situationerna.

Anna blev ständigt påmind om den ryska arméns idoga aktiviteter både för att hon kunde höra ljudet av bomberna och flyget, och av att de fick ta emot en oerhörd mängd sårade soldater. Krigssjukhuset där hon arbetade låg endast 15–20 kilometer från fronten. En konstant oro för att ryssarna skulle tränga igenom vid avsnittet där hon befann sig låg i luften, och hon berättade också att de en gång fått order om att packa sina ryggsäckar för den händelse att de skulle bli tvungna att ge sig iväg och lämna allt de hade för att rädda livet. Den gången behövde de inte fly eftersom den finska armén lyckades hålla ryssarna stängna (Anna IF mgt 2003/58–59). Vilhelm hörde under vinterkriget till det svenskspråkiga regementet IR 9, som stationerades på Karelska näset och var

med vid Summa, som enligt Vilhelm var ”det hetaste stället där ryssarna sen kom igenom” (Vilhelm IF mgt 2003/48–50). Annas och Vilhelms berättande om möten med den ryska armén sker i indirekta ordalag. Anna beredde sig på att fly undan den, men behövde inte göra det, medan Vilhelm var med på ”det hetaste stället” där ryssarna slog sig igenom det finska försvaret.

Bristen på allehanda förnödenheter var påtaglig under kriget, liksom även bristen på vapen och ammunition. Henrik berättade om när ryska pansarvagnar fulla med ryska soldater kom rullande och artillerield begärdes mot dessa. Inget artilleristöd gavs eftersom det skulle vara ”fetare mål, fetare mål”, som han sade, då det inte fanns tillräckligt med granater. Henrik menade att det skulle ha varit helt annorlunda om det inte hade varit sådan brist på granater. Resultatet var ändå att ”det såg ju ut som ramt¹⁵³ där” med brända pansarvagnar som infanteristerna tydligt lyckats oskadliggöra utan artilleriets granater (Henrik IF mgt 2003/53–54). Känslan man får av Henriks berättande är en uppgivenhet över att inte kunna göra sitt bästa på grund av att det saknades resurser. Ryssarna var både flera till antalet och var dessutom överlägsna finländarna vad gäller vapen, ammunition och granater. Att se ryssarna komma med pansarvagnar fulla med soldater och inte kunna bidra med den hjälp man ombads komma med måste ha varit frustrerande för artilleristerna. Det måste också ha varit obegripligt för infanteristerna varför de inte fick det stöd de hade behövt för att med färre förluster reda sig i striden.

För en icke stridserfaren kan det vara svårt att inse vikten av att se till att brukbara vapen inte hamnade i fiendens händer. Janne gjorde det hela tydligare genom att berätta om pansarvärnskanonerna¹⁵⁴ de använde. Janne hörde liksom David och Viktor till det så kallade kanonkompaniet, ett specialförband inom IR 61. Pansarvärnskanonerna i kanonkompaniet var strategiskt placerade vid fronten och gav direkt eld mot fientliga mål. Kanonerna användes även vid anfall för att slå sönder bunkrar och nästen (se *Kanonkompaniet* 1990). Janne berättade att kanonkompaniet först använde pansarvärnskanoner av 25 millimeterkaliber, som under frammarschen byttes ut till tyska 37 millimeters. De tyska användes ganska länge, för att sedan bytas ut mot lätta svenska Boforskanoner av samma kaliber. Janne berättade att han och hans kamrater inte tyckte om de svenska kanonerna eftersom de var för lätta. Janne berättade lite underfundigt om ytterligare en kanontyp som de använde:

¹⁵³ Adjektivet ”ramt” betyder ”kusligt, spökligt; hemsk, förskräckligt, fasansfullt”. Substantivet ”ramt” betyder ”spöke, vålnad, trolltyg, oknytt; oförklarlig eller övernaturlig händelse, spökeri” (Bergström-Söderlund 2009).

¹⁵⁴ En pansarvärnskanon är en liten kanon som är avsedd främst för att bekämpa pansarfordon. För att hantera en pansarvärnskanon behövs vanligen tre till fem soldater (*Kanonkompaniet* 1990).

J: Och så ryska 45 millimeter. De var effektivast. För vi lånade utav kamraterna.
S: (skrattar) Ja, ni erövrade dem.
J: Och som jag sa, de var oansenliga, men hann man skjuta några skott så låg man nog på bättre sidan, för de var fruktansvärda (mm) Genomträngningsförmåga oerhörd och splitterverkan likaså (Janne IF mgt 2003/51–52).

Janne låter här förstå att ryssarna hade de effektivaste och bästa vapnen. Han beskriver den ryska 45 millimeterskanonen som rätt oansenlig, men fruktansvärd och med en oerhörd genomträngningsförmåga och splitterverkan. Den har dessutom den grövsta kalibern av alla kanoner han beskriver, och man kan sluta sig till att den är mycket tyngre än de svenska Boforskanonerna. Janne säger också att de ryska kanonerna var de effektivaste, och tillägger i följande mening ”för vi lånade utav kamraterna”. Denna utsaga kan man tolka både som att de ryska kanonerna helt enkelt *var* de effektivaste, eller som att de var effektivast för att de *erövrats* av ryssarna. I det första fallet är det en faktisk och mätbar skillnad i styrka, kraft och effektivitet, medan det i det andra fallet rör sig om en tankegång där de ryska kanonerna blir effektivare än de andra inte bara för deras verkliga och mätbara effekt utan också eftersom de tidigare använts av ryssarna och nu vänds mot dem. Man kan se det som en tanke om kontagiös magi: något som tillhört någon annan kan användas för att skada honom eller henne, något det finns rikliga exempel på särskilt i folkmedicinen (Om kontagiös magi, se Frazer 1987:24 och 53ff).

Henrik berättade också om olika slag av granater som användes, och som han i egenskap av kolonchef var med om att köra ut till batteriet från ammunitionsförrådet. Han berättade om storleken på granaterna som Henrik och hans mannar under vinterkriget körde ut med häst. Dessa granater vägde 52 kilo styck, och storleken på dem förvånade mig enormt. Enligt Henrik var de inte direkt farliga att handskas med trots att granaterna var fulla av trotyl. Granaterna saknade tändningar, eftersom dessa skulle sättas i av laddaren som skulle använda olika sorts tändning för olika sorts mål. Oavsett om arbetet var direkt farligt eller inte var det i alla fall mycket tungt:

H: Det var inte så att slänga dem och kasta dem (S: nä) Det var ju inte nå tändningar i, men de skulle ju handskas med och det var ju hela lasset då de kom och inte var det ju nå bilar den tiden (S: nej, nej) Det var ju slädar och vinterkriget och vet du (S: oj, hemska saker) nog blev det fort till ett lass (Henrik IF mgt 2003/53–54).

Under fortsättningskriget fick man äntligen bilar, och då hade Henrik hand om ett mindre antal bilar som betjänade batteriet med ammunition. Jag hade dittills hört talas enbart om infanterisoldaternas granater för granatkastare –

hundknako och storknako – som är små i jämförelse med de pjäser som artilleriet använde sig av. De 52 kilo tunga granaterna som finländarna hade tillgång till i början stod sig sedan i sin tur inte i jämförelsen med de ryska projektilerna som hade en diameter på 8 tum och som vägde över hundra kilo. Dessa ryska granater lade finländarna beslag på som krigsbyte och använde mot ryssarna. Henrik betonade inte att de ryska granaterna tagits från ryssarna. Däremot talade han om att de var avsevärt större, men att han när han hade varit ute vid frontlinjen hade iakttagit att ”ryssgranaterna” hade så styva tändningar att granaterna på grund av detta kom snett och därmed inte var så effektiva som de kunde ha varit med en annan sorts tändning. Ryssarna var med andra ord inte lika skickliga på att använda sina vapenslag som finländarna, och då spelade det inte fullt så stor roll att granaterna var dubbelt så stora.

Att den ryska armén använde sig av andra kul typer än den finländska framkommer i ett par av intervjuerna. Viktor berättade att ryssarna sköt med spårlyskulor¹⁵⁵ som syntes i mörkret och med de fruktade dumdumkulorna som han och Joel berättade om ovan i kapitlet om möten med kroppen. Dessa kulor spred skräck bland soldaterna eftersom de exploderade när de nuddade något, vilket enligt intervjupersonerna gjorde att det lät som att ryssarna fanns både framför och bakom dem. Viktor berättade också att dumdumkulorna var förbjudna: ”Man får inte använda sånt i krig. Men ryssarna sköt ju med såna. [...] det var en sån här otrevlig sak som inte skulle få användas i krig inte, men de användes” (Viktor IF mgt 2003/39–42). Denna sistnämnda typ av ammunition har sprängverkan, vilket förorsakade svåra skador när de träffade. Ammunitionstypen förbjöds i krigföring redan 1899 (*Nationalencyklopedin* uppslagsordet, dumdumkula [online]). Enligt Viktor använde ryssarna sig alltså av ammunition som varit förbjuden i krig sedan fyrtio år tillbaka, vilket indikerar att ryssen inte respekterade internationella överenskommelser.

I slutet av 1941 fanns det ungefär lika många finländska som ryska soldater på Aunusnäset, men under vårvintern 1942 kunde finländarna konstatera att ryssarna gjorde truppkoncentrationer, vilket var liktydigt med ett stundande anfall. När anfallet kom den 10 april hade ryssarna två gånger så mycket manskap som finländarna. Även om anfallet inte kom som en överraskning för finländarna tog det ett par dagar innan man samlade sig till några större motoperationer. Men efter ytterligare några dagar, den 19 april, hade finländarna lyckats inestänga ryska styrkor i många mottir, och det sista finska

¹⁵⁵ Spårlyskulor är en lyssats som kan finnas monterad på bakändan av en projektil. Skytten kan med hjälp av spårlyskulor iaktta projektilernas läge i förhållande till målet och korrigera riktningen därefter. Spårlyskulor är inte det samma som ljusbomber som används för att lysa upp ett stort område vid anfall i mörker (*Nationalencyklopedin*, uppslagsordet spårlyskulor, [online]).

motanfallet utfördes 25 april, vilket satte stopp för striderna för denna gång. Striderna medförde förluster av omkring 14 000 man på den ryska sidan, medan finländarna förlorade drygt 2 000, av vilka de stupade var 440 (Brunila 2000a:154–156).

Janne och Viktor berättade båda ovan om aprilstriderna 1942, som Janne benämnde vårbordellen. Janne berättade om att striderna var så hårda att när deras grupp fick förstärkning av två man klarade ingen av dessa två av mera än ett par timmar innan de blev chockskadade (Janne IF mgt 2003/51–52). Det är här, under vårstriderna som Viktor upplevde hur det var att ligga mitt inne i fiendens massiva granatkoncentration och vänta på att den skulle avstanna för att strax efter tvingas upp och möta fiendens infanterister. Det var också här han var med om att den finske elledaren riktade granater mot eget korsutak för att med hjälp av artillerield skapa möjlighet för soldaterna inne i korsun att rusa ut och så att säga rensa taket på de ryska soldater som befann sig där och sålunda rädda sina egna liv, och det var här han stötte på den ihjälfrusne ryske soldaten. Viktor berättade att de efter striden måste flytta fram sin kanon upp på en kulle som låg ovanför korsun, och på kullen låg flera hundra ryssars sönderslitna kroppar som de måste dra bort innan de kunde flytta kanonen. De stupade ryssarna grävdes sedan ner i skogen, och allt detta upplevde Viktor som fruktansvärt. Viktor beskrev striden som en ”stor slakt” av ryssarna. Detta kan jämföras med ”slakten” av de många hundra ryssarna som Viktor och de andra i samma trupp hade grävt ner efter avslutad strid. I och med att Viktor använde ordet slakt¹⁵⁶ går min omedelbara association till ryssen som ett djur, ett djur som slaktas och som sedan grävs ner där det fallit i skogen. Att gräva ner en kropp i skogen är inte det samma som att begrava en människa, utan det är en praktisk åtgärd för att undvika stanken av förruttelse när den inträder och förhindra smittospridning. Det var förstås inte bara ryska soldater som stupade på kullen som Viktor berättade om. Han uppskattade antalet finländska stupade till ett sjuttioal, och dessa drogs bort till vägen för att köras bakåt från frontlinjen tillsammans med de sårade. Anledningen till att man såg vem som var ryss och vem som var finländare var att finländarna använde vita snökåpor, medan ryssarna då ännu inte använde sådana. Finländarna grävde alltså ner ryssarna i skogen, medan de mödosamt samlade ihop de finländska stupade och gav dem motsvarande behandling som de sårade kamraterna.

¹⁵⁶ Synonymordboken ger följande beskrivning av ordet slakt: ”slaktande, avlivning, styckning; slaktdjur, slaktkött, kött; massmord, blodbad, massaker” (Synonymer, uppslagsordet slakt [online]). Nationalencyklopedins ordbok ger också en utvidgad betydelse av ordet slakt till att omfatta ”dödande av människor (i stora mängder)” (Nationalencyklopedin, uppslagsordet slakt, [online]).

Ingegerd gav en sjuksköterskas syn på krigets ständiga skärmytslingar när hon berättade om hur det var när hon tillsammans med en kamrat sändes som ny personal till ett fältsjukhus inrymt i en rysk skogshuggarbarack vid Seesjärvisstranden. Personalen där var alldeles utarbetad eftersom sårade soldater hade kommit i en till synes aldrig sinande ström, och det hade varit riktigt så kallad *ruuhka*, stockning.

I: Och de hade Suulahti, som var det där stället som finnarna ville ha och ryssarna ville ha, så det, ideligen var det strid om det. Och varje gång finnarna hade lyckats ta det, så var det *ruuhka*. Och varje gång ryssarna hade lyckats ta det igen, så var det igen *ruuhka* (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Den bild Ingegerd målar upp är som en dragkamp mellan de finländska och de ryska trupperna. Det var hela tiden strid om samma plats, och ibland lyckades finländarna ta den, ibland ryssarna. Men efter varje slag, oberoende av om det var finländarna eller ryssarna som vann, överhopades fältsjukhuset med sårade som krävde omvårdnad.

Den övermäktiga fienden

Man hör ett ständigt muller av ryssarnas kanoner i intervjupersonernas berättande, men det är i berättandet om storanfallet på Karelska näset i juni 1944 som mullret ökar i styrka. Enligt Erik Appel var armén som skulle komma att anfälla Finland en helt annan motståndare än den var under vinterkriget och anfällsskedet. Flyg, artilleri, pansar och infanteri hade samordnats och utgjorde en ”förkrossande övermakt” (Appel 2001:15). Sovjet hade 26 divisioner och 20 pansarbrigader att sätta mot det finska försvarets 6 (senare 9) divisioner och 2 (senare 4) brigader. Utöver detta hade ryssarna över tusen stridsplan och omkring 200 kanoner per frontkilometer. Med tanke på detta numerära överläge kunde resultatet enligt Meinander endast bli förlust för Finland. Avsikten med detta massiva pådrag var enligt honom inte att invadera hela Finland, utan att avvärja hotet mot Leningrad innan ryssarna riktade in sig för fälttåg mot Centraleuropa. Med hjälp av storanfallet på Näset och offensiven över Östkarelen flyttade ryssarna frontlinjen så nära Finland att ett tillräckligt hot mot landets viktigaste befolkningscentra uppstod. Den avsedda effekten av detta var att få Finland att godkänna de hårda fredsvillkoren (Meinander 1999:257–258).

Inför det kommande storanfallet flyttades bland andra IR 13 och IR 61 till näset från sina tidigare kommenderingsorter. Dagny och Vilhelm berättade om reträtten, eller flykten om man så vill, från ställningarna långt inne i Ryssland i juni 1944. Dagnys berättelse om den långa flykten från Aunus återfinns ovan i

avsnittet om möten med kroppen. Mycket av det hon berättade om handlade om kroppsliga påfrestningar där hunger, sömnbrist och den därpå följande utmattningen fanns som beståndsdelar. Genomgående i hennes berättelse om reträtten finner man den förföljande ryssen som så att säga flåsar finländarna i nacken. Med uttryck som exempelvis ”med knapp nöd hann de undan”, ”då var den vägen avstängd. Sen var ju goda råd dyra då hur vi skulle komma därifrån”, och ”ser du, då var ju ryssarna ganska nära redan” skapas en känsla av överhängande fara och ständigt hot. Tiden var knapp för sjukhusets personal att evakuera såväl patienter som sig själva undan förföljarna, och det erbjöds liten tid för vila och mat (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Meinander och Appel erbjuder en sammanfattning av storanfallet. Den 9 juni 1944 inledde Röda armén en massiv artillerikoncentration längs hela Karelska näset. Storoffensiven med artilleri, ständigt nya anfallsvågor och en omfattande användning av stridsvagnar ledde till att tre försvarslinjer föll och Viborg övergavs inom tio dagar. Läget var katastrofalt ända tills Hitler gick med på att häva vapenembargot och Finland fick tillgång till mer gevär, ammunition och kanoner samt understöd av tyska störtbombsplan och stridsplan. Efter att Viborg intagits den 20 juni fortsatte det sovjetiska anfallet med ännu större kraft. På midsommaraftonen den 23 juni 1944 försökte ryssarna ta sig över ett smalt sund mellan Viborgs förstäder och Tienhaara, men hölls tillbaka av det finlandssvenska regementet IR 61. Intensiteten i ryssarnas försök att ta sig över sundet avtog efter avvärjningssegern vid Tienhaara, en seger som var avgörande för finländarnas försvar av Karelska näset. Eftersom general Gusevs order var att innan den 28 juni uppnå linjen Imatra–Villmanstrand–Virojoki och därefter fortsätta vidare mot Kotka och Kouvola, inleddes strider på nytt den 25 juni. Order om reträtt mot en ny och välbemannad försvarslinje i höjd med Ihantala kom den 29 juni, och denna front höll. Nordens största slag inleddes sålunda då med ryskt anfall vid Tali och avslutades med finländsk avvärjningsseger vid Ihantala två veckor senare, den 9 juli. Läget var dock kritiskt ända fram till den 12 juli 1944 då Sovjet avbröt offensiven. Även övriga sovjetiska anfall på Karelska näset avbröts inom en vecka (Meinander 1999:256ff; Appel 2001:32–36). Mycket har skrivits om Viborgs fall och om slutstriderna vid Tienhaara och Tali-Ihantala både av veteranerna själva, av skönlitterära författare och historiker. Flera av intervjupersonerna berättade om slutstriderna, men jag har valt att inte redogöra för dem i sin helhet, eftersom tonvikten här ligger vid berättandet om möten med ryssen och inte om striderna eller upplevelserna av dem.

David och hans kamrater som var med om ryssarnas storanfall vid Tienhaara försökte skydda sig med hjälp av allehanda bråte de kunde hitta i

terrängen och låg och tryckte mellan några stora stenar. Den ryska övermakten blir tydlig i ljudminnet av granaterna som regnade så tätt att David inte kunde höra de enskilda krevaderna (David IF mgt 2003/43–44). Det ryska anfallet på näset inleddes den 9 juni och under den första halvtimmen fälldes omkring 160 ton bomber mot bunkrar och skyttegravar från bombplan och attackplan. Efter detta följde en fem minuter lång beskjutning av kanoner och granatkastare från både land och hav som gav finländarna över 17 000 granater att värja sig mot. Artilleriet fortsatte efter detta med riktad beskjutning på givna mål. Artillerikoncentrationerna var så våldsamma att högkvarteret i S:t Michel, 150 kilometer bort, hörde mullret från fronten (Appel 2001:25).

Johannes tog fasta på ställningskrigets patrulluppdrag och färdigheterna som de enskilda soldaterna fått under dem, men också på försvarsandan som genom framgångsrika patrulluppdrag byggdes upp i regementet, när han berättade om striden vid Tienhaara. Enligt honom fick man skörda patrulluppdragens frukter vid Tienhaara, där allt enligt Johannes ställdes på sin spets:

J: Den här general Gusev som var chef för 21:a ryska armén hade order att marschera till Helsingfors, och detta var närmaste vägen. När de hade kommit i land där, de var då bara ett par plutoner, alltså en 60–70 man ungefär, så hade de bara ett par hundra meter kvar till att öppna vägen. De skulle öppna vägen till Helsingfors. Och detta stoppades av 61:an, och faktiskt rent konkret av en enda man, nämligen Allan Finholm, från Larsmo. Hade inte han gjort detta så hade de tågat till Helsingfors, då hade det inte krävts den här stora striden som pågick under två veckor senare, där general Gusev försökte gå till höger, eller österut vid Tali och Ihantala, och där han också stoppades, men där var det stora truppstyrkor som sattes mot varann (Johannes IF mgt 2004/45).

Johannes redogör i citatet ovan för den order som den ryska generalen fått om att med sin armé marschera närmaste vägen till Helsingfors. När de ryska soldaterna landsteg på den finska sidan hade de bara en liten sträcka att ta sig fram innan vägen till Helsingfors skulle stå öppen för hela 21:a armén. IR 61 lyckades stoppa genombrytningen, och enligt Johannes var det tack vare en enda mans insatser som det hela lyckades. Johannes framställde denne mans handlingar som synnerligen avgörande för krigsförloppet eftersom vägen till huvudstaden annars hade stått öppen och de två veckor långa striderna vid Tali-Ihantala hade uteblivit. Johannes ställer den enskilda finländska soldaten mot hela Rysslands 21:a armé, och David-Goliat-metaforen ligger därmed nära till hands.

Ingegerd berättade att hennes man varit med vid slutstriderna, och enligt honom har man i efterhand kunnat konstatera att de ryska koncentrationerna

över Tienhaara och Tali-Ihantala ”var värre än de värsta koncentrationerna, än de värsta under första och andra världskriget, över huvud taget”. Ingegerds man hade fått order om att med ett kompani (alltså omkring 200 man) bemöta ett ryskt anfall, som inte antogs vara så stort, men som visade sig bestå av 30 000 man (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Det är möjligt att sifferuppgifterna inte stämmer helt och hållet, men det viktiga här är inte det exakta antalet på fienden, utan att det var frågan om en rysk här som var mångdubbelt större än det finländska kompani som Ingegerds man anförde. Resultatet av anfallet hade Ingegerd fått se många år efter kriget när hon och hennes man tillsammans med en grupp veteraner besökte krigsskådeplatsen. Där fanns en mur med 5 000 ryska namn på dem som stupat där (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Återigen kan man se David-Goliat-metaforen i berättandet om striderna mot ryssen.

Berättandet om ryssen sträcker sig över en lång tidsperiod, med början från den tid då Finland var en del av det ryska tsarväldet. Förryskningstiden, liksom självständighetstiden med inbördeskriget 1918 fanns med i intervjupersonernas föräldrars levande berättelsetradition. Vissa av intervjupersonerna förde den vidare till mig när de berättade om sina egna upplevelser om kriget.

I alla dessa delar framträdde huvudsakligen en bild av ryssen som hotfull. Enligt Stefan Bohman har ryssen under långa tider utgjort ”den onde andre” i både Sverige och Finland (Bohman 1997:30; 1999:100). Ryssen kopplades också ihop med de röda från inbördeskriget, som tvingade bland annat Margits mor och morfar på flykt genom landet och som plundrade deras gård. Ryssen var något som användes likt vissa folktroväsen i pedagogiskt syfte som ett sätt att uppfostra barnen till lydiga och stillsamma. Jag antar att dessa berättelser och folkliga föreställningar om ryssen påverkade hur intervjupersonerna upplevde ryssarna av kött och blod som de träffade på vid fronten, och deras berättande om dem efteråt.

Ryssland och ryska gränsen är det område där kriget pågick i intervjupersonernas berättande. Mötet med Ryssland blir härmed också mötet med den symboliskt starkt laddade platsen Fronten, även om resan till Ryssland inte framställdes i någon dramatisk form utom i Tildes berättande om den långa och strapatsrika färden hemifrån till nattmörkret vid stället utan namn som upplystes endast av eldgivningen.

De ryska soldaterna beskrivs och omtalas dels som jämlikar, dels som moraliskt lägre stående och djurlika. De är jämlika i den mån att man hade anledning att frukta dem och sätta sig i respekt hos dem. Att utmåla fienden som ens egen jämlike eller till och med som bättre visar sedan i sin tur på ens egen förmåga och duglighet. Den ädle krigaren dyker upp i det här

sammanhanget som ger också en ryss en ärlig chans i stället för att fejt skjuta honom i ryggen. Finländarnas devis om att inte överge en sårad eller stupad kamrat var däremot inte något som ryssen omfattade. Ryssens moraliska underlägsenhet framställs genom att han inte tog hand om sina kamrater utan lät dem ligga och skrika ut sin dödsångest tills kölden tog dem eller finländska soldater gav dem ett nådaskott. Det djurlika hos ryssen syns förutom detta även i platser där man finner honom: i skogen, i en buske eller i ett träd. Han ligger och trycker som endera ett skrämt byte eller som ett jagande rovdjur. När han är i skogen är han vild och farlig, men han förvandlas till människa genom en tänkt bjudcigarett eller sädesmulor och ett par vantar.

Berättandet om ryssen tar mycken hjälp från det folkliga berättandet. Förutom att han hade samma funktion som brunngubben eller hundturken i uppfostringen av barn, omtalades han även i sammanhang som får mig att tänka på sägner om troll, och sagor om pojken som lurade jätten. Om ryssen är djurlik så är han också människolik, på samma sätt som folktrons väsen som är nästan som en människa, men ändå inte. Ryssen döper inte sina barn och begraver inte sina döda som en riktig människa förväntas göra. Liksom trollen är han intresserad av guld, och kräver guld i form av de internerade Hyrsyläbornas smycken i utbyte mot deras liv. Hans girighet syns också genom de krigsskadeståndskrav han ställer, och som jag redogör för i nästa kapitel, där han ställer lika till synes omöjliga krav på det lilla landet Finland som sagornas varierande omöjliga krav på fattiga flickor och pojkar.

Mats Rehnberg har undersökt vandringsägner med krigsmotiv som handlar exempelvis om hur en enda man lyckades lura fienden att tro att de var flera än de i verkligheten var, och därför klarade de sig ur en till synes omöjlig situation (Rehnberg 1967:184–186). Också andra motiv förekommer när det gäller att lura fienden. En av de mer kända är den så kallade utanför stupet-säggen, där en av de våra lurar fienden i fördärvet genom att ge fel väganvisningar och denne mister samtidigt sitt eget liv och blir därmed en hjälte (Solheim 1973). I mitt material är det Vilhelm som berättade om hur han lyckades lura ryssen och föra en hel lastbilskolonn tillbaka till den finska sidan under eskort av fiendeflyg. Ett annat ständigt återkommande berättelsemönster följer den lilles rättvisa och envisa kamp mot den övermodige och oresonlige fienden, vilken känns igen från bibelns berättelse om David och Goliat.

Finnen, tysken och ryssen är de etniska andra jag fokuserat på i detta kapitel. De är alla "andra" i förhållande till de svenskspråkiga österbottniska

intervjupersonerna. Finnen har i viss mån en tudelad status i detta ”annanskap” eftersom finnen ibland är ”andra” och främmande, ibland en av ”oss”. Man kan tycka att det samma skulle gälla tysken i hans egenskap av först vapenbroder och senare fiende, men tysken är ändå inte någon som man gärna identifierar sig med. Ryssen är den som tydligast definieras som ”andra” i egenskap av den stora fienden från öster.

Finnen och det finska beskrivs alltså dels som något främmande, dels som något man kan identifiera sig med. Språket skiljer ”oss” från ”dem”, vilket i en del fall är problematiskt och svårt, i andra fall något som hjälper en att orka med, och ytterligare i ett tredje fall har språket i sig inte någon särskiljande betydelse utan det råkar bara bo folk med två olika modersmål i samma land. I det sistnämnda fallet förenas man över språkgränsen genom en stark fosterlandskärlek. De äktfinska värderingarna och attityderna mot det svenska i Finland omtalas som störande faktorer, men förklaras som något som bara enstaka så kallade brushuvuden omfattade. En känsla av gemenskap fastän man talar olika språk förekommer till exempel genom berättandet om karelarna. Den finska stoltheten, tapperheten och envisheten lovprisas genom såväl de evakuerades förhållning till allt det de förlorat som genom de ståndaktiga soldatpatienterna och de orädda krigarna.

Möten med tysken i det civila Jakobstad genererade berättande om honom dels som en alldeles vanlig människa som sökte kontakt med lokalbefolkningen över en kopp kaffe, dels som en alltför framgångsrik kvinnojägare som de hemmavarande männen slogs med. Han omtalas även som ömhudad, något som också syns genom hans högljudda rädsla för smärta under sjukvårdsprocedurer, som finländska soldatpatienter genomled utan att röra en min. Denne tysk är den mesige utlänningen som inte förstår sig på ödemarkskrigföring och som därigenom inte hör hemma på finländsk mark.

De tyskspråkiga patienterna framställs också som hyggliga och delvis också som utsatta för sin Führers blodtörst. Sinnebilden för Nazisten hittar man även i beskrivningen av SS-mannens sätt och handlingar. I detta framställs tysken som en motbild till de finländska männen och soldaterna. När tysken blir fiende omtalas i stället hans välutbildade, välfödda och kämpaglada sida. Han blir plötsligt en värdig motståndare, även om han moraliskt skrivs ner genom sitt ovärdiga beteende mot civilbefolkningen i Lappland.

Ryssen omtalas mest av alla ”andra” nationaliteter. Han beskrivs genomgående som farlig – förutom i vissa situationer när han gett sig eller tagits till fånga. Ryssen från förr finns med i berättandet som en kontextualisering till det krigstida. Krigstidens ryss görs till en värdig och respektingivande fiende som är minst lika skicklig krigare som de som berättar

om honom. Ryssen omtalas även i sammanhang där berättandet kan sägas bygga på mönster från folksagor och sägner om folktroväsen, och i berättandet om den övermäktige fienden antar han snart mytologiska proportioner.

Det är alltså i huvudsak fyra olika grupper som förekommer på krigets arena: finnen, tysken, ryssen och "vi", det vill säga den grupp som intervjupersonerna själva upplever att de tillhörde. I själva verket är det ändå bara tre grupper som genom intervjupersonernas berättande på riktigt hör till kriget, och det är finnen, ryssen och "vi". Tysken passar inte in i sammanhanget. Han är bokstavligen på bortaplan. Han försvarar inte sitt hemland och han är inte den som anfaller. Han görs till ett mellanting och skrivs ut ur berättandet genom att omanligförklaras eller demoniseras och likställas med Hitler. Om man ser på berättandet om Finlands krig mot Sovjet som en David-Goliat-berättelse¹⁵⁷ förstår man varför tysken inte passar in. David, det vill säga Finland, för det lilla landets rättvisa kamp mot en större fiende. Han förlitar sig på sin gud (fosterlandsideologin) och att det rättfärdiga ska vinna. Det lilla Finland för ett rättfärdigt försvarskrig mot den mångdubbelt större orättfärdige Goliat, jätten här förklädd som det kommunistiska Sovjet som hånar allt det som är heligt för det Finland som blev till efter inbördeskriget. Det finns ingen annan möjlig utgång än att David med sin lilla slunga och några stenar faller den store bjässen. Det är en kraftfull berättelse, och sympatierna är klara när berättelsen uttrycks så här. I denna stiliserade berättelse finns inget utrymme för tysken. David hade ingen tuff kompis som valde ut de rätta stenarna och som hjälpte honom med hans slunga och hans herdestav. David klarade sig själv, liksom man vill låta påskina att Finland gjorde. I denna komplicerade mytologisering av kriget ingår även ett efterkrigstida avståndstagande från Hitlers Tyskland som blivit symbol för hela 1900-talets alla begångna grymheter och folkmord.

¹⁵⁷ Berättelsen om David och Goliat finns i 1 Samuel 17:37–54.

5 Möten med tiden efter kriget

Hittills har den tematiska analysen kretsat framför allt kring berättandet om händelser som tilldrog sig under kriget, men också delvis innan det bröt ut. Små glimtar från efterkrigstiden har ändå dykt upp emellanåt. Liksom Tiina Kinnunen och Ville Kivimäki konstaterar kan man inte begränsa sig till åren 1939–1944 om man vill förstå kriget (Kinnunen & Kivimäki 2006:9), vilket i mitt fall innebär berättandet om det. På samma sätt som händelser åren före kriget påverkade krigsupplevelsen och berättandet om den, påverkar även händelser efter 1944 hur och vad man berättar om det man upplevt under kriget, hur man förhåller sig till dessa upplevelser och till sitt berättande, och vad man väljer att förmedla till en intervjuare som hör till barnbarnsgenerationen. Jag inleder med en kort överblick utgående från Meinander (1999:266–271) över vad vapenstilleståndet mellan Finland och Sovjet medförde för Finland, för att därefter övergå till min huvudsakliga uppgift i det här kapitlet, nämligen att studera de förändringar som intervjupersonerna ger uttryck för.

Vapenstilleståndet möjliggjordes efter att den finska regeringen offentliggjort sin brytning med Tyskland. Mot kvällen den 4 september 1944 tystnade vapnen vid fronten och det över tre år långa fortsättningskriget var slut. Kraven Sovjet ställde på Finland var hårda och gällde bland annat markavträdelser, förhållandet till Tyskland, samt försvars- och inrikespolitiska angelägenheter. Dessutom skulle Finland betala ett krigsskadestånd på 300 miljoner dollar, vilket i praktiken innebar 500 miljoner eftersom man gick enligt dollarns värde från 1939. Gränsen mellan Finland och Sovjet skulle dras enligt den som gällde 1940, Petsamo skulle tillfalla Sovjet och Porkala udd 30 kilometer från Helsingfors skulle utarrenderas till Sovjet i 50 år. Tyskarna skulle omedelbart bort från landet och den finska armén demobiliseras inom två månader. Finland skulle arrestera och döma personer som ansetts göra sig skyldiga till krigsförbrytelser med hjälp av en kontrollkommission sammansatt av de allierade länderna men som till största delen bestod av sovjetiska underrättelsemän. Den 10 september skrev länderna under vapenstilleståndsfördraget, som senare låg till grund för fredsslutet 1947. Mellan den 4 och 27 september 1944 drog sig den finska armén tillbaka till den nya gränsen i de sydligare delarna av landet. Civilbefolkningen evakuerades från Karelen inom utsatt tid, liksom även den i Porkala. Befolkningen i Lappland och Karelen hade börjat evakueras redan under sommaren. Närmare 140 000 civilpersoner hotades av striderna mellan de tidigare vapenbröderna Finland och Tyskland när finländarna skulle

driva tyskarna ur landet till Nordnorge. I hemlighet hade den finländska militärledningen kommit överens med tyskarna om att dessas reträtt till Nordnorge skulle genomföras som ett skenkrig, men i oktober ansåg sig den finska armén tvungen att lyda Sovjet och övergick därmed till regelrätt krigföring vilket ledde till att över tusen finländska soldater stupade och ännu flera tyska fick sätta livet till. I november 1944 kunde krigshandlingarna småningom avvecklas och tyskarna retirerade norrut. På grund av kraven om hemförlovning av den finska armén blev man tvungen att sätta in värnpliktsförband i dessa strider i Lappland. Sporadiska strider förekom ända till den 27 april 1945 då tyskarna lämnade sin sista utpost högst uppe vid Kilpisjärvi. De flesta civilpersoner kunde återvända till sina hemtrakter under vårvintern 1945. Ett stort uppröjnings- och återuppbyggnadsarbete kvarstod eftersom tyskarna systematiskt hade förstört broar och olika strategiska anläggningar, och ödelagt nästan hela bebyggelsen för att fördröja finländarnas frammarsch (Meinander 1999:266–271).

Det var stora förändringar som pågick under veckorna och månaderna efter vapenstilleståndet. Det fjärde och sista temakapitlet handlar därför om berättandet om tiden efter att vapenstilleståndet mellan Finland och Sovjet trädde i kraft den 4 september 1944. I dagligt tal kallade man vapenstilleståndet för fred, eftersom de regelrätta frontstriderna upphörde. Det här kapitlet är kronologiskt uppställt med början från vapenstilleståndet med den härmed naturliga och stora övergången från krigstillstånd till civil tillvaro. Jag tar fasta på olika andra stora förändringar som görs gällande i berättandet. Därmed följer en analys av det som berättas om den så kallade tysta tiden. Berättandet om den därpå följande upprättelsen – ett ord som användes av mina intervjupersoner – utgör det sista avsnittet i detta kapitel.

Från krig till civil

Vapenvilan som trädde i kraft i september innebar slutet på de väpnade konflikterna mellan länderna, och beskedet om den stundande freden togs emot med glädje av intervjupersonerna. Det var ändå svårt för David och hans kamrater att verkligen tro att fredsbudet var sant:

D: Det var Rafael som hade varit hemma på permission och hade med sig paket åt oss. Och så var det brorsan som var chef för regementskolonn så vi for cyklande dit Dage och jag med paketen och Dages bror Arne var där och var kock i kolonn. Och vi satt nu där och njöt av paketinnehållet på kvällen och på natten så kommer en, han var vakt, från Helsingfors och han stammade den där och det var en viktig nyhet som han kom med så han stammade ännu mer, ännu värre (S: mm) ”Po.. po.. pojkar, det det det det det är fred nu!” sa han (S skrattar).

De ropade och svor åt honom de där andra att han ska laga sig därifrån och låta folk sova i fred. Det hade gått fredsrykten två, tre om dagen (S: mm) i flera dagars tid så de började vara vana med de där (D skrattar till) fredsbuden (S: ja, ja) Men den gången var det nog sanning. Josef for till kansliet då och hörde (...) till regementet och fick reda på att det var verkligt (David IF mgt 2003/43–44).

Rykten om fred hade gått i en tid och vid fronten var man dessutom van vid att leva med propaganda så det var svårt för soldaterna att tro att freden verkligen var ett faktum. David och hans kamrater ville säkerställa detta genom att kontrollera med högre ort innan de vågade tro på detta besked. Också Joel berättade om att han inte riktigt trodde det var sant att det hade blivit fred:

J: Och jag minns då de sa att det var fred. [...] Jag minns då jag tog mig i armen: "Nä, men nog lever jag ju." (J rörd) Och har alla lemmar kvar. Jag minns så bra då jag tog i så där (Joel IF mgt 2004/44).

För Joel var budet om freden lika överkligt som en dröm. Han knep sig i armen som man skämtsamt brukar göra för att kontrollera om man drömmer eller är vaken. Skojgesten blir dock något mer än bara ett skämt i och med att Joel förundrat konstaterade att han mot alla odds hade alla kroppsdelar i behåll. Minnet berörde honom märkbart. Viktor lyfte fram att man under tiden kriget pågick inte visste hur länge man skulle vara tvungen att vara ute vid fronten. Ingen visste när kriget skulle ta slut. När freden kom var han och hans årgång 22 år gamla, och de hade då varit vid fronten i två och ett halvt år. Han berättade att de brukade skämta om och föreställa sig hur det skulle bli med dem sedan när freden väl kom en dag. Han tog hjälp av diktens gamle fänrik Stål som den högfärdige studenten driver med i början av titeldikten, och berättade att han och de andra som varit vid fronten tänkte sig att de skulle bli utsatta för hån och stenkastning hemmavid (Viktor IF mgt 2003/39–42). Viktor berättade inte om hur han tog emot beskedet om fred, utan som den historielärare han hade varit redogjorde han för mig om sakförhållandena i samband med vapenstilleståndsavtalet, eftersom jag vid intervjutillfället inte kände till dem.

Dagny arbetade på ett krigssjukhus när vapenstilleståndet inleddes, och hon konstaterade att "det blev ju redan det en lättnad". Hon drog sig ändå till minnes att sjukhuset tog emot patienter som hade blivit sårade också efter att vapenstilleståndet börjat gälla.

D: Men man kan inte anklaga ryssarna (D slår ihop händerna) Man ska försöka se det lite positivt. Rysslands klocka gick ju, den borde ha gått före den! Det är ju en timmes skillnad där. De borde ju, så det stämmer ju inte heller. Jag vet inte.

Men det kan ju vara också att inte budet har gått fram. Man försöker ju vara lite snäll. Men det kändes väldigt bistert. Och om man tänker anhöriga till de här stackars pojkar, en del var ju svårt sårade, nog måste det kännas bittert att de blev sårade efter vapenstilleståndet (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Dagny försökte här dra en parallell till händelseförloppet i dikten ”Sandels” i *Fänrik Ståls sägner* och versen ”Vårt ur var tolv och vi följde det, / men den ryska klockan var ett” när parterna i dikten hade kommit överens om vapenstillestånd fram till klockan ett. För den svensk-finska hären var det alltså ännu en timme kvar till utsatt tid, men den ryska tiden var en timme senare, så deras klocka var då redan ett. Dagny insåg genast sitt misstag att det borde ha varit tvärtom så att ryssarna skulle sluta avfyra tidigare än finländarna. Hon tänkte sig då att ryssarna inte nåtts av beskedet, men hon försökte hitta en förklaring till ryssarnas beteende och ”vara lite snäll”, som hon sade. Enligt Meinander fortsatte sovjetarmén striderna på flera frontavsnitt eftersom alla avdelningar inte nåddes av vapenstilleståndsbeskedet. De finländska styrkorna hade dock beordrats att hålla ställningarna och om nödvändigt också besvara elden, eftersom den finländska militärledningen visste att Sovjet en vecka tidigare hade brutit ett vapenstilleståndsavtal med Rumänien och tagit deras armé till fånga (Meinander 1999:266). Trots avtalet om eld upphör upplevdes ändå ett hot från grannlandet Sovjet. Slutresultatet blev att man inte kunde lita på ryssarna.

Vapenstilleståndsavtalet innebar bland annat en omgående hemförlovning av hela reservistarmén, och mannarna väntade ivrigt på att få komma hem. Enligt Janne trodde mannarna att de skulle få åka hem genast efter fredsbeskedet ”för vi hade ju väntat länge och länge”. Han menade att de inte insåg att det skulle ta längre tid än någon vecka att försätta armén på fredsbot. Men att demobilisera en armé på flera hundra tusen man krävde en hel del pappersexercis vilket naturligtvis tog tid. Janne ansåg ”att den bästa dagen under kriget var den dag då vi steg på tåget på stationen i Karelen och åkte hem”. Men jag frågade honom hur det kändes inför det ockupationshot som många upplevde som reellt. Enligt honom kändes läget osäkert. ”Men samtidigt tonades det där ut genom att vi fick åka hem (S: Precis det) Ja. Så det var på sätt och vis en utjämning. Vi orkade inte, tror jag så vidare reflektera över just det här hotet om invasion.” Janne menade att man visserligen räknade med att landet skulle kunna ockuperas, men att hemförlovningen var ”ett bra motgift” mot de tankarna (Janne IF mgt 2003/51–52). Det hägrande hemmet överskuggar allt annat.

Dagnys hemfärd från kriget sträckte sig över en lång tidsperiod, som inleddes redan före vapenstilleståndet. I kapitlet ”Möten med kroppen”

berättade hon om flykten från Aunus under storanfallet, och i kapitlet ”Möten med ryssen” berättade hon om hur det var efter att det värsta hotet var avvärjt och hon och de andra från hennes sjukhus kunde färdas i relativt lugn takt mot finländsk mark. Hon upplevde det första rödmålade huset som ”himmelens port”. Dagny och de andra som varit på flykt kom småningom till Suistamo där de stannade hela sommaren. Dagny arbetade på ett etappsjukhus där patienterna sorterades och skickades vidare till sjukhus så nära sina respektive hemorter som möjligt. Dagny berättade att när vapenstilleståndet trädde i kraft evakuerades deras fältsjukhus till Nyslott där det upphörde i december. Dagny berättade om hur det var på sjukhuset i Suistamo:

D: Där var vi på sommaren sen och hade det väldigt bra. Visserligen hade vi det jobbigt ibland. Men allt var inte bra förstås, vilket det ju inte är nånstands egentligen. Då hade de ordnat med ett krematorium där. Vi åt där, för det var så fin sommar, vi åt alltid ute, men på andra sidan sjukhuset och på den sidan var krematoriet där det brändes armar och ben, amputerade. Och den där lukten! Jag förstår inte. Det där måste ju ha gått att ordna på något annat sätt, men det är ju vanskligt att tala om det nu (D skrattar) Men vi åt, vi åt vi. Vi hade ett tält där utanför där lindrigt sårade var, och de ville gärna dit därför att där fanns inga vägglöss. Det var ju vägglös överallt. I alla fall, vi bodde tre flickor där uppe i ett rum, det har kanske varit nåt sköterskerum eller vad det var, för det var ett kommunalhem¹⁵⁸ det där. Och där var ju så varmt! Vi låg på golvet, vi hade inga sängar, men sen hittade vår talouspäällikkö¹⁵⁹ på då att han skulle ordna sängar, så vi fick två stänger och så kraftpapper som underlag, och vet du när man vände sig på det där, det var ju ett herrans liv (D skrattar) (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Dagny berättade också att hon firade sin födelsedag på sjukhuset och att hon bjöd alla på kaffe och dopp:

Jag hade visserligen bakat, jag hade tigt loss lite mjölk utav, nä, mjöl för jag bakade på vatten, men mjöl, och bakade lite och gräddade i kakelugnen där. Och så hade jag fått äkta kaffe. Min fästman studerade till veterinär i Stockholm, så han hade, när han blev hemkallad, han hade äkta kaffe som han skickade åt mig sen. Och det där ska jag spara till min födelsedag, tänkte jag. Så den dagen så kokade jag mycket kaffe och det var jämn ström uppför trappan, men de fick bara varsin kopp av två orsaker: dels för att det skulle räcka åt alla, dels så att de inte skulle få hjärtslag. De var ju ovana vid kaffe (S och D skrattar) Det var starkt också, kaffet ser du. Man måste ju liksom förgylla upp tillvaron lite ibland. Det var ju en sån hemsk lukt där i det där kommunalhemmet, som det kan bli, förr åtminstone på såna där ställen. Men vi plockade lite granna

¹⁵⁸ Äldershem.

¹⁵⁹ *Talouspäällikkö* är ekonomichef på svenska.

blommor från närbelägna skogsbacken där, liljekonvaljer och vad det nu var för nåt. Så det gick nog bra det med (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Dagny berättade alltså här om tiden före vapenstilleståndet, men i berättandet ingick det som en del i hennes väg hem från kriget. Jag förstod tidigt att flykten från Aunus var viktig för henne eftersom hon hade skrivit om den i en artikel som jag läst i *Vasabladet* innan jag hade träffat henne. Under flykten blev åsynen av det första rödmålade huset som porten till himlen. Då kan man se det som att hon väntade att finna ett paradiset bakom denna port, och det hon berättade om då var sommaren i Suistamo. Hon beskrev sin himmel med många sinnesintryck: hon såg, hörde, luktade och smakade på den. Hennes himmel blev ett gammalt ålderdomshem, ett illaluktande kommunalhem med ett krematorium på baksidan för bränningen av de kroppsdelar som amputerades på sjukhuset. Maten åt hon utomhus i lukten av detta brända människokött. Sov gjorde hon i ett rum som inte bara var hett utan också hade sängar som lät förskräckligt när man rörde på sig i sömnen. Himlen låter mera som en beskrivning av ett helvete med krematoriets eld där människors kroppsdelar brändes upp, där man fick äta sin mat i lukten av bränt människokött. Sömnen stördes av lusbett, oljud och hetta.

I denna himmel rådde det också brist. När Dagny ville fira sin födelsedag ställde hon till med kalas med en kaka bakad på hoptiggda ingredienser och kaffe hon fått från Sverige och som hon sparat till detta särskilda tillfälle. Kaffet som blivit en av symbolerna för livsmedelsbristen under kriget kokades starkt och i riklig mängd. Många ville ha av den dyrbara drycken så den ransonerades till en kopp per person. Ransoneringen hade också en annan orsak: man var så ovan vid riktigt och dessutom starkt kaffe att Dagny befarade att gästerna skulle få hjärtslag om de fick mera än en kopp på var. Dagny ville som hon sade förgylla tillvaron för arbetskamraterna och patienterna på sjukhuset. Blommor hade hon plockat för att dölja lukten på det gamla kommunalhemmet. Hon omnämnde liljekonvaljen, Finlands nationalblomma¹⁶⁰, en försommarblomma med stark doft vars blomningstid borde ha varit förbi på sensommaren då detta utspelade sig. Dessa liljekonvaljer vid fel tidpunkt på året ger berättelsen en mytisk karaktär: doften av Finlands nationalblomma täcker över lukten av krig och elände konkretiserat i kommunalhemmet med tillhörande krematorium.

David berättade att när hemfärden var ett faktum och allt var lastat på tåget, och tåget sattes i rörelse på väg hemåt steg ett jubelvrål som skulle ”ha varit nåt

¹⁶⁰ Liljekonvaljen har varit Finlands officiella nationalblomma sedan 1982. En nationalblomma är en blomma som staten valt själv och vars syfte är att representera landets särdrag eller landet i allmänhet (*Wikipedia*, uppslagsordet kansalliskukka, [online]).

att ta på band” (David IF mgt 2003/43–44). David syftade på min inspelningsapparat, och tycktes mena att det inte går att i ord beskriva glädjekänslorna i efterhand, utan man borde ha varit med där och då för att förstå och dokumentera. Småningom kom David och hans kamrater till tågstationen i Bennäs där de möttes av bland andra Handelslagets¹⁶¹ lastbil som skjutsade dem till Purmo. De bad om och fick tillstånd att åka hem för att med cykel återvända till Purmo och festligheterna där följande dag.

D: Jag tror vi missade gudstjänsten och paraden för jag har inte nå minne av det, där i Purmo nämligen. Men maten och välkomstfesten på samlingshuset kommer jag ju väldigt bra ihåg och det var ju ovanligt att få sitta vid bordet och äta ur tallrikar och äta god mat som lottorna och marthorna hade kokat och lagat åt oss. Och så höll de ju tal den ena efter den andra och vi satt nu och var otåliga över det där pratandet deras för vi skulle hellre ha farit hem (David IF mgt 2003/43–44).

Gudstjänsten och paraden verkade inte kännas så viktiga, eftersom David bara konstaterade att de missade dem, och de högtidliga talen sågs endast som något som fördröjde den efterlängtade hemfärden. Den goda maten uppskattades däremot, liksom det ovanliga i att sitta vid bord och äta på porslin. Mat hade mer eller mindre varit en bristvara vid fronten. Tallrikarna och borden, som antagligen i sann lotta- och marthaordning var dukade med vita dukar, blir en symbol för återinträdet i den civila tillvaron långt borta från de förhållanden som rådde vid krigsfronten. Samtidigt bär detta citat med sig de ingredienser som Mannerheims devis bestod av: tro, hem och fosterland – de värden som Finlands folk skulle strida för. Genom det David berättade ser man att den ideologiska ordningen kvarstod så som den var före kriget under tiden för hemkomsten. I hans berättande ser man här inget spår av den förändring av idealen som snart skulle komma.

Davids berättelse fortsatte härifrån med ett hopp till hemkomsten och mötet med hans mor. De symboliska manifestationerna av hemmet var ändå inte de som David satte högst. Han ville komma till sitt fysiska hem där hans mor väntade på honom.

¹⁶¹ Handelslaget i Finland motsvaras i det närmaste av en kooperativ förening av typen Konsum i Sverige.

D: Och då vi kom hem (... ..)

H: Hur var det nu då ni inte fick nån mössa? [Hustruns inlägg]

D: Jå nå, men då vi kom hem så fick jag en kram av mamma. [D rörd]

S: Det var säkert inte så vanligt på den tiden.

D: Jå, nå inte, de delade inte ut kramar så där frikostigt som de gör i dag (David IF mgt 2003/43–44).

David hade en så lång paus efter ”då vi kom hem” att hans hustru som just då satt och lyssnade verkade uppfatta hans tystnad som en indikator på att David kände sig osäker om hur han skulle fortsätta och ställde därför en fråga till honom. Detta i sin tur visar på att det finns vissa berättelser som är så fasta att omgivningen känner igen dem som i det här fallet ”berättelsen om hur det var när du inte fick någon mössa” och kan uppmana berättaren att berätta om dem. Det är vissa berättelser som verkar höra till och som därför så att säga borde berättas. David verkade däremot inte ha haft för avsikt att berätta om avsaknaden av mössan, utan han försökte samla sig för att kunna berätta om att han hade fått en kram av sin mor när han kom hem, en ömhetsbetygelse som inte alls hörde till vanligheterna, och som fortfarande berörde honom starkt trots att det gått sextio år sedan händelsen.

Brita deltog i en liknande hemförlovningsfest – det kan rent av ha varit den samma – som David berättade om. För hennes del innebar festen inte någon avslutning på lottaarbetet. Hon jämförde detta med sina tre bröder som hemförlovades direkt efter att kriget upphört, medan hon själv var i tjänst på Malmska sjukhuset länge efter att kriget avslutats eftersom patienterna krävde vård oberoende av om det var fred eller inte. Efter att den sista krigspatienten blivit tillräckligt frisk för att man skulle kunna transportera honom till hans hemort skulle sjukhuset ännu städas. Det var heller inte några lottor kvar av den grupp som Brita hörde till under tiden på sjukhuset, eftersom de hade fått tjänst någon annanstans, börjat i sjuksköterskeskolan eller begärt förflyttning till något annat sjukhus (Brita IF mgt 2003/71–74). Brita stod kvar på sin post efter att kriget hade upphört och hon fråntagits sina yttre lottattributioner. Hon verkar vilja föra fram att hennes lottarbete fortsatte även om organisationen upphörde och kriget var över för männens del.

Maria hade arbetat som lotta under en kortare tid, och hon tyckte det var roligt att freden kom och alla fick komma hem igen. Hon berättade att kvinnorna på hemmafronten hade så mycket arbete ”då karlafolket var borta så steg vi till, i deras, att köra med hästar och bara jordbruksarbete”. Maria fortsatte med att säga att hon var intresserad av hästar och att hon tyckte det var roligt att få vara med hästarna i arbetet (Maria IF mgt 2003/65–66). Hennes inställning till att det blev fred blir här tvetydig: å ena sidan tyckte hon det var

roligt att manliga släktingar och vänner återkom från fronten och kunde ta vid i det tunga jordbruksarbetet; å den andra hade Maria tyckt mycket om att få arbeta med hästarna, något hon verkade ha fått göra enbart under den parentetiska krigsperioden, trots att åtminstone inte husmödrarna i allmänhet var främmande för att köra med häst (jfr Östman 2000:192–193). Kvinnorna fick liksom Maria ändå finna sig i att gå åt sidan och överlämna till männen de arbetsuppgifter de hade haft under kriget om de ville så eller inte (Holmila 2008:10 [online]).

Viktors berättande innehöll likaledes ingredienser av både positivt och negativt i anslutning till att kriget upphörde. Han uttryckte glädje för att han levde och hade fått komma hem. Men han hade sett så många vars liv hade blivit alldeles för kort, och ännu efter hemkomsten var det många som avled av sina fysiska och psykiska skador eller led svårt på grund av dem.

V: Men (...) man (...) tyckte ju att det var roligt att få komma hem förstås. Och det här visst var det det. Men det var inte så lätt att anpassa sig till det nya efter alla de här åren och umbäranden. Så det fann... Nog var det ju en del som då hade det lättare. Det var en del som hade familjer, hade hem och arbete redan att gå till, men vi var ju unga, vi var utbildade i regel, och naturligtvis, hade man ett hemman så kunde man ju jobba där, men det var ju flera bröder och det var ju ingenting att satsa på för framtiden egentligen. Så det gällde ju att börja söka sig i väg och det var inte så enkelt inte (S: mm) Inte då, om man tänker på hur bedrövligt det var efter kriget. Det fanns ju inget. Och allt det här det har vi ju dokumenterat också i en bok. Vi var de första i Svenskfinland och hela Finland som dokumenterade i boken, som finns där, *Krisår* (S: mm) Hur det liksom var på hemmafronten och hur det var att komma hem. Så det här, kom hem utan kläder. Du fick vapenrocken (...) och byxorna, inte ens mössa fick du heller. Det fick du från armén och hemma fanns det inga kläder att köpa inte. Och en del av de pojkar som kom hem samtidigt, de hade inga underkläder, utan satte tidningar under (...) under vapenrocken. Det var så bedrövligt med materialet och utrustningen. Och det tog ju år innan man då började, först var det surrogatkläder och sillkläder¹⁶² och sånt här innan man då började komma i gång. Och det var nog en hård omgång att komma hem på det sättet. Och utan arbete. Jag kunde ju börja arbeta i skogen med min far och mina bröder, men båda mina bröder hade ju varit ute också och det var förfallet så vi hade ju full sysselsättning de första åren att få det i skick igen, men för många så var det hopplöst. Ingenting att gå till. Och det här tog ju förstås på och dessutom (...) det uppstod ju en så kallad tyst tid, kanske du har hört talas om det. Då det var ungefär som jag sa där när vi pratade om det vid fronten att pojkar började bråka

¹⁶² Sillkläder är tillverkade av träfiber. *Silla* är finska och översätts med cellul, konstull; rayon i *Finsk-svensk storordbok* (1969). Rayon beskrivs som ett slags textiltfiber som framställs av cellulosa. Rayon är en äldre benämning, och motsvaras i dag av viskos (*Svensk ordbok* 2004). Kvaliteten på tyget var dock en annan än dagens viskos.

och kasta sten på oss så och tycker att vi är underliga individer, men det blev ju på det sättet att man inte fick tala helt enkelt om kriget. Man betraktades ju som bov (S: som?) Som bov (S: bov, ja) Jå (V skrattar) Vi var ju, det politiska klimatet var ju på det sättet i Finland och, och dessutom fanns ju kontrollkommissionen här, så man fick ju inte gå och yttra nånting illa inte. Kontrollkommissionen var besvärlig. Det var ju den också som redde upp de här vapengömmorna, som du kanske har hört talas om. Har du inte det? Det var en stor historia det. Det skulle ju vara ett särskilt kapitel kring det (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Enligt Viktor var det inte bara skadorna från kriget som gjorde det svårt att komma tillbaka från kriget till det civila. I citatet ovan ser man en sammanfattning av de svårigheter som de nyblivna veteranerna ställdes inför. Det var svårt att anpassa sig till det civila livet i största allmänhet. De unga männen saknade egna familjer, utbildning och arbete, för att inte tala om den alltomfattande bristen på både livsmedel och kläder. Armén tillhandahöll ytterrock och byxor, men övriga kläder borde man skaffa åt sig på något annat sätt. Kläderna man själv hade haft innan man ryckte in var kanske för små eller hade blivit utslitna av andra bärare. Man fick i värsta fall ty sig till tidningspapper för att hålla värmen. Inte nog med detta materiella armod; man hade också att ta ställning till det nya samhällsklimat som rådde efter att Sovjet segrat. Viktor omnämnde den så kallade tysta tiden, då också veteranerna upplevde en nedvärdering från fosterlandets beskyddare till som han säger ”bov”, samt kontrollkommissionen som såg till att inget antisovjetiskt skulle finnas i Finland och som så att säga ”redde upp” vapengömmorna. Efter kriget möttes de hemvändande av brist och elände, och av ett annat politiskt klimat än de var vana vid från tiden före och under kriget.

Viktor antog att jag hade hört talas om vapengömmorna, och förvånades över att jag inte hade gjort det. Jag hade hört berättas om den materiella bristen men den tysta tiden, kontrollkommissionen och det förändrade politiska klimatet var nytt för mig. Liksom Viktor anser jag att detta kräver ett särskilt kapitel.

”Den tysta tiden”

Den så kallade tysta tiden omspannar omkring tjugo år efter vapenstilleståndet, och är en av de mest omdebatterade perioderna i finländsk historia. I det här avsnittet tittar jag på det som mina intervjupersoner berättade för mig om denna tid. De hemvändande från kriget mötte ett land som till vissa delar var väldigt främmande för dem.

Åren efter kriget var i politiskt hänseende mycket spända, och Finlands ställning var både utrikes- och inrikespolitiskt sårbar. Vapenstillståndsavtalen ingicks som sagt i september 1944, men fred i juridisk mening inträdde först i februari 1947. Denna tid, och ytterligare en tid efter fredsslutet, kallades för farans år¹⁶³. Det var dock den politiska högern, mitten och den socialdemokratiska delen av vänstern som upplevde tiden som hotfull (Kinnunen 2006:64). För yttervästern med kommunisterna i spetsen – som registrerade Finlands kommunistiska parti (FKP) samma dag som regeringen gav sin proposition om att skyddskåren skulle upplösas – var detta närmast en tid av upprättelse för tiden före kriget. Det kommunistiska styret i Finland föll 1948 och en socialdemokratisk regering tog över (Meinander 1999:274, 292), vilket förändrade det som en del upplevde som ett akut faroläge till den så kallade tysta tiden, en tid som fortsättningsvis präglades av en politisk vänsterorientering.

Vapenstillståndsavtalet mellan Sovjet och Finland innebar bland annat att Porkala udd under femtio år skulle utarrenderas till Sovjet. Margit berättade om att en av hennes kurskamrater var hemma från en by som hörde till de tvångsutarrenderade områdena på Porkala. Margit berättade att hon tog emot ett telefonsamtal av modern till Margits kamrat, och denna sade att Margit måste säga till kamraten att hon skulle komma hem så fort som möjligt för de måste tömma hemmet och flytta inom tio dagar (Margit IF mgt 2003/55–57). Margit upplevde också själv hur det var att bo i närheten av det ockuperade området. Hennes man var präst och fick efter kriget tjänst i en församling där en del av församlingen fanns på det ockuperade området. Margit berättade flera korta berättelser om möten mellan ryssarna och lokalbefolkningen. Margit berättade att det på ingenmansland fanns en transformator som försåg såväl ryssarna på Porkala som invånarna i Sjundeå med elektricitet.

M: Och då gick det till så att när den där mätaren skulle avläsas så kom det militärer högtidligen från ryska sidan från Porkala, och härifrån vår sida kom det militärer och de möttes på ingenmansland och så gick de tillsammans till den där transformatorn och så avläste de den och så gjorde de honnör och så gick de var och en till sitt igen (M och S skrattar) (Margit IF mgt 2003/55–57).

¹⁶³ "Farans år" är en benämning på tiden från krigsslutet fram till riksdagsvalet 1948 av historikern Lauri Hyvämäki (Meinander 1999:294). Enligt Antero Holmila har användningen av termen ifrågasatts, och i nyare historieskrivning använder man termen "fredskris" vilket anses reflektera samtidens känslotillstånd i stället för att förment neutralt återge utrikespolitikens olika vändningar (Holmila 2008:6–7 [online]). I gymnasiets lärobok omtalas tiden som "osäkerhetens år" (Nyberg 1995:138).

En gång hade en kalv förirrat sig in på ryskt område, och Margit berättade att ”det var nu så vidlyftigt¹⁶⁴” att få den tillbaka. Hon berättade också om hur det var att åka tåg mellan Helsingfors och Ekenäs då man måste passera Porkalaområdet.

M: Men då var det luckor för alla fönster. Man undrade nog vad de hade för hemligheter. Hett var det. Jag var gravid och där skulle man sitta i den där heta, heta järnvägsvagnen och man fick inte se nånting. Sen först när man kom till andra sidan Porkala då öppnade de fönstren igen, luckorna. Nog var det underligt (Margit IF mgt 2003/55–57).

Hemlighetsmakeriet som frodades i form av de täckta järnvägsvagnarna när tåget måste gå genom Porkala, pappersexercisen för att återbörda den bortsprungna kalven till rätt ägare och det uppstyltade beteendet vid avläsningen av den gemensamma elmätaren gjorde att Margit upplevde förhållandena som underhållande i sin absurditet. Världen såg i hennes ögon verkliga annorlunda ut än den hade gjort tidigare.

Den finska försvarsmakten skulle hemförlova största delen¹⁶⁵ av styrkorna inom två och en halv månad samtidigt som den skulle köra ut de tidigare vapenbröderna tyskarna ur Lappland. Effekten av villkoren var enligt Meinander att Finland inte skulle vara kapabelt att försvara sig efter att armén hemförlovats (Meinander 1999:272). Finland måste även förbjuda alla så kallade fascistiska rörelser (se Uola 1999). Något som förvånade finländarna var att organisationer som skyddskårerna och Lotta Svärd räknades hit, liksom även de föreningar som hörde till Finlands vapenbrödraförbund (Nevakivi 2004:213; se även *Kanonkompaniet* 1990:257ff om vapenbrödraföreningar på lokal nivå). Ett omfattande krigsskadestånd¹⁶⁶ skulle betalas inom sex år, inte som man först trodde i form av papper och trävaror utan i varor från metallindustrin. I bakgrunden fanns enligt Meinander en sovjetisk plan att på detta sätt helt knyta Finland ekonomiskt till Sovjet, eftersom marknaden för den finska metallindustrin som måste byggas upp uttryckligen fanns i Sovjet. Tidtabellen för återbetalningen förlängdes dock med två år så att den sista krigsskadeståndsleveransen till Sovjet skedde 1952 (Meinander 1999:275).

Den instans som skulle kontrollera att Finland följde vapenstilleståndsavtalet kallades alltså kontrollkommissionen, och den bestod

¹⁶⁴ Omständligt.

¹⁶⁵ Detta innebar i praktiken att Finlands armé minskades så att endast knappt sju procent kvarstod av styrkan i augusti 1944 (Nevakivi 2004:213).

¹⁶⁶ Summan hade inte gått att prestera om Finland inte fått lyfta stora krediter från USA och Sverige för att kunna skaffa nödvändiga råvaror (Meinander 1999:275).

till största delen av den sovjetiska underrättelsetjänstens män. Ledaren för kontrollkommissionen var generalöverste Andrej Zjdanov, den man som hade lett bland annat sovjetiseringen av Estland under 1940. Kommissionen fick inte ingripa direkt i finländska myndigheters verksamhet, men hade rätt att kräva information av dem, och meddelade sedan sina krav till den finländska regeringen. Den sovjetiska ledningen förväntade sig dock att ledarna för Finland skulle vara sådana personer som understödde ett uppriktigt och konsekvent samarbete med Sovjet (Meinander 1999:272–274. Se även Nevakivi 2004:216–220). Yttervänsterns positioner förstärktes enligt Meinander under 1945 i och med att Yrjö Leino blev inrikesminister och Mauno Pekkala försvarsminister. Leino hörde till Finlands kommunistiska parti och Pekkala till Demokratiska förbundet för Finlands folk (DFFF), ett parti som var allierat med kontrollkommissionens ledare. Regeringen lovade både ökad social jämlikhet och att rensa bort reaktionära element inom tjänstemannakåren. Inrikesministern placerade bland annat ett antal DFFF:are på viktiga positioner inom förvaltningen, till exempel som generaldirektörer för Rundradion och skolstyrelsen. Dessa åtgärder gjorde relationerna inom regeringen ansträngda och närde ryktena som florerade om att kommunisterna planerade en statskupp (Meinander 1999:277).

Yttervänstern ville rensa bort alla element som den ansåg var fascistiska och småborgerliga, skriver Kinnunen. För dem var utrensningförsöken en fråga om demokratisering (Kinnunen 2006:69). En av konsekvenserna av händelserna under kriget 1918 och de hårda repressalierna efteråt var att de bittra minnena länge hölls vid liv inom arbetarrörelsen, som såg på upproret som en offergärning för ett demokratiskt Finland (se Peltonen 1996 och 2003; Heimo 2005 och 2009). Yttervänstern ville till exempel säga upp lärare som de ansåg olämpliga. Enligt yttervänstern förkroppsligade lärarna högerns kristlig-fosterländska världsbild, särskilt som många lärare och lärarinnor hade hört till skyddskåren eller Lotta Svärd före och under kriget (Kinnunen 2006:69). Inga lärare avskedades dock eftersom målsättningen att censurera antisovjetiska yttringar i skolorna uppnåddes bland annat genom att rensa läroböcker på antisovjetiska formuleringar (Meinander 1999:283). Litteratur som sågs som antisovjetisk togs också bort ur bokhandlarnas och bibliotekens hyllor. Sammanlagt över 1 700 titlar kunde inte längre lånas på allmänna bibliotek, och böckerna återbördades först 1958 (Ekholm 2000:25, 58). Diktverket *Fänrik Ståls sägner* som hade lästs flitigt i skolorna till elevernas både glädje och förtret hörde till de böcker som kunde tolkas ha antisovjetiskt innehåll. Diktverket togs också bort från hyllorna i några bibliotek, eftersom man där trodde att verket var förbjudet. Att det togs bort var dock ett misstag som

härörde från ett fel som begicks när man granskade boklistorna. Verket *Fänrik Ståls sägner* var aldrig officiellt förbjudet, något som också offentliggjordes i tidningarna (Ekholm 2000:73). Flera av intervjupersonerna trodde ändå att verket var otillåtet. Joel som varit folkskollärare trodde boken var förbjuden ännu i dags dato:

J: Jag vet inte hur det är om den är förbjuden ännu.

S: Nej, nej, nej, nej.

J: Är den inte?

S: Nej, nog läste de ju den, nog läste de den på 60-talet i skolan. För jag vet att mamma har ju läst den i skolan, och hon är född i början på kriget hon.

J: Ja, ser du, de läste ju den fast den var förbjuden också.

S: Ja, kanske det.

J: Inte brände jag nå alls inte, utan de fick vara i materialskåpet de där böckerna och så var några pojkar och hittade: "Lärarn, jag har hittat en spännande diktbok!". Så sa jag: "Du får ta den till egen". De skulle ju förstöras. Och vet du, de rensade nog ganska fort, pojkarna, och tyckte om dem.

S: Jaså.

J: Men nog for de därifrån då nog. Och inte var jag, det var ju lite ovanligt också att ge bort böcker (S: Visserligen) på det där sättet, men då de var förbjudna ännu enligt vår uppfattning då. Men det där var ju på 50-talet det (Joel IF mgt 2004/44).

Utgående från det Joel berättade verkade han ha fått i uppdrag att förstöra de exemplar av *Fänrik Ståls sägner* som fanns i skolan, vilket han inte gjorde. I stället lät han de elever som tyckte det verkade vara spännande lektyr ta av böckerna, så att det till sist inte fanns några kvar i skolan. Också Margit trodde det hade varit förbud på böckerna och att man inte fick läsa dem i skolorna efter kriget (Margit IF mgt 2003/55–57). Brita förknippade det påstådda förbudet av boken med alla andra restriktioner "då inte nånting skulle få finnas av fosterländskheten" och då "skulle ju skyddskåren utrotas och lottorna skulle utrotas och allt vad fosterländskt hette fick ju inte förekomma". Att tala om kriget gick enligt henne inte för sig. Hon upplevde att också detta var förbjudet. Att minnas det man varit med om var inte bra, och hon tänkte sig att mycket av lottaverksamheten har fallit i glömska på grund av det klimat som rådde strax efter kriget (Brita IF mgt 2003/71–74). Intervjupersonerna beskrev Sovjets och kontrollkommissionens sätt att agera och hantera situationen efter kriget. Brita berättade att hon upplevde tiden med en känsla som hon förklarade som "att storebror ser dig", det vill säga att man måste akta sig för vad man sade och gjorde (Brita IF mgt 2003/71–74). Åke upplevde det som ett konstant tryck, och enligt honom oroade man sig eftersom man inte visste hur det hela skulle sluta. Som han sade visste man vad man varit med om, och bekymrade sig över

om allt skulle upprepa sig eller till och med bli ännu värre. Till allt det här kom också upplevelsen av att man inte skulle få prata om detta, för ”hela vårt politiska liv var ju så censurerat” (Åke IF mgt 2004/39).

Upplevelsen av att man inte borde tala om kriget framträder tydligt i flera av mina intervjupersoners berättande. Känslan av en stundande fara syns också i att det finländska högkvarterets underrättelseavdelning förberedde sig för en sovjetisk invasion och skeppade över sina militära specialister och topphemligt material till Sverige direkt efter att vapenstillståndet ingåtts. Högkvarterets avsikt var att inrätta ett kommandocentrum i Sverige ifall det skulle bli gerillakrig i Finland (Meinander 1999:272). Vapengömmarrörelsen som jag berör härnäst var en del av förberedelserna för ett sådant eventuellt gerillakrig.

Vapengömmare

Vapengömmarna¹⁶⁷ och vapengömmarrörelsen¹⁶⁸ var en så stor affär att Viktor förvånade sig över att jag inte hade hört talas om den. Det gjorde jag inte då, utan rörde ihop det med den så kallade Grafton-affären där finländska motståndaktivister år 1905 smugglade vapen från Tyskland till Finland med ångbåten John Grafton¹⁶⁸. Viktor tog på sig rollen som historielärare under intervjun – ett yrke han också länge hade utövat – och sålunda fick jag min första kontakt med vapengömmarna.

Viktor berättade att i slutskedet av kriget ”var det en hel del officerare som slog sig ihop och startade en så kallad vapengömmarorganisation”. Varje skyddskårsdistrikt, inalles drygt trettio ”skulle helt enkelt gömma så mycket vapen så att det gick att organisera en bataljon och en bataljon är nästan tusen man det”. Dessa vapen gömdes undan runtom i landet ifall av sovjetisk invasion.¹⁶⁹ Viktor berättade vidare att det fanns en stark kommunistisk grupp i Finland som stödde kontrollkommissionen, och ”i norra Finland då så var de här kommunisterna då och förrådde de här, vilket gjorde att det blev en väldig omgång, en undersökning och många togs till förhör och många sattes i fängelse”. Viktors tidigare kompanichef hamnade i fängelse, liksom även många andra från de svenskösterbottniska trakterna:

¹⁶⁷ För utförligare redogörelser se exempelvis Lukkari 2005; Boucht 2001.

¹⁶⁸ Se exempelvis Olin 2005.

¹⁶⁹ Enligt en försiktig beräkning skulle den undangömda vapenarsenalen ha omfattat vapen, ammunition och övriga stridsredskap för 35 000 man. Dessa vapengömmor hade organiserats av högkvarterets yngre officerare då man befarade en sovjetisk invasion. Detta stod naturligtvis i bjärt kontrast till vapenstillståndsfördraget (Meinander 1999:278).

V: För att också här hade vi gömt vapen. Nog hade vi också varit med och gömt vapen. Och vi har gömt en kanon än som vi inte vet var finns heller inte (S skrattar) I Purmo, tror jag (V skrattar)

S: Det var bra gömt det.

V: För att han som var med och gömde den tillsammans med två andra så de är döda, och det här det var så hemlighetsfullt alltsammans så att man fick inte gå och liksom berätta om var det fanns inte (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Än i dag kan man hitta stora vapengömmor i Finland från den här tiden, sade Viktor. Jag har själv i efterhand kunnat konstatera att man med jämna mellanrum kan läsa i dagspressen om att polisen underrättats om att någon hittat krigstida vapen och ammunition av olika slag undangömda på vindar och i källare.

Enligt Viktor kom det så småningom fram att Finland kanske skulle ha ockuperats om Stalin, Molotov och generalerna i sovjetiska armén hade fått som de ville. Anledningen till att landet inte ockuperades stod enligt Viktor att finna hos vapengömmarna och den anda som de verkade i.

V: Men det här kom också fram till Stalins öron att det fanns vapengömmor överallt i Finland, och även om Finlands folk bestod då bara av tre, fyra miljoner, så var han medveten om att det inte är nå lätt sen armén har sänts civil till sina hemorter att fånga in dem igen inte. Och det skulle ha blivit en gerillaverksamhet. Det var vi ju också utbildade för, ren som sjuttonåringar blev vi ju utbildade till sånt, åtminstone i den grupp som jag var i. Och vi fick ju svenska vapen helt enkelt för det också. Så det var otroliga vapengömmor i Finland och skulle Finland då ha ockuperats så som det låg nära till på 1946–47 och Paasikivi säger ju också själv i sina memoarer helt enkelt att Finland låg på avrundens rand helt enkelt. Det var klart att Finland skulle ockuperas. Men det blev inte. Och sen säger ju nog då (...) Stalin sen senare (... ...) nu minns jag inte ordagrant det där heller förstås, men i varje fall, att ett land som har såna kämpar som Finland så uttraderar man inte, eller ockuperar man inte. Men då var helt enkelt det, han var rädd för att i finska skogarna och de hade ett sorgligt minne av de finska skogarna ren från vinterkriget, när tiotusentals mejades ner dit i de där stora mottiskogarna i Karelen (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Viktor berättade inte om hur det kom sig att det småningom blev utredningar av kontrollkommissionen och krigsansvarighetsrättegångar¹⁷⁰ för de inblandade,

¹⁷⁰ Yttervästern och andra allierade med Sovjet krävde att de som hade haft politiskt ansvar under krigsåren skulle ställas inför rätta. Mot sin vilja måste president Mannerheim ge riksdagen regeringens godkännande om retroaktiva lagförslag där en krigsförbrytare definierades som en person i regeringen som på ett betydande sätt hade påverkat att Finland gick med i kriget 1941 eller som förhindrat fred under kriget. Den hårdaste domen fick den tidigare presidenten Risto Ryti som dömdes till tio års tukthus. Det var vinnarna som dikterade spelreglerna i

men han konstaterade att ”till och med president Ryti fick ju tio års fängelse, vad det nu var, tolv och vad det nu var och andra med”. Viktor berättade att sextiättornas regementschef överste Martinen, som han beskrev som ”legendarisk, också Mannerheimriddare och som ju ledde slaget vid Tienhaara och Jäntti som ju var Finlands lås” måste fly till Amerika på grund av kontrollkommissionens undersökningar.

Efter denna redogörelse av vapengömmarna frågade Viktor: ”Så du har inte hört talas om vapengömmorna? Oj, vet du det var en stor historia det.” Jag kunde inget annat göra än hålla med honom. Han berättade vidare om att Krigsarkivet fördes över till Sverige¹⁷¹, och jag inflikade att jag hade hört att man vid intervjutillfället rätt nyligen hittat en kista på någons vind med en Lotta Svärd-förenings arkiv. Han berättade då också om att skyddskåren, Lotta Svärd och ”till och med frontmannaföreningarna, som samlade in helt enkelt av sina små löner, pengar för understöd till de krigsvärnlösa, det vill säga barn som hade mist sina fäder, och änkor” måste upplösas eftersom de betraktades som fascistiska organisationer. I samma veva bestämdes att deras arkiv skulle förvaras i Krigsarkivet, men inte alla skickade in sitt material utan valde att gömma undan det privat. Enligt honom var ”kommunisttrycket [...] så stort i Finland då, så att Finlands riksdag fick lov att gå på det här” och godkänna lagarna som förordade upplösning. Viktor som skötte om ett arkiv där han bodde berättade att det varit likadant på hans hemort: ”Först för två år tillbaka så fick vi fram materialet här. Icke allt, men en del ändå. [Jag är] glad för att jag har det här i arkivet nu, uppbevarat och registrerat.” Återigen kom Viktor över till vapengömmarna och att jag inte kände till dem. Enligt honom var det en ”stor sak i Finlands historia egentligen”, och han tyckte det var ”ju underligt att ni inte har talat om det” (Viktor IF mgt 2003/39–42). Eftersom jag intresserade mig för detta ämnesområde – berättande om kriget – trodde Viktor kanske att jag studerat historia. För mig var historia bara ett ämne jag läst i skolan, och då inte alltid ens med särskilt stort intresse.

Vilhelm och Janne berättade också en del om vapengömmarna. Vilhelm hade själv varit aktiv, medan Janne var för ung för att ha varit med. När jag förde det hela på tal med Janne fick han ett alldeles särskilt ansiktsuttryck, och jag påpekade det också i intervjun att han började se lite finurlig ut, vilket han

krigsansvarighetsrättegångarna och genom kontrollkommissionen blandade de sig i händelserna (Kinnunen 2006:66). Krigsansvarighetsprocesserna betraktades enligt Ekberg av en bred inhemsk opinion som en stor orätt som saknade förankring i nordisk rättspraxis. De som dömdes betraktade man som martyrer som offrat sig för fosterlandet (Ekberg 2000:39–40).

¹⁷¹ Denna operation kom att gå under benämningen *Stella Polaris*. (se t.ex. Nevakivi 2004:214; *Stella Polaris* 2002).

skrattade roat åt. Han var själv endast några och tjugo när han kom hem från kriget, men han berättade att han visste om att man gömde vapen i trakterna.

J: Men jag vet att det fanns vapen på närmare håll, som klarade sig till och med genom alla granskningar. För de hade nog reda på vem som antogs vara en hederlig vapengömmare (S: mm) Så jag vet en man (...) som klarade sig ganska bra. Säkert hade han mera, men det som han råkade ha på olämpligt ställe så var han rädd om, så han fick reda på att han skulle bli granskad. Och den tiden så var det ju kakelugnseldning. Så han stack sina maskinpistoler och gevär upp efter skorstenen och radade ved före. Inga misstankar. Hur många vapen han hade minns jag inte (Janne IF mgt 2003/51–52).

Det vi hört berättas om av Viktor och Janne är sådant de hade hört någon annan berätta om eller läst sig till. Det Vilhelm berättade om handlade däremot om hans egen inverkan i vapengömmarrörelsen och hur han senare förhördades av Valpo¹⁷².

Enligt Vilhelm var vapengömmarnas ”enda uppgift i världen att se till att man har folk stampat ur jorden, en bataljon när ryssarna har kommit och far in i Finland”. Hans bana som vapengömmare inleddes när han skulle hemförlovas från norra Finland i november 1944¹⁷³. Han som sedan tidigare var kapten befordrades mot slutet av kriget i norr till chef för brigadstabens operativa byrå och blev härmed major. Han tyckte detta var välmenande av majoren som befordrat honom och upplevde uppdraget som ärofullt, men det bästa i och med detta verkade enligt honom vara att han samtidigt fick chansen att skriva ut vapen, patroner ”och allt mellan himmel och jord” åt sig själv. Han berättade att det stod klart för honom att dessa vapen skulle komma att behövas i Vasaland. Vilhelm gick, som han sade själv, till sitt ”blodiga hantverk” och skrev ut order om 400 handgranater, 50 000 patroner och ett antal så kallade pansarnävar som användes mot pansarvagnar. Vilhelm insåg att han snart skulle hemförlovas liksom resten av reservisterna, och han kom överens med en löjtnant om att han inte tänkte åka hem utan vapen. Han menade att bara han kommer hem till Vasaland så skulle han få hjälp av andra likasinnade. Problemet var att han behövde en lastbil och en pålitlig chaufför eftersom han själv inte hade något körkort. Lastbil och chaufför fick han, och han berättade att han själv skrev under sin hemförlovning och passersedlarna. Han berättade att var gång de kom till en AKM¹⁷⁴ körde chauffören fram, Vilhelm visade sina papper och förklarade vad han behövde i form av ammunition och hjälpkarlar. Han berättade att de

¹⁷² Valpo är en förkortning för *valtton poliisi*, statspolisen.

¹⁷³ Arméns hemförlovning var slutförd den 5 december 1944 (Meinander 1999:274).

¹⁷⁴ AKM är förkortning för *ammuskenttämäkasini*, förvaringsplats för vapen i reserv.

stannades av krigspolispatruller, men eftersom han hade papperen i ordning fick de köra vidare. Vartefter de körde längre söderut samlade de på sig mer och mer vapen och ammunition.

När de började närma sig Gamla Karleby berättade Vilhelm att chauffören sade att han hade så ont i halsen och feber att han inte tyckte han kunde köra längre. Vilhelm försökte i alla fall få chauffören att orka köra fram till staden där han kände en sanitetsmajor som kunde ta en titt på honom. Chauffören konstaterades ha influensa och skickades raka vägen hem. Vilhelm konstaterade att han befann sig i ett lite besvärligt läge där han stod ”med lastbilen full med hemliga vapen och sprängämnen och fan och hans mormor och utan körkort”. Hans mor var dock född i Gamla Karleby och han hade därför släktingar i närheten som han visste han kunde lita på. Han ringde till dem och förklarade situationen, och så fick han en ny chaufför som kunde köra honom ända till Vasa. Vilhelm berättade att han räknade med att han skulle få lasten utplacerad på olika ställen, och statens lastbil skulle föras till staben i Vasa.

Väl framme i Vasa fick Vilhelm erfara att det inte var så enkelt att placera lasten någonstans. Han for till en man som hade varit kompanichef i samma regemente som Vilhelm, och som var en av ledarna för vapengömmarna i svenska Österbotten. Chauffören väntade på gården under tiden Vilhelm gick upp till mannen, som visade sig ha alltför mycket vapen och ammunition att gömma. Vilhelm visste inte riktigt vart han skulle föra lasten när denne vapengömmare inte ville ha mera vapen att gömma. Vilhelm kom då att tänka på en man som han hade brukat skicka sin tobaksranson till, och som var storbonde. Denne visade sig vara mycket tveksam till att gömma lasten, och detta av politiska skäl eftersom han hade varit fackföreningsaktiv i 1930-talets Amerika. Till sist åkte de en natt till Närpes för att gräva ner lasten. Äventyret med de olagliga vapnen tog inte slut där, utan ägaren till marken där de hade gömt vapnen meddelade en dag att vägverket planerat bygga en väg från landsvägen till Närpes centrum. Man hade redan varit där och pålat för vägen, vilket till ägarens förskräckelse var just där de hade grävt ner vapnen. Vilhelm visste inte någon annan råd än att åka tillbaka en annan natt och gräva upp vapnen igen och kasta dem i Närpes å, där de enligt Vilhelm ännu finns kvar, ”om du är intresserad så finns det nog där”. Det verkade nästan som om Vilhelm ville bevisa att det han berättat om var sant. De gömda vapnen skulle finnas i ån som ett fysiskt och slutgiltigt bevis för sanningshalten i hans berättande. Vilhelms berättande om vapenlasten som skulle gömmas har också drag från folkligt berättande om olika tingestår som är omöjliga att göra sig av med.

Handgranaterna hade de däremot grävt ner på en annan plats. Vartefter tiden gick såg Vilhelm hur bebyggelsen växte så att den närmade sig stället där de hade grävt ner handgranaterna.

V: Jag tänkte att (...) Jessus hjälp om (V skrattar) nån köper en tomt där bredvid veterinären och så beslutar han att han ska spränga en källare åt sig där (V skrattar), så far halva Närpes på samma gång (V skrattar) (åja) Jag gick till en generalmajor Jokinen här på militärstaben och förklarade läget, för jag visste att han var pålitlig karl. Han sa att ”Ta det lugnt, den saken ordnar vi. Att (... ..) kom (...) var utanför officerskansliet den och den dagen klockan 18.” Det var en höst så det var mörkt. ”Så skickar jag två stamanställda” [...] Och de hade en stor och fin bil med lyktor och strålkastare och saker och så körde vi till Närpes och så började vi att gräva. De började gräva de där. Och de hade också en sån där minletare, vad heter de, de kallas nog nåt, som piper. Och jag visste ju precis var den låg den där gropen, var den fanns, eller det var en kulle på den tiden. De hann knappast koppla i till motorn, till bilmotorn den där så började det pip, pip, pip, pip, pip, pip. Och vi blev ju glada och de började skrapa fram, så var det en tandkrämstubb som var så där lång (S och V skrattar) En utmärglad tandkrämstubb (S och V skrattar) Den tutade som fan (V och S skrattar) (Vilhelm IF mgt 2003/48–50).

Småningom hittade de i alla fall gropen med granaterna och kunde gräva upp dem med hjälp av en grävmaskin. Granaterna forslades bort till en skjutbana i närheten där de sprängdes. ”Och sen har jag inte hört nåt mera om det inte”, sammanfattade Vilhelm, för att i nästa andetag säga: ”Ja, nå sen kom ju Statspolisen, Valpo som den kallades, Valtion poliisi”. Statspolisen meddelade att man ville diskutera lite med Vilhelm. Han svarade att de gärna fick komma, men att han tyvärr inte kunde lösgöra sig från sina åtaganden förrän dagen efter. Vilhelm informerade sina föräldrar om att han hade fått Statspolisen på sig. Han oroade sig för hur han skulle klara sig ur det hela med tanke på att många officerare och andra som hjälpt till avtjänade sina straff i olika fängelser. Han bad sin mor skaffa fram gott bröd, smör och pålägg, och koka kaffe, för att ha att bjuda dem som kom från Statspolisen. Vilhelm berättade att de var mycket hövliga när de kom – en kommissarie från Kuopio och ”de andra var såna här lokala kommunister som jag kände till [oklart] jag hade sett de där jäklarna”. Kommissarien ville veta var Vilhelm tjänstgjort under kriget, och slutligen förhörde han sig om hur Vilhelm kommit sig hem från Kemi. Vilhelm berättade att han kommit hem med lastbil, något förhørsledaren tyckte var lite egendomligt.

V: ”Jaha? Men det var ju ett ovanligt fortskaffningsmedel på den tiden att man kommer från Kemi med lastbil till Vasa.” (V skrattar) Och då förstod jag ju att

den där fans chauffören hade angivit mig. Efteråt har jag hört, eller jag fick reda på att han var kommunist. Nåjo, jag sa att (...) att inte tyckte jag att det var nå märkvärdigt, då brigaden var hemförlovad så en del for till Yxpila med ångbåtar från Kemi och med full utrustning och jag fick order att med lastbil köra lite tilläggsutrustning till Yxpila, där dit resten av brigaden, huvuddelen av dem hade fraktats med ångbåt. ”Jaha? Och var blev de sen?” Jag sa att ”Nå, inte kan jag säga (...) tegel... barack var det ute i Yxpila och röd. Och vid fronten, södra fronten, gaveln. Där radades allt upp som fanns på lastbilen.” ”Jaha?” Jå, jag sa därförinnan att lastbilschauffören fick något slags influensa och skickades per tåg till Jyväskylä. ”Jaha, det där har vi inte vetat alls”, sa de och då förstod jag ju vem som stod bakom hela historien. ”Nå var är lastbilen då?” Så sa jag att ”Det vet jag ingenting om, för att jag förde den till trafikbyrån här på kasernområdet och överlämnade den och det var ju statens egendom”, vad ska jag med lastbil att göra? (V skrattar) Inte har jag körkort heller. Nåja, så jag hade nu suttit i en 2–3 timmar och [de hade] druckit kaffe och mumsat smörgåsar de jäklarna. Så sa de att: ”Nå, vi avbryter nu förhöret för den här gången. Vi återkommer sen senare.” Ett år senare ringde jag till Kuopio. Jag fick tag på den där kommissarien och sa att nå när ska vi fortsätta? ”No ehkäpä me nyt vielä odotamme vähän aikaa”¹⁷⁵ (Vilhelm IF mgt 2003/48–50).

I efterhand är det uppenbart att Vilhelm Ljög om sina förehavanden, och i den långa berättelsen är det lika uppenbart att han var stolt över de friserade sanningar han serverade detektiverna från Valpo tillsammans med den på den tiden dyrbara skaffningen som hans mor ställt i ordning. Dessutom var han fräck nog att inte bara snällt vänta på att bli kontaktad igen, utan han ringde upp kommissarien som förhört honom och undrade när de ska fortsätta samtala. Många år senare for Vilhelm till statsarkivet och bad att få se alla vapengömmarnas polisförhørsprotokoll, och hittade ”så litet skrivet om mig så det var nu ingenting värt. Jag hade mycket bättre själv. Jag fick en kopia av deras (...) som de hade skrivit av på sitt kansli. Så hela lögnhistorien finns nog här i, nere i mitt arkiv” (Vilhelm IF mgt 2003/48–50). Jag konstaterade att det säkert gällde att hålla huvudet kallt i sådana lägen, och Vilhelm menade att man inte fick ”släppa sig nervös”, men att han inte precis hade läggning åt det hållet heller. Han medgav ändå att det ”brände [...] nog lite till när de frågade (...) vart vapnen tog vägen, för att de låg ju där i Närpes”. Vilhelm berättade att han föreställde sig att det helt enkelt måste finnas ”något tegelhus i Yxpila. Om det nu är nånting till hamn” (Vilhelm IF mgt 2003/48–50). Vilhelm hade också lurat kommunisterna, liksom han tidigare hade lurat ryssarna under reträtten.

Vilhelm resonerade senare under intervjun om fosterländskhet och enligt honom visade vapengömmarna ”prov på en otroligt stark fosterländskhet” då de

¹⁷⁵ ”Nå kanske vi ändå väntar lite till.”

beslutade att förbereda sig för den invasion och ockupation av landet som man allmänt räknade med och därför planerade hela vapengömmarrörelsen. Trots att han själv deltog i vapengömmandet genom att skaffa fram vapen, verkade han inte inkludera sig i vapengömmarnas skara. Vilhelms son hade vid ett tillfälle ifrågasatt det hela och tyckt att vapengömmarna hade varit godtrogna när de trodde att inget skulle läcka ut. Enligt Vilhelm gjorde det inte det. Han exemplifierade detta med sin granne som var nygift och nybliven far, och god vän med en av vapengömmarna i Vasala. Mannen blev ombedd att vara med i rörelsen, vilket han också ville eftersom han enligt Vilhelm tänkte i liknande banor som han själv hade gjort när han var uppe i norr. Vilhelm berättade att när denne granne kom hem från sitt arbete på kvällarna försvann han med cykeln utan att säga ett ord till sin fru om vart han skulle, och så brukade han komma hem tillbaka på småtimmarna. Då hade han cyklat runt i regionen, ganska långa vägar, i vapengömmarärenden. Vilhelm pratade många år senare med hustrun till denne granne och frågade henne vad hon egentligen hade tyckt om detta. Han berättade att hon hade sagt att hon flera gånger hade tänkt att hon inte stod ut med att leva i ett sådant äktenskap där maken försvann ut varje kväll utan att ens säga till henne vart han gick. Enligt Vilhelm visade detta hur andan var, att tusentals män var vidtalade och organiserade, men att ingen berättade någonting för någon utomstående: ”Inte åt hustru, inte åt fästmo och inte i fyllan och inte nå annat. Det var vatutätt ända tills den där köttburken kom (...) SA, Suomen Armeija, tryckt på locket då. Då var det färdigt.” Inte ens när männen häktades, förhöordes och dömdes till fängelse¹⁷⁶ bekände de, ”Nej, inte fast fan sprack”, som Vilhelm sa (Vilhelm IF mgt 2003/48–50). I dag kan man berätta om sin inblandning i vapengömmarrörelsen, och dessutom se det nästan som en merit att ha ansetts vara nödvändig att förhöras av Valpo. Jag ser Vilhelms berättelse som en motståndsmansberättelse av liknande karaktär som man stöter på i många oral history-sammanhang. Men här handlar det om en motstandsberättelse som framförs i ett sammanhang med ett annat politiskt klimat än vid händelsen.

Den fruktade invasionen och ockupationen blev aldrig av. Meinander menar att vapengömmorna trots allt fyllde sin funktion eftersom vetskapen om dessa avskräckte sovjetiska önsketankar om ockupation av Finland. Kontrollkommissionens uppgift var inte att förbereda för Röda arméns ankomst, men

¹⁷⁶ Inrikesminister Leino beskyllde initiativtagarna till vapengömmorna för förberedelser av en reaktionär militärkupp, och lyckades efter omständliga utredningar stifta en retroaktiv lag i januari 1947 med vars hjälp 1488 personer dömdes till fängelsestraff. Den högsta militära ledningen undgick nästan helt och hållet rättegångarna, trots att de knappast kan ha undgått att känna till gömmorna, och de yngre officerarna fick bära ansvaret och ta straffen. Den sista domen fälldes så sent som 1950 i det som blev Nordens största rättsprocess (Meinander 1999:278–279).

den hotade regelbundet med en sådan. Trots att kontroll-kommissionen fick kännedom om mindre vapenförråd redan hösten 1944, och att vapengömmarnätverket småningom blottades, var det ändå svårt för kommissionens medlemmar att sluta misstänka att enbart en del av härvan hade nystats upp (Meinander 1999:279).

Vilhelm förklarade indirekt skräcken för vad en ockupation skulle innebära för hans egen del och för många andra officerare genom att berätta om Katynskogen i Polen där tiotusentals officerare från andra länder hade avrättats. Han förklarade att ”det var bara att gräva lite i sanden en grop och så sköt de med ett skott i nacken [...] Och dit skulle [...] Finlands folk skicka alla officerare och allt sånt där”. På senare tid har man hittat kvarlevorna av dem som avrättades i Katyn, berättade Vilhelm, ”och alla har de hål i nacken. Dit skulle väl vi ha farit också.” Här inkluderade Vilhelm sig själv i den skara som enligt hans förmenande skulle ha förts bort och arkebuserats. För honom blev vapengömmandet eller tanken på att rörelsen funnits en konkret fråga om hans eget liv och hans egen död. Vilhelm kopplade ihop ”den anda som Runeberg ingöt redan i skolungdomen” med mentaliteten hos dem som gav sig in i vapengömmandet. Enligt honom blev dikterna i *Fänrik Ståls sägner* som ett slags ”batteri som gav kraft åt dem att engagera sig” i en militärt hopplös situation (Vilhelm IF mgt 2003/48–50. I Vilhelms berättande framstår vapengömmarna som eniga, listiga, ståndaktiga, uthålliga, som ett slags sinnebild för den segt och envist kämpande okuvlige finnen. Samma bild återfinns nedan i Ingegerds korta berättelse om vapengömmarna.

När också Ingegerd förde vapengömmarna – eller vapensmugglarna som hon kallade dem – på tal visste jag redan en del om vapengömmarna eftersom jag hade hört talas om dem tidigare av Viktor, Janne och Vilhelm och jag hade också läst om dem. Ingegerd berättade inte nämnvärt om dem, kanske på grund av att jag visade att jag visste något om dem redan när hon sade:

I: Men vet du, det vet du kanske också, att det att de här så kallade vapensmugglarna avslöjades, att det gjorde också att de inte vågade angripa Finland, ockupera (mm) som de hade tänkt. Stalin hade tänkt att, jag har ett klipp från början av 60-talet, där det där Djilas, som konkurrerade i Jugoslavien och blev utslagen där, han hade varit på flere möten med Stalin och han hör dem diskutera ockuperingen av Finland. Molotov tyckte att nog borde de ändå försöka, fast Stalin tror inte att, de är så sega, de kommer aldrig att ge upp. Vi skulle aldrig få dem kuvade (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Det är omöjligt att veta om jag i det här skedet av intervjun hade fått höra Ingegerd berätta om vapengömmarna. När jag intervjuade Vilhelm visste jag däremot mycket lite om vapengömmarna och över huvud taget om den politiska

situationen i Finland efter vapenstilleståndet. I anslutning till att Vilhelm berättade om vapengömmarna frågade jag om det var de styrande i Finland som ville att Finland skulle knytas närmare Sovjet. Jag tillade också att ”jag har inte blivit klok på det här”, något som Vilhelm sade att han förstod alldeles bra, och han började förklara för mig om de politiska förhållandena i Finland strax efter kriget. I transkriptionen som jag gjorde efter intervjun syns hur dåligt insatt jag faktiskt var och hur jag helt och hållet gick in i rollen som elev med Vilhelm som kunnig lärare. I transkriptionen står det att ”Finlands regering var mycket konsekvent och fosterländsk med Panner i spetsen, socialdemokrat, och det där, men det var ryssarna som skulle inkorporera Finland”. När man transkriberar skriver man det man hör, och om man inte vet vad man ska höra efter skriver man som man tycker det låter. I mitt fall skrev jag namnet ”Panner” i stället för Tanner, som jag senare insett var socialdemokraternas ordförande och som hade innehaft flera ministerposter under sin verksamma tid. Min okunskap syntes i att jag undrade om det var ryssarnas säkerhetspolis, förvånade mig över att den kunde verka fritt i landet och jag frågade om inte den finska statsmakten kunde göra något åt dem som enligt Vilhelm ”gick ryssarnas ärenden”. Vilhelm upplyste mig om att det var de inhemska kommunisternas säkerhetspolis, och att den opererade i landet för att den ”var vänner med ryssarna”. Den finska statsmakten kunde inte göra något åt den under de förhållanden som rådde då. Enligt Vilhelm var det ”bara att hålla god min i elakt spel.” Vilhelm ansåg dock att det inte var särskilt konstigt att ”en fredstida människa” hade svårt att förstå hur det hela hängde ihop. Jag kunde inte komma ihåg att vi skulle ha läst om det i skolan, men Vilhelm sade att man inte skrev om sådant i läroböckerna ens i dem som användes då jag gick i skola på 1980–90-talet (Vilhelm IF mgt 2003/48–50). Här syns återigen min ålder som en förklaring till min okunskap, vilket samtidigt visar att min ålder inverkar på hur intervjupersonerna konstruerade sitt berättande.

I min mentala värld tog kriget slut vid vapenstilleståndet, men då det begav sig verkade man på sina håll ha levt länge i skräck för ockupation eller statskupp. Ingegerd sade att man i efterhand kommit fram till att Finland hade många, som hon sade, ”farliga år” efter vapenstilleståndet. Åtminstone hon och hennes man var medvetna om hur skör freden var och att stabiliteten i landet inte var någon självklarhet. Hon berättade om en gång när hon och hennes man hade varit på en kongress med efterföljande bankett som hölls i Tavastehus på hösten 1949. Man hade ordnat med busstransport för deltagarna mellan huvudstaden och festplatsen. På nattkröken på väg tillbaka till Helsingfors blev de stoppade av polis vid flera tillfällen och passagerarna utfrågades om sina

förehavanden. Just den natten väntade man sig en kommunistinspirerad kupp. Ingegerd berättade:

I: Det var så farligt. Och då fick vi veta, när vi kom tillbaks till Kauttua, fick [maken] veta att den, sent på den kvällen hade alla tjänstemän, ekonomer och ingenjörer, [maken] var den enda som var magister i hela högen, och alla såna där som kunde, blev lita, var pålitliga fick vapen. Det delades ut vapen åt alla. Du vet skyddskåren var förbjuden, lottorna var förbjudna, allt det här. För att de skulle kunna åtminstone försvara sig själva. För de väntade allmänt en röd resning där (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Citatet av Ingegerd visar att det Finland som hade funnits före kriget inte längre upplevdes vara sig likt när skyddskåren och Lotta Svärd var förbjudna. För fosterländskt sinnade var världen plötsligt mer eller mindre upp- och nedvänd i och med kontrollkommissionens inträde i landet. Handlingar som bara några månader tidigare var sanktionerade av statsmakten som försvar av fosterlandet var numera straffbara. Att göra sitt bästa för att försvara samma fosterland som man stridit för var olagligt. Organisationerna som man hade hört till och som verkade för fosterlandet förbjöds. I följande avsnitt berättar intervjupersonerna om hur de upplevde det när deras organisationer upplöstes.

Skyddskåren och Lotta Svärd förbjöds

Som ovan nämndes måste Finland förbjuda föreningar och organisationer som ansågs vara fascistoida enligt de nya direktiven som landet fick rätta sig efter. Enligt Kinnunen fick över 400 registrerade föreningar upplösas, av vilka de flesta var högerradikala som IKL¹⁷⁷ och AKS¹⁷⁸. På ryskt håll var man rädd för oroligheter när även en organisation som skyddskåren skulle förbjudas och upplösas. Upplösningsbeslutet av skyddskåren kom 6 november 1944 och berörde 38 skyddskårsdistrikt, 714 skyddskårsavdelningar och omkring 700 soldatgosseavdelningar. Skyddskåren upplöstes inte bara av ideologiska skäl, utan i kanske ännu högre grad eftersom organisationen bestod av män som var väl förtrodda med gerillakrigföring. Relativt färskt i minnet låg även

¹⁷⁷ IKL är förkortning för *Isänmaallinen Kansanliike* (Fosterländska folkrörelsen). IKL var ett extremt högerparti med äkftfinsket på sin agenda, och därmed fiendligt inställt till finlandssvenskarna (Hämäläinen 1969:191ff). Partiet grundades 1932 och kallas av Meinander för "lapporörelsens fascistoida arvtagare" (Meinander 1999:118; se noten nedan om lapporörelsen).

¹⁷⁸ AKS är förkortning för *Akateeminen Karjala-Seura* (Akademiska Karelen-Sällskapet). AKS bildades 1922 av en grupp studenter och akademiker, som drömde om ett Stor-Finland som skulle omfatta alla områden som beboddes av människor som talade språk besläktade med finskan. AKS var starkt ryssfientligt, men även svenskspråkiga i Finland sågs som ett hinder för en nationell enhet (Meinander 1999:85–86. Se även Hämäläinen 1969, särskilt 113–122; Eskelinen 2004).

händelserna under och i anslutning till kriget 1918 och 1920–30-talens lapporörelse¹⁷⁹ där skyddskåren hade spelat en betydande roll. På 1930-talet riktade skyddskåren dock in sig mera på yttre landsförsvar än inre. När skyddskåren upphört kom beslutet om att Lotta Svärd likaledes skulle upplösas inte som någon överraskning för lottorna. Enligt Sovjet och finska yttervästern var skyddskåren öppet fascistisk och ett ”fäste för chauvinismen och hat mot rådsrepubliken”, och den verkade för att kväsa landets revolutionära rörelser (Kinnunen 2006:35–38). Axel tyckte och påpekade att ”ryssarna bestämde ju allting nästan”. Många olika föreningar och organisationer måste upphöra med verksamheten, och Axel berättade att Krigsinvalidernas brödraförbund var, som man brukade säga, ”den enda försvarsorganisation som fick fortsätta efter kriget” (Axel IF mgt 2003/45–47). Organisationen Lotta Svärd upplöstes 23 november 1944 när kriget i norr ännu pågick (Kinnunen 2006:17). Upplösningen berörde enligt Kinnunen omkring 240 000 lottor och flicklottor, och innebar för den enskilda lottan i praktiken att hon hemförlovades om hon var ute på kommendering och att hon förbjöds använda lottadräkt och lottamärken. Lottaföreningarnas egendom, liksom även skyddskårens, tillföll staten. I och med beslutet om upplösning försvann Lotta Svärd från det officiella Finland. Före 1991 framfördes den enda publika hälsningen till lottorna från det officiella Finland av marskalk Mannerheim i hans dagorder 31 december 1944 (Kinnunen 2006:36).

Några av lottorna i mitt material nämnde eller talade om att Lotta Svärd upphörde. Jag frågade Margit, den första av kvinnorna som jag intervjuade, hur man tog det att organisationen förbjöds efter kriget. Hon berättade att hon inte mindes att det skulle ha varit något särskilt med det mer än att man konstaterade att det var så det förhåll sig. Ryssarna ställde så många krav och detta hörde till samma pott, tyckte hon. Inställningen till ryssarna skulle förändras, eller som Margit uttryckte det med spår av ironi i rösten: ”Och nu är vi vänner med ryssen, och nu ska vi vara snälla (M skrattar till) och nu är det bra” (Margit IF mgt 2003/55–57). Lisa noterade också att ”det var ju ryssen som stäckte av” lottaverksamheten, men hon tyckte det egentligen ”var småsaker då kriget var slut och Finland var fritt” (Lisa IF mgt 2004/40–41). Jag

¹⁷⁹ Lapporörelsen var en utoparlamentarisk och antikommunistisk rörelse som var som starkast 1929–1932. Ett motto var ”Fosterländskt uppror bättre än en ofosterländsk laglighet”. Lapporörelsen godkände och använde sig av terror och andra olagliga aktioner. Den ordnade bland annat så kallade ”skjutsningar” av personer som inte delade rörelsens åsikter, vilket oftast innebar att dessa kördes till en avlägsen skog där de misshandlades, ibland grovt. Rörelsen hade kopplingar till skyddskåren, men det folkliga stödet avtog markant efter att några lappomän ”skjutsade” den före presidenten K.J. Ståhlberg och hans hustru (Meinander 1999:105, 107 samt 112. Se även Hämäläinen 1969:168–175).

frågade Anna hur man ska vara när man är lotta och vad man är när man är en riktig lotta. På detta svarade hon bara att ”man är som en vanlig bara”, men innan jag hann fråga något mera tillade hon: ”Vet du, ryssarna var ju och skulle ha bort allting från oss. Inte var vi ju nå lottor, inte fick det finnas nå lottor efter kriget” (Anna IF mgt 2003/58–59). Tilde var den enda som berättade utförligare om hur hon hade upplevt det när organisationen upphörde. Jag frågade henne hur det kändes:

T: Det kändes väl vidrigt. Jå. Därför att jag sa ju, att jag har ett papper kvar som jag har skrivit också då den där notisen om att vi skulle träffas sista gången, att den borde ha haft sorgkant. Det kändes vidrigt. Jag kan inte förklara, eller man skulle inte berätta nånting och det kändes som har man varit förrädare för sitt eget land som man bara älskar och vara hellre hurri i Finland och finnjävel i Sverige, hur det än är. Och man har, med sitt innersta hela tiden med, man vill ju det allra bästa man nånsin kan. Och ingen frågan om att vad har jag för det här, och det gick år efter år. Och så plötsligt ska man knappast existera (...) för att man har varit lotta (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Jag utbrast att det måste ha varit hemskt, vilket hon höll med om, och dessutom tillade hon: ”Och det är än. Jag skulle göra om samma sak ännu om det skulle gälla, men jag duger till ingenting mera.” När jag påpekade att det blivit bättre numera och att man får prata om lottorna, sade hon bara att det inte finns några kvar längre att prata om lottatiden med (Tilde IF mgt 2004/42–43). Här ser man hur den empatiska intervjuaren rycks med i berättandet och blir sympatiskt lyssnande. Jag berördes illa av den känsla av bitterhet som jag tolkade in i Tildes berättande om tiden efter kriget och försökte trösta henne. Även om Tilde inte omnämnde sin knäskada här som hon fick under sin tid som lotta och som hade hindrat henne från ett arbete inom vården hör den berättelsen också in här. Hon hade gett sin hälsa för fosterlandet och hade under största delen av tiden efter kriget bemötts med tystnad eller nedvärderats. Att Tilde upplevde att en sorgkant borde ha omgärdat notisen i tidningen kan ses som att Tilde kände att budskapet att Lotta Svärd skulle upphöra var lika starkt som när ett brev med svarta kanter annonserade någons frånfalle. Detta sorgebud förändrade mycket. Sorgebudet fick den starkt fosterländska Tilde att känna sig som en landsförrädare, trots att hon älskade sitt land. Så som världen såg ut efter kriget hade hon varit på så att säga fel sida, och nu ifrågasattes hennes åsikter och handlingar. Ideologiskt var världen främmande för henne, och även språkligt verkade Tilde inte längre uppleva att hon passade in med sin svenska i Finland. En känsla av att vara mittemellan, eller till och med att man inte borde få finnas på grund av sin språkliga och politiska tillhörighet lyser igenom i citatet. Det är lätt att förstå att Tilde upplevde en förvirring med tanke på att hon hade hört till

samma organisation som den tidigare presidenten P.E. Svinhufvuds hustru. Presidenten själv hade varit skyddskårsfältväbel och självaste Mannerheim hade förärats titeln hedersöverbefälhavare, (*Finlands skyddskåre* 1935:21; Eklund 2008:18) och att dessa organisationer, Lotta Svärd och skyddskåreerna, då plötsligt hörde till de förbjudna.

Som Kinnunen framhåller kunde lottorna efter kriget få känna på att ett för dem tryggt och ordnat samhälle hade sparat ur och att de plötsligt sågs som brottslingar av exempelvis kontrollkommissionens utredningsmän och Valpo. Redan under 1920-talet hade lottorna enligt Kinnunen i vänsterkretsar setts och beskrivits som krigiska amasoner med herrskapsbakgrund som dessutom levde ett oanständigt liv, men eftersom yttervänstern inte då hade någon makt i samhället hade dess tolkning inte någon större effekt på lottaverksamheten. Efter kriget var förhållandena de motsatta: yttervänstern stod på segrarnas sida medan Lotta Svärd upplöstes. Åsikten om Lotta Svärd hade inte förändrats – organisationen sågs fortfarande som en varböld, som Kinnunen citerar ur sitt material. Lotta Svärd sågs av yttervänstern som den finländska fascismens kvinnliga stödorganisation. Befästandet av denna lottabild visar, enligt Kinnunen, den politisk-kulturella förändringen i det finländska samhället strax efter kriget. Yttervänstern som stöddes av Sovjet gick till hård attack mot vad den såg som borgerliga organisationer, vilket ledde till att lottorna efter fortsättningskriget fick möta ett politiskt alldeles annat Finland än det de vant sig vid i och med vilket de identifierade sig. Lottornas verksamhet tolkades på ett sätt som var alldeles främmande för dem. På lokal nivå angav sympatisörer med yttervänstern medlemmar från Lotta Svärd och skyddskåren som hämnd för oförrätter begångna av andra medlemmar i samma organisationer (Kinnunen 2006:62, 74–75).

När organisationen upphörde skulle lottorna återberda sin utrustning rengjord, och om möjligt helt iordningställd. I vissa fall kunde distrikten få rätt att till enskilda lottor donera utrustning som inte återlämnats eftersom det fanns lottor som återvände från sin kommandering nästan utan några andra kläder än lottautrustningen (Kinnunen 2006:21–22). Brita som fortfarande var i tjänst när Lotta Svärd förbjöds berättade att lottorna inte fick bära lottamärket längre och att de inte heller borde ha fått använda lottadräkten, något som den nitiska översköterskan också gjorde henne uppmärksam på. Brita berättade att hon på ärmen hade en liten stjärna och ett blått band som fungerade som sanitetsbeteckning. Hon hade tagit bort stjärnan, men inte bandet, vilket hon också fick tillsägelse om. Enligt Brita skulle alla lottakläder förstöras efter kriget så att man inte skulle få använda dem ens hemma. Hon visste inte så noga vad som blivit av hennes lottadräkt, men hon trodde att den blivit omgjord

och att den användes i vardagslag hemma ”för jag behövde ju den inte sen, för då hamnade jag ju till Östanlid till sanatorium. Så där hade jag ju tacken för det” (Brita IF mgt 2003/71–74). Brita insjuknade alltså efter kriget, något jag tar upp senare i det här avsnittet. Redan i det här uttalandet märks den bitterhet som uppkommit, troligen genom att Brita upplevt att hon offrat så mycket, sin hälsa inkluderad, för landets bästa och ”tacken” för detta offer var att hon måste vistas på sanatorium, vilket innebar att hon hade fått den då så fruktade och då näst intill obotliga sjukdomen tuberkulos.

Gun hörde dock till dem som inte gjorde sig av med sin lottadräkt utan sparade den, fastän hon visste att ”det var ju nog ett brott det förstås”.

G: Jag tyckte vad skulle jag kunna göra för galet fast jag hade sparat den där lottadräkten. Jag måste nog säga det. Och den är nog så sliten, så jag är riktigt rädd att dra den på mig (mm) Det är luckor här och där som jag har försökt stoppa så bra som möjligt och (...) ja.

S: Men var det viktigt med den där dräkten?

G: Ja, det var det. Inte kunde man, man kunde inte tänka sig att ha något annat under hela tiden då man var i arbetet. Jag hade aldrig på mig några andra kläder i arbetet. Det var nog viktigt (Gun IF mgt 2003/69–70).

I citatet ovan visar Guns berättande att lottadräkten var helt och hållet förbunden med hennes lottaarbete. Lottadräkten var en symbol för det arbete och den möda man lagt ner, samt för den fosterlandskärlek man visat prov på genom att utföra detta arbete. Kinnunen nämner att det inte var helt ovanligt att man liksom Gun sparade sin dräkt efter upplösningen, packade undan och gömde den. En del lottor gjorde sig av med lottadräkten eftersom de var rädda för svårigheter från kontrollkommissionen. Lottadräkten som tidigare använts i arbetet för fosterlandet och det därmed nästan heliga lottaarbetet, samt vid högtidliga fosterländska festligheter skulle gömmas undan, lämnas bort, trampas på eller på sin höjd omarbetas till oigenkännlighet och nyttjas i vardagslag till något annat än det ursprungligen var tänkt. I många fall återanvände man dräkten som Brita antydde ovan, man färgade den och fick sålunda en så att säga ny klänning, använde den som fodertyg, sydde om den till barnkläder eller klippte den till mattväft när den var riktigt sliten (Kinnunen 2006:48). Enligt Kinnunen höjde lottadräkten lottornas självförtroende, och när den förbjöds kollapsade de gamla värderingarna med den (Kinnunen 2006:46).

För alla intervjuade lottor upplevdes lottadräkten dock inte som lika viktig. Margit hade inte haft någon egen dräkt, utan hon hade fått låna sin, så hon visste att den ändå skulle lämnas tillbaka efter att hon använt den. Hon sade trots det att man inte fick ha något som hörde till dräkten efter kriget. I samma veva slutade man enligt henne att prata om kriget, och *Fänrik Ståls sägner*

lästes inte i skolorna på samma sätt som tidigare. Margit tänkte sig att det var glädjen som kom av att kriget var slut som gjorde att man trots allt inte fäste så stor uppmärksamhet vid sådant:

M: Och jag tror nog att vi levde i den där glada efterkrigstiden att det var så roligt när det började finnas mat i butikerna och det började finnas tyg och det började finnas allt möjligt, att man nog liksom förträngde det där. Jag vet inte. Och som jag ju sa där också på det där bandet att då man var så där ung så inte upplevde man den där tragiska sidan egentligen under kriget heller. Man var bara (Margit IF mgt 2003/55–57).

Varken Margit eller Lisa verkade ta förbudet av Lotta Svärd så hårt, och båda anger att orsaken till denna relativt lilla oro över detta var helt enkelt att kriget var slut. Bristen på matvaror och tyger minskade småningom, och livet blev lättare att leva. I sina studier om Lotta Svärd har Pia Olsson konstaterat att lottorna i frågelistsvaren hon studerat sällan kommenterat hur de förhöll sig till att organisationen upphörde. Olsson förklarar detta med att lottorna fortsatte sin verksamhet i andra organisationer och i dem kunde upprätthålla livssynen man fått inom Lotta Svärd. Som Olsson påpekar innebär detta att förändringen i så fall var mera funktionell och social för lottornas del (Olsson 2005:179). Spår av detta kan man finna i det Lisa berättade om. Efter kriget blev hon ledare för 4H¹⁸⁰, och föreningen där hon verkade fick en tomt av den före detta skyddskåren. Hon berättade att den lokala skyddskåren hade planerat att bygga ett skyddskårshus på tomten, men i och med att organisationen förbjöds kunde de inte göra det och skulle inte ha fått behålla egendomen. De donerade tomten åt 4H, som sålde den och köpte lite skog så att pojkarna i 4H skulle få lära sig att sköta den (Lisa IF mgt 2004/40–41).

För Annas, och särskilt hennes mors, del kanaliserades lottarbetet i syföreningsverksamhet efter att Lotta Svärd förbjöds. Det var en grupp kvinnor som bestod av framför allt krigsänkor och kvinnor som var gifta med krigsinvalider som brukade träffas och samla in medel för krigsinvaliderna:

A: Då lottorna var slut [...] så då tyckte hon [modern] vi ska nu börja med nånting. Och då tyckte hon att det för fosterlandet, var ju för fosterlandet. Det var ju de som hade varit ute för fosterlandet. Så att det där, men jag hade ju småbarn jag, så många gånger så sa jag att jag får inte jag att du får ju fara du, så sa hon, men många gånger så sa hon att jag är så trött i kväll så jag är nog hemma med barnen och du får fara du. Så på det viset var jag med nu och då,

¹⁸⁰ 4H är en internationell organisation för barn som grundades 1902 i USA, och vars motto är att lära genom att göra. De fyra H:na står för huvud, hjärta, hand och hälsa (*Wikipedia*, uppslagsordet 4H [online]).

inte nu alltid utan det var, för mamma blev ordförande och då måste hon ju börja vara (A och S skrattar) (Anna IF mgt 2003/58–59).

Anna berättade att verksamheten främst bestod av att träffas och prata om ditt och datt, och samtidigt sticka strumpor och vantar och sy något som kvinnorna sedan brukade sälja på sin basar som hon berättade alltid ordnades 6 december, på självständighetsdagen. Men arbetet i syföreningen klassificerades ändå som fosterländskt av Annas mor eftersom föreningen arbetade för att stöda krigsinvaliderna.

Kinnunen skriver att lottorna i en skriftlig förfrågan av år 2000 definierade lottarbetets betydelse för sig själva framför allt med begreppet ”fosterländsk”. En av dem som besvarat uppropet hade skrivit att ”Det var allt en kvinna kunde ge för fosterlandet”. Enligt Kinnunen visar svarens sätt att definiera fosterlandskärleken som att tjäna att den tolkning av begreppet som skapats inom Lotta Svärd fortfarande levde kvar hos dem. Man hade med sina egna insatser deltagit i den stora nationella kraftansträngning som kriget innebar och detta var något som fick lottorna att känna stolthet och tillfredsställelse både under tiden när arbetet utfördes och långt senare vid minnet av det (Kinnunen 2006:179–180). Men vid tiden strax efter kriget fick lottorna så lov att leva med att deras fosterländska organisation inte längre var tillåten, vilket samtidigt nedklassade det arbete kvinnorna hade gjort inom organisationen.

Sviter av kriget

Tiden efter kriget påverkade inte bara organisationslivet, också den enskilda människans liv såg annorlunda ut. Många hade invalidiserats under kriget och måste försöka finna sig till rätta med sina skador. I det här avsnittet koncentrar jag mig dock på andra sviter av kriget än invalidisering, och väljer här att titta på intervjupersonernas berättande om såväl fysiska som psykiska följder av kriget. I kapitlet om mitt fältarbete beskrev jag hur det var att sitta framför en man i 80-årsåldern som började gråta när jag förde mardrömmar på tal. Joel berättade lite om att han brukade drömma mardrömmar från kriget och att han tyckte att krigsupplevelserna måste ha varit något alldeles särskilt eftersom de ännu återkom till honom om nätterna 60 år senare. Även Viktor nämnde om att han brukade drömma om kriget, och han berättade att han drömt om det även natten före intervjun. Han konstaterade att alla som varit med om hårda strider hade fått psykiska men (Viktor IF mgt 2003/ 39–42). Viktor hann inte utveckla detta mer än så förrän jag avbröt honom genom att säga att min farfar också brukade drömma om kriget, varefter jag föreslog att vi skulle gå över till att prata om *Fänrik Ståls sägner*, vilket var mitt syfte för intervjun. Det skulle

säkert finnas mycket att skriva om angående mardrömmarna efter kriget, men eftersom mardrömmar inte omnämndes i större utsträckning av intervjupersonerna, och jag inte frågade dem om det, faller de härmed utanför den här studien. Nedan i detta avsnitt kommer jag dock hastigt tillbaka till berättandet om ett mardrömsliknande tillstånd som Ingegerd skildrade.

I Kinnunens studie omnämns att många kvinnor upplevde att deras fysiska hälsa försämrades av frontlivet, men också psykiskt lidande om än inte i samma utsträckning omtalades. Kinnunen refererar även till en undersökning som gjordes strax efter kriget som visade att 14 procent av lottorna insjuknade allvarligt på grund av tiden vid fronten (Kinnunen 2006:46). Som Olsson påpekar erbjöd inte heller utmaningarna i vardagslivet strax efter kriget i den atmosfär som rådde då kvinnorna någon möjlighet att bearbeta de personliga erfarenheterna (Olsson 2005:166). Det samma kan säkert ha gällt för männen, även om de snabbare fick utlopp för sina erfarenheter genom att de kunde börja organisera sig i veteranföreningar när möjligheter för detta förelåg.

Av intervjupersonerna var det Dagny och Brita som berättade om fysiska efterverkningar av kriget, och Ingegerd och Tilde om psykiska. Dagny som redan hade en utbildning som sjuksköterska blev utan arbete efter kriget. Hon berättade att det var många sjuksköterskor som saknade tjänst, och när hon sökte en vakans på Invalidstiftelsens sjukhus i Helsingfors var det 73 andra sökande. Genom sin stupade fästmans systrars försorg fick hon tjänst på Eira privatsjukhus i Helsingfors där många ”högdjur” som hon kallade dem, var patienter. Det var ganska annorlunda förhållanden där jämfört med vid fronten. Fastän Dagny trivdes på Eira stannade hon inte där så länge eftersom hon fick gulsot, vilket hon förklarade med ”allt elände som hade varit, av privat natur också”. Förutom de påfrestningar som kriget innebar hade Dagny också mist sin fästman som stupade, något som hon bara omnämnde mer eller mindre i förbifarten, och som jag förstod jag inte skulle fråga om ytterligare. Till all lycka fick hon fara till Sverige efter att tre läkare på sjukhuset där hon arbetade hade skrivit ett intyg åt henne att hon behövde få komma till Sverige. Hon berättade att Svensk sjuksköterskeförening tog emot sjuksköterskor ”som hade blivit av kriget lidande, som det hette” och den bekostade hennes undersökningar på Karolinska institutet. Läkarna kunde inte hitta något organiskt fel på henne, men de föreslog att de skulle göra ett försök att få henne frisk på något sätt. Svenska sjuksköterskor tog emot kollegor i sina hem, och Dagny fick sålunda bo hos en hälsosyster i Småland. Hon berättade att hon hade det bra där och att hon var helt frisk inom två månader. Dagny stannade kvar i Sverige, där hon också småningom gifte sig och bildade familj (Dagny IF mgt 2004/46–47).

Brita nämnde ovan att hon inte behövde sin lottadräkt eftersom hon hamnade in på sanatorium. Jag frågade henne om hon blev smittad av tuberkulos, och hon svarade att hon inte visste vad hon blev. Hon berättade att hon strax före julen 1944

blev fri från Malmska då vi hade färdigt städlat och allting. Och så började jag ju på Herrforsen¹⁸¹ en tid för att ha nånting, pojkarna var ju hemma då så jag behövdes inte där hemma i nåt arbete, så jag måste ju ha nåt arbete, så jag tog ju fabriksarbete då. Och det var ju också skiftesarbete. Och det var ju ett sånt där arbete så man blev våt. Vi kunde ju vara våta, för vi var där de malde papper. Så det kan hända att det kunde finnas smitta i pappret och då var vi ju våta neråt och så skulle vi ju gå hem på morgnarna i 20–30 graders köld. Så var jag fick smittan vet jag inte, men på sommaren blev jag sjuk (Brita IF mgt 2003/71–74).

Det som Brita omtalade i citatet ovan hände sommaren 1945, alltså första sommaren efter kriget. Den läkare som Brita hade gått hos på sanatoriet flyttade till ett privat sanatorium på annan ort. Enligt honom måste Brita in på sanatorium för att få vård, vilken hon erhöll från nyår 1945 fram till maj följande år. Hon friskförklarades småningom och började arbeta på Handelslaget, men några år senare inträffade en olycka som kom att påverka hennes hälsa så att hon insjuknade igen. Efter en längre tid av ingrepp, som småningom visade sig fruktlösa, ordinerades Brita vila. För att slippa arbetet hemmavid och faktiskt kunna vila upp sig åkte hon till sin syster som bodde i Sverige där hon stannade en sommar. Småningom började det komma mediciner som var verksamma mot tuberkulos, och Brita kunde lägga sjukdomen bakom sig. Jag sade i intervjun att sjukdomen var en svit efter kriget, men Brita visste inte om hon skulle kalla det så fastän det hände efter kriget. Men hon tillstod att kriget hade bidragit till hennes sjukdom ”för du vet med mat som vi fick och med det myckna vakandet”. Själva smittan tänkte hon ändå att hon fått när hon sorterade papper på fabriken där hon arbetade (Brita IF mgt 2003/71–74).

Ingegerd och Tilde led av andra sviter av kriget än rent fysiska, även om Tilde säkert besvärades av sitt skadade knä som omnämndes ovan. Ingegerd kom att berätta om sin oro för landet när jag frågade vad fosterländskhet, fosterländskärlek och Finland betydde för henne. Hennes omedelbara svar löd att hon aldrig skulle fara till Sverige. Ingegerd berättade om flera händelser som gjorde att hon fattat ett sådant beslut, men att hon var rädd för vad som eventuellt skulle komma att hända henne i Finland kom tydligt fram. Hon

¹⁸¹ Herrfors var en fabrik i Källby i Pedersöre. Numera producerar och distribuerar Herrfors el och hör till kraftverksbolaget Katternö Group (Katternö Group [online]).

berättade att hon när hon väntade sitt andra barn upprepade gånger hade vad hon kallade för "halvvakna drömmar" om att hon födde sitt barn ute på isen. Hon drömde eller tänkte då att hon flydde över isen till Sverige. Ingegerd konstaterade att "det låg liksom så hemskt nära på ytan". Som hon sade så tänkte hon i vaket tillstånd att hon liksom Tilde aldrig skulle fara över till Sverige eftersom "det här är mitt land", men i drömmarna kom andra bilder för henne. Skräcken för vad som kunde hända hade säkert närts av det hennes moster som bodde i Helsingfors hade berättat. När Ingegerd och hennes man flyttade från staden och tog farväl av mostern hade denna sagt att hon brukade fundera på kvällarna om hon skulle våga gå och lägga sig eller om gårdskarlen skulle ta sig in och mörda henne på natten. Rädslan för en röd kupp framkom också när Ingegerd berättade att hon visste att hennes man och svågrar "utan vidare" skulle vara "ute med gerillan". Ingegerd frågade sig då hur hon skulle kunna fara någonstans om både maken och hans bröder var kvar i landet (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

Det som Tilde berättade om kallade hon själv för chock, men i dag skulle det närmast benämnas posttraumatiskt stressyndrom. Under intervjun sade jag till henne att jag tyckte att det måste ha varit fruktansvärt att se alla de skador som soldaterna fick, men Tilde sade att man helt enkelt "vande sig. Nog har man varit med om otroliga saker, men man vande sig. Nå, nog fick man ju lite chock efteråt, men det räckte ganska länge förrän jag fick den där chocken (...) efteråt." Jag visste inte om jag skulle kunna fråga vidare om vad som hade hänt, men jag beslutade mig för att göra det och frågade försiktigt om hon ville berätta. Tilde menade att "man kan väl inte gå igenom allt möjligt utan att, man har så mycket liksom inmurat inom sig, utan att det nån gång liksom brister på något sätt. Jag vet inte om jag ska berätta eller om man kan förstå." Jag var intresserad av att veta vad hon hade i tankarna, och sade att ingen annan av dem jag intervjuat hade berättat om något sådant. Jag sade att de säkert upplevt något liknande, men att de inte hade berättat om det för mig. Då började Tilde berätta om hur hon hade förföljts av minnena från kriget och hur hon hade försökt arbeta sig igenom dem. Först berättade hon att hon inte hade klarat av att vara med när hushållsgrisen skulle slaktas, att hon gömde sig under vindstrappan i stället för att gå ut på gården och hjälpa till med slakten, så hennes svärmor fick gå i hennes ställe. Vid det här laget förstod jag inte om hon avsåg att hon känslomässigt varit så fäst vid djuret, om det var grisens skrik som gjorde att hon inte kunde vara med eller om hon helt enkelt inte var van vid att vara med vid djurslakt trots att hon var uppvuxen på en bondgård. Jag hann inte fråga henne vad hon menade innan hon fortsatte att berätta om ett annat tillfälle där hon hade betett sig på ett sätt som hon själv inte väntat sig:

T: Och så var det på pingsten, jag sjöng i kyrkokören, på pingsten sjöng vi i kyrkan, och min man skulle komma efter mig för vi var bjudna bort på eftermiddagen, så skulle min man komma och söka [hämta] mig, och han var inte där när kyrkan var slut. Så gick jag och satte mig på en bänk som var framför hjältegravens kors. Och jag sitter där och ser på det här, det hade ju varit uppvaktning på de stupades dag, så det var en stor, stor bukett blommor där vid hjältegravens kors. Och så var det röda pelargoner på alla hjältegravar, och jag sitter där och ser på den där, och så plötsligt så tycker jag bara att det är blod som rinner. Att det var de där soldaternas blod som rann. Det var hemskt obehagligt.

S: Det förstår jag.

T: Det var nånting som liksom, nånting skulle ha brustit (Tilde IF mgt 2004/42–43).

De röda blommorna på krigargravarna upplevde Tilde nästan hallucinatoriskt som de dödade soldaternas rinnande blod, en syn som var mycket obehaglig för henne. Tilde hade också svårt för den slaktade grisens rinnande blod, och höll sig därför undan, till och med gömde sig för att slippa se.

Länge efter dessa händelser deltog Tilde i en så kallad Levande Verkstad¹⁸² som ingick i en vidareutbildning hon gick för att bli arbetsterapeut för åldringar. En del av programmet gick ut på att man skulle måla precis vad man tyckte på ett stort papper som var fäst på ett långt bord. Tilde berättade att man efter att man målat färdigt skulle titta på delar av det stora konstverket med en ”pappersskikare” med vars hjälp man kunde välja ut vilka motiv man fastnade särskilt för. Tilde berättade att allt hon hittade hänförde sig till kriget. Tilde tyckte det var lite underligt att det var så för henne, och hon menade att det skulle räcka alltför länge om hon skulle berätta om allt för mig. Hon berättade dock om flera saker de gjorde under kursen. En uppgift man gjorde där var att söka motiv i skogen:

T: Och så plötsligt kommer jag på en stubbe, en alldeles grå stubbe, där en stor rot gick ner. Den så bara har någon i tiden huggit ett djupt sår i roten, och inne i stubben, den var så här stor, och det var inne i stubben så här var det bara grön mossa, men där kom utav en rönn, två grenar upp så här. Och så plötsligt tyckte jag, och jag stannade där, jag var alldeles fascinerad och paralyserad, det är hela Finlands historia. Att den hade fått stora hugg, men ännu står den kvar. Och där

¹⁸² Levande Verkstad är en pedagogik och metodik som grundades i Stockholm 1967 av den amerikanska konstnären och pedagogen Adelyne Cross-Eriksson, och som kom till Sverige på 1960-talet (*Wikipedia*, uppslagsordet Levande Verkstad [online]). Om kursen hette Levande Verkstad måste den ha hållits betydligt senare än på 1950-talet som Tilde trodde. Tidpunkten för kursen har dock ingen större betydelse för analysen.

kommer nya generationer upp ur den där gröna mossan, ur den ruttna stubben. Jag har den målad också, där på väggen (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Tilde berättade att alla uppgifter man skulle göra under kursen började på ett eller annat sätt för henne att höra ihop med kriget. Hon talade om att kursdeltagarna skulle göra en gipsfigur av en människa de tänkte på, och Tilde planerade att göra en figur som skulle föreställa hennes mor, men när den var färdig kände hon igen den svenskösterbottniske författaren och folkskolläraren Joel Rundt i den. Rundt hade på 1930-talet skrivit en dikt som Tilde berättade att hon upplevt som bärande för henne. Hon citerade delar av dikten ”Du måste växa med ditt verk” för mig:

T: ”Omkring oss strömmar mörk en flod av hat och ångest, brott och blod. Jag söker hämnd, men sprider död. Hur är mänskligheten värd du skapat på din segelfärd? Så full av sorger, strid och nöd. Du söker hjälp, men saknar stöd.” Hur är det sen? Men den slutar med att om du vill söka bot, så måste du själv liksom göra det. Och det här var liksom en sån här bärande dikt, har det varit för mig, otrolig, den här Joel Rundtska prologen. Och det är skrivet -34 (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Tilde berättade om en annan dikt som hennes avdelningssköterska skrev ner till henne när Tilde var på väg till fronten: ”Om är än ert arbete aldrig så ringa, är det väl blott en detalj eller del av ett tröstlöst detsamma, med arbetsglädjens och kärlekens flamma, det blir till ett konstverk, en vacker juvel.” Tilde sade att hon bar dessa båda diktverser med sig hela tiden i sitt inre. Den del av Joel Rundts dikt som Tilde citerade målar upp en värld av mörker, död och misär med hat och ångest, sorger och nöd som ingredienser. Detta elände skulle dock kunna övervinnas med hjälp av kärlek och arbetsglädje enligt minnesorden från sjuksköterskan.

Under denna Levande Verkstad skulle deltagarna också göra en skulptur utgående från valfritt tema, och Tilde berättade om en kvinna som gjorde en skulptur som berörde många.

Jag tror inte att nån var utan tårar (T rörd) när hon förklarade. Hon gav den åt mig sen när vi slutade, men jag kunde inte föra den med mig när jag flyttade för den var så stor, men jag har snigeln kvar. Från en stubbe, så var snigeln som var längtans bro till Sverige och friheten, men det gick så långsamt. Det var en stubbe, som hon fick till Finlands historia, precis som jag hade fått den där stubben. Och på baksidan, så plötsligt skulle hon ha röd färg. Så sa vi ”Vad ska du ha röd färg till?” ”Jo, för den har fått så mycket stora sår, den måste ha färg.” Och så hade hon av en näverbit, hade hon lagt flaggan i toppen och målat blåa korset på. Och när hon slutade sin berättelse sa hon att ”Flaggan måste upp fast

den också var smutsig och trasig”. Jag tror att inget öga var torrt när hon berättade hela den historien om den där skulpturen. Hon gjorde Finland (Tilde IF mgt 2004/42–43).

Tilde berättade att det verkade som att kriget och Finland kom fram i allt som gjordes under kursen, och hon gav som exempel att någon hade tecknat brutna liljekonvaljer, vilket i deras egenskap av nationalblomma sågs som en symbol för ett förött Finland efter kriget. Tilde berättade rörd att hon grät mycket under kursen. Deras lärare hade en gång frågat om hon skulle hämta något varmt åt Tilde att dricka när hon tyckte Tilde var så nedstämd, och då hade Tilde börjat berätta för henne om sina krigsupplevelser och att allting hon gjorde verkade kretsa kring dem (Tilde IF mgt 2004/42–43). Genom kursen hon gick kunde hon så smått bearbeta sina upplevelser från kriget. Tildes berättande är fullt av starka symboler som hon och andra gett konstnärligt uttryck, men det är ändå den röda färgen som symbol för det myckna blodet som ständigt återkommer i berättandet.

När kriget var slut var den äldsta av mina intervjupersoner 33 år gammal, den yngsta 20. Tretton av de intervjuade var 25 år eller yngre. Livet strax efter kriget innebar för dem studier eller arbete, många flyttade, gifte sig, fick barn och byggde hus. Man deltog i uppbyggnaden av landet på olika sätt. Som Viktor framställde det hade alla så fullt upp med att leva ett vanligt liv att man inte hade tid att fundera så mycket på kriget. Han berättade att man pratade kanske med sina närmaste anhöriga och vänner, men att det inte fanns några organiserade samlingar där man kunde träffas. Som han sa måste man försöka ”koppla bort från det här [krigsupplevelserna]. Utom de som inte klarade sig och de var ju bra många de och de begick ju ofta självmord” (Viktor IF mgt 2003/39–42). Krigstrauman, relationsproblem och en oro för framtiden begravdes i den stora arbetsmängden som återuppbyggnadsarbetet efter kriget krävde, och man uppmanades till och med att glömma genom att arbeta mycket (Holmila 2008:12–13 [online]). David tyckte det var svårt att börja leva ett vanligt civilt liv efter tre år i krig. För hans del gick det ändå rätt bra, tyckte han själv, och anledningen till det var enligt honom att han och fem av hans kamrater bildade orkestern ”Young Boys”. David berättade att de spelade i några år med, som han sa, växlande framgång. Småningom for han till Sverige, men kom tillbaka hem och gifte sig i Finland (David IF mgt 2003/43–44). Johannes inledde universitetsstudier när kriget slutade, men av politiska skäl måste han flytta till Sverige för att inte häktas av statspolisen. Han kunde heller inte återvända till Finland under de första åren efter kriget, och därmed blev han också kvar i Sverige för gott (Johannes IF mgt 2004/45).

Det finns en dragning till grannlandet i väster i flera av intervjupersonernas berättande. Johannes flyttade till Sverige och stannade kvar där, Dagny bildade familj och arbetade i Sverige men återvände efter den svenska makens död till Finland, David hade tillbringat några år i ungdomen i Sverige, och Brita vilade upp sig hos sin syster i Sverige en sommar. Även om Tilde sade att hon inte ville vara en "finnjävel i Sverige" och Ingegerd inte ville lämna Finland, finns det också hos dem ett slags längtan till landet som inte hade upplevt kriget på egen mark. Tilde berättade om den symboliska snigeln som i hennes kurskamrats konstverk föreställde "längtans bro till Sverige och friheten", och snigeln hade hon fortfarande kvar. Sverige stod för allt det som inte var Finland och som inte fanns där: fred och frihet, skydd undan politisk förföljelse, arbete och utbildning, friska män att bilda familj med, mat och kläder. Sverige blev ett längtans land.

Skräcken för ryssarna fanns trots allt kvar länge efter att kriget slutat. Dagny som fick tjänst i Sverige och flyttade till Gotland, berättade att hon trivdes väldigt bra där. Det enda felet enligt henne "var att det låg lite nära Ryssland. Vet du, man hade den där skräcken i sig" (Dagny IF mgt 2004/46–47). David trodde dock att den tiden är förbi då vi måste vara rädda för ryssarna (David IF mgt 2003/43–44). Rädslan hade ändå lagt sig till slut och förbytts i en känsla av stolthet. Axel kontrasterade tiden strax efter kriget med allt vad det innebar av krigsskulder som skulle betalas och andra pålagor som lades på Finland att "det är ju fantastiskt att vi har klarat det, klarat det sist och slutligen" (Axel IF mgt 2003/45–47). Brita jämförde också det som varit med nutiden och hon gjorde det genom sitt lottaskap:

B: Ja, nå det är ju en lång tid som man inte har vågat tala om det heller att man har varit lotta. Det var ju länge det som man inte vågade tala om det, men nu på sista tiden så tycker jag att jag är stolt över att jag kunde vara med.

S: Hur kändes det under den där tiden då man inte fick tala om det då?

B: Ja, man gömde sig då, och talade inte om det. Då man nångång kom i såna kretsar att det var frågan om det så sa man inte nånting. Då yttrade man sig inte. Det är ju först den här sista tiden som man har kunnat börjat säga.

S: Hur känns det i dag nu då?

B: Jag känner mig fri, jag gör vad jag vill nu. För nu har jag så lite kvar, så nu tycker jag säger ungefär vad jag vill. För jag tänker att nu kan de inte deportera mig nånstans (Brita IF mgt 2003/71–75).

I de ovanstående uttalandena framträder skräcken för ryssarna och vad de eventuellt skulle kunna ta sig för. Det finns också utslag av glädje och stolthet för att man klarade av situationen både under och efter kriget. Men framför allt finns det ett stort jämförande mellan hur det var då och hur det blev senare. I

citatet ovan ställde jag frågor om hur det kändes då och hur det kändes nu. Även jag var alltså medveten om en förändring från ett till något annat. I citatet berättade Brita om den munkavle som många upplevde att de belades med under tiden efter kriget. Den kallades inte den tysta tiden av en slump. Brita använde olika uttryck för att "inte tala" om sina erfarenheter – man vågade inte tala om det, man sa inte någonting, man yttrade sig inte. Skillnaden mellan då och nu blev tydlig när Brita sade: "Då yttrade man sig inte. Det är ju först den här sista tiden som man har kunnat börjat säga." På min fråga om hur det kändes i dag är det ett nästan trotsigt svar som Brita gav. Hon sade att hon kände sig fri att göra och säga vad hon ville både eftersom hon nu var rätt gammal och för att det inte längre fanns någon som kan förvisa henne från landet. Det är svårt att säga om hon verkligen avsåg att hon tidigare känt oro för att bli landsförvisad eller om det var ett förstärkande uttryck för det värsta som hon upplevde skulle kunna hända henne.

"Varför var ni där?"

Den tid då man inte skulle tala om kriget har en särskild benämning. Viktor berättade att perioden kallades för "den tysta tiden" och att den omfattade ungefär tjugo år framåt från krigsslutet. Viktor sade att man höll sina erfarenheter inom sig, tänkte på dem för sig själv och drömde om det man varit med om på nätterna. Han berättade om en studiekamrat som han delade rum med i två år och studerade med i fem, och som han aldrig med ett enda ord utbytte tankar om kriget med även om denne hade varit med lika länge som Viktor. Han berättade att han när de hade träffats på nytt för en tid sedan hade frågat om kamraten hade varit ute i kriget, och det kom då fram att de till och med hade varit stationerade rätt nära varandra (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Som Kinnunen påpekar är det viktigt att hålla i minnet att det aldrig varit förbjudet eller omöjligt att prata om andra världskriget i Finland (Kinnunen 2006:225). Marja Tuominens studie om generationshegemonins kris under finländskt 1960-tal visar att man visserligen talade om kriget (Tuominen 1991), men att man talade om kriget på ett sätt som mina intervjupersoner inte omfattade. Tuominen visar på de protester som de unga på 60-talet gjorde mot föräldragenerationens värderingar, och hon lyfter fram en pamflett av radikalpacifisten Pentti Linkola¹⁸³ i vilken allt som berörde kriget tolkades som krigspropaganda, inklusive uppvaktning vid krigargravarna och självständighetsdagsfirande (Tuominen 1991:59). Enligt Anders var det rådande klimatet i

¹⁸³ Linkolas pamflett utgavs 1960 och hade titeln "Isänmaan puolesta – mutta ei ketään vastaan". Titeln kan översättas som "För fosterlandet – men inte mot någon".

samhället efter kriget sådant att man inte skulle tala om kriget och upplevelserna man hade haft där. Enligt hans förmenande upplevde veteranerna att de inte hade något värde. Jag tyckte detta lät, som jag sade i intervjun, alldeles ”huvudlöst”. Enligt Anders är detta något som ”ni unga inte vet om”. Enligt honom uppskattades däremot de som på olika sätt inte deltagit i kriget, bland andra de som valde att åka över till Sverige under pågående krig. Jag frågade hur det kom sig att de som for undan kriget godkändes, och enligt honom fanns det en attityd i samhället efter kriget som kretsade kring frågan ”Varför var ni där och krigade?” (Anders IF mgt 2003/37–38. Jfr Sulamaa 2007:288). Ifrågasättandet av berättigandet av kriget tog sig olika uttryck, något som flera av intervjupersonerna berättade om.

Även om krigsinvaliderna fick behålla sin förening var det enligt Axel inte så ”populärt att säga att man var krigsinvalid” under den första tiden efter kriget. Han berättade att det fanns krigsinvalider som var rätt svårt sårade som upplevde att de inte kunde säga att de var krigsinvalider på grund av rädsla för att förlora sitt arbete (Axel IF mgt 2003/45–47). Wolff omnämnde i förordet till *Ett land i kamp*, en bok som riktar sig till ungdomar i dagens Finland, att det förekom trakasserier mot krigsinvalider på deras arbetsplatser just för att de varit vid fronten (Wolff 2000:4). Enligt Axel fanns det också undantag eftersom det hände sig att vissa firmor särskilt tog emot veteraner och krigsinvalider för att hjälpa dem (Axel IF mgt 2003/45–47). Wolff poängterar att stämningen i landet ofta var likgiltig eller till och med negativ mot veteranerna (Wolff 2000:3). Ekberg, en av medförfattarna till det ovannämnda verket, hävdar att en högljudd opinion på 1960- och 70-talen ansåg ”att Finlands män hade bort låta bli att kämpa för landets frihet”. Efter kriget beskyldes veteranerna för att ha varit fascister och hitlerister eftersom de stred för Finland mot Sovjet (Ekberg 2000:41).

Tidigare i detta kapitel berättade Viktor att en del människor såg på veteranerna som bovar. När jag frågade om det var så att säga vanligt folk som uppfattade dem som sådana förklarade han att det var rätt vanligt att folk tyckte att det var onödigt att de hade varit ute i kriget. Han berättade att det ibland kunde bli hårda diskussioner och häftiga dispyter mellan dem som ”trodde ännu att det var paradiset helt enkelt på andra sidan”, alltså i Sovjet, och dem som hade varit ute i kriget. Viktor brukade inte vilja ge sig in i diskussioner av den arten. Enligt honom pratade de ”helt enkelt sånt som de inte visste eller förstod sig på” eftersom de själva inte hade varit med och sett hur det hade varit vid fronten. Enligt honom höll de vänstersinnade kvar den åsikten om att veteranerna borde ha hållit sig borta ända tills man fick börja resa till Sovjet och man med egna ögon kunde se hur det var där.

V: [...] de fick bekräftelse på hur det såg ut i de baltiska staterna. Egentligen den insynen förbättrade helt enkelt klimatet så att de började förstå bättre helt enkelt varför. Nu (...) det är väl många ännu som tvivlar på fortsättningskrigets nödvändighet, men det var en nödvändighet så som det var då. För i annat fall så hade vi blivit ett slagfält mellan tyskar och ryssar. I hela Finland. Och då var det bättre att det blev så här, än att Finland skulle ha blivit ett slagfält. För det hade blivit det (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Enligt Viktor förstod de vänstersinnade då inte hur illa ställt det hade varit för Finland. De förstod inte att Finland skulle ha blivit ett slagfält om inte de som sedan blev veteraner hade ingripit. Han betonade att kriget var nödvändigt så som världen såg ut då. Att tiderna förändrats kom också fram i att de vänstersinnade åtminstone delvis börjat ändra åsikt i och med att järnridån föll 1989 och man fick se hur det gått i de länder som ockuperats av Sovjet. Denna jämförelse med baltstaterna återkom i flera av intervjuerna. Enligt Anders var detta också den utlösande faktorn till den förändrade inställningen till veteranerna.

A: Det som gör det och gjorde det då var då de började se hur de haft det i Estland och Litauen. Vi skulle ju ha haft det på samma sätt om vi inte hade tagit emot (...) Och hur de har det i Ryssland till exempel (S: mm) (...) Så det är ju det som gör att vi är accepterade härefter och det här, för *det är vi!* Och vi är ju glada för det. För de säger ju att vi skulle ha haft det på samma sätt som i Lettland och Litauen (S: mm) i 50 år (S: mm).

S: Jag har tänkt många gånger på det där jag också. Att vilken tur! (S skrattar)

A: Ja, och det är det som folk kanske vet nu, men på den tiden så trodde de inte på det (Anders IF mgt 2003/37–38).

Intervjun med Anders var den första jag gjorde under mitt fältarbete, och han berättade mycket för mig om veteranernas verksamhet efter kriget. Som citatet visar var jag helt inne på den linje som syns i samhället dag, nämligen att vi som bor i Finland ska vara tacksamma för att vi inte har det som i Baltikum. Berättandet för mig under hela fältarbetet präglades av att jag hade denna inställning som kan sägas vara uttryckligen positiv till min mor- och farföräldergenerations aktiviteter under kriget.

Också Axel och Anna var inne på samma tankegångar – om inte ”vi” hade gjort det ”vi” gjorde så skulle vi i Finland i dag ha haft det lika illa ställt som i Ryssland och de av Sovjet besegrade öststaterna. Enligt Anna skulle det ha gått på samma sätt för Finland. Hon tänkte visserligen också på alla dem som stupade, men hon konstaterade att det finns folk som stupar ”på alla ställen som de går, kriget”. Hon tyckte ändå att vi får ”tacka det att inte vi blev ryska

medborgare” (Anna IF mgt 2003/58–59). Ovan omnämndes också Vilhelms skräckscenario med Katynskogen i Polen: om man inte hade satt sig upp emot Ryssland skulle alla Finlands officerare ha arkebuserats. Denna om-inte-tankegång återfinns på många håll som en förklaring till att Finland måste kriga. Men det är först efter kriget som man fått veta hur det gick för dessa stater, och om-inte-tankegången kan därför bli en strategi med vars hjälp man kan hantera att så många måste sätta livet till. Denna tankegång kräver ett efteråt-perspektiv för att kunna formuleras.

När jag frågade Lisa hur det kändes att vara lotta sammanfattade hon egentligen veteranernas och lottornas situation under den tysta tiden:

S: Hur tycker du att det kändes att vara lotta?

L: Nå, det känns bra, men lite förargar det nog då de hade det där bara att man for ut och en del var dåliga flickor. Men jag visste inte av en enda som jag misstänkte.

S: Men blev det talat om det då att?

L: Ja, sen då man kom hem (S: Jaså?) Lottorna och filmen *Okänd soldat*. *Okänd soldat*, den var bra den där första filmen. Men den där andra som kom, så det var nog riktigt, den gick nog så på lottorna så. [visar tidningsurklipp]

S: Jaså. Jag måste titta sen då.

L: Här har de intervjuat mig, Margita Lukkarinen.

S: ”Jag var så arg så jag knappt kunde sova”. [tidningsrubriken]

L: Jag var nog så arg då det var. Jag hörde till Sparbanksstyrelsen och då bjöd de på (S: biljetter), så vi var till Jakobstad. Och jag sov inte nåt, jag fick inte nån sömn sen då jag kom hem, jag var så arg. [...]

L: Ja. För nog var det lite spitaklut först. Det var samma sak med pojarna. De var krigstokiga de. Och lottorna var lätta på foten.

S: Så det blev sagt efter kriget det där då ...

L: Ja, efter kriget.

S: ... då det inte skulle få finnas de här organisationerna nå mera.

L: Ja, det blev ju stäckt av det. Men det var ju ryssen som stäckte av det.

S: Ja, ja, så det var vanligt folk som talade om lottorna så där.

L: Ja, riktigt vanligt folk (S: åhå) Som var på hemmafronten.

S: Vad i världen!

L: Ja, ser du, du är så ung så du vet inte av det där.

S: Nä, nå jag är ju inte ens trettio år gammal jag heller, så vad skulle jag veta.

L: Nä, nog var det spitaklut (Lisa IF mgt 2004/40–41).

I Lisas berättande framträder ett samhälleligt ifrågasättande av kriget som gjorde veteranerna till krigstokiga fascister. Kvinnorna som deltagit i kriget stämplades också, men de märktes i stället på ett annat sätt, vilket Lisa berättade om när jag frågade om hur det kändes att vara lotta efter kriget. Det som Lisa beskrev som ”spitaklut” – irriterande, förtretligt, förargligt – var hur

man förhöll sig till lottorna och veteranerna. Enligt hennes beskrivning sågs lottorna som lätta på foten och veteranerna som krigstokiga. Bilden av lottorna som ”dåliga flickor” förstärktes av den andra filmatiseringen av Väinö Linnas *Okänd soldat* från 1985, och Lisa hade tagit så illa vid sig av den bild av lottorna som förmedlades i den att hon inte hade kunnat sova efter att hon sett filmen. Ilskan fick utlopp i en tidningsintervju, med rubriken ”Jag var så arg så jag knappt kunde sova”. Detta tal om lottorna och veteranerna var i omlopp efter kriget då skyddskåren och Lotta Svärd hade förbjudits, vilket jag begrep under intervjun. Däremot kontrade Lisa med att på ett sätt försvara ryssarna och inte skylla det nedvärderande talet på dem, och då insåg jag till min stora förvåning att det var så kallat ”vanligt folk” som hyste dessa åsikter om lottorna och veteranerna. Jag hade levt i föreställningen om att ”vanligt folk” uppskattade lottorna och veteranerna och de insatser de gjort för landet under kriget. Liksom Anders konstaterade också Lisa att jag var för ung för att veta hur det hade varit. Återigen ser man hur intervjupersonerna i sitt berättande förhåller sig till min ålder.

Den sexualiserade bilden av lottorna hade framträtt även i andra av mina intervjuer, utan att jag förstått att lottorna hade varit utsatta för smutskastning efter kriget. Jag tyckte det var konstigt att några av de intervjuade kvinnorna indirekt försvarade sig och sina handlingar under kriget exempelvis med uttryck som ”det var inga flörtande alls” eller ”vi var bröder och systrar”, genom att på något sätt uppträda besvärat då brevvänner och andra bekantskaper kom på tal eller genom att utförligt redogöra för hur någon blivit utsatt för ovälkomna närmanden. Jag hade inte förväntat mig att kvinnorna i intervjuerna skulle försvara sig och sina förehavanden – jag hade trott att de skulle berätta om vad de arbetat med, vilket de förstås också gjorde. Efter att intervjuerna var gjorda läste jag Kinnunens bok som handlar just om bilder av lottan efter kriget. Enligt henne är det inte intressant att veta vad som verkligen hände mellan männen och kvinnorna vid fronten, utan det som är värt att tänka på är att kvinnorna tar eller känner sig tvungna att ta ställning till kränkande framställningar eller beskrivningar när de berättar om sina krigstida erfarenheter (Kinnunen 2006:137–138). Det var det här några av mina kvinnliga intervjupersoner gjorde, och jag förstod inte orsaken förrän långt senare. Kinnunen skriver att bilden av den sexuellt aktiva – och därmed enligt tidens ideal fala – lottan tog form på 1950–60-talen genom Väinö Linnas bok *Okänd soldat*¹⁸⁴ (1954) och Paavo Rintalas *Sissiluutnantti* (1963). Lottorna

¹⁸⁴ *Okänd soldat* såldes under första året i nästan 200 000 exemplar, och har blivit en del av nationallitteraturen. I en undersökning 1984 var det den mest älskade boken i Finland. Boken

framträdde inte i så många skönlitterära verk med genomslagskraft, men när de gjorde det utmålades de som lättfotade kvinnor. För den enskilda lottan var denna beskrivning sårande och kränkande, och det är mot denna bild som de själva fortfarande på 2000-talet och även andra aktörer upplever ett behov av att skapa en motbild (Kinnunen 2006:104–105). Kinnunen tolkar lottbilderna i Linnas och Rintalas verk och debatten de väckt ur ett symboliskt krigsperspektiv: genom lottabilden stred man om den nationella historien, de nationella värdena och rätten att definiera dessa (Kinnunen 2006:131). Att det ett tag sågs som skamligt att ha varit lotta framgår av att en del lottor höll det hemligt för sina äkta män, så att kvinnans tidigare lottaskap kom i dagen först när familjen gick igenom kvinnans kvarlåtenskap efter hennes död (Kinnunen 2006:186). I detta blir det tydligt hur det kollektiva vetandet påverkar berättandet. En del av kvinnorna visste inte vad de skulle berätta om, och andra intog en försvarsposition. Jag fördjupar diskussionen om detta i det avslutande kapitlet. Eftersom jag på grund av min ålder inte var en del av samma kollektiva vetande blev delar av deras berättande så svårtolkat för mig.

Genom intervjupersonernas berättande ser man att krigsveteranerna i vissa sammanhang kallades för krigstokiga, lottornas organisation hade förbjudits och lottorna började ses som lösaktiga kvinnor. Man gömde vapen för att ha något att ta till vid en väntad sovjetisk ockupation, kontrollkommission styrde och ställde i det land man offrat så mycket för, och till och med diktverket *Fänrik Ståls sägner* blev belagt med en negativ klang. Allt man hade hållit dyrbart, allt man kämpat för i så många år, tycktes plötsligt ha förlorat sitt värde. Som vi sett hade man en upplevelse av en tyst tid i ungefär tjugo år efter krigsslutet, men efter detta stundade en förändring i samhället igen.

”Upprättelsen”

Upplevelsen av den tysta tiden hade pågått i omkring tjugo år efter kriget innan samhällsklimatet åter ändrades så att särskilt männen som deltagit i kriget upplevde det som möjligt att börja samlas för olika typer av aktioner. I det här avsnittet studerar jag det som berättas om den här tiden som av flera intervjupersoner benämndes upprättelsen¹⁸⁵. Det är under denna tid, alltså från mitten av 1960-talet, som de män som deltagit i kriget började samlas i föreningar, få rehabilitering och minnas tillsammans. Enligt Kaarle Sulamaa började man uppskatta veteranerna och deras insatser mera mot slutet av 1970-

tilltalade främst män, och kan ses som en syndernas förlåtelse för mannen i ledet. Man har sagt att männen som var med i kriget blev civila till slut tack vare boken (Kinnunen 2006:107).

¹⁸⁵ Jfr Bruun i *Hufvudstadsbladet* 21.10.2008.

talet, även om den stora förändringen kom först i mitten av 1980-talet, då intresset bland de yngre generationerna ökade (Sulamaa 2007:289). Att Sovjet år 1989 erkände att det var Sovjet som inledde vinterkriget hade också stor betydelse för en förändrad inställning (Kinnunen 2006:225).

De intervjuade veteranerna berättade att de upplevde att inställningen gentemot dem förändrades märkbart under 1970-80-talen. Åke tyckte att "veteranerna har igen börjat värdesättas" och att "den yngre generationen tycker att vi har gjort en insats", vilket han upplevde som väldigt positivt (Åke IF mgt 2004/39). Anders uttryckte med emfas på varje stavelse att veteranerna i dag är uppskattade och accepterade, och att de är glada för det. En viss bitterhet verkar dock finnas över att ens insatser inte värdesattes tidigare eller att man inte accepterades för att man var veteran, utan snarare sågs "som nå banditer". Det som verkar ha gjort det ännu svårare att tåla var att "de där som for över så de blev accepterade men vi var inte" (Anders IF mgt 2003/37–38). Anders syftade på de soldater som flydde över till Sverige för att undkomma striderna, särskilt under sommaren 1944. Viktor var glad över intresset som särskilt yngre människor visat för mor- och farföräldragenerationens upplevelser under kriget (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Veteranverksamhet

I slutet av 1950-talet blev det möjligt att bilda nya riksomfattande veteranorganisationer och tio år senare kunde krigsveteranerna enligt C.G. Wolff kräva ett slut på myndigheternas likgiltighet för sina problem. Efter 1969 började veteranernas ställning i samhället småningom förbättras (Wolff 2000:3–4). Förändringen från att uppleva att man inte kunde tala om att man varit i kriget till att det blev möjligt att göra det står antagligen att finna i såväl yttre som inre omständigheter. Både inrikes- och utrikespolitiken hade förändrats under 1960-talet jämfört med sent 1940-tal och 1950-talet. Kommunisterna var numera färre till antalet och hade övergått till att bli folkdemokrater. President Urho Kekkonen¹⁸⁶ (1956–1982) hade vårdat relationerna med Sovjets ledare och trycket därifrån hade minskat avsevärt (se exempelvis Nevakivi 2004:248ff). Däremot var han inte särskilt populär bland veteranerna om man får tro Viktor:

V: Kekkonen var emot veteranerna, ser du, han Kekkonen spelade ju ett spel med ryssarna. Jag vet inte om du har läst, olika memoarer finns det ju skrivet i det här. Det var ett mycket fult spel. Så han tyckte inte mycket om veteranerna inte. Eller han måste väl kanske låtsas på det sättet (Viktor IF mgt 2003/39–42).

¹⁸⁶ Innan Kekkonen blev president innehade han statsministerposten 1950–1953 och 1954–1956.

Enligt Viktor blev klimatet alldeles annorlunda när Mauno Koivisto tillträdde presidentämbetet 1982. Viktor sade att ”det var ju han som lyfte veteranerna” (Viktor IF mgt 2003/39–42), och han förhöll sig öppet positiv till veteranerna (Sulamaa 2007:76). Koivisto var själv krigsveteran, och hade som 16-åring deltagit som frivillig i vinterkriget och senare först som frivillig och därefter som värnpliktig i fortsättningskriget (Soikkanen 1997 [online]). Förhållningen till krigsveteranerna blev enligt Kinnunen allt bättre från officiellt håll under Koivistos mandatperiod. Som exempel kan nämnas att krigsveteraner och lottor funnits med på gästlistan till presidentens självständighetsdagsbal sedan 1990-talet¹⁸⁷. Martti Ahtisaari som efterträdde Koivisto 1994 införde traditionen att bjuda alla Mannerheimriddare på det officiella självständighetsdagsfirandet bland annat på presidentens slott (Kinnunen 2006:227).

Veteranerna från vinterkriget grundade Finlands vapenbrödräförbund, skriver Kaarle Sulamaa, men organisationen förbjöds i samband med kraven i vapenstilleståndsavtalet. Först över tio år efter krigen började arbetet på nytt med att bygga upp en organisation för veteranerna, och 1957 grundades föregångaren till Finlands Krigsveteranförbund *Rintamamiesten Asuntoliitto*¹⁸⁸. År 1964 övergick organisationen till krigsveteranförbundet som då fick sin nuvarande organisationsstruktur (Sulamaa 2007:19, 34). Antalet medlemmar i brödraskaps- och intresseorganisationen steg kraftigt under förbundets första verksamhetsår, och uppnådde i mitten av 1970-talet ett medlemsantal på 116 000, varav 20 000 var kvinnor. Alla som deltagit i kriget som frivilliga eller inkallade kunde bli medlemmar i förbundet (Sulamaa 2007:35, 53). En av de första och viktigaste punkterna på förbundets agenda var att ordna med krigspension åt dem som förlorat arbetsförmågan till följd av kriget, samt åt krigsänkor och deras minderåriga barn (Sulamaa 2007:42). På grund av den stigande åldern bland förbundets medlemmar ökade också behovet av hälso- och sjukvård bland dem. På 1980-talet arbetade förbundet för att ge medlemmarna rehabilitering, något jag berör nedan (Sulamaa 2007:70). Att attityderna mot veteranerna förändrades och förbättrades från mitten och slutet av 1980-talet märktes enligt Sulamaa bland annat i de förmåner som beviljades dem. De flesta beslut som fortfarande gäller kom till under den tiden. Då kom också de första symboliska tecknen på erkänsla. År 1986 togs eklövstecknet i bruk, och året därpå firades nationella veterandagen för första gången. Icke-

¹⁸⁷ På slottsbalen har kvinnornas representerats av *Rintamanaisten liitto* (Kinnunen 2006:227). Förbundet för frontkvinnorna grundades 1980 och har medlemmar som varit bland annat lottor, sjuksköterskor, hjälpsystrar och soldathemssystrar under kriget (*Rintamanaisten liitto* [online]).

¹⁸⁸ Jag har inte hittat någon svensk benämning på förbundet, men fritt översatt skulle *Rintamamiesten Asuntoliitto* på svenska heta ”Frontmännens bostadsförbund”.

materiell uppskattning som dessa har betytt mycket för veteranerna, ibland säkert mera än de sociala förmånerna (Sulamaa 2007:74–76).

Det politiska livet stabiliserades i Finland på 1960-talet, vilket gjorde det lättare för veteranerna att organisera sig. Många av förutsättningarna för att organisera sig och delta i veteranverksamhet av olika slag stod enligt Viktor att finna i att veteranerna började få allt mera tid för föreningsverksamhet efterhand som de gick i pension under 1970- och 80-talen (Viktor IF mgt 2003/39–42). En kombination av ett förändrat politiskt klimat och personliga möjligheter bidrog till att veteranerna började tala mera öppet om sina upplevelser, till och med skriva om dem, ordna träffar och resor.

Flera av de intervjuade veteranerna var aktiva inom olika veteranföreningar. Anders berättade att hans veteranförening firade sitt 35-årsjubileum samma år som jag gjorde intervjuerna, vilket förvånade mig under intervjun, eftersom jag då levde i tron att veteranföreningar funnits ända sedan kriget slutade (Anders IF mgt 2003/37–38). Krigsinvalidernas brödraförbund fick verka i landet även under kontrollkommissionens tid. Både Vilhelm och Axel hade varit aktiva inom förbundet från strax efter kriget ända in på 2000-talet. Axel upplevde inte att det fanns någon konkurrens mellan krigsinvaliderna och veteranföreningarna¹⁸⁹ (Axel IF mgt 2003/45–47). Däremot tyckte Axel att veteranerna har varit i underläge vad gäller beviljade bidrag i förhållande till krigsinvaliderna. Han tillade att förståelse för veteranerna har lett till att ”alla veteraner har fått sin upprättelse nog småningom, fast det har varit kinkigt emellanåt i början” (Axel IF mgt 2003/45–47).

De intervjuade männen berättade om en livlig veteranföreningsaktivitet, också på 2000-talet fastän alla medlemmar redan var gamla. Anders berättade att den veteranförening där han var medlem brukade träffas en gång i månaden och äta tillsammans, något man vid intervjutillfället gjort i tolv år. En gång om året eller vartannat år brukade hans gamla kompani träffas för kyrksöndag¹⁹⁰ med efterföljande mat och program. Han berättade att fastän medlemmarna är spridda över hela Svenskfinland kom ändå folk till träffarna (Anders IF mgt 2003/37–38). Axel berättade att han hade läst i tidskriften *Sotainvalidilehti* att det är många truppförband som brukar samlas med jämna mellanrum, och han sade att också hans truppförband hade brukat försöka träffas vartannat år. Han

¹⁸⁹ Enligt Sulamaa har samarbetet flutit bra mellan Krigsveteranförbundet och Krigsinvalidernas brödraförbund, eftersom de idémässigt alltid legat nära varandra och krigsinvalidförbundet stod som modell för veteranförbundet när det grundades (Sulamaa 2007:190).

¹⁹⁰ En tid efter intervjun med Anders hade hans kompani kyrksöndag där jag gjorde deltagande observation och fotograferade.

tyckte kamratandan satt i ännu eftersom ”schacket ville träffas och prata” (Axel IF mgt 2003/45–47).

Det verkade vara viktigt vilken veteranförening man tillhörde, det vill säga att man deltog i verksamheten som ordnades av den förening där ens gamla krigskamrater också fanns (jfr ovan kapitlet ”Möten med tjänstgöringen” om hur gemenskap konstrueras). Viktor berättade att fastän han bott på annan ort i femtio år hörde han fortfarande till Esse- och Purmoveteranerna ”eftersom vi höll ihop. Vi hade ju hållit ihop ända sen barnsben de allra flesta, och gick i skriftskola tillika och sånt här och idrottat tillika” (Viktor IF mgt 2003/39–42). Joel bodde också på annan ort än där han vuxit upp. Han hade själv varit infanterist, men på det område där han bodde hade de flesta varit artillerister, och därmed hade de en helt annan krigsbakgrund. Han tyckte inte han hade så mycket gemensamt med dem eftersom de inte hade gemensamma krigsupplevelser. Hans attityd, kanske skämtsamt, till artilleristveteranerna kom fram när han sade vad han brukade säga på mötena när de brukade berätta om sina upplevelser: ”Nåja, ni var ju på hemmafronten ni” (Joel IF mgt 2004/44). Det verkar med andra ord finnas en gradskillnad för ”riktiga” krigsupplevelser med avseende på uppgift under kriget, ett resonemang jag utvecklar i det avslutande kapitlet.

Alla som var med under kriget ville inte vara där eller klarade av olika anledningar inte av de fysiska och psykiska påfrestningarna som kriget innebar. Viktor berättade att inte en enda från Purmo eller Esse hade flytt över till Sverige, och att det från Pedersöre troligen bara var en. Från Larsmo menade han att kanske 20–25 personer och betydligt flera från Munsala och längre söderut hade åkt över. Han tillade ”också duktiga människor sen efteråt”. Han berättade att han hade talat med rätt många av dem efteråt, och enligt honom verkade många av dem ha eller ha haft en känsla inom sig av att de var svikare. Enligt honom betydde detta i förlängningen att de inte brukade vara med på veteranträffarna även om någon ibland ändå mötte upp. Viktor berättade att dessa män eller deras anhöriga brukade försöka ange motiv för flykten, och oftast sades det vara ideologiska skäl som låg bakom. Enligt Viktor var det också andra orsaker. Enligt honom är det ”inte så lätt att hitta ett verklighetsmotiv”. Att åberopa ideologin var enligt honom närmast ett svepskäl, eller åtminstone inte den främsta orsaken. Ett annat motiv som de som han intervjuat angett var att det var kustbor som gav sig av, och sådana var så ”vana vid sjön, att de vågade fara över i en roddbåt. Det skulle ju inte en landsbo ha vågat inte. Våga fara över i en roddbåt till Sverige med åror enbart och roende”. Viktor sade dock att folk både från Jakobstad och längre från inlandet försökte ta sig över i småbåtar, men att de vanligen vände tillbaka efter några kilometer. Enligt

honom var det han kallade för huvudmotivet ändå den politiska inställningen och att ”rädde sig den som kan ifall landet blir ockuperat”. Viktor berättade att det varit svårt för dem han intervjuat att tala om det sistnämnda. Han berättade att de hade haft tankar kring vad som skulle hända om det faktiskt blev så att Finland hade ockuperats.

V: Och det var en svår sak för dem att beröra det här i intervjuerna, en och en att vad händer om landet blir ockuperat? Får de aldrig mera träffa sina familjer? Vi hade också de som lämnade fästmon här kvar och flydde över. Och det var nog känsligt för dem. Och en del hade ju till och med svårt att komma tillbaka, därför att det fanns väl en viss skam i det också tillika jo (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Enligt Viktor var det svårt för dem som flytt undan striderna att berätta om detta när han intervjuade dem. Viktor menade att de troligen kände skam för att de hade handlat som de då gjorde. Samtidigt var beslutet inte lätt eftersom det kunde ha gått så att de aldrig mer hade kunnat återvända och återse sina nära och kära. Dessa män är veteraner – de har deltagit i kriget – men de är veteraner som skiljer sig från dem som brukar delta i veteranträffarna i och med att de valde att fly till Sverige. Därmed har de en negativt laddad särställning som gör att de inte gärna deltar i veteransammanhang eller berättar öppet om sina upplevelser.

Kvinnorna hade haft träffar med sina enheter efter kriget. Tilde berättade om att personalen från hennes sjukhus träffades 1976, och att det då kom över hundra personer till träffen från hela Finland. Hon tyckte ”det var fantastiskt att träffas på nytt (S: säkert) med alla dessa, som man hade varit arbetskamrater med. Både läkare och alla sorters personal, till och med hästkarlarna, sanitärerna och dejourer” (Tilde IF mgt 2004/42–43). Här träffades alla de som arbetat på sjukhuset oberoende av vilka uppgifter de hade haft, både män och kvinnor. Margit tyckte att dessa samlingar påminde om andra liknande träffar, som klassträffar och kursmöten – en del brukade vara väldigt entusiastiska inför att träffa forna kamrater, andra inte. Hon konstaterade att hon sett att veteranerna brukat samlas också tillsammans med sina fruar, och att de också brukar resa till Karelen. Hennes man var för ung för att vara veteran, så hon hade aldrig kommit in i veteranträffarna med honom. Och som hon sade så ”vi har nog varit väldigt passiva vi som bara har varit lotter” i jämförelse med ”de där krigsfruarna har ju varit mycket mera med och inne i det här, de som har varit gifta med soldater”. Eftersom organisationen Lotta Svärd förbjöds och det inte alltid är så lätt att börja på ny kula, så var det enligt henne ingen som riktigt tagit itu med att börja ordna lottatréffar (Margit IF mgt 2003/55–57). De som

”bara har varit lottor” hade enligt henne inte brukat träffas på särskilda lottasammankomster. Margit jämförde lottorna med de kvinnor som varit gifta med soldater, och konstaterade att de sistnämnda varit mycket mer aktiva i veteranverksamheten på såväl fester som utfärder. Hon som själv varit lotta och som varit gift med en man som inte var veteran deltog inte.

Anna hörde till de kvinnor som varit gifta med en krigsveteran eller krigsinvalid, och hon berättade om syföreningsverksamheten till förmån för krigsinvaliderna. Numera ordnade syföreningen inte längre några basarer, även om kvinnorna fortfarande träffades sin höga ålder till trots. Anna berättade att kvinnorna brukade kunna donera pengar till invaliderna på dessas julfest. Kvinnorna fortsatte sin stödjande verksamhet för männens bästa också efter kriget. Också Ingegerd och Tilde berättade om julfester och andra fester som invaliderna och veteranerna ordnade. Ingegerds man var krigsinvalid och därmed var också Ingegerd bjuden på deras fester. Hon berättade att hon själv fortfarande brukade bli bjuden trots att hennes make avlidit. Samma år som intervjun gjordes var hon också bjuden eftersom hon skulle få ta emot ett förtjänsttecken då hon arbetat för veteranernas bästa. Hon verkade ändå känna sig lite illa till mods över att gå på festen eftersom hon inte längre hade manligt sällskap: ”Jag var med en av mina gympakamrater, förstår du när man inte har en karl att gå med mera, ingen frågar” (Ingegerd IF mgt 2003/60–64). Det verkar som att kvinnorna upplever att de måste rättfärdiga sin plats på veteranfesterna genom att gå dit endast i manligt sällskap. Tilde som själv hörde till krigsinvaliderna berättade att inte heller hon brukade gå på dessa träffar och möten ”för att jag har inga sällskap (T med skritt i rösten) Om jag skulle ha börjat sällskapa med en veteran kanske jag skulle ha haft sällskap att fara med på deras möten”. Hon hörde ändå till invalidernas kvinnosektion – troligen samma syförening som Anna var medlem i – och till deras möten brukade Tilde gå och träffa de andra (Tilde IF mgt 2004/42–43). Ingegerd berättade att en av hennes veteranbekanta hade frågat henne varför krigsänkorna inte brukade komma på deras veteranfester.

I: Så jag sa att men hur skulle de komma det? De har ingen att vara med. Inte nån. Skulle jag vara veteran så skulle jag säga att nu tar jag i detta år hand om den och den änkan, så att de skulle ha nån som de är med, en familj liksom genast (mm) Man kommer in och (... ...) vem ska, vem ska man gå och hänga sig på? Så jag har gått med min gympakamrat. Hon håller ihop med en veteran. [...] Med dem har jag då varit på julfest ett par gånger (Ingegerd IF mgt 2003/60–64).

I citatet ovan talar Ingegerd om veteraner som enbart män. Enligt Kaarle Sulamaa kopplades veteranskapet ihop med män eftersom största delen av veteranerna var män. Till en början gavs frontmannatecken¹⁹¹ endast åt män (Sulamaa 2007:130). Innan jag började intervjuva kvinnorna tänkte jag mig att en veteran alltid är man, så när jag frågade Anna om hur hon såg på veteranerna svarade hon till min förvåning ”jag är ju själv veteran” (Anna IF mgt 2003/58–59), en emic-definition jag strax ska återkomma till.

I berättandet om veteranverksamheten framträder ett mönster av ”vi” och olika lager av andra. ”Vi” är framför allt de manliga veteranerna och krigsinvaliderna. De andra utgörs av kvinnorna och av män som också är veteraner men som flydde undan striderna. Övriga som kan sägas höra till gruppen andra är sådana män som inte tjänstgjort vid fronten av en eller annan orsak eller män som inte tjänstgjort så länge. Ytterligare kan man också se en skillnad mellan krigsveteranerna i infanterister och artillerister, där infanteristen Joel visade ett visst förakt gentemot artilleristernas berättande eftersom dessa enligt honom inte hade varit lika långt framme vid de främsta linjerna som han själv och annat fotfolk. I kvinnornas berättande om dessa efterkrigstida veteran-sammankomster ser man ett tydligt mönster av kvinnornas icke-tillhörighet i kriget: de deltog i festerna i egenskap av sällskap till män som var veteraner. Även om kvinnorna deltagit i kriget på de villkor som tilläts dem räknas deras insatser inte på samma sätt som männens.

Rehabilitering

Att delta i ett krig sätter sina spår, både fysiskt och psykiskt. Ett sätt att hantera dessa är rehabilitering. Ett annat är att från offentligt håll få erkänsla för det man gjort. Den finska staten började stöda rehabilitering av veteranerna i slutet av 1970-talet, skriver Sulamaa. Före det hade rehabiliteringen stötts av kommuner, städer och framför allt lokala krigsveteranförningar. Till en början var det endast män som fick rehabilitering, men efter hand som också kvinnorna började få frontmannastatus öppnades en möjlighet till rehabilitering även för dem. Frontmannastatus beviljades enligt förhållandet 1 kvinna per 85 män. År 1983 blev det en lagstadgad skyldighet för staten att ordna med rehabilitering (Sulamaa 2007:65–66, 70–71). Man kan få rehabilitering på ett rehabiliteringscenter där man kan tillbringa en till två veckor eller få behandlingar på boningsorten i form av exempelvis fysioterapi och fotvård.

¹⁹¹ Det första tecknet som beviljades veteranerna var frontsoldattecknet som gavs 1969. Detta tecken skulle ges endast åt män, vilket väckte bitterhet hos kvinnor som arbetat vid fronten. Från och med 1978 kunde kvinnor beviljas ett eget frontmannatecken. Frontmannatecknet kunde man ansöka om fram till år 1994 (Sulamaa 2007:110–111).

Som Sulamaa konstaterar kan också utfärder och resor ses som rehabilitering av mental art (Sulamaa 2007:178–183). Viktor tyckte att det var som en rehabilitering att ha ”blivit erkända som fosterlandets försvarare i tiden”. Det som grämde honom är alla de många som hann dö innan de fick denna upprättelse, som han kallade det för (Viktor IF mgt 2003/39–42). Han var den ende av männen som omnämnde rehabilitering. Det var däremot betydligt flera kvinnor som talade om det.

Kvinnorna sågs enligt Sulamaa av Krigsveteranförbundet som veteraner, och därför ansåg man att de borde få samma rättigheter som männen, vilket de inte hade från början. I slutet av 1970-talet kunde kvinnorna ansöka om att få frontmannatecknet, vilket enligt veteranförbundet skulle motsvara männens frontsoldatmärke och berättiga till samma förmåner. Kvinnorna som fått frontmannatecknet fick småningom samma veteranförmåner som männen, inklusive rehabilitering (Sulamaa 2007:65–66). Anna berättade att hennes man som var veteran hade ordnat så att också hon fick rehabilitering, och vart annat år hade hon varit på två veckors vistelser på ett rehabiliteringscenter (Anna IF mgt 2003/58–59). Alice hade också varit på rehabilitering på Norrvalla i Vörå, och hon hoppades att hon skulle få åka igen. Hon tyckte det kändes som att det var en ”kompensation för vad vi jobbade”. Dessutom hade hon träffat en kvinna som hade arbetat under liknande förhållanden som Alice, och ”vi hade mycket minnen tillsammans”. De hade inte träffats tidigare men ändå fanns det många gemensamma beröringspunkter och mycket att prata om (Alice IF mgt 2003/67–68).

För Brita verkade rehabiliteringen vara ett laddat ämne, och genom hennes berättande om att få eller inte få rehabilitering ser man vem som så att säga räknas som veteran på riktigt. Hon hade varit på rehabilitering en gång, och hon påpekade att det inte kostade henne någonting. Hon undrade över om hon skulle få fara flera gånger, men konstaterade samtidigt att hon inte ansökt och att man måste göra det. Brita gav uttryck för något som jag i efterhand tolkade som en känsla av bitterhet när hon sade ”härefter så det spelar ju inte så stor roll, en gammal kropp, så vet du, inte går det att rehabilitera den så mycket”. Hon sade då att hon kanske skulle anhålla en gång till om att få fara eftersom hon hört att man kunde få behandling flera gånger. Trots allt visste hon inte om hon skulle ansöka flera gånger fastän hon hade trivts så bra där. Hon tyckte att hon lika gärna kunde hålla till godo med den gymnastik hon gjorde hemma. Jag påpekade att det trots allt inte var riktigt jämförbart, att rehabilitering var lite grand som semester. Hon tillstod dock att det rädde en viss gemenskap där eftersom man var tillsammans i en grupp (Brita IF mgt 2003/71–74).

Efter att Brita hade berättat om sin kamp mot lungsoten frågade jag henne om det var något hon ville berätta om som jag inte hade kommit på att fråga. Hon sade till mig att hon säkert hade berättat ”mera än du har velat veta säkert”, och jag skojade med henne och sade att jag ju fortfarande satt kvar på min plats. Efter en viss tvekan om vad hon eventuellt skulle tillägga började hon berätta om hur hon upplevde att lottorna blivit fördelade efter kriget. Jag visste inte riktigt hur jag skulle förhålla mig till detta – sympatiskt eller empatiskt – om jag skulle nicka bekräftande, hålla med utan att veta något närmare om det hon berättade eller försöka trösta henne.

Brita verkade tycka att något borde ha varit annorlunda, att lottornas arbete borde ha rönt mera uppskattning än det gjort:

B: [...] för vi har nu varit så länge alla lottor, men inte har vi ju fått nånting. Inte har vi ju fått nånting. Vi fick, vad som vi fick av kriget, efter kriget, så fick vi det här Mannerheims dagorder.

S: Jå, precis det.

B: Det fick vi. Men inte fick vi nånting. Och inte har ju nån fått nånting heller. Och inte arbetade vi ju då, för vi arbetade, fem mark om dagen som sagt hade vi ju först, men ser du då steg soldatdagspenningen så jag tror att förrän jag slutade så tror jag vi var uppe i trettio mark om dagen, och så hade vi ju nå lite förmåner. Vi fick två sockerbitar om dagen och så fick vi tre Työmies.

S: Cigaretter.

B: Ja. Och så som sagt fem mark. Och som inte jag har mints nå, men då vi hade samling här en gång lottorna, så var det, hit till oss, de som vi kunde nå så var hit till mig. [...] Så då hade vi samling här och då vi talade om allting då så vi kom ju till det att inte hade vi ju nånting, det var ju inte nånting som var nånting att berätta om. Det var bara de där minnena vi hade. Inte hade vi nånting annat. Vi har det, men inte nåt annat att minnas.

S: Men jag tycker det är värdefullt det.

B: Ja, nå det är vad vi har. Det är ju sånt vi minns, men inte är det nånting som är nåt värt. Men inte har ju nån fått nånting (...) (Brita IF mgt 2004/71–74).

De förmåner som Brita och andra lottor i aktiv tjänst hade rätt till under kriget motsvarade soldaternas: lottorna fick dagpenning, mat, två sockerbitar och tre cigaretter om dagen.¹⁹² Kläderna måste kvinnorna stå för själva medan männen fick sina av staten. I citatet ovan upprepar Brita variationer av uttrycket ”men inte har vi fått nånting” ett flertal gånger, liksom också ”inte hade vi ju

¹⁹² Lottornas arbete grundade sig på tanken om frivillighet, och är därför också till en början helt oavlönat. I december 1939 fattade försvarsministeriet ändå ett beslut som gav lottor på kommendering utanför den egna hemorten fri kost och logi och en dagpenning på 8 mark. Under fortsättningskriget fick lottorna dagpenning enligt samma villkor, och den steg efter hand i enlighet med soldaternas dagpenning (Rautio 2001:35).

nånting”. Vad detta kollektiva lotta-vi inte fick framgå inte. Efter Britas framställning verkar det som att lottorna utsatts för en enorm orättvisa i denna avsaknad av något som enligt citatet någon annan – männen – fått. Det de, lottorna, hade var däremot minnen, men bara sådana minnen som enligt hennes utsago inte var värda att berätta och som ingen brydde sig om. Det jag hör genom de många upprepningarna i citatet är ett rop på uppmärksamhet på att kvinnorna också varit ute i kriget, och arbetat och kämpat för landet. Genom alla dessa bittert klingande upprepningar framträder lottorna som moraliskt högstående som inte har förtjänat något på sin aktivitet. De arbetade för fosterlandets bästa – och fick inte något för det.

Brita berättade att hon själv såg sig som veteran. ”Gubbarna”, som hon kallade hembyns manliga veteraner, väntade sig alltid att hon skulle följa med som en i gänget när de skulle på julfest eller andra veteransamlingar. Också de såg henne som veteran, något som hon uppskattade: ”Och det tycker jag är roligt, för det är det jag vill vara med dem. Jag vill inte vara nånting annat, utan som jag har sagt, jag vill vara bröder och systrar med dem. Jag vill inte vara nånting annat” (Brita IF mgt 2004/71–74). Brita berättade att veteranerna ansåg att hon borde få ett frontmannatecken efter kriget ”för du gjorde lika mycket som vi, du var längre än vad vi var i arbete, att du ska ha ett frontmannatecken”. Hon berättade att de inte gav med sig förrän hon ansökte om frontmannatecknet.

B: Men inte fick jag det nå för, ser du, det måste jag anhålla om från staten, men inte fick jag det nå, för ser du, det var för nära hem.

S: Det var inte ute vid fronten.

B: Nä, det var inte ute vid fronten, men fast jag inte skulle ha varit vid fronten, men jag skulle ha varit till exempel i Vasa på ett krigssjukhus, jag skulle ha varit längre hemifrån, så då hade jag kunnat få det, men det var för nära hem.

S: Nämen (S skrattar förundrat)

B: Så inte fick jag nåt. Nog har jag papper på det också, så inte kunde jag få nåt (Brita IF mgt 2004/71–74).

Brita hade själv bittert fått erfara att hennes mångåriga insatser för landets inte räknades när det väl kom till kritan: hon beviljades inte frontmannatecknet trots att hon slitit i så många år och lidit under den besvärliga sjuksköterskan på Malmska sjukhuset. Det enda Brita ville, var att bli erkänd av staten som den syster hon ville vara till sina veteranbröder. Det som Brita berättade om här går emot resten av hennes berättande om hennes upplevelser av kriget. Även om hon tidigare berättat om hur hon som lotta bemöttes av översköterskan på sjukhuset där hon arbetade var hennes slutomdöme om detta att hon satte sig över denna småskurenhet eftersom hon upplevde att hennes arbete var så

mycket viktigare än att gräma sig över översköterskans beteende. Detta citat säger däremot något annat. Det andas bitterhet och besvikelse över att staten inte ville vidkännas det Brita gjort eftersom hon inte arbetat som lotta tillräckligt långt hemifrån. Jag reagerade genom ett "Nämen" och ett förundrat skratt. En liknande reaktion hade Daniel James när han fick ta del av en berättelse som påminde om Britas, och som handlade om hur hans intervjuperson inte heller hade fått något för egen del av det myckna arbete hon hade utfört för andra. Han konstaterade att hans reaktion bekräftade intervjupersonens ifrågasättande av det rättvisa i det som hänt henne (James 2000:190–191). Även jag tyckte det var märkligt att Brita inte hade fått ett frontmannatecken, särskilt med tanke på att hon varit i tjänst så länge och utgående från motiveringen till nekandet: att hon gjort sitt krigsvärv på geografiskt sett fel plats. Synen på *var* kriget utspelade sig blir tydlig här: kriget är vid fronten, och ju närmare sina hemtrakter man var stationerad desto mindre räknades ens arbete och upplevelser som "riktiga" i en krigsdiskurs (Higonnet 1999:xx-xxiii). Även detta hör ihop med vad som anses vara "riktiga" krigsupplevelser som i sin tur är värda att berätta. Detta är något jag diskuterar i den avslutande delen av boken.

I minnenas land

Upplevelsen av att inte ha kunnat prata med varandra om man inte kände varandra under krigstiden framkom i något som Viktor berättade för mig och som han hade skrivit om tidigare i olika sammanhang. Viktor berättade att han hade varit med när den så kallade Hackmanska villan sprang i luften. Viktor själv klarade sig eftersom han var på rätt plats i husets källare när explosionen ägde rum, och han lyckades kravla sig ut ur ruinerna. Två av männen saknades. De överlevande började gräva och "hittade lite utav [en kamrat] som vi kunde sätta i en påse", men den andre saknade kamraten kunde de inte finna. År 1991 återsåg Viktor det här stället, och han berättade att han kröp igenom samma glugg som han hade tagit sig ut genom vid händelsen i fråga. Han berättade att när han och hans resesällskap gick omkring på området hade han visat var hans försvunne kamrat borde ligga.

V: Det här kom till kännedom just till en utav mina seminariekamrater. Och vi hade ju som sagt inte talat om kriget då inte och inte hade han nämnt om att han hade förlorat någon bror i kriget eller så. Och så far han dit med sin son och får tillstånd och gräver på den där platsen som jag hade märkt ut. Och så hittar de skelettet (...) och förlovningsringen (...) och dödsbrickan. Dödsbrickan, du vet ju vad det är som hängde runt här. Och under hans börs, under skelettet låg hans börs och i börsen så fanns det en liten kula. Och samma morgon som det här

skedde [...] hade denna pojke skrivit ett brev då på morgonnatten till sin bror och berättat om att under marschen ner till Tienhaara så fick han skoskav och den där kulan som han hade haft i foten kom ut och nu har han den i børsen. Och (V skrattar till) de skrev om det här då i *Hufvudstadsbladet*, och då jag såg det så skrev jag genast ett brev, stoppade in det i ett större kuvert och adresserade det till Hangö till postkontoret, att om nån känner till nån ättling till denna Söderlund, så skicka det här vidare. Två dagar efteråt så ringer, nu minns jag inte namnet på honom heller (mm), ringer den här seminariekamraten från Esbo och sa ”Det var min bror, det var jag som har hittat honom på din beskrivning”. Så att det här, så här lite hade vi kommunicerat med varann om under den tysta tiden. Vi visste inte nånting även om vi var i samma ålder och det här hade varit på samma ställe, förrän nu långt efteråt (Viktor IF mgt 2003/39–42).

I exemplet ovan visar Viktor hur lite han upplevde att man talade med varandra om kriget. Den försvunne brodern i citatet hade kunnat hittas tidigare eller åtminstone hade de anhöriga fått veta något mera om hans död, men varken Viktor som kände till ungefär var mannen låg eller mannens bror som samtidigt var Viktors studiekamrat hade pratat om kriget och händelserna där. Femtio år efter kriget for den saknades bror till stället som Viktor i offentligheten pekat ut.¹⁹³ Han hittade ett skelett och kunde identifiera sin bror. Efter några förvecklingar fick brodern till den försvunne och nu hittade soldaten kontakt med Viktor och den tysta tiden var sålunda bruten. Viktor berättade däremot om en symbolisk återgång till tiden för händelsen genom att han kröp igenom samma glugg som han vid tiden för händelsen hade tagit sig ut igenom. Återvändandet till platsen hade inneburit att något återställts, vilket påminner mig om folkligt berättande om spöken och gengångare som får ro först när deras kvarlevor återfunnits och begravts i vigd jord.

Ovanliga händelser brukar ha en tendens att bli berättelser, och i den ovanstående episoden finns det mängder av sådant som kan karakteriseras som ovanligt och som därför skulle kunna generera en berättelse (jfr Labov 1977). Tiden framställs dock inte som mogen för berättelser av den här typen strax efter kriget. Det som exemplet ovan visar är att Viktor framhävde att det fanns lust att berätta och att berätta också för en större läsekrets. Det fanns en iver att hitta den saknade brodern och för Viktor och den överlevande brodern att få kontakt med varandra. Det fanns också en stark vilja hos Viktor att hjälpa till och ett intresse hos posten att vidarebefordra brevet. I citatet blir den saknade

¹⁹³ Krigsveteranförbundet har tillsammans med andra intresseorganisationer deltagit i sökandet efter de stupade som blev kvar på fältet. Sedan år 1993 har de finländare som hittats på rysk mark flyttats och begravts i Finland. De som har varit möjliga att identifiera har begravts i sina hemförsamlingar. Enligt Sulamaa är den finländska traditionen att föra hem de döda från fronten unik i Europa, och den fick sin början under kriget 1918 (Sulamaa 2007:251).

soldatens röst hörd från andra sidan graven genom brevet han skrivit hem samma dag som han senare miste livet under rasmassorna. Tystnaden under den tysta tiden framställs som så massiv att inte ens en berättelse med så starkt budskap som denna berättades eller kunde berättas.

Att resa till de platser där kriget stod brukade veteranerna, deras anhöriga och andra intresserade göra. Anders berättade att han själv varit ett fyrtiotal gånger i Ryssland, oftast som reseledare för busslaster med krigsintresserade. Numera var det framför allt yngre deltagare på resorna. Resan från Anders hemtrakter till Aunus är omkring tusen kilometer lång, och den brukade tillryggaläggas i en etapp eller ibland med övernattnings i Sordavala. Intresset hade varit stort att besöka de olika platserna vid fronten, och Anders brukade berätta vad som hänt på de olika ställena. Jag frågade honom hur det känts att återse dessa platser, men han konstaterade bara att han varit där så många gånger. I början tyckte han dock det var lite underligt.

A: Första gången jag kom ner till linjen där jag var så det här den första reaktionen jag gjorde så tänkte jag att vad gjorde vi vara här i två och ett halvt år? Och vakta den här urskogen! (S: mm, skratt, mm) Det var nog första reaktionen. Men sen jag fick lite distans på det så det här. Det som jag tyckte då för där vi var så var det nio kilometer från närmsta by som var bara urskog mellan (S: oj! Skrattar, ja) Och det här och jag tänkte så här till första gången då jag kom ner till linjen där vi hade varit att varför kunde de inte ha oss närmare byn, än ha det så här långt ifrån byn? (S skrattar, mm) I värsta urskogen (S: mm) Men egentligen mellan byn och det där stället där vi var så där var det bra försvarsmöjligheter och det var ju det som kanske gjorde att de hade oss så där långt ifrån (Anders IF mgt 2003/37–38).

Anders visar här uttryck för den känsla av meningslöshet som han upplevde när han återsåg de stora skogsområdena som han och de andra soldaterna hade haft i uppgift att försvara. Att försvara skog och ödemark är något annat än att försvara en by där människor bor. Han skapade mening av meningslösheten genom att säga att området som de befunnit sig på var utmärkt ur försvarsstrategisk synvinkel. Han skapar mening för handlingarna för sextio år sedan genom sitt berättande om dem i dag.

En annan känsla inför mötet med de gamla krigsskådeplatserna berättade Axel om. Stämningen i resesällskapen uppgav Axel som ivrig, eftersom alla deltagare ville komma fram till de ställen de hade varit på och se hur det såg ut där i dag. Han berättade att de hade hittat stället där deras korsu var. Själva korsun hade fallit ihop, men de kände igen stället på ett skorstensrör som för ovanlighetens skull var av gjutjärn. De hittade kavelbroarna som tidigare varit så stabila att det gick att köra med häst på dem, men som nu höll på att ruttna

bort (Axel IF mgt 2003/45–47). Genom dessa återbesök på krigsskådeplatserna skapar besökarna helhet och ett gemensamt förflutet utgående från de upplevelser de berättar om.

Att skriva sin egen historia är något som flera av de intervjuade – särskilt männen – gjort på olika sätt. Tidsmässigt hänger detta också samman med att olika andra grupper i samhället började framställa sin egen historia. Detta är en typ av folklig historia där en grupp, i det här fallet veteraner, upprätthåller gruppmedlemmarnas tankar och åsikter om det som inträffat (jfr Kalela 2000:38). Det här vore en viktig forskningsuppgift att ta upp i ett annat sammanhang. Vilhelm, Axel, Anders, David och Viktor nämnde skrifter som de endera själva skrivit eller medverkat i och som handlade om kriget. Av kvinnorna hade åtminstone Ingegerd, Dagny och Margit i någon mån skrivit om sina aktiviteter under kriget. Viktor hade haft hand om flera bokprojekt, och han berättade att det var i samband med att folk fick mera tid när de blev pensionärer som de började dokumentera. Han såg processen som en naturlig följd av den nyvunna möjligheten att träffas: ”Då man börjar träffas så börjar man berätta och så börjar man skriva ner det” (Viktor IF mgt 2003/39–42).

Viktor berättade att den stora skrivverksamheten inom hans forna regemente kom igång i och med att Nils-Erik Nykvist gav ut boken *Sextiettan* (1986), där alla de olika specialenheterna i regementet fanns med under arbetsprocessen att minnas, skriva och ge ut boken. Detta gav veteranerna från pansarvärnskompaniet idén om att de ”skulle göra en heltäckande berättelse över fortsättningskriget”, vilket efter två års arbete resulterade i boken *Kanonkompaniet 7304 I IR 61:an*. Viktor berättade att man i arbetet med boken gick igenom alla enheter i kompaniet och nästan varje man. Han fortsatte sedan med ett liknande arbete om en annan enhet, och ytterligare en om hemmafronten och kommunikationen mellan den och stridsfronten. Han berättade också om en bok som handlade om Summa där tretton män från Larsmo stupade. I boken följde bokens redaktörer upp hur änkorna och de faderlösa barnen klarade av livet efter kriget. Viktor berättade om det nära samarbetet mellan medarbetarna i de olika bokprojekten och om arbetsivern hos de 70–80 år gamla männen. Allmänheten visade stort intresse för böckerna som fick ges ut i nya upplagor (Viktor IF mgt 2003/39–42). Det Viktor berättade om visar att veteranerna själva såg det som viktigt att deras egna och personliga insatser och upplevelser skulle bevaras för eftervärlden. Inte bara de som själva varit med verkade ha tyckt så, utan åtgången av boken talar ett tydligt språk – berättande om kriget är viktigt i allmänhetens ögon. Frågan varför det är så diskuterar jag i bokens avslutande kapitel.

För kvinnornas del, och särskilt lottornas, verkar det ha tagit ända till slutet av 1980-talet innan man kunde börja tala offentligt om sin lottaverksamhet. Bland annat höll yttervännen enligt Kinnunen ända tills då fast vid att Lotta Svärd var en fascistisk organisation. Kinnunen påpekar att det i varje fall inom politiken på statlig nivå var bäst att hålla tyst om sin lottabakgrund ännu i början av 1990-talet, tills dåvarande försvarsminister Elisabeth Rhen i offentligheten berättade att hon hade varit flicklotta (Kinnunen 2006:62, 82). Enligt Latva-Äijö vaknade ett stort intresse för Lotta Svärd och organisationens historia på 1990-talet. Hon konstaterar att Lotta Svärd inte längre var en symbol för ett föraktat förflutet. Nya tider rådde i landet efter Sovjets fall 1991, och man kunde börja se med andra ögon på den närliggande historien (Latva-Äijö 2004:16; Kinnunen 2006:220). År 1991 ordnades en minnesfest med anledning av att organisationen Lotta Svärd fyllde 70 år. Festen arrangerades i Finlandiahuset i Helsingfors, och lyfte fram lottorna i offentligheten. Den har ansetts vara en stark markering för att lottorna också från officiellt håll fått tillbaka sitt goda rykte, och den kom att kallas för ”ryktesåterbäringen”. (Latva-Äijö 2004:16). Lisa berättade att hon hade varit med på festen:

L: Då var det ser du sen, nog har jag nästans det också, så blev lottorna bjudna till Helsingfors, och det var till Finlandiahuset. Och vi for med buss härifrån och plockade upp längsefter vägen. Och vi for mitt i natten från Kockola. [...] Och så var vi i Finlandiahuset på dagen, följande dag som på dagen. Och där var Elisabet Rehn, och så var presidenten där och frun. Då steg två studenter upp, en flicka och en pojke, och så avtackade de lottorna. [...] Men jag måste nog säga att det var nog så högtidligt då vi var i Finlandiahuset, och då den där lottan, då den där studenten, den där studentflickan och pojken, ungaste unga och de steg upp (Lisa IF mgt 2004/40–41).

Festen i Finlandiahuset gav lottorna fosterlandet tillbaka. Tiderna var återigen annorlunda i jämförelse med då lottorna upplevde att deras arbete nedvärderades och de själva smutskastades. Presidentparet var på nytt på lottornas sida, liksom i tiden paret Svinhufvud. En kvinna hade fått tillträde till krigandets arena genom att hon utnämnts till försvarsminister, och hon hade själv offentligt berättat att hon varit flicklotta under kriget. Den yngsta vuxengenerationen hedrade sin mor- och farföräldrageneration på den högtidliga tillställningen. Kinnunen konstaterar att ett uttalat tack och visad vördnad just i Finlandiahuset med dess nationellt historiska symbolik var ett synligt erkännande för krigstidens lottaarbete. Festen i Finlandiahuset var inledningen till vad Kinnunen kallar för en lottarenässans. Enskilda lottors minnen började få rum i offentligheten, och framställningarna var inte längre organisationshistoriska. Nu började också lottamärket synas i tidningarnas

dödsannonser (Kinnunen 2006: 219–222). Både enskilda minnen och organisationshistorien började intressera forskningen, och flera vetenskapliga publikationer om lottorna har utkommit under slutet av 1990-talet och framåt.¹⁹⁴

Att lottorna började nå offentlig erkänsla och att de syns i publika sammanhang var något som också hade en baksida. Gun berättade om en tillställning som hon hade varit på i Oravais¹⁹⁵ där hon hade haft sin lottadräkt på sig. Hon själv och en annan kvinna bar lottadräkt, men den andra kvinnan var ung, berättade Gun, alltför ung för att ha varit med ute i kriget, och hon hade troligen lånat sin dräkt. I hennes sällskap var en ung man som till Guns förtret hade tysk uniform och en tysk motorcykel. Hon tyckte inte själv ”det var något vidare lyckat inte. Och jag tror att andra tyckte nog det också” (Gun IF mgt 2003/69–70). Här är det en ung kvinna som intresserat sig för lottorna och till och med iklätt sig lottadräkten. Denna handling vann inte sympati hos de kvinnor som varit lotta på riktigt eftersom den yngre kvinnans beteende – att visa sig tillsammans med en man i tysk uniform – inte stämde överens med den bild av sig som lottorna ville förmedla: bilden av den kyska lottan som arbetar för fosterlandet och inte låter sig förledas av männen i omgivningen, särskilt inte tyska. I Guns ögon blev den yngre kvinnans agerande en skymf, nära nog blasfemi, i och med att kvinnan som iklätt sig lottadräkten inte förstod att det var mycket olämpligt att klädd som lotta visa sig tillsammans med en tysk, som blivit symbol för det hitleristiska, vilket rimmade illa med den lottabild som lottorna verkar vilja föra fram som kärleksfull fosterländsk. Lottorna hade arbetat hårt för att få bort bilden av sig som kollektiva ”tyskälskare”, och genom denna kvinnas obetänksamhet förstördes detta arbete. Denna utklädda lotta konnoterar i Guns ögon att lottorna var lätta på foten, att de föll för uniformsklädda utläningar med motorcykel. Det är ”fel” lottabild som framträder genom den unga kvinnans agerande.

Under tiden från ungefär mitten av 1960-talet och framåt hade männen och kvinnorna som deltagit i kriget upplevt något som de själva kallade för upprättelse. Bilden av männen förändrades från krigstokiga till krigshjältar – även om de själva inte ville ses som sådana. Bilden av kvinnorna gick från att ha blivit sedda som moraliskt tvivelaktiga till en hedersam kvinna med Florence Nightingale-karaktär. Männen kunde börja samlas, minnas

¹⁹⁴ Några exempel är Sulamaa 1995 och 2009; Olsson 1999 och 2005; Tuomivaara 1999; Latva-Äijö 2004; Kinnunen 2006. Ett flertal magisteruppsatser har också skrivits om Lotta Svärd.

¹⁹⁵ I Oravais brukar Oravais historiska förening ordna kulturhistoriska evenemang då man bland annat vill levandegöra slaget i Oravais 14 september 1808. Det kan ha varit en liknande tillställning som Gun deltog i. Hon berättade om en liten utklädd pojke som sjungit ”Min fader var en ung soldat” (Oravais historiska förening [online]).

tillsammans, resa till gamla krigsskådeplatser och skriva ner sin egen historia. Att ta i bruk det skrivna ordet för att delge en större publik sina krigsupplevelser ligger långt från den tysta tiden då man upplevde att man inte ens kunde berätta muntligt för sina kamrater om vad man varit med om. Kvinnornas aktiviteter var mera inriktade på stödande verksamhet för männen än på att själva träffas och diskutera egna minnen. Kriget var och förblev männens, även om kvinnorna också till sist fick rehabilitering och ryktesåterbäring.

Hemmet man stridit för, drömt om och längtat efter under åren i krig var strax efter vapenstilleståndet just så välkomnande som man föreställt sig. De återvändande männen välkomnades genom gudstjänst, högtidliga fosterländska tal och parader, och fick igen äta vid dukade bord av den mat som marthorna och lottorna lagat. Allt var med andra ord som det skulle. De återvändande krigarna togs emot av ett välkomnande hem som visade att alla vedermödor männen utsatts för inte var förgäves eftersom det de dragit ut i krig för hade skonats och bevarats intakt. Kvinnorna stod för mottagandet: maten och den vidare omvårdnaden av männen som sårats och låg på sjukhus.

Det välkomnande hemmet varade endast i några veckor innan det förbyttes i det förskjutande hemmet genom de villkor som segermakterna ställde på Finland. Det fosterländska skulle avlägsnas. Detta omtalades mest konkret genom de förbjudna organisationerna som männen och kvinnorna hörde till: Lotta Svärd och skyddskåren och i förlängningen veteransammanslutningar. Organisationerna ansågs vara fascistiska. Lottorna fick inte ens använda lottaklänningen, allt som hållits dyrt och heligt trampades i smutsen – symboliskt framställt genom lottaklänningen som klipptes till mattväft.

Intervjupersonernas berättande röjer en vilja till motstånd mot dessa strömningar och beslut som gjorde att de som upplevde att de endast kämpat och arbetat för fosterlandet skulle förskjutas. Kvinnorna fortsatte verka, men i andra organisationer. Redan strax efter vapenstilleståndet hade de fosterländskt sinnade männen i landet skridit till verket för att förbereda sig inför eventuellt fortsatt krig. Vapengömmarna förberedde ett gerillakrig, de smugglade och gömde vapen och organiserade en hemlig motståndsrörelse.

Samtidigt som man levde i en tid av motstånd skulle man leva sig igenom sviterna av kriget, som yttrade sig på olika sätt. Några berättade om sjukdom, några om mardrömmar och mardrömslika inre tillstånd, medan andra berättade om att det inte fanns kläder att köpa eller arbete att få. Man berättade att man

möttes av en verklighet som visserligen innebar ett liv hemmavid, men det var ett liv som bestod av bedrövelser och elände. Längtan till landet i väst, Sverige, som inte direkt drabbats av kriget blev stor för många. I Sverige fanns allt det som saknades i Finland: mat, kläder och arbete, trygghet och säkerhet, politisk frihet. Dragningen till Sverige var stor, samtidigt som känslan för fosterlandet Finland som fortfarande upplevdes vara i fara var stark.

Kommunister och ryssar styrde det besudlade finländskt-fosterländska hemmet. De fosterländskt sinnade fick stiga åt sidan till förmån dels för landets inre fiender kommunisterna, dels en domesticerad form av den yttre fienden Sovjet i form av kontrollkommissionen. Hemmet besudlades av ryssar som förgrep sig på Porkkalaområdet, som erövrat stora delar av Karelen, och som nästlade in sig i alla styrande organ. Den hatade Kommunisten blir till en landsförrädare. Han skvallrar på hederliga vapengömmare som bara ville försvara fosterlandet mot en eventuell sovjetisk invasion. Han är opålitlig, hämndgirig, farlig i största allmänhet och mordbenägen. Han är den direkta motsatsen till fosterlandets försvarare. De som besudlade hemmet ifrågasatte både männens och kvinnornas närvaro i kriget med en i grunden anklagande fråga: "Varför var ni där?" Männen gjordes till krigstokiga fascister och kvinnorna till lättfotade äventyrerskor. Frågan besvarades i dag med en "om-inte"-tankegång. Om "vi" inte hade försvarat Finland hade "ni" som njuter av frukterna av våra mödor i stället haft det som människorna i de baltiska länderna. Kvinnornas närvaro i kriget gav upphov till ett sexualiserat ifrågasättande av deras moral, vilket i dag syntes genom ett ständigt indirekt försvar av kvinnornas egen moraliska karaktär och heder.

Småningom ersattes det förskjutande hemmet av det ångerfulla. Det ångerfulla hemmet blir synligt genom generösare tillhandahållande av rehabilitering och förmåner. Det ångerfulla hemmet började omfatta "om-inte"-tankegången. Den stora upprättelsen som intervjupersonerna själva kallade förändringen inträffade i början och mitten av 1960-talet. Männen började samla sig i veteranföreningar och arbeta för bättre villkor för sig själva och andra som drabbats av kriget. Upprättelsen kan sägas kulminera i det återvunna hemmet, som delar ut förtjänsttecken, håller högstämda tal och offentligt firar dem som var med i kriget. Det återvunna hemmet tillskriver de manliga veteranerna en kollektiv hjältestatus.

Genom dessa förändringar under tiden efter kriget ser man hur kriget mytologiseras¹⁹⁶ genom berättandet. Man ser vem som hörde till kriget, var

¹⁹⁶ Mytologisering är ett mångtydigt begrepp. I *Nationalencyklopedin* (1994:558) står att myten exemplifierar ett allmänmänniskt sätt att tänka, att den är "ett intellektuellt redskap med vilket människan reflekterar över, och symboliskt försöker överbygga, både universella och

kriget var, när det började och när det slutade. Man ser hur de ideologiska strömningarna förvandlar en och samma människa och hennes handlingar från fosterlandets försvarare till krigstokig till krigshjälte, och från dygdiga lottor till äventyrerskor till Florence Nightingale-aktiga hjältinnesköterskor.

Jag har i det här avsnittet velat visa vad intervjupersonerna i mitt material velat lyfta fram för mig som representant för en positivt inställd barnbarnsgeneration om tiden efter kriget och genom detta ge en efterkrigstidskontext till deras berättande om kriget. Något som jag finner intressant angående berättande om kriget är det *myckna* berättandet om det i relation till den i många fall klart förmedlade upplevelsen av att man under vissa tider inte fått eller kunnat berätta om kriget på grund av det rådande politiska klimatet. Jag som rätt ung i förhållande till intervjupersonerna, och vågar jag påstå, många andra i min ålder, visste inte ens om att de gamla varit något annat än ärade och prisade under tiden efter kriget. För mig kom alltså den så kallade tysta tiden som en nyhet. Detta kan jämföras med att jag tyckte att en del av kvinnorna jag intervjuade talade så mycket om sitt kyska leverne – jag förstod inte då att kvinnorna som varit vid fronten som kollektiv hade anklagats för att vara lätta på foten. Det är först senare som jag förstått att det hela handlar om en fortgående kamp om historien. Det folkliga historiska berättandet om denna period vore intressant att undersöka utförligare med hjälp av oral history som förståelseperspektiv eftersom en av de centrala aspekterna inom oral history är att studera hur så kallade vanliga människor tolkar det förflutna och konstruerar sin egen historia.

kulturspecifika motsägelser eller paradoxer”. Det är i den här andan jag använder begreppet mytologisering.

IV MYTOLOGISERANDE
BERÄTTANDE OM
KRIGET

1 Inledning

Den här boken handlar om berättande om krig utgående från intervjuer gjorda med tio män och tio kvinnor som själva deltagit aktivt i kriget 1939–1944 i Finland. Alla intervjupersoner hade liksom jag själv svenskösterbottnisk bakgrund. Det är berättandet om krig som jag hela tiden har haft för ögonen när jag analyserat min egen roll i intervjusituationen och den text (i vid bemärkelse) som intervjuerna gett upphov till. Det övergripande syftet har varit att studera veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande för mig om sina erfarenheter av krig.

Jag valde att arbeta med oral history som teoretiskt ramverk, eftersom mina intervjupersoner berättade om egna erfarenheter av deltagande i ett historiskt skeende. Användningen av oral history motiverades såväl med tanke på att oral history har ett socialkonstruktivistiskt förhållningssätt som med tanke på att man inom oral history fäster lika stor vikt vid både intervjusituationen och det material som skapas där. I analogi med detta har jag analyserat intervjusituationen reflexivt och det innehållsliga temaanalytiskt. Jag har arbetat utgående från att man genom studiet av personligt berättande om historiska händelser kan få syn på annat berättande än sådant som förs fram av den officiella historien. Den hypotes jag ställde upp i början av boken – att tankestrukturen inom oral history ska gå att använda också på ett material som inte tar de förtrycktas perspektiv – diskuteras närmare nedan i detta kapitel.

Jag har genomgående i boken tillmätt arbetsprocessen under fältarbetet stor vikt. Det är intressant av flera anledningar. Fältarbetet inleddes för det första med ett helt annat syfte än det jag hade när jag avslutade det ett år senare. Till en början gjorde jag intervjuer för att dokumentera mäns förhållande till *Fänrik Ståls sägner*, men vartefter intervjuerna fortskred förflyttades fokus allt mer till berättande om egna erfarenheter av krig. För det andra är fältarbetet intressant med tanke på att rådande anonymiseringskrav åtminstone inom folkloristiken skulle kunna ha omöjliggjort användningen av vissa av intervjuerna. Jag har inte funnit några lösningar för hur man borde gå till väga i praktiken. Däremot har jag funnit att intervjusituationen och intervjuerna befolkas av figurer – lyssnarfigurer, berättarfigurer och berättelsefigurer – som fått mig att inse att berättandet och personerna som ingick däri och deltog i detta konstruerades utgående från de involverade personernas individuella förhållningssätt till det skedda, till de personer som omnämndes och till den person som lyssnade på berättandet. Viktiga beståndsdelar för resonemanget om detta fick jag från begreppen empati och sympati. För det tredje var fältarbetet intressant att

studera utgående från den tillit som jag upplevde jag visades av mina intervjupersoner. Genom det jag har valt att kalla för empatiska intervjuer har jag strävat efter både en känslomässig och tankemässig förståelse av de intervjuade och deras berättande. Diskussionen om mitt fältarbete svarade på frågan om hur mötet såg ut mellan intervjupersonerna och mig som intervjuare.

De empatiska intervjuerna har gett mig ett intressant material att analysera. Som ovan visats har fyra huvudteman utkristalliserat sig för mig i analysen av materialet: möten med tjänstgöringen, möten med kroppen, möten med de andra, och möten med tiden efter kriget. Intervjupersonerna berättade om sina arbetsuppgifter av olika slag, och om dem de utförde uppgifterna tillsammans med, och härigenom berättade de om att höra till en viss gemenskap. De berättade om sina kroppar som verktyg eller hinder för det arbete som utfördes. De berättade om lidande de utstått, om skador de åsamkats och om vården av skadade kroppar. Intervjupersonerna berättade om flera olika slags etniska andra, om finnen och trakter som upplevdes som annorlunda. De berättade om tysken som först var vän och sedan fiende, och förstås om fienden ryssen som en individ och som del av ett överväldigande stort krigsmaskineri. De berättade om färden till kriget och resan hem, om ett annorlunda Finland efter att vapenskramlet tystnat, och hur de fann sig till rätta i detta främmande land, för att slutligen få den upprättelse de själva ansåg sig förtjänta av.

Genom att studera berättandet om tjänstgöringen för att få reda på hur intervjupersonerna konstruerade gemenskaper och hur dessa gemenskaper upprätthölls har jag kunnat visa att hemort, språk, värdegrund samt ålder, kön och utbildning är faktorer som påverkar den upplevda gemenskapen. Gemenskapen är något man endera hörde till eller utestängde andra från. Hemtrakten blev som en länk mellan de människor som man upplevde att man kunde lita på och som man bemöttes jämlikt av. Berättandet om den goda kamratandan som rådde skapade enhet, och det som inte passade in i denna enhetliga bild av kamratskapet blev ett hot mot den ordning som skapas genom detta.

Kroppen gav upphov till mycket berättande när den på olika sätt var utsatt för påfrestningar. Intervjupersonerna berättade om hur deras kroppar utsatts för hunger, kyla, ohyra och utmattning, hur deras kroppar skadades och sårades. Utgående från detta utläste jag att de uttryckte ståndaktighet i berättandet om försvaret av landet. Berättandet om farofyllda situationer framställdes genom sinnesintrycken hörsel, syn och känsla. Dessa uttryckte samtidigt olika avstånd till kriget så att kriget var som mest avlägset när de var inom hörhåll, betydligt farligare när man kunde berätta om det genom synintryck och mycket nära, rått och påtagligt när man berättade utgående från hur man känt av kriget med den

egna kroppen. Upplevelsen av att den egna kroppen hotades gav upphov till dramatiska berättelser, och jag fick känslan av att ta del av berättelser vars innehåll återgivits många gånger tidigare. Samtidigt syntes en skillnad i värde mellan att ha skadat sig, blivit sjuk, respektive sårats av fiendeeld. En liknande skillnad fanns också mellan sätten folk dött på vid fronten, där att stupa på slagfältet stod högst i rang. Värdeladdningen i detta syntes i benämningen av den döde soldatens grav. Uttryck som de stupades grav eller hjältegraven ansågs som missvisande och felaktig. Det som föredrogs var i stället krigargraven. Så länge som det finns män vid liv som själva var med har mytologiseringen av dem som dog i direkt anslutning till kriget inte fullbordats. Däremot förtätas skimret kring den hastiga döden på slagfältet ytterligare. Genom detta märks även en gradering av var kriget var som mest riktigt. Att dö på slagfältet, vid fronten eller hemma på krigssjukhus har olika värde.

De olika etniska andra som de svenskspråkiga österbottniska intervjupersonerna berättade om var finnen, tysken och ryssen. Finnen och det finska var dels främmande, dels igenkännbart som hörande till ett "vi". Det finska som omtalades i negativa ordalag förklarades i termer av äktsfinkhetssympatier som tillskrevs en minoritet av de finstalande. Det finska lovprisades i termer av mod, tapperhet, envishet och stolthet. Ryssen var den mest omtalade "andre". Det var en fruktad fiende som övervägande ofta framställdes som den övermäktige fienden, och som man berättade om enligt kända mönster från folkloren. Ryssen gavs nästan mytologiska proportioner, även om han ibland också framställdes som djurlik och moraliskt underlägsen. Ryssen behövdes så att säga för rollen som den orättfärdige Goliat i berättelsen om det lilla och modiga Finland som vann en moralisk seger trots att det i själva verket förlorade. I denna berättelse ryms inte tysken med, det finns ingen tydlig tredje part i berättelsen om David och Goliat. Tysken skrivs mer eller mindre ut ur historien även om Tysklands hjälp var ovärderlig vid tiden för kriget.

I berättandet om tiden efter kriget omtalades alla de många förändringar som skett i den politiska och ideologiska inställningen till dem som deltog i kriget. Intervjupersonerna berättade om den hårda tid som mötte dem några veckor efter vapenstilleståndet och som varade i ungefär tjugo år. Denna så kallade tysta tid karakteriserades av ett ifrågasättande av dem som varit med i kriget. Den tysta tiden tog småningom slut och på den följde den av intervjupersonerna kallade upprättelsen när landet i stort började ändra sin förhållning till veteranerna och lottorna i för dem positiv riktning. Jag såg i detta förändringsberättande ett mönster av hur hemmet förhöll sig till dem som under kriget slagits för att skydda det. Den första tidens välkomnande hem ersattes snabbt av det förskjutande hemmet under tiden som hemmet

besudlades av kommunister och ryssar. Det ångerfulla hemmet ledde småningom till upprättelsen, när gemene man insett hur det verkligen förhållit sig med krigandet. Detta i sin tur ledde till det för veteranerna och lottorna återvunna hemmet.

Sammantaget har jag syftat till att utreda två komponenter: för det första att utveckla resonemanget kring intervjuandet och det vetenskapliga subjektets roll i det, och för det andra att visa att det i berättandet om krig finns berättande om något annat än det direkt utsagda, det vill säga värderingar och mönster som inte är omedelbart skönjbara. Den andra komponenten av dessa två ledde mig till frågor som vilka aktörer som förekommer i berättande om krig, vilka mönster som förekommer i berättandet, varför krigsberättandet upplevs som viktigt att förmedla till mig, vad det var man inte ville berätta om på band, om mäns och kvinnors berättande om krig ser likadant ut, samt om ”ett annat berättande” om krig hörs i mitt intervjumaterial. Sammanfattningsvis tycker jag mig se att berättandet om krig framhåller enhet, kommunicerar de deltagandes ståndaktighet, definierar vem som hörde till kriget och visar på förändring genom decennierna efteråt. Jag upplever berättandet om kriget som mytologiserande och symboliskt laddat.

Dessa äldre människors berättande för mig om kriget upplever jag som ett slags undervisning. I det följande vill jag fördjupa diskussionen om dessa frågor. Lars-Christer Hydén konstaterar att ”berättandet är en integrerad del av vårt sätt att formulera och förmedla erfarenheter och kunskap” om det som på olika sätt är viktigt för oss (Hydén 1997:9). Undervisning är en av folklorens och berättandets viktigaste funktioner. Vidare är det lyssnaren, det vill säga i det här fallet jag som intervjuare, som står i fokus när berättande har en undervisande funktion, eftersom undervisning utan mottagare vore omöjlig. Vi har nu närmat oss en av de funktioner som William Bascom redan på 1950-talet ställde upp för folklören. Enligt honom har folklören fyra viktiga funktioner: Folkloren är konserverande av traditioner eftersom den förändras mycket långsamt, den är stabiliserande eftersom folklöre kan försvara normer och konventioner som ifrågasätts, den kan ha en underhållande funktion, samt vara undervisande eftersom den kan visa vilka normer som gäller (Bascom 1965; se även Wolf-Knuts 1987:8).

Undervisning om en viss kunskap om kriget ser jag som en av de viktigaste funktionerna i berättandet för mig om kriget. Jag tänker mig att jag hör till den kategori av civila lyssnare som skiljer sig från de militära kamraterna – de två publikerna som Rehnberg antar att soldater genom alla tider haft (Rehnberg 1967:186). På samma sätt är jag en av de civila lyssnarna, en lyssnare ur barnbarnsgenerationen, utan egen erfarenhet av det som berättades för mig, och

därför ska jag undervisas genom berättandet. Jag tänker mig att intervju-personernas berättande delvis var annorlunda när de berättade för mig än när de suttit och samtalat med kamrater och likasinnade, och att man därför inte kan säga att *allt* berättande om krig är undervisande. Den undervisande funktionen inrymmer enligt mig element både från de konserverande och stabiliserande funktioner som Bascom talar om, eftersom de två sistnämnda också förmedlar värderingar om vad som är rätt och riktigt, något som jag utvecklar i diskussionen nedan om typfigurer och folklig moral.

2 Symboliskt laddade typfigurer och folklig moral

En del av det symboliskt laddade finns samlat i något jag vill kalla för typfigurer. Berättarna överför genom dessa typfigurer indirekt vissa uppfattningar om rätt och orätt. Genom dessa typfigurer kan man studera folkliga moraluppfattningar. Typfigurerna förmedlar både berättarpoänger (jfr James 2000:177) och ger underlag för underliggande moraliska poänger. Jag inleder med en diskussion om den ram inom vilken jag placerar dessa mina typfigurer, och fortsätter därefter med en analys av de typfigurer jag har funnit i berättandet.

En typfigur är symboliskt laddad. Den är ett kraftfullt redskap att i förtätd form uttrycka värderingar, åsikter och moraluppfattningar. En typfigur är liksom en stereotyp¹⁹⁷ en förenkling, men en typfigur behöver inte som en stereotyp vara en ”allmänt omfattad föreställning om utmärkande egenskaper hos alla som tillhör en viss grupp, t.ex. nation, ras, religion eller kön”. Stereotyper bidrar enligt uppslagsverket till att vidmakthålla fördomar och negativa attityder (*Nationalencyklopedin*, uppslagsordet stereotyp [online]). Stereotyper har ofta en kraftigt negativ konnotation, vilket bekräftas av uppslagsverkets definition. Typfigurer kan uttrycka en stereotyp, och på ett sätt vara en personifiering av en stereotyp. De kan också vara negativt laddade, men behöver inte vara det, utan kan tvärtom även uttrycka en stark idealisering.

Tidigare i texten förde jag in begreppet berättelsefigur för personer som omtalas i berättandet, men som jag ser som konstruktioner av intervju-personerna i intervjusituationen där även jag ingår. Berättelsefigurerna är direkt knutna till de verkliga människorna, om vilka intervju-personerna kan ha stereotypa uppfattningar. Typfigurerna är baserade på en eller flera sådana berättelsefigurer och kan placeras i det mytiska universum som Samuel och

¹⁹⁷ Se exempelvis Taira 2006 för en översikt av stereotyper.

Thompson skisserar upp. De menar att figurer från folkligt berättande existerar bara i ett symboliskt rum, i poetisk fiktion. De kan inte tids- eller platsbestämmas. De är i många fall ideologiskt kameleontiska och politiskt obundna, så att samma figur kan uttrycka samma innebörd oberoende av berättarens politiska eller ideologiska preferenser. Liksom exempelvis balladhjältar tillhör de ett ”förflutet som aldrig fanns” och har ingen verklighet till vilken de med säkerhet kan föras. Dessa figurer från folkloren hör till det fantastiskas rike, till och med när figurerna tar skepnad av verkliga och namngivna människor (Samuel & Thompson 1990:3). Genom typfigurerna förtydligas de handlande aktörerna och de omtalade berättelsefigurerna i krigsberättandet.

Typfigurer i krigsberättande

Genom den konstruktivistiskt grundade kulturanalysen har jag funnit att olika slags möten beskrivs som specifika upplevelser, men vid en närmare titt ser man ändå att dessa möten liknar kända modeller eftersom folkloren kräver att berättelser utformas enligt vissa mönster (jfr Ukkonen 2007:12f [online]; Hänninen 1999:50–52). I berättandet återfinns symboliskt laddade typfigurer som Den dygdiga lottan, Den ståndaktige soldaten, Den gode ledaren, Den fege svikaren, Den pilske officeren, Den ädle krigaren, Horan, Äventyrerskan, Kommunisten, Fosterlandsförsvararen, Den mesige utlänningen, Soldaten som vägrade döda, Den krigstokige fascisten, Florence Nightingale-sjuksköterskan, Den elaka styvsystemen, Den skogsvane finnen, Den disciplinerade tysken, Nazisten, Den djuriske ryssen, Den ärliga bedragaren och Den listige¹⁹⁸. Dessa typfigurer används av intervjupersonerna som ett direkt sätt att tradera innehållslig kunskap om kriget, samtidigt som typfigurerna också indirekt genererar vissa särskilda moraluppfattningar. Den undervisande funktionen är alltså både direkt och indirekt.

De mest framträdande kvinnliga typfigurerna är Den dygdiga lottan och Den elaka styvsystemen. Instruktioner för Den dygdiga lottan finner man redan klart utskrivna i Lotta Svärd-organisationens gyllene regler och i det löfte alla lottor skulle avge, men återspeglas även i kvinnornas berättande. Den dygdiga lottan är ett föredöme för andra kvinnor genom att hon med rent sinnelag är hjälpsam, uppoffrande och arbetsduglig. Hon lever ett liv utan flärd och utsvävningar. Iklädd något man kunde kalla för det nationalistiska nunnedoket (jfr Sulamaa 2009) – lottadräkten – strävar Den dygdiga lottan efter att bli

¹⁹⁸ En möjlig fortsatt uppgift kunde vara att jämföra dessa typfigurer från krigsberättandet med dem i ett motivindex.

accepterad som syster, trots att hon i första hand ses som kvinna. Fosterlandet är det främsta för Den dygdiga lottan, som inte tänker på eget liv och egen hälsa när bomberna faller utan hon står troget vid de sårade soldaternas bäddar. En motbild till Den dygdiga lottan är kvinnan som inte var syster med männen utan i stället var hans älskarinna. Hon kunde kallas Horan. Horan framträder delvis som de av kvinnorna i mitt material omtalade och också till viss del ömkade lottorna som skickades hem från fronten på grund av att de hade blivit med barn. En av dessa kallades för horlottan av den man som var anledningen till hennes hemfärd. Horan som typfigur syns också genom den namngivna Schwester Ester som de höga militärerna sades besöka. Kvinnan som Hora är också den bild som lottorna kämpat mot såväl under som efter kriget. En människa med kvinnlig könsbestämmelse hör av tradition inte hemma vid fronten, och görs därmed av andra till den moraliskt tvivelaktiga och ibland klandervärda typfiguren Horan, det vill säga en kvinna som avviker från den normativa kvinnligheten.

Den andra ofta förekommande kvinnliga typfiguren är Den elaka styvsystern, som i vissa fall även kan ses som Den elaka styvmodern (jfr Hertzberg Johnsen 1982). Hon uttrycks framför allt genom kvinnornas berättande om elaka sjuksköterskor. Den elaka styvsystern är liksom folksagornas motsvarighet ful, snipig och elak. Hon är orättvis, inhuman och blir till och med våldsam ibland. Hon ser sig som den riktiga vårdaren i och med sin utbildning som är vida överlägsen lottornas (och sjuksköterskelevernans). Den dygdiga lottan däremot ser sig som den riktiga vårdaren av åtminstone vapenbröderna i och med sin fosterländska drivkraft. Den elaka styvsystern är mera mån om sin framtoning än om att verkligen vårda patienterna. Typfiguren för den äkta krigssjuksköterskan är emellertid Florence Nightingale. Hon vakar över de sårade patienterna med samma omsorg som den goda modern. Liksom Florence Nightingale lyser hon såväl bokstavligen upp patienternas tillvaro med sin lampa, som bildligt med sitt goda, glada solskenshumör och sin nätta uppenbarelse.

De manliga typfigurerna är såväl männen bland de våra som de etniska andra. Till den första kategorin hör Den ståndaktige soldaten. Det är den trogne och gode kamraten som är pålitlig även i farans stund. Han står på sin post ”i eld, i blod, i frost, i svält”, sviker aldrig fosterlandet och dem där hemma som förlitar sig på hans värn. Han sätter funktionell disciplin före formell, och använder sitt eget goda omdöme. Han gör allt för att rädda sina kamrater och följer devisen ”Kaveria ei jätetä” – att man aldrig lämnar en kamrat, något som inte ens skulle behöva sägas ut eftersom den finns inpräntad i honom från födseln. De av hans kamrater som måste sätta livet till hedrar han vid

krigargraven vid varje märkesdag. Den ädle krigaren och Soldaten som vägrade döda är båda nära släktingar till Den ståndaktige soldaten. Den ädle krigaren följer en för moderna förhållanden gammaldags hederskodex med starkt rättvisepatos. Han skjuter inte ens en ryss i ryggen, utan ser till att båda ska få samma chans när de möts i något som i mitt material närmast är en duell i skyttegraven. Den ädle krigaren tvekar inte att döda andra människor, men gör det endast på ett hedersamt sätt. Den ståndaktige soldatens andre släkting, Soldaten som vägrade döda, förekommer i två varianter men båda visar prov på samma moraliska höghet. Han är antingen soldaten som vägrar skjuta någon från de egna leden trots att han själv riskerar att straffas hårt för detta, eller så är han soldaten som hoppas på att hans påtvingade krigshandlingar inte ska ha förorsakat någon människas död. Den ädle krigaren är en hjältefigur liksom Den ståndaktige soldaten och den första varianten av Soldaten som vägrade döda. Den skogsvane finnen har ett övermått av sunt förnuft och därtill hörande handlingsförmåga, vilket gör att han överlever i ödemarken. Han räds inte hårt arbete, är fysiskt stark och klagar inte i onödan. Han är hederligheten och ärligheten personifierad. Den gode ledaren, som kan vara antingen man eller kvinna, visar föredöme för sina undersåtar (om än olika föredöme för män och kvinnor) och förstår den verklighet som hans eller hennes underordnade befinner sig i. Den gode ledaren drivs av kärlek till fosterlandet, och handlar inte för egen ära och berömmelse. Alla dessa typfigurer karakteriseras av ädelmod och moralisk höghet, och kan sammanföras till en samlande typfigur av den finländske krigaren, en hjältefigur som påminner om folksagornas drakdödare: Fosterlandsförsvararen.

Om typfiguren Horan är motbild till Den dygdiga lottan så är Den fege svikaren motbild till Den ståndaktige soldaten – idealet för menige man i krig. Den fege svikaren avviker från sin post, och utsätter kamraterna för såväl extra arbete som fara. Den fege svikaren är opålitlig, han struntar i sina kamrater och sätter sig själv och sitt liv före fosterlandets bästa. Det är den här bilden som spökar när man vill framhäva att man inte flydde undan trots att man klarat sig utan att ha sårats. Det är inte så mycket den här bilden som de manliga veteranerna har slagits mot under tiden efter kriget. Det är i stället typfiguren Den krigstokige fascisten. Denna typfigur framträder som den nidsbild av dem själva som de manliga veteranerna fick parera under den tysta tiden. En motsvarande kvinnlig nidsbild var Äventyrerskan eller Horan. Under denna tid, och lite innan, blir en annan typfigur alltmer tydlig – Kommunisten. Kommunisten kan ses som en motbild till allt det som Fosterlandsförsvararen står för. Kommunisten framställs som antifosterländsk, oärlig, ohederlig, opålitlig, våldsam, men samtidigt också enfaldig och lättlurad. Kommunisten

förekommer också i berättandet om tiden för Finlands självständighet, även om han då ofta sammanförs med ryssen.

Den djuriske ryssen står på en moraliskt lägre nivå än finländarna bland annat i och med att han inte bryr sig om sina stupade kamrater. Den djuriske ryssen beskrivs ofta som ett villebråd, som ett djur som gömmer sig i träd och buskar eller som smyger på sina offer. I och med detta blir Den djuriske ryssen en motbild till Fosterlandsförsvararen som kännetecknas bland annat av moralisk höghet. Om man ser på typfigurer som kan härledas från berättandet om tyskarna hittar man tre varianter. Den disciplinerade tysken lyder överheten utan att tänka själv i motsats till den finländska Fosterlandsförsvararen. Han tar sig fram genom att marschera i takt och är oklanderligt klädd i sin uniform, varigenom han har framgång hos kvinnorna – till de inhemska soldaternas stora förtret. I berättandet framställs tysken också som Den mesige utlänningen, som inte står sig i jämförelse med vare sig Den ståndaktige soldaten eller Den skogsvane finnen. Han betar sig omanligt utgående från en tänkt då rådande finländsk soldatnorm, och förstår sig inte på krigföring i ödemarken. En tredje typfigur med tyskt ursprung är Nazisten, som är obeveklig i sin blinda lydnad av sin Führer. Han drivs av hat och kan döda någon enbart för en förbjuden bok. Liksom Kommunisten utgör Nazisten en motbild till Fosterlandsförsvararen som strider enbart för att försvara sitt fosterland.

En del av männen vid fronten framställs av kvinnorna i raljerande och mindre smickrande ordalag som typfiguren Den pilske officeren. Till denna typfigur kan också räknas läkarna som betedde sig på liknande sätt. Det handlar om män som tar sig rätt, som följer sina egna inre drifter och söker egen njutning, vilket yttrar sig som moraliskt tvivelaktigt leverne och ett liv i sus och dus med vin, kvinnor och sång. Den pilske officerens sätt är ofint och språket grovt. Denna typfigur är släkt med typfiguren ”Soldaten”, som brukar beskrivas på samma sätt, men som inte återfinns i mitt material, inte ens i kvinnornas berättande även om man tycker att den typen borde ha förekommit. Man kan endast fråga sig varför kvinnorna inte berättade om en sådan. Kanske typfiguren Soldatens frånvaro beror på att en sådan inte skulle passa in i den bild av kriget man vill framställa för mig.

Utöver dessa typfigurer som framställs mer eller mindre entydigt positivt eller negativt, idealiserande, förlöjligande, fördömande eller demoniserande har jag funnit två typfigurer som intar en särställning i denna annars så tydliga polarisering. Jag har valt att kalla dem för Den listige och Den hederlige bedragaren. För att klara sig i kriget måste man tänja på eller bryta civila regler. Att tänja på reglerna är det typfiguren Den listige gör. Den listige har insett att man måste luras, ljuga och stjäla under rådande förhållanden. Den listige lurar

ryssen, deklarerar ”kläder” på paketet som innehöll livsmedel eller ”hittar” mat – allt enligt lärdomen i ordspråket ”Nöden har ingen lag.” De män som omnämndes som ”hederliga vapengömmare” känns igen som typfiguren Den hederlige bedragaren. Vapengömmarna gömde vapen och organiserade sig för ett eventuellt nytt sovjetiskt anfall. De utförde dessa juridiskt sett tvivelaktiga handlingar med ett högre syfte för ögonen: att bevara Finlands självständighet. Dessa båda typfigurer är de som tydligast visar skillnaden mellan officiell rättspraxis och rådande folkliga moraluppfattningar. De handlingar som utfördes av Den listige och Den hederlige bedragaren var i juridisk mening olagliga – förutom då att lura ryssen under reträtten – men ändå fördömdes dessa handlingar inte av den folkliga moralen. Det här betonar kriget och tiden strax efter som kallades farans år som en parentetisk tid när vissa i vanliga fall rådande normer inte gällde.

I berättandet om krig använder man sig av mönster från folkloren. Genom att man berättar om sina upplevelser från kriget genom de symboliskt starkt laddade typfigurer kommunicerar man något utöver det direkt utsagda. Detta ”något” ser jag som folklig moral¹⁹⁹, det vill säga folkliga uppfattningar om rätt och orätt beteende och förhållning till världen runtomkring. Återigen ser man den undervisande funktionen framträda i berättandet (för mig) om kriget.

Värnet av hemmet

Svensk ordbok (2004) ger en definition av moral som en ”uppfattning om rätt och orätt som styr värderingar av handlingar, allmänt rådande och individuella”. Ordboken ger också förklaringen att moral innebär ”förmåga att handla i enlighet med allmänt accepterade regler för rätt och fel”. Det första handlar om att man ska känna till de rådande värderingarna, och det andra innebär ett aktivt agerande utgående från dessa värderingar. Ordboken ger ytterligare två förklaringar av ordet moral. Moral kan innebära stridsmoral, som definieras som en ”andlig styrka som kan tillgodogöras i kampsituation”. Här ser jag en integrering av att känna till vad som är rätt och fel och denna kännedom ger en vilja att agera, att kämpa för dessa värderingar. Den tredje betydelsen av moral är enligt ordboken ”djupare lärdom som kan erhållas av berättelse eller dylikt”. Ordbokens synonym till det sistnämnda är sensmoral (*Svensk ordbok* 2004).

Enligt James är anekdoter – och det är lite oklart om han med detta avser berättelse – i grund och botten moralitetsberättelser som visar vad som är rätt och riktigt ur både ett individuellt och ett socialt perspektiv. Berättelserna

¹⁹⁹ Se Laaksonen, Knuutila och Piela (2005) för en diskussion om folklig etik.

handlar enligt honom om vad som är lämpligt och passande, om vad som är ansvarsfullt beteende, om hur världen är beskaffad och hurdan den borde vara (James 2000:172). I Sirkku Piispanens avhandling om folklig moral i sägner om övernaturliga straffpåföljder definierar hon begreppet folklig moral som ”berättarnas och åhörarnas uppfattning om rätt och fel såsom de tar sig uttryck i det berättade folkromaterialet” (Piispanen 2009:253). Enligt Piispanen upprätthåller och återskapar sägnerna de folkliga uppfattningarna om rätt och fel i det samhälle där de berättas. Dessa uppfattningar kan reflektera kyrkans läror, basera sig på hävdvunna regler och normer, eller ha drag av officiell rättspraxis. Sägner bär med sig områdets kulturella kunskap om accepterat beteende. Piispanen säger att sägnerna hon studerat har använts för att visa vad som är rätt beteende och på så sätt har samhället socialiserat in sina medlemmar till att följa de normer och ansluta sig till den moral som accepteras av gruppen (Piispanen 2009:253–255). Piispanen säger att sägnernas budskap ibland går emot det som från officiellt håll anses vara rätt eller fel (Piispanen 2009:253), vilket även Katarina Jacobssons studie om folkliga moraluppfattningar om ”riktiga mutor” ger vid handen (Jacobsson 2004).

Viveca Adelswärd talar om berättelsers tre olika typer av poäng: berättelsepoäng, berättarpoäng och underliggande poäng. Den sistnämnda poängtypen kallar hon även för berättelsens sensmoral eller moraliska poäng (Adelswärd 1997:212–214). Min tematiska analys visade delvis vad intervjupersonerna ville undervisa mig om: hur det var att tjänstgöra i anslutning till kriget, kroppens utsatthet, möten med olika andra, och slutligen hur de upplevt tiden efter kriget. Underliggande poänger i berättandet om krig kan variera från person till person, men jag ser en rätt uppskattning av fosterlandet, hemmet, som en ständigt återkommande sådan moralisk poäng. Värnet av hemmet är den yttersta moraliska lärosats som förmedlas genom berättandet om kriget i mitt material. Hemmet är det mål man strävar mot. Det handlar om att få åka på permission under pågående krig och att få komma hem för gott efter att kriget avslutas. Hemmet är viktigt, också eller snarare i synnerhet, för dem som är ute vid krigsfronten, samtidigt som det befinner sig i skuggan av kriget. Att hemmet är viktigt ser man exempelvis genom den ständigt återkommande rörelsen till och från kriget, till och från hemmet. Denna rörelse kan vara de många resorna mellan fronten och hemmet, breven som skickades i stor mängd mellan fronten och hemmet, och paketen med godsaker och förnödenheter som de på hemmafronten skickade. Hemmet är ständigt närvarande i kriget genom att det fungerar som kontrast till kriget. Hemmet står för det goda, där stabilitet och trygghet råder, medan fronten står för det onda, flyktighet, död och fasa.

Alla lidanden och försakelser under kriget görs meningsfulla genom hemmet – allt det svåra man genomled gjorde man för att värna hemmet. Detta hem innefattar allt som förfäderna kämpat för, och som man är skyldig att fortsätta försvara. Ingegerds mor hade levt i exil under ryska tiden på grund av sina engagemang för ett självständigt Finland. Margits mor hade flytt undan rödgardisterna under inbördeskriget. Devisen att kämpa för tro, hem och fosterland användes av Mannerheim i flera av hans dagorder under kriget för allt det som ansågs heligt och dyrbart (Kansanaho 1991:80–81), och finns också med i det löfte som lottorna avgav. Uttrycket innefattar religionen, ideologin och hem, hembygd och familj. Här kan man se hemmet på flera nivåer: fosterlandet som det stora hemmet, hembygden med släkten och traditionerna, och det lilla hemmet – det konkreta egna hemmet med familjen. I folkskolan hade man läst och lärt sig dikterna i *Fänrik Ståls sägner* utantill, och därigenom präglats av den anda som råder i dem. Enligt Michel Ekmans tolkning av *Fänrik Ståls sägner* utgörs drivkraften till att strida såväl av viljan att försvara ”sina åkrar, familjer och hem” – som i de tidiga dikterna – som av kärlek till idén om fosterlandet och plikten mot förfäderna och Gud (Ekman 2004:180–181). Något förenklat kan man alltså säga att det man lärt sig i folkskolan genom att läsa dikterna i *Fänrik Ståls sägner* är både att man ska försvara sitt hem och sin hembygd, samt att det finns ett fosterland som man likaledes är förpliktigad att försvara, och att det är ärofyllt och därigenom rätt och riktigt att strida och dö för sitt fosterland. Hemmet görs till en symbolisk mottagare för allt det man offrat – hälsa, lemmar, ungdomstid, familjemedlemmar och fästmän.

När vapenstilleståndet slutligen inträdde och man för gott fick lämna fronten och återvända hem var hemmet som man arbetat och stridit för att bevara inte så välkomnande som man hade trott. Förutom den materiella bristen och svårigheter att få arbete rådde stor politisk osäkerhet. De organisationer som inympat just den känsla för hem och fosterland som man använde som drivkraft under kriget förbjöds. Kvinnorna misskrediterades genom att de sades ha levt ett omoraliskt liv vid fronten och männen genom att kallas för krigstokiga eller till och med fascister. Hemmet vände ryggen åt dem som kämpat för dess överlevnad och existens. Först flera årtionden senare – när gränserna till de baltiska länderna öppnades – erkänns man som fosterlandets försvarare och får upprättelse.

Det man berättar om som handlar om krig skulle man kunna kalla för krigsberättelser. Jag har hittills använt två olika termer: krigsberättelse och krigsberättande, och mycket troligt har min användning av dessa varit inkonsekvent. För att visa skillnader mellan dessa hade man också kunnat

anlägga ett performansanalytiskt²⁰⁰ perspektiv. Detta är något jag inte har gjort, eftersom det är genom den reflexiva analysen av intervjuerna och den tematiska analysen av innehållet i dem som jag gjort upptäckten att det finns två slags berättande som delvis går in i varandra. En noggrannare performans- eller genreanalys av krigsberättelsen och krigsberättande vore intressant att göra, men faller utanför ramarna för denna studie. En slentrianmässig sammanblandning av dem har dock konsekvenser, något jag åtar mig att belysa i kapitlet nedan som handlar om att uppleva att man har eller saknar berättarvärda berättelser.

3 Att sakna berättarvärda berättelser

I vissa intervjusituationer var den undervisande funktionen väldigt framträdande och tydlig, medan det i andra fall verkade närmast som att intervjupersonerna inte tycktes anse att de hade något av värde att berätta om för mig i anslutning till kriget. Att få de manliga veteranerna i mitt material att berätta om sina krigsminnen var inte så svårt. Det var snarast så att de i början av fältarbetet berättade om sina krigsupplevelser per se och inte om hur de använt eller kommit i kontakt med *Fänrik Ståls sägner* under kriget, vilket var mitt ursprungliga mål när jag inledde mitt fältarbete. Endast två av de tio männen upplevde jag som lite ”motsträviga” när det gällde att berätta om egna upplevelser. Den ena hade berättat så mycket i andra sammanhang att han närmast verkade trött vid tanken på att berätta också för mig. Den andre var fältprästen Åke som jag upplevde inte riktigt visste *vad* han skulle berätta om. Bland kvinnorna var läget det rakt motsatta i förhållande till männen i allmänhet i materialet. Endast två-tre av dem berättade mer så att säga ”självgående”. Jag vill här omedelbart göra en skillnad mellan utsagan att inte ha något att berätta och att inte vilja berätta. Det sistnämnda behandlar jag senare i avsnittet. Här ska jag koncentrera mig på det första uttalandet som jag fann så märkligt i intervjusammanhanget.

²⁰⁰ Berättelseforskning har under några decennier varit framträdande inom flera till varandra gränsande ämnesområden inom språk- och kulturvetenskap. För att nämna några se Labov 1977; Bauman 1986; Kaivola-Bregenhøj 1996. För en översikt av forskningen se till exempel Johansson 2005. Marander-Eklund ger en samlande performansanalytisk översikt av olika definitioner av berättelse. Den definition som hon själv använder är att en berättelse består av återgivna händelser, med någon form av intern relation, en orsak och en verkan med någon form av värdering eller evaluering, och något slag av poäng samtidigt som berättelsen är en form för självpresentation (Marander-Eklund 2000:30–33).

Efter att jag insett att jag skulle få höra berättelser från kriget och inte så mycket om *Fänrik Ståls sägner* hade jag förväntningar på vilket slags berättande som skulle möta mig. Jag räknade med att få höra spännande²⁰¹ berättelser radade efter varandra om händelser under krigsåren. Förväntningarna om att jag skulle lyssna till den här typen av berättelser höll i sig genom hela fältarbetet. Jag kände mig nöjd när jag kom hem från en intervju med många spännande berättelser inspelade, och mindre nöjd efter intervjuer där jag hört intervjupersonerna säga exempelvis att de inte visste vad de skulle berätta. Dessa mina förväntningar verkade en del av intervjupersonerna känna, och också uppleva att de inte kunde fylla eftersom det var flera som inte tyckte de hade något särskilt att berätta. Detta gällde framför allt några av kvinnorna i materialet, men även Åke som varit verksam som fältpräst i kortare repriser. Ett av mina bästa exempel är Anna, som varit ute vid fronten under vinterkriget och som förmodligen varit med om många händelser och haft upplevelser som alla, utifrån sett, vore berättarvärda, men som ändå inte visste riktigt vad hon skulle berätta för mig. Att höra intervjupersonerna säga så förvånade mig lika mycket var gång det hände eftersom jag upplevde att det borde finnas så mycket att berätta om oberoende av om man varit ute i kriget som soldat, lotta, officer, fältpräst eller sjuksköterska.

Dessa mina förväntningar på vad jag skulle få höra i intervjuerna om krig måhända färgades av att soldater i många populära skildringar framställs som särskilt goda berättare och därigenom som traditionsbärare (Rehnberg 1967:186). Här kan jag inte låta bli att dra en parallell till titeldikten "Fänrik Stål" i *Fänrik Ståls sägner* där den gamle veteranen berättar för diktjaget, den unge studenten, om sina minnen från 1808–1809 års krig. Hela diktverket är sedan uppbyggt kring fiktionen att det är den gamle fänriken som berättar om sina minnen från kriget för den vetgirige och närapå trollbundne studenten.

Det verkar finnas förväntningar om vad som är intressant och relevant att berätta om, och för att man ska kunna berätta om något krävs det att man har kännedom om dessa förväntningar (Arvidsson 1998:43; Eriksen 1995:12) – man måste ha kunskap om den specifika genren. Labov har påpekat att personliga erfarenhetsberättelser ofta genereras av upplevelser av unika och speciella händelser²⁰². Om en händelse däremot är för vanlig blir den enligt honom inte värd att berättas. Labov slår fast att det finns vissa händelser som alltid är berättarvärda, nämligen sådana som handlar om dödsfara eller där det

²⁰¹ Spännande berättelser kan vara underhållande, liksom roliga, skrämmande eller upprörande berättelser också är.

²⁰² Här kan man jämföra med det traditionella berättandet om säregna personer, platser och händelser med mera som gett upphov till bland annat sägner. Se exempelvis von Sydow 1971 och Åkesson 1991.

finns risk för fysisk skada (Labov 1977:370–371). Att medverka i krig borde med andra ord generera berättarvärda händelser i och med krigets natur som en företeelse som, krasst uttryckt, går ut på att döda eller dödas. Charlotte Linde talar om ”utvidgat berättarvärde” för en händelse som är tillräckligt ovanlig för att berättas om eller som går mot förväntningar om normen (Linde 1993:22). Poängebegreppet är fundamentalt för en berättelse, säger Adelswärd, och det är också intervjupersonerna i hennes material medvetna om när de säger att de inte har något att berätta om eftersom händelsen var odramatisk. I en annan situation kan samma minne dock bli berättarvärt. Andra tycker däremot att en viss händelse är mer än värd att berättas. Då har den en tydlig poäng i deras ögon genom att händelsen var ovanlig på något sätt eller genom att berättandet på något sätt ger berättaren status. Adelswärd understryker att det är en vanlig inställning att en händelse måste vara värd att berättas för att den ska bli en berättelse (Adelswärd 1997:211–212).

Ett sätt att hålla kvar lyssnarna är att berätta berättelser med en tydlig berättelsepoäng. Detta sätt att berätta är enligt Kristina Minister mera typiskt för män än för kvinnor, på samma sätt som män oftare än kvinnor framställer dramatiska höjdpunkter och själva figurerar som huvudperson. Minister framhåller att det ofta är just denna typ av berättande som förväntas av oral history-intervjuare. Hon anser av denna anledning att kvinnor borde intervjuas av feministiska oral history-intervjuare, eftersom dessa borde ha frigjort sig från förväntningarna om hurdan en oral history-intervju ska vara och vad den ska innehålla (Minister 1991:37). I kapitlet där jag problematiserade tillkomsten av mitt material diskuterade jag många föreställningar om vad som krävs av den gode intervjuaren. Liksom alla oral history-forskare som inte har en utpräglad feministisk hållning i sin forskning har jag gjort mig skyldig till den här förväntningen på mina intervjupersoner. Som ovan nämndes ville jag höra spännande berättelser från kriget. I efterhand kan jag konstatera att jag inte var medveten om att kvinnors berättande vanligen inte består av välpolerade berättelser där berättaren försöker vinna uppmärksamhet, något som enligt Minister är typiskt för manligt berättande (Minister 1991:37).

Enligt Gillian Bennett som studerat kvinnors berättande om möten med det övernaturliga ser berättandet annorlunda ut när man berättar för att bli trodd, och inte med huvudsaklig avsikt att underhålla (Bennett 1986; Robinson 1981:59–60). I sådana fall föredrar berättarna att ta fram det typiska, inte det ovanliga, och sålunda appellera till allmänmänsklig erfarenhet i stället för till det individuellt specifika (Bennett 1999:432). Nylund Skog säger att människor berättar inte bara om vad som hände utan också om det som var det typiska i

händelsen. Då blir berättelsen berättarvärd uttryckligen för att händelsen är vanlig och därmed igenkännbar (Nylund Skog 2002:132).

Adelsvärd nämnde ovan om intervjupersoner som inte tyckte att de hade något att berätta om eftersom de upplevde att deras upplevelser saknade det ovanliga, med följden att deras berättelser skulle sakna berättelsepoäng. Också i Nylund Skogs fältarbete om föräldrars upplevelser av sina barns födselar fanns intervjupersoner som berättade ovanligt kort om sina upplevelser. En av de nyblivna mammorna sade att hon inte tyckte det fanns så mycket att berätta, något som Nylund Skog reagerade på – att föda barn borde ju generera berättarvärda upplevelser (Nylund Skog 2002:145). Nylund Skog kom småningom fram till en orsak till att denna nyblivna mors och fars berättelser skilde sig från de övriga i materialet: förlossningshändelsen var annorlunda än de andra nyblivna föräldrarnas i hennes material. Denna förlossning skedde genom ett akut kejsarsnitt, och därmed saknades alla de element som ingår i en vaginal förlossning och upplevelsen blev en annan. Dessa båda nyblivna föräldrar i Nylund Skogs material visste inte vad de skulle berätta om när hon frågade efter deras erfarenheter från förlossningen eftersom mamman inte känt och pappan inte sett förlossningen. De hade inte de erfarenheter som krävdes för att de skulle kunna placera in dem i det som Nylund Skog kallar en berättelsestruktur, i det här fallet en förlossningsberättelse. Att föda genom kejsarsnitt gav inte upphov till den sorts upplevelse för att man skulle kunna berätta om den som en förlossningsberättelse (Nylund Skog 2002:157–158, 200).

Även om Nylund Skog använder begreppet ”berättelsestruktur” och inte genre, anser jag att det ändå är fråga om en genre som man kunde kalla förlossningsberättelse och som har vissa inneboende krav på åtminstone innehåll och funktion. En av orsakerna till att parets berättelser avvek från de andra intervjuerna var att de saknade upplevelser som skulle passa in i genren förlossningsberättelse, om man med den avser berättelser som handlar om vaginala förlossningar. Det jag vill ta fasta på i Nylund Skogs diskussion utgår från att en annorlunda upplevelse (kejsarsnitt) än den dominerande (vaginal förlossning) inte gav upphov till den typ av berättelse som Nylund Skog förväntat sig trots att båda händelserna var förlossningar som resulterade i att ett barn föddes. Här ser man tydligt att det finns kulturella förväntningar på hur en berättelse om en viss upplevelse ska se ut. Konventionen kräver att en upplevelse av en händelse ska förmedlas på ett särskilt sätt, och om man har upplevt händelsen annorlunda än något slags tänkt norm så blir det svårt att berätta om det man varit med om. Händelser som man utifrån sett tycker skulle vara berättarvärda kan upplevas av den presumtiva berättaren som något det

inte finns så mycket att berätta om. Som jag ovan diskuterade fann jag det märkligt att en del av mina intervjupersoner inte tyckte de hade något att berätta om trots att vissa av dem hade arbetat på sjukhus i flera år under kriget eller i flera omgångar haft uppgifter som präst i fält. Enligt min uppfattning borde det ha räckt med att man har varit verksam i anslutning till kriget för att man skulle ha haft något att berätta om, medan en del av intervjupersonerna ansåg att deras upplevelser inte hade något berättarvärde. Jag undrade länge hur detta kunde vara möjligt. Var det ett uttryck för framför allt kvinnornas modesta framtoning, att den österbottniska kvinnan inte ska framhäva sig själv, eller var det något annat som spelade in? Vad kunde detta "annat" i så fall vara?

Utsagan "att inte ha något att berätta om" innebär alltså att den som säger så upplever att hon eller han inte har det slags upplevelser som anses behövas för att man ska kunna berätta en viss typ av berättelse – hålla sig till en viss berättelsegenre. Lauri Honko talar om mentala texter, som inte är texter i konventionell mening, utan snarare ett slags "sammanflätning av tematiska element" som finns i berättarens medvetande och minne, latent och vilande tills något aktualiserar dem och berättaren framställer dem i en viss situation (Honko 1998:36). En förklaring till att så många av kvinnorna – och fältprästen Åke som i detta sammanhang hör närmare kvinnorna än männen – verkade ha en känsla av att de inte riktigt visste vad de skulle berätta om när jag bad dem berätta om kriget är att kvinnorna och Åke helt enkelt hade andra uppgifter än de krigande männen, och därmed saknar en mental text för berättande om krig. Deras uppgifter var inte av den typ som karakteriseras av händelser, utan snarare av pågående aktivitet som är mera lik ett skeende än en händelse, vilket i sig inte ger anledning till berättelser som innehåller en berättelsepoäng. Det är just distinktionen mellan händelse och skeende som Portelli tänker sig är en av anledningarna till att krigsberättelser är en allmänt erkänd genre medan sjukvårdsberättelser inte är det (jfr Portelli 2004:27–28). Kvinnorna kan inte berätta krigsberättelser, åtminstone inte om egna erfarenheter, eftersom de inte har deltagit i krig på det sätt som förväntas för att man ska anses och anse sig ha kompetensen att framföra en krigsberättelse. Som framgår i kapitlet "Möten med tiden efter kriget" skriver Kinnunen om hur lottorna med hjälp av olika strategier tystnade eller tystades ner efter krigsslutet. Men kvinnorna hade tydligen också mera emot sig när det gäller deras berättande om sina egna krigsupplevelser. Om man ser det så att vissa av kvinnorna som jag intervjuade inte visste vad de skulle berätta om eftersom jag ville höra om deras krigsupplevelser och de inte tyckte sig ha något att komma med blir denna känsla av avsaknad av berättarvärda berättelser mera förståelig.

Detta resonemang leder vidare till frågan om varför kvinnorna upplevde att jag ville höra krigsberättelser. Visserligen ville jag höra spännande berättelser från kriget, men jag frågade uttryckligen efter deras upplevelser. Kan det vara så att det vanligen är männens krigsupplevelser som efterfrågas i olika sammanhang? Trodde de kvinnliga intervjupersonerna att jag ville att de skulle berätta om männens upplevelser – männens krigsberättelser? Maria hänvisade mig till sin make om det var krig jag ville höra om. Hon gjorde mig också uppmärksam på att det i alla fall oftast är män som träffas och pratar krigsminnen. Hon var släkt med Anna, och trots att båda hade varit lottor hade de aldrig sinsemellan pratat om lottarbetet. Det var deras män som pratade om kriget, och Maria och Anna lyssnade på dem eller sysslade med annat under tiden (Maria IF mgt 2003:65–66).

Margaret Higonnet säger att berättelser om krig oftast har fokuserat på strid och på männens erfarenheter. Detta bygger på en gammal tankegång om att krig som erfarenhet hör till männen och upprätthåller maskulinitet. Att man betonar stridsfronten som det som särskiljer det maskulint konnoterade slagfältet från den feminint konnoterade hemmafronten har lett till att man riktat uppmärksamheten från kvinnornas erfarenhet av krig. Det finns en norm som säger att berättelser om krig ska handla om händelser på slagfältet (Higonnet 1999:xx). De uppgifter som kvinnorna hade vid fronten var av sådant slag att de ansågs vara lämpliga och passande för kvinnor, det vill säga i mitt material sjukvårdsarbete och matlagning (jfr James 2000:221). De upplevelser och uppgifter som passar in i denna kategori av förment lämpliga sysslor genererar som vi ovan sett inte berättelser på samma sätt som männens upplevelser, eftersom upplevelserna och uppgifterna i sig inte varit särskilt extraordinära eller direkt förenade med livsfara eller risk för att skadas. En del av kvinnorna betonade till och med det vanliga i sina arbetsuppgifter. Margit menade att hennes lottarbete inte betydde något annat än om hon hade varit ”en vanlig hjälpsköterska” (Margit IF mgt 2003:55–57). Som lotta arbetade man med sjukvård och de kvinnor som inte var lottor arbetade bland annat på jordbruk eller i fabriker. Alla arbeten var tunga, anmärkte Alice, men ”man gjorde sin plikt bara”, som hon sa (Alice IF mgt 2003:67–68). Gun och Anna sade att de tyckte att man var som vilken kvinna som helst som arbetade, fastän Gun ansåg att man för att vara lotta också måste ha ”ett brinnande intresse” för att arbeta för fosterlandet (Gun IF mgt 2003:69–70; Anna IF mgt 2003:58–59).

Enligt dessa kvinnor skulle lottornas sjukvårdsberättelser höra in under en genre som kunde kallas för arbetsberättelser. Kvinnornas berättande handlar i vissa fall mer om rutinartat sjukhusarbete än om krig, och som vi har sett är det ofta bara ovanliga händelser som anses vara berättarvärda. Kvinnornas

upplevelser var också annorlunda än männens, och passade därför inte in i den manligt konnoterade genren krigsberättelser. Männens uppgifter under kriget var extraordinära i förhållande till deras fredstida åligganden, utom fältprästen Åke som hade liknande uppdrag som på hemmafronten. Männen befann sig i ständigt livsfara ute vid fronten och riskerade att skada sig eller dödas, något som Labov som ovan sagts betraktar som händelser som alltid är berättarvärda. Männens uppgifter i och upplevelser under kriget genererar alltså enligt Labovs resonemang per automatik berättarvärda berättelser, även om våld och våldshandlingar inte är något ovanligt i krig. I de här fallen utfördes arbetet under krigstiden i direkt anslutning till krigsverksamheten. Männens berättelser hör till kategorin krigsberättelser, som i sin tur kunde tänkas vara en underordning till mera allmänt berättande om kris, exempelvis berättande om olyckor, sjukdomar och död.

Jag har tidigare uppmärksammat forskare som stött på intervjupersoner som inte tyckt de haft något att berätta om, och det har då gällt jakt och barnafödslar. Forskarparet Claudia Lenz och Helle Bjerg har i sin forskning om den tyska ockupationen av Danmark och Norge under andra världskriget också kommit i kontakt med kvinnor som tyckte att de inte hade så mycket att berätta om krigstiden. Det fanns visserligen även män som gav uttryck för denna åsikt också i deras material, men tendenserna att se sig själv som en mindre kompetent berättare var mycket starkare bland kvinnorna. Kvinnorna i ögonvittnesgenerationen, alltså de som upplevde ockupationen, gav ofta uttryck för tanken att händelserna i deras liv inte hade något att göra med ockupationen. Deras berättelser om brist på mat och förnödenheter, ransonering och svårigheter i det dagliga familjelivet sågs inte som en del av den ”riktiga” krigsberättelsen. Denna bild av betydelselöshet förstärktes av de yngre generationerna i Lenz och Bjergs studie i och med att kvinnorna inte ansågs ha något relevant att berätta om i anslutning till ockupationen. Det som kvinnorna upplevt placerades in under feminint konnoterade lager och sålunda miste de auktoriteten som berättare (Lenz & Bjerg 2007). Inte heller Eeva Peltonen hade tänkt på kvinnor som deltagare i kriget och krigandet, och hon hade inte talat med kvinnorna i sin egen släkt om kriget – trots att de flesta hade varit lottor (Peltonen 1997:105). Samma mönster av osynliggörande återfann Östman i sin studie av manligt och kvinnligt jordbruksarbete. Trots att kvinnornas arbetsinsatser var viktiga för jordbruket osynliggjordes både de själva och det kvinnligt kodade mjölkarbetet i de beskrivningar hon studerat. Den manligt kodade normen – arbetet med åkern, vallen och stenen – blev sinnebilderna för jordbrukaren (Östman 2000:320). Exakt samma osynliggörande av kvinnorna gör exempelvis jag mig skyldig till i min tidigare inställning till veteranen som

man, inte kvinna, vilket jag visade på ovan i avsnittet ”Möten med tiden efter kriget”.

Enligt Lenz och Bjerg är det mannen som får spela huvudrollen och som tilldelas rollen av ett aktivt subjekt i berättelser om kriget, något jag också kan skriva under utgående från mina studier. Det var mannen som sågs som värdig berättare av den ”riktiga” krigsberättelsen, oberoende av hans faktiska handlingar och upplevelser. I ett fall som Lenz och Bjerg anför som exempel betonas könsstereotypernas roll i traderingen ytterligare av att det är mormodern i en familj som hade dramatiska upplevelser från krigstiden. De yngre generationerna beklagade att morfadern var död för att de skulle ha kunnat lära sig så mycket om ockupationen ”om morfar ännu levde” – trots att mormodern berättade om den ena dramatiska händelsen efter den andra som hon hade varit med om. Morfaderns auktoritet som berättare är inte beroende av hans verkliga handlingar under kriget, utan den tillskrivs honom för att han är man. På samma sätt fråntas eller förnekas mormodern berättarauktoritet på grund av sitt kön. Varken status som ögonvittne eller aktiv deltagare i dramatiska händelser ger kvinnorna berättarauktoritet (Lenz & Bjerg 2007:37–38, jfr Higonet 1999:xxiii).

Enligt Lenz och Bjerg är den kollektiva minneskulturen dominerad av vissa könsspecifika bilder och attribut. Det könade mönstret tillåter vissa berättelser att berättas medan andra förtigs. Det leder också till att en del människor anses kunna berätta om det som betraktas som relevant berättande om kriget. Manligt konnoterade faktakunskaper ses som värdefulla medan kvinnligt konnoterat personligt berättande får ett mindre värde i traderingen av minnen såväl inom släkten som i den kollektiva minneskulturen. I Lenz och Bjergs material handlar kvinnornas berättande i ögonvittnesgenerationen mest om hemmasfären, och fastän så inte är fallet för mig är kvinnorna i mitt material påverkade av samtidens könsspecifika uppdelning av arbete så att de utför sådant arbete som ansågs lämpligt för dem²⁰³. Detta slags arbete hör närmare ihop med den privata sfären, inte den politiska eller offentliga. De kvinnor som deltog i de norska och danska motståndsrörelsernas arbete under ockupationen och som kunde berätta om det såg inte dessa berättelser som politiska eller som att de hörde till den ”riktiga” historien. I stället såg de sina handlingar som hushållsarbete, vilket påminner om hur mina kvinnliga intervjupersoner berättar om sitt lottarbete som ”vanligt” i förhållande till andra kvinnors. Enligt Lenz och Bjerg har kvinnor en tendens att inte se sig själva som aktörer i historien,

²⁰³ Också Östman har noterat att det fanns en ”retorik” som värderade det mera manligt präglade högre i berättande om arbetsfördelningen mellan kvinnor och män i jordbruket (Östman 2000:141–142).

och sålunda berövar de sig själva statusen som aktiva subjekt i historien och också berättarauktoriteten som värdiga berättare om det förflutna och samtidigt också det nuvarande (Lenz & Bjerg 2007:40–41).

”Att inte ha något att berätta om” handlar, förutom att inte ha tillgång till den genre som man upplever som självklar för den typ av berättande som efterfrågas, om att inte tillskriva sig själv berättarauktoriteten och om att lyssnarna inte heller förväntar sig berättarkompetens och om att man därmed aldrig ges tillfälle att berätta. Ett könsrelaterat osynliggörande blir märkbart genom kvinnornas nedvärderande av sina upplevelser (jfr Minister 1991:29–30). Enligt Antero Holmila har kriget gett männen en maskulin auktoritet som gällde också all annan verksamhet eftersom de hade försvarat Finland (Holmila 2000:9–12 [online]). Att den manliga genren krigsberättelse är det som man omedelbart associerar till – oberoende av kön – när man ombeds berätta om kriget säger en hel del om etablerade och könsbestämda definitioner av vad som är och inte är historia, vem som är med i den och vem som inte är det (jfr Portelli 2004:28).

Tidigare ställde jag frågan om existensen av genren krigsberättelse kunde ha några följder, och jag skulle vilja inleda mitt svar på frågan med ett citat av Åsa Moberg ur hennes bok om Florence Nightingale:

Men hur skulle han ha kunnat höra något som ingen talar om? Historia – det är en berättelse om män och krig, inte om kvinnor och sjukvård. Det vi får lära oss i skolan är hur män har dödat, inte hur kvinnor har vårdat (Moberg 2007:10).

Man har inte hört kvinnors berättande om krig, åtminstone inte i samma utsträckning som männens. Historieforskningen har också traditionellt riktat in sig på att skriva om maktens män (Connell 2008:60). I mina inledande problemformuleringar ingick inte kön som en aspekt jag hade för avsikt att fästa vikt vid. Inte heller Lenz och Bjerg hade könsperspektiv som huvudsakligt intresse i sitt projekt, och sålunda hade de inte tagit det i betraktande när de planerade sitt projekt och gjorde sitt fältarbete. Senare visade sig kön vara fruktbart för dem som en analytisk kategori (Lenz & Bjerg 2007:35). Detta kan jämföras med exempelvis Östmans uttalade könsperspektiv, då hon i sin avhandling studerar hur kön konstrueras i ett agrarsamhälle genom mäns och kvinnors arbete (Östman 2000:40). Östman hade könade utgångspunkter. Lenz och Bjerg använde kön som ett analysredskap, vilket även jag gjort i viss mån. Eftersom jag använt mig av detta redskap har jag också fått könade resultat. Lottorna och sjuksköterskorna i sin egenskap av kvinnor gör dem marginaliserade i ett mansdominerat samhälle, där kvinnor och män behandlas

asymmetriskt, vilket framför allt missgynnar kvinnorna²⁰⁴. Detta syns i mitt material exempelvis genom att det inte finns någon vedertagen samlande benämning för de kvinnor som varit aktiva i krigets tjänst. Männerna omtalas som vapenbröder oberoende av deras uppgifter i kriget, medan jag måste skapa benämningen ”krigssystrar” när jag satte rubrik för kapitlet där jag presenterade mina kvinnliga intervjupersoner. Kvinnornas marginaliserade position har gett dem andra och annorlunda upplevelser och minnen än männen, och andra förutsättningar för att berätta om upplevelserna. Det de vet är inte en förväntad del av genren krigsberättelse. Därför har de inte kommit till tals och därför har man inte förrän på senare tid frågat efter *deras* berättelser om kriget.

Inom oral history strävar man efter att lyssna till de personer som i vanliga fall inte brukar tillfrågas om ett historiskt skeende. Man lyssnar efter berättelser som inte brukar höras eller som kanske dittills inte funnits uttalade. Ett empatiskt lyssnande i intervjusituationen bereder större möjlighet för sådant berättande – att få intervjupersoner att berätta trots att de tycker att de inget har att berätta. Samtidigt ger ett empatiskt förhållningssätt i efterarbetet utrymme för att lyssna på det som finns bortom det som utsägs direkt och hitta strukturer som gör att någon som bevisligen varit med om något ändå tycker sig sakna något att berätta om.

Trots att alla jag intervjuade hade haft uppgifter i direkt anslutning till kriget var det ändå inte alla som verkade uppleva att de hade något att berätta om kriget för mig. Genom detta har jag insett att en krigsberättelse är något annat än en berättelse om kriget: en krigsberättelse är *en* sorts berättelse om kriget. Det finns alltså många berättelser om krig, av vilka krigsberättelsen är en. Krigsberättelse och berättande om krig är heller inte ett och det samma, utan *krigsberättelser* ingår som en del i det större *krigsberättandet*. Om man ser på berättarna ur perspektivet hur de vill framställa sig själva genom berättarpoängerna var det vissa, främst av kvinnorna, som frånsade sig rätten att berätta om kriget. Jag ska här inte analysera närmare vad deras berättarpoängerna kunde vara. Det viktiga ligger i deras upplevda avsaknad av känsla av att ha något att berätta om kriget. Ändå berättade alla om sina upplevelser under kriget, och därmed finns det krigsberättande för mig att analysera också av dem som så att säga ”inte hade något att berätta”.

²⁰⁴ Detta kan också kallas för den feministiska idén om förtrycket av kvinnor som grupp, där underordning, ojämställdhet och fördomar finns med som mer eller mindre tydliga beståndsdelar (Östholm 2006:8).

4 Krigsberättande som oral history eller kulturarv?

Blanka Henriksson inleder sin doktorsavhandling med frågan som så många ställt henne när hon berättat om sitt avhandlingsarbete om minnesböcker: ”Varför studerar man någonting så trivialt som minnesböcker?” (Henriksson 2007:1). Frågan har gett henne intresset att såväl studera som betona det till synes trivialas betydelse. Min erfarenhet från diskussioner med folk som kunde kallas gemene man är en helt annan än Henrikssons. Mitt avhandlingsämne har bedömts som värdefullt. Mitt eget material består av intervjuer med finlandssvenska kvinnor och män som deltagit i kriget, och härmed har mitt ämnesval setts som viktigt och betydelsefullt. Under forskarseminarierna har vi många gånger förundrats över varför vissa avhandlingsämnena betraktas som viktigare än andra baserat på ämnesval för avhandlingen. Jag vill diskutera *varför* berättande om krig allmänt anses vara så viktigt. Jag tar avstamp i oral history som en historieforskning med politiska förtecken i kombination med den struktur av normer som byggts upp inom könsforskningen. Jag tar även hjälp av Johanna Björkholms studier av immateriellt kulturarv (Björkholm 2008). Dessa frågor skulle i sig kunna utgöra basen för frågeställningar som vore värda att studera mycket mera utförligt än vad det finns utrymme för här, och därför kan de följande sidorna läsas som utgångspunkter för fortsatt forskning.

Som jag redogjorde för tidigare i boken studerar man inom oral history ofta grupper av människor som av olika anledning, exempelvis kön, etnicitet eller social tillhörighet, marginaliserats i samhället eller försumrats av forskningen. Inom oral history har man velat göra forskning om grupper eller individer som inte accepterats av rådande diskurser vid ett visst tillfälle. Jag ställde också inledningsvis upp hypotesen att tankestrukturen inom oral history ska gå att använda också på ett material som inte tar de av rådande diskurser i samhället förtrycktas perspektiv. Mina intervjupersoner ser inte sig själva eller uppfattas av andra som icke-accepterade av det omgivande samhället i dag. De som deltagit i vinter- och fortsättningskrigen har upphöjts, firats och dekorerats för sina insatser, under senare år, och kan under inga omständigheter sägas höra till någon ”förlorargrupp”. Detta hindrar självfallet inte att de i egenskap av svenskspråkiga har haft andra upplevelser och minns annat än sina finskspråkiga kollegor. På ett sätt kunde man säga att även jag studerat en marginaliserad grupp eftersom alla mina intervjupersoner hör till en språklig minoritet. Jag vill dock hävda att mina intervjupersoner som grupp i detta sammanhang inte kan eller ska ses som människor ur en marginaliserad grupp. Om man däremot delar in mina intervjupersoner i två grupper – i män och

kvinnor – kan man säga att jag studerat en marginaliserad grupp. I kapitlet ovan visade jag på hur den marginalisering som kvinnorna utsätts för syns i deras berättande om kriget eller snarare i deras icke-berättande om det. Ett annat berättande om krig synliggörs genom studiet av kvinnornas berättande om krig. Men om man bortser från olika slag av marginalisering som man eventuellt kan tillskriva mina intervjupersoner, vill jag påstå att tankestrukturen inom oral history går att använda på ett material som mitt eget eftersom jag ser en strävan efter att lyssna till en annan historia än den som framställs i officiella sammanhang som en av de viktigaste beståndsdelarna i oral history. Genom att lyssna empatiskt till berättande av människor som i många fall själva kategoriserade sig som fosterländskt sinnade om deras upplevelser och erfarenheter av krig får man fram andra bilder än den som den officiella historien förmedlar. Jag kommer tillbaka till detta resonemang nedan. Den folkloristiska infallsvinkeln i kombination med oral history ger ytterligare en bredare tolkningsram i form av vissa framträdande mönster i berättandet.

Innehållet i berättande är inte arbiträrt och tillfälligt. Den nationella minneskulturen utgör den huvudsakliga referensramen för vad som över huvud taget är möjligt att berätta om, säger Anne Eriksen (Eriksen 1995:12–13). Eriksen studerar den nationella grundberättelsen i Norge, och enligt henne visar denna hur det lilla och underlägsna landet står enat under andra världskriget mot en yttre fiende – den tyska ockupationsmakten – som är till synes helt överlägsen. En liknande stor berättelse eller nationell grundberättelse finns också i Finland. Liksom den norska handlar den finländska om det lilla landet som utstår stort lidande under kriget, men som tack vare att alla invånare tillsammans kämpar mot den övermäktiga fienden klarar sig med äran i behåll ur den svåra situationen. Denna grundberättelse med ett mönster lånat från Bibelns berättelse om David och Goliat kunde exemplifieras med den så kallade vinterkrigsandan. Det efter inbördeskriget drygt tjugo år tidigare så splittrade landet förenades i en kamp för samma mål. I denna typ av mytologiserande berättande finns det högre värden som inte kan ifrågasättas eller emotsägas. Sådana värden kan vara försvaret av tro, hem och fosterland. Eftersom dessa värden är så dyrbara måste de inplanteras i kommande släktled, vilket intervjupersonerna gjorde genom att med sitt berättande på olika sätt undervisa mig. De ovan nämnda typfigurerna som bygger på kända mönster från folkloren förmedlar just sådana värden. Genom dessa kan man på ett symbolladdat och förtätat sätt förmedla de värderingar som anses som rätta, där hemmet och försvaret av det är centralt.

En följd av denna mytologiserande berättelse om den enade nationen – oberoende av om den handlat om motstånd mot ockupanter eller strider mot

grannlandet – har enligt Eriksen varit ett långvarigt uteslutande av dem som stämplades som landsförrädare och som sågs som landets inre fiender. För att bilden av den enade nationen skulle kunna upprätthållas måste alla existerande politiska och sociala konflikter och olikheter före, under och efter ockupationen eller kriget slätas ut (Eriksen 1995; jfr Lenz & Bjerg 2007:36). Ett medel i denna process är att tysta ner eller indirekt inte tillåta berättelser som kullkastar denna bild av det enade landet. Ett exempel ur finländsk kontext på tystade berättelser är sådant som de så kallade laikkarna, desertörerna under fortsättningskriget, skulle kunna berätta om – om de fick chansen. Många ingredienser för vad som brukar krävas för att något ska bli berättelser finns med: flykten undan kriget, farliga färder i småbåtar över till Sverige, modiga män som trotsade havet, män som lämnade fästmö och familj för att rädda sitt eget liv. Dessas berättande förkrymps eller tystas ner av diskurser om männen som räddade landet genom att strida. Laikkarnas berättande uppfattas lika lite som ”riktigt” krigsberättande som kvinnornas. På samma sätt var berättandet om ”frihetskriget” länge det enda riktiga berättandet om kriget 1918. De rödas berättande hörde inte till rådande diskurser om kriget 1918. På senare tid har det dock blivit möjligt att berätta om kriget 1918 ur ett rött perspektiv (jfr Peltonen 1996, 2003; Heimo 2009).

Oral history är en vetenskapsgren som skickligt fångat upp den här typen av berättande, berättande som inte ”får” finnas och som därmed ger röst åt dem som inte fått sin stämma hörd. Jag ser ändå en fara i att enbart koncentrera sig på den förlorande sidan, oberoende av vilken den är. Om jag hade intervjuat, säg, desertörer under fortsättningskriget – vilket i sig hade varit intressant – hade också jag sällat mig till denna skara av forskare som studerar dem som den dikterande vinnarsidan i ett krig valt att framställa på ett sätt som passar vinnarsidans syften (jfr Peltonen 1997:93). Med detta vill jag på intet vis ringakta det arbete som gjorts för att uppmärksamma marginaliserade och förtryckta grupper, utan jag anser att man kan ha samma förståelseperspektiv, det vill säga oral history, oberoende av den politiska ställning ens studieobjekt har eller hade. Dessutom, som jag visade i kapitlet ”Möten med tiden efter kriget”, förändras hela tiden det som anses vara rätt och riktigt i politiskt hänseende. Jag anser att om man gör oral history bara utgående från ett ”förlorarperspektiv” missar man en hel del av det relationella som utmärker oral history i och med dess intresse för versioner av det förflutna. Jag upplever att man utgår från att det finns en norm och att det man inom oral history undersöker är något som inte passar in i denna norm på samma sätt som man inom (tidigare) genusforskning implicit studerat kvinnan och det kvinnliga som avvikelser från mannen och det manliga. Därmed har man gjort mannen och det

manliga till en norm, ofta outtalad, för vad det innebär att vara människa (se exempelvis Hirdman 2008:59; Östholm 2006:8–9). För att nå en förståelse av vad det innebär att vara människa måste man enligt det beauvoirianska synsättet granska båda aspekterna av detta människovärde, det vill säga både man och kvinna, manligt och kvinnligt, med samma kritiska glasögon (Beauvoir 1973; jfr Östholm 2006:39). Den relativt nya maskulinitetsforskningen är ett exempel på detta (Connell 2008). Om man anpassar dessa beauvoirianska tankegångar om att studera två sidor i stället för att se något som en avart av en norm borde man kunna göra oral history-forskning av exempelvis de vita från kriget 1918. Fastän de hör till den högersinnade "vinnarsidan" i motsats till de vänsterinriktade röda är de vitas upplevelser av skeendena inte nödvändigtvis liktydiga med den syn som det nyblivna självständiga Finland antog som landets officiella historia. Jag ser alltså att personligt berättande om krig ger "en annan" bild av krig och historia, och därmed anser jag att jag kan verifiera min hypotes.

Om man tänker sig det krigsberättande man oftast hör i dag som en mytologiserande stor berättelse om den enade nationen i kamp mot den stora fienden, och därför som något som är viktigt att förmedla till kommande släktled kommer man nära de tankegångar som finns inom kulturarvsdiskussionen. Enligt Björkholm är kulturarv "moderna konstruktioner på mental nivå, som dominerande grupper i samhället står bakom" (Björkholm 2008:91). Att vissa kulturelement väljs ut som extra viktiga medan andra väljs bort, döljs eller förpassas till historien (kanske till och med aktivt glöms bort) är tecken på att maktaspekter i form av tolkningsföreträdare finns integrerade i kulturarvskonstruktionen. Björkholm anser att "kulturarvstänkande är ett förhållningssätt till det förflutna i samtiden" (Björkholm 2008:91). Hon utgår från att kulturarv ständigt ny- och omskapas av dominanta grupper i samhället, att de alltså inte är objektivt existerande. I och med detta föränderliga utgångsläge varierar uppfattningarna om vilka kulturelement som är tillräckligt viktiga för att man ska betrakta dem som kulturarv. Enligt Björkholm innebär denna syn på kulturarv att de ger uttryck för vad som är värdefullt i den kultur och det samhälle där de finns. Anledningen till att en del kulturelement får specifika värdeladdningar beror enligt Björkholm på att de getts symbolvärde i enlighet med rådande ideologier. Därmed får kulturarven också så stark laddning. Björkholm poängterar kulturarvens potential att dölja konflikter (Björkholm 2008:251–252).

I enlighet med Björkholms resonemang vill jag se det dominerande berättandet om kriget som ett uttryck för kulturarvstänkande. Kulturarv konstrueras av dominerande grupper i samhället, är föränderliga beroende på

kontext, och de består av vissa valda element ur en större fatabur. Kulturarv är starkt symboliskt värdeladdade (så att de passar den rådande ideologin) och de har dessutom en förmåga att skyla över konflikter i samhället. En hastig och alltför kortfattad analys visar att det är möjligt att berätta om vinter- och fortsättningskrigen utgående från en viss ståndpunkt – att fosterlandets ska försvaras. Intervjupersonerna upplevde att det inte har varit möjligt att berätta om krig på ett sådant sätt som man gör i mitt material under alla skeden i Finlands efterkrigstidshistoria. Den så kallade tysta tiden bär vittne om detta, vilket jag visade ovan. Alla händelser som utspelade sig under kriget och alla upplevelser av dem ryms inte i krigsberättandet. Här är de regelrätta krigsberättelserna det berättande som ligger närmast kärnan i krigsberättandet som kulturarv. Så länge andra berättelser eller annat berättande i anslutning till kriget stöder denna ”riktiga” krigsberättelse är de ändå godtagbara. Berättande som inte passar in är till exempel berättande om sexuella närmanden som Ingegerd berättade om eller konflikter mellan lottor och sjuksköterskor. Att man som soldat på eget bevåg infört enkelvakt så att någon av kamraterna tagits till fånga av ryssarna är ett annat sådant exempel. Ingegerd verkade inte känna motvilja inför att berätta om det hon råkat ut för, kanske eftersom hon klarat sig undan med äran i behåll. Brita visade tydligt att hon inte tyckte om att berätta om konflikterna med översköterskan på sin avdelning, även om hon berättade livligt och med många exempel när hon väl kom i gång. Men det verkade nästan som att hon behövde mitt godkännande för att berätta om detta. Axel ville att vi skulle avsluta intervjun när han hade nämnt om händelsen som ledde till att en av hans kamrater tillfångatogs. Dessa exempel passar inte in i det mytologiserade berättandet om kriget. Det mytologiserade berättande om krig har en stark symbolisk laddning. Det visar på det lilla landet som så oförskyllt angreps av den stora grannen, och som envist och segt kämpade mot fienden som hotade tro, hem och fosterland. De motsättningar som finns i samhället täcks över av berättandet som visar upp en bild av ett enat förflutet där alla var sams och gjorde allt för att försvara landet.

Ett likaledes kortfattat svar på frågan jag ställt mig om varför berättande om krig anses som så viktigt tycker jag mig finna svar på i tankegången om kulturarv. Krigsberättandet som det uttrycks i mitt material innehåller de ingredienser som Björkholm visar behövs för att något ska ses som kulturarv. ”Kulturarv markerar sådant som upplevs värdefullt och som därför bör bevaras”, säger Björkholm (2008:250). Man kan alltså se berättande om krig som ett kulturarv. Ett värde ligger också i att detta viktiga kulturarv riskerar att glömmas bort eftersom de som var med då är så gamla nu. Samma tankegång fanns också hos de tidiga insamlarna och upptecknarna av folklöre: Man måste

rädda det som ännu finns kvar. I och med detta förstår jag bättre varför så många människor jag träffat på som frågat om min forskning ansett det som så viktigt att intervjua de män och kvinnor som var med i kriget om deras upplevelser och förmedla det de berättat om för mig till en större publik, som är lika okunnig som jag varit om ”hur det egentligen var under kriget”.

KÄLLOR

Arkivmaterial

- Åbo, Åbo Akademi, Folkloristiska arkivet
Anders IF mgt 2003/37–38
Viktor IF mgt 2003/39–42
David IF mgt 2003/43–44
Axel IF mgt 2003/45–47
Vilhelm IF mgt 2003/48–50
Janne IF mgt 2003/51–52
Henrik IF mgt 2003/53–55
Margit IF mgt 2003/55–57
Anna IF mgt 2003/58–59
Ingegerd IF mgt 2003/60–64
Maria IF mgt 2003/65–66
Alice IF mgt 2003/67–68
Gun IF mgt 2003/69–70
Brita IF mgt 2003/71–74
Åke IF mgt 2004/39
Lisa IF mgt 2004/40–41
Tilde IF mgt 2004/42–43
Joel IF mgt 2004/44
Johannes IF mgt 2004/45
Dagny IF mgt 2004/46–47

Otryckta källor

- Oulu, Oulun yliopisto
TUOMIVAARA, Sirpa 1999: *Lotta Svärd-yhdistys Oulun piirissä vuosina 1920–1939*. Opublicerad licentiatuppsats.
- Åbo, Åbo Akademi, Folkloristiska arkivet
BJÖRKHOLM, Johanna 2008: *Spelmansarv och folkviseskatt. En avhandling om immateriellt kulturarv med folkmusik i Finlands svenskbygder som exempel*. Opublicerad licentiatuppsats.
- Åbo, Åbo Akademi, Folkloristiska arkivet
STRANDÉN, Sofie 2001: *”Hantverk sitter mellan öronen på folk”. Om yrkeshantverk och modernitet*. Opublicerad fackuppsats.

E-postmeddelande:

BERGSTRÖM-SÖDERLUND, Susanne på Forskningscentralen för de inhemska språken angående det dialektala ordet ”ram”. Meddelandet mottaget 12.1.2009.

VIDBERG, Maria på Forskningscentralen för de inhemska språken angående ortnamnen Aunus och Äänislinna. Meddelandet mottaget 13.1.2009.

Konferensartikel:

LENZ, Claudia and Helle Bjerg 2006: ”’If only grandfather was here to tell us ...’ Gender as a Category in the Culture of the Occupation in Denmark and Norway.” Artikeln presenterades på konferensen *Memory and narration: Oral History Research in the Northern European Context* som ordnades av SKS i Helsingfors 16–17 november 2006. Motsvarande tankegångar finns publicerade i: Karen Steller Bjerregaard, Helle Bjerg und Claudia Lenz 2006: „Jetzt müsste Opa hier sein, um zu erzählen.“ Die Bedeutung der Kategorie Geschlecht bei der Weitergabe von Besatzerinnerungen in Dänemark und Norwegen. *Historische Mitteilungen der Ranke Gesellschaft* 19. Franz Steiner, Stuttgart.

Elektroniska källor

AHLBÄCK, Anders 2006: *Den beväpnade manligheten. Kön och nationalism i det mellankrigstida Finlands värnpliktsarmé, 1919–1939*. Åbo Akademi, Åbo [lic.]

URL: <http://web.abo.fi/fak/hf/hist/Ahlback.pdf> [Läst 8.4.2010].

FORSSELL, Sarah och Anita Marcus 2002: ”Vem är du släkt med?” Etnicitetens betydelse i intervjuandet. *Perspektiv på intervjuer. Genus, generation och kulturmöten*. Red. Karin Lövgren. Nordiska museet, Stockholm. SAMDOK:s e-serie 1651–1581.

URL: <http://www.nordiskamuseet.se/Upload/Documents/18.pdf> [Läst 25.11.2005].

HAGSTRÖM, Charlotte 2002: En mamma möter pappor. *Perspektiv på intervjuer. Genus, generation och kulturmöten*. Red. Karin Lövgren. Nordiska museet, Stockholm. SAMDOK:s e-serie 1651–1581.

URL: <http://www.nordiskamuseet.se/Upload/Documents/18.pdf> [Läst 25.11.2005].

HOLMILA, Antero 2008: Jälleenrakentamisen narratiivit ja niiden muotoutuminen Suomen lehdistössä 1944 – 1945. *Elore* 2/2008.

URL: http://www.elore.fi/arkisto/2_08/hol2_08.pdf [Läst den 3.11.2009].

JOKIRANTA, Harri 2003: Se on miehen elämää. Maaseudulla asuvia miehiä elämäänsä kertomassa. Tampere University Press, Tampere. [Diss.]

URL: <http://acta.uta.fi/pdf/951-44-5798-6.pdf>. [8.4.2010].

Katternö Group.

URL: <http://www.katterno.fi/portal/> [Läst 8.4.2010].

MEURLING, Birgitta 2002: Det mångtydiga könet. Om intervjuande, könskonstituering och reflexivitet. *Perspektiv på intervjuer. Genus, generation och kulturmöten*. Red. Karin Lövgren. Nordiska museet, Stockholm. SAMDOK:s e-serie 1651–1581.

URL: <http://www.nordiskamuseet.se/Upload/Documents/18.pdf> [Läst 25.11.2005].

Nationalencyklopedin, uppslagsordet dumdumkula.

URL: <http://www.ne.se/lang/dumdumkula> [Läst 17.9.2009].

Nationalencyklopedin, uppslagsordet slakt.

URL: <http://www.ne.se/sve/slakt> [Läst 17.9.2009].

Nationalencyklopedin, uppslagsordet spårlyjus.

URL: <http://www.ne.se/lang/sp%C3%A5rljus> [Läst 17.9.2009].

Nationalencyklopedin, uppslagsordet stereotyp.

URL: <http://www.ne.se/lang/stereotyp/315197#> [Läst 8.4.2010].

Nationalencyklopedin, uppslagsordet germaner.

URL: <http://www.ne.se/lang/germaner/181727> [Läst 7.4.2010].

NILSSON, Bo 2002: Kön som förutsättning och resultat. Om frågor och svar vid intervjuer. *Perspektiv på intervjuer. Genus, generation och kulturmöten*. Red. Karin Lövgren. Nordiska museet, Stockholm. SAMDOK:s e-serie 1651–1581.

URL: <http://www.nordiskamuseet.se/Upload/Documents/18.pdf> [Läst 25.11.2005].

Norrvala-Folkhälsan.

URL: <http://www.folkhalsan.fi/default.asp?path=28;32;39;48;1222;1223> [Läst 7.11.2008].

Oravais historiska förening.

URL: <http://www.oravais.fi/vomturism/ohif/index.html> [Läst 8.4.2010].

REUTER, Mikael 1999: ”Är hurrin en hurrare?”. Reuters rutor. Forskningscentralen för de inhemska språken.

URL: <http://www.kotus.fi/index.phtml?l=sv&s=1800> [Läst 17.9.2007].

Rintamanaisten liitto.

URL: <http://www.rintamanaistenliitto.com/> [Läst 12.10.2010].

SOIKKANEN, Hannu 1997: Koivisto, Mauno (1923–). SKS, Biografiakeskus.

URL: <http://artikkelihaku.kansallisbiografia.fi/artikkeli/633/> [31.10.2008].

Sotilaskotiliitto.

URL: <http://www.sotilaskotiliitto.fi/ruotsi.html> [Läst 7.4.2010].

Synonymer, uppslagsordet slakt.

URL: <http://www.synonymer.se/?query=slakt> [Läst 17.9.2009.]

UKKONEN, Taina 2007: Toivo paranemisesta. Nuoren naisen päihdetarinan rakentuminen haastattelussa. *Elore* 1/2007.

URL: http://www.elore.fi/arkisto/1_07/ukkk1_07.pdf [Läst 8.4.2010].

Utbildningsstyrelsen.

URL: http://www.oph.fi/utbildning_och_examina/fritt_bildningsarbete/medborgar_och_arbetarinstitut [Läst 7.4.2010].

WASSHOLM, Johanna 2008: *Svenskt, finskt och ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E.G. Ehrström 1808–1835*. Åbo Akademi, Åbo. [Diss.]

URL: <http://bibbild.abo.fi/ediss/2008/WassholmJohanna.pdf> [Läst 17.9.2010].

Wikipedia, uppslagsordet 4H.

URL: <http://sv.wikipedia.org/wiki/4H>. [Läst 3.10.2008].

Wikipedia, uppslagsordet kansalliskukka.

URL: <http://fi.wikipedia.org/wiki/kansalliskukka> [Läst 27.10.2008].

Wikipedia, uppslagsordet Levande verkstad.

URL: http://sv.wikipedia.org/wiki/Levande_Verkstad [Läst 6.10.2008].

Wikipedia, uppslagsordet Rukajärvi.

URL: <http://fi.wikipedia.org/wiki/Rukajärvi> [17.9.2007].

WOLLINGER, Susanne 2002: Mellan seenden. *Perspektiv på intervjuer. Genus, generation och kulturmöten*. Red. Karin Lövgren. Nordiska museet, Stockholm. SAMDOK:s e-serie 1651–1581.

URL: <http://www.nordiskamuseet.se/Upload/Documents/18.pdf> [Läst 25.11.2005].

Tidningsklipp

Bruun, Staffan 21.10.2008: Väinö Tanner får inte upprättelse.

Hufvudstadsbladet.

Othman, Henrik 3.2.2004: Många läsningar av ”Fänrik Stål”. *Jakobstads*

Tidning.

Tryckta källor

ADELSWÄRD, Viveka 1997: ”Berättelser från älgpassen. Om metoder för att analysera jaktberättelsers struktur, poäng och sensmoral” i *Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv*. Red. Lars-Christer Hydén och Margareta Hydén. Liber, Stockholm.

AHLBÄCK, Olav 1982: *Ordbok över Finlands svenska folkmål*. Band 1, A–E. Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors.

AHLGREN, Perry 1978: *Tilltalsordet ni. Dess semantik och användning i historiskt perspektiv*. Uppsala universitet, Uppsala. [Diss.]

ALVER, Bente Gullveig 1990: *Creating the source through folkloristic fieldwork*. Suomalainen tiedeakatemia, Helsinki. FF Communications No 246.

- ALVER, Brynjulf 1980: *Historiska sägner och historisk sanning*. Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet, Stockholm.
- ANDERSON, Kathryn & Dana C. Jack 1991: "Learning to listen. Interview techniques and analyses". *Women's words. The feminist practice of oral history*. Eds. Sherna Berger Gluck & Daphne Patai, Routledge, New York and London.
- ANDERSSON, Mikael 2005: *Kupillinen kahvia? Wanhanajan Puoti-yhdistys*, Turku.
- APPEL, Erik 2001: Landstridskrafterna (Stormen bryter lös). *Finland i krig III 1944–1945* 2001. Red. Erik Appel et al. Schildts, Helsingfors.
- ARNBORG, Gunnar 1996: *Folk och potatis*. Förlag HG Arnbo, Gråbo.
- ARVIDSSON, Alf 1998: Livet som berättelse. Studier i levnadshistoriska intervjuer. Studentlitteratur, Lund.
- BANAKA, William H 1981: *Djupintervju. Teknik och analys*. Natur och Kultur, Stockholm.
- BASCOM, William 1965: "Four functions of folklore". *The Study of Folklore*. Ed. Alan Dundes, Englewood Cliffs, N.J (Finns även i JAF 1954).
- BAUMAN, Richard 1986: *Story, performance and event. Contextual studies of oral narrative*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BENNETT, Gillian 1986: Women's personal experience, stories of encounters with the supernatural. Truth as an aspect of storytelling. *Arv* 1986.
- BENNETT, Gillian 1999: Narrative as expository discourse. *Journal of American folklore* 99.
- BERGER, Peter L & Thomas Luckmann 1971: *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. Penguin, Harmondsworth.
- BERGSTRAND, Carl-Martin 1956: *Frimurarna och hundturken. Vad folk trott om frimurarna*. Gumbert, Göteborg.

BEAUVOIR, Simone 1973: *Det andra könet*. Geber, Stockholm (Originalutkom på franska 1949).

BOHMAN, Stefan 1997: *Historia, museer och nationalism*. Carlssons, Stockholm.

BOHMAN, Stefan 1999: *Historia, museer och nationalism. Kulturarvet, museerna och forskningen*. Riksbankens jubileumsfond & Gidlunds, Stockholm & Hedemora.

BONSDORFF, Göran von 1956: *Svenska folkpartiet. Bakgrund, tillblivelse och utveckling till 1917*. Söderströms, Helsingfors.

BOUCHT, Christer 2001: *Vapengömmare. Inför ockupationshotet 1944*, Scriptum, Vasa.

BOURKE, Joanna 2006: "Uusi sotahistoria". *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki. Minerva, Helsinki/Jyväskylä.

BRINGÉUS, Nils-Arvid 1997: *Folklig fromhet. Studier i religionsetnologi*. Carlssons, Stockholm.

BRODOW, Bengt, Börje Bergström och Ingrid Nettervik 1987: *Dikten och vi*. Liber, Stockholm.

BRUNILA, Kai 2000: *Landstridskrafterna (Fortsättningskrigetets anfallsskede). Finland i krig II, 1940–1944* 2000. Red. Kai Brunila et al. Schildts, Helsingfors.

BRUNILA, Kai 2000a: *Landstridskrafterna (Ställningskriget). Finland i krig II, 1940–1944* 2000. Red. Kai Brunila et al. Schildts, Helsingfors.

BUBER, Martin 1963 [på tyska 1923]: *Jag och du*. Bonniers, Stockholm.

CHAMBERLAIN, Mary and Paul Thompson 2004: Introduction. Genre and Narrative in Life Stories. *Narrative and Genre. Contexts and Types of Communication*. Ed. Mary Chamberlain and Paul Thompson. Transaction, New Brunswick and London.

- CIARAMICOLI, Arthur P. 2000: *Empatins makt. Hur man uppnår närhet, självinsikt och varaktig kärlek*. Forum, Stockholm.
- CONNELL, Robert W 2008 [2:a reviderade upplagan]: *Maskuliniteter*. Daidalos, Göteborg.
- CULLBERG, Johan 2006: *Kris och utveckling*. Natur och Kultur, Stockholm.
- DAVIES, Karen och Johanna Esseveld 1989: *Kvalitativ kvinnoforskning*. Arbetslivscentrum, Stockholm.
- DYREGROV, Atle 1994: *Katastrofpsykologian perusteet*. Vastapaino, Tampere.
- EHN, Billy 1992: Livet som intervjukonstruktion. *Självbiografi, kultur, liv. Levnadshistoriska studier inom human- och samhällsvetenskap*. Red. Christoffer Tigerstedt, J.P. Roos och Anni Vilkkö. Symposium, Stockholm.
- EHN, Billy och Barbro Klein (1994) 2007: *Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Carlssons, Stockholm.
- EHN, Billy och Orvar Löfgren 2001: *Kulturanalyser*. Gleerups, Malmö.
- EKBERG, Henrik 2000: *Ett land i kamp. Veteranernas insats i kriget 1939–1945*. Skrifter utgivna av Svenska folkskolans vänner, Helsingfors.
- EKHOLM, Kai 2000: *Kielletyt kirjat 1944–1946. Ylesten kirjastojen kirjastoistot vuosina 1944–1946*. [Jyväskylä], Things to come, Jyväskylä yliopiston kirjaston julkaisusyksikkö [jakaja]. Oulun yliopisto. [Diss.]
- EKLUND, Arvid 2008: *För hembygd och fosterland. Finlandssvenska soldatgossar och flicklottor i Nyland, Åboland och på Åland*. Samorganisationen för Sydkustens Traditionsgillen för Soldatgossar och Flicklottor SSTS rf, Helsingfors.
- EKMÁN, Michel 2004: *Kaos, ordning, kaos. Människan i naturen och naturen i människan hos J. L. Runeberg*. Schildts. Helsingfors. [Diss.]
- ENBERG, Sture 2004: *I krig och fred. Veterangenerationens dubbla kamp*. Sahlgren, [Otalampi].

Epoker och författare 2. Allmän och svensk litteraturhistoria. 1983. Red. Lennart Breitholtz. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

ERIKSEN, Anne 1995: *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon.* Pax, Oslo.

ERIKSSON, Mats 1997: *Ungdomars berättande. En studie i struktur och interaktion.* Uppsala universitet, Uppsala. [Diss.]

ESKELINEN, Heikki 2004: *Me tahdoimme suureksi Suomenmaan. Akateemisen Karjala-Seuran historia I.* WSOY, Helsinki.

ESKERÖD, Albert N:son 1947: *Årets äring. Etnologiska studier I skördens och julens tro och sed.* Nordiska museet, Stockholm. [Diss.]

Finland i krig III 1944–1945 2001. Red. Erik Appel et al. Schildts, Helsingfors.

Finlands skyddskårer, 1935. Utg. Skyddskårernas huvudstab. Otava, Helsingfors.

Finsk-Svensk storordbok 1969. Söderströms, Helsingfors.

Finlands svenska folkdiktning II. Sägner. Mytiska sägner. 1931. Svenska litteratursällskapet, Helsingfors.

Finlands svenska folkdiktning VII. Folketro och trolldom. 4 Folketro om naturen. 1955. Svenska litteratursällskapet, Helsingfors.

FRANKLIN, Margery B. 1997: Making sense. Interviewing and narrative representation. *Toward a new psychology of gender.* Eds Mary M. Gergen & Sara N. davis. Routledge, New York and London.

FRAZER, James George 1987: *Den gyllene grenen. Studier i magi och religion.* Natur och kultur, Stockholm.

FRISCH, Michael 1990: *A shared authority. Essays on the craft and meaning of oral and public history.* State University of New York Press, Albany.

FRYKMAN, Jonas 1982: *Horan i bondesamhället.* Liber, Lund.

FÄGERBORG, Eva 1999: Intervjuer. *Etnologiskt fältarbete*. Red. Lars Kaijser och Magnus Öhlander. Studentlitteratur, Lund.

GADAMER, Hans-Georg 1997: *Sanning och metod i urval*. Daidalos, Göteborg.

GADD, Carl-Johan 1983: *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgslän 1750–1860*. Ekonomisk-Historiska Institutionen vid Göteborgs universitet, Göteborg.

GALLOWAY YOUNG, Kathrine 1987: *Taleworlds and Storyrealm. The Phenomenology of Narrative*. Martinus Nijhoff, Dordrecht.

GENRUP, Kurt 1997: *Germania och Moder Svea. Kulturella möten och gränser*. Umeå universitet, Umeå (Kulturens frontlinjer 5)

GOLEMAN, Daniel 1997: *Känslans intelligens. Om att utveckla vår emotionella kapacitet för ett tryggare och mänskligare samhälle*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.

GRANHOLM, Kennet och Jan Svanberg 2004: Deltagande observation i teori och praktik. *Metodkompassen. Kulturvetarens metodbok*. Red. Lena Marander-Eklund, Ruth Illman och Blanka Henriksson. Åbo Akademi, Åbo.

GRELE, Ronald J 2007: Reflections on the practice of oral history. Retrieving what we can from an earlier critique. *Suomen antropologi* 32(4) Winter 2007.

GRÖNHOLM, Anna 2003: Ett rollspel i vardagen. Ett reflexivt studium av en intervjuares roll i ett levnadshistoriskt intervjuprojekt. *Budkavlen* 2003. Institutet för folklivsforskning vid Åbo Akademi, Åbo.

GUSTAFSSON, Ulrika 2007: *Världsbild under sammanställning. Individ, ensamhet och gemenskap i Ulla-Lena Lundbergs författarskap*. Åbo Akademi, Åbo. [Diss.]

HAAVIO-MANNILA, Elina 1993: Miesten ja naisten väliset suhteet sodan aikana. *Naisten aseet*. Toim. Riikka Raitis & Elina Haavio-Mannila. WSOY, Porvoo, Helsinki, Juva.

HAGELSTAM, Sonja 2006: Lähellä ja kaukana. Parisuhteen ylläpitäminen rintaman ja kotirintaman välisessä kirjeenvaihdossa. *Ihminen sodassa*.

Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta. Toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki. Minerva, Helsinki/Jyväskylä.

HALBWACHS, Maurice 1992: *On collective memory*. University of Chicago Press, Chicago.

HAMMARLUND, Olle 1961: *Rökringar. En liten bok om tobak*. Forum, Stockholm.

HEIMO, Anne 2005: "What *really* happened during the 1918 Finnish Civil War in Sammatti? – The use of family memories in the making of local history" *Memories and visions*. Eds Owe Ronström and Ulf Palmenfelt. Tartu university press, Tartu. Studies in folk culture, Volume IV.

HEIMO, Anne 2009: Berättelser från 1918 som en del av den historiska samhällsbyggnadsprocessen. *Laboratorium för folk och kultur* 3/2009.

HEISKANEN, Anu 2006: "Sitä taas eletään tätä päivää". Nuoren naisen elämä ja valinnat Kolmannen valtakunnan vaikutuspiirissä ja miehitettyssä Saksassa. *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki. Minerva, Helsinki/Jyväskylä.

HENRIKSSON, Blanka 2007: "*Var trogen i allt*". *Den goda kvinnan som konstruktion i svenska och finlandssvenska minnesböcker 1800–1980*. Åbo Akademi, Åbo. [Diss.]

HENRIKSSON, Lea 1994: Ammatillisen sisaruuden uudet jaot – sota, terveystyön taitekohtana. *Naisten hyvinvointivaltio*. Toim. Anneli Anttonen, Lea Henriksson ja Ritva Nätkin. Vastapaino, Tampere.

HENTILÄ, Seppo 2000: "Från självständighetsförklaringen till fortsättningskriget slut 1917–1944". *Finlands politiska historia 1809–1999*. Red. Osmo Jussila, Seppo Hentilä och Jukka Nevakivi. Schildts, Helsingfors.

HERRANEN, Gun 1979: "'Ryssen är ryss fast han steks i smör'. Historiska sägner och finlandssvensk nationalism". *Tradisjon* 9.

HERTZBERG JOHNSEN, Birgit 1982: *Myten om den onde stemor. Fra folketradisjon til masselitteratur*. Universitetsforlaget, Oslo, Bergen, Tromsø.

- HIGONNET, Margaret R 1999: Introduction. *Lines of fire. Women writers of World War I*. 1999. Ed. Margaret R Higonnet. Plume, New York.
- HIRDMAN, Yvonne 2008: *Genus. Om det stablas föränderliga former*. Liber, Malmö.
- HODNE, Ørnulf 2002: Slaget ved Kringen. Historie, sagn og nasjonalmyte. *Sagnomsust. Fortelling og virkelighet*. Red. Arne Bugge Amundsen, Bjarne Hodne & Ane Ohrvik. Novus, Oslo.
- HOLM, Ulla 1992: *Empati. Att förstå andra människors känslor*. Natur & Kultur, Stockholm.
- HOLMQVIST, Carolina 2009: Vad som egentligen hände. *Laboratorium för folk och kultur*. 3/2009.
- HONKO, Lauri 1998: Att synliggöra textualiseringsprocessen. *Tradisjon. Tidsskrift for folkloristikk* 1/1998.
- HULDÉN, Lena 2006: *Den sexbente fienden. Leddjurens inverkan på västerländsk krigföring*. Schildts, Helsingfors.
- HYDÉN, Lars-Christer 1997: Inledning. *Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv*. Red. Lars-Christer Hydén och Margareta Hydén. Liber, Stockholm.
- HÄGG, Göran 1991: Förord. *Fänrik Ståls sägner*. J.L. Runeberg, Fabel, Stockholm.
- HÄMÄLÄINEN, Pekka 1969: *Nationalitetskampen och språkstriden i Finland 1917–1939*. Schildts, Helsingfors.
- HÄNNINEN, Vilma 1999: *Sisäinen tarina, elämä ja muutos*. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki. Minerva, Helsinki/Jyväskylä.
- ILLMAN, Ruth 2004: *Gränser och gränsöverskridande. Skildrade erfarenheter av kulturella möten i internationellt projektarbete*. Åbo Akademi, Åbo.

ILLMAN, Ruth och Peter Nynäs 2005: *Kultur, människa, möte. Ett humanistiskt perspektiv*. Studentlitteratur, Lund.

JACOBSSON, Katarina 2004: "Riktiga" mutor? Kontraster mellan rättspraxis och folklig moral. *Vetenskaps societeten i Lund, Årsbok 2004*.

JAMES, Daniel 2000: *Doña Maria's story. Life History, Memory, and Political Identity*. Duke University Press, Durham NC.

JANSSON, Karin Hassan 2002: *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Uppsala universitet, Uppsala.

JERNSTRÖM, Frank 2000: Femton månader av kallt krig (Mellankrigsperioden). *Finland i krig II, 1940–1944* 2000. Red. Kai Brunila et al. Schildts, Helsingfors.

JERNSTRÖM, Frank 2000a: Den politiska utvecklingen (Inför ett nytt krig). *Finland i krig II, 1940–1944* 2000. Red. Kai Brunila et al. Schildts, Helsingfors.

JOHANNISSON, Karin 2001: *Nostalgia. En känslas historia*. Bonnier, Stockholm.

JOHANSSON, Anna 2005: *Narrativ teori och metod*. Studentlitteratur, Lund.

JOKINEN, Arto 2006: Myytti sodan palveluksessa. Suomalainen mies, soturius ja talvisota. *Ihminen sodassa. Suomalaisien kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki. Minerva, Helsinki/Jyväskylä.

JUNILA, Marianne 2006: Isä: "Saksalainen sotilas". *Ihminen sodassa. Suomalaisien kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki. Minerva, Helsinki/Jyväskylä.

JUSSILA, Osmo 2004: Suomi suuriruhtinaskuntana 1809–1917. *Suomen poliittinen historia 1809–2003*. Toim. Osmo Jussila, Seppo Hentilä & Jukka Nevakivi. WSOY, Helsinki.

KALELA, Jorma 2000: *Historiantutkimus ja historia*. Gaudeamus, Helsinki.

KALELA, Jorma [under utgivning]: *The Historian in the Society*. [Publiceras av Palgrave Macmillan, Basingstoke.]

Kanonkompaniet 7304. 1941–1944 1990. Jakobstadsnejdens krigsveteraner, Jakobstad.

KANSANAHO, Erkki 1991: *Papit sodassa*. WSOY. Porvoo/Helsinki/Juva

KARLSSON, Svenolof 1983: *Malmska sjukhuset 75 år*. Malmska kretssjukhuset, Jakobstad.

KARVINEN-KOPTEFF, Outi 1993: Naisten kokemuksia sotasairaanhoidosta. *Naisten aseet*. Toim. Riikka Raitis & Elina Haavio-Mannila. WSOY, Porvoo, Helsinki, Juva.

KEMPPAINEN, Ilona 2006: Kuolema, isänmaa ja kansalainen toisen maailmansodan aikaisessa Suomessa. *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki. Minerva, Helsinki/Jyväskylä.

Kiitos Suomen hevoselle – Siitä, että se oli mukana sotatiellä ja kärsi ja kesti Suomen ankarina vuosina. 1991. Toim. Ulla-Maija Aaltonen. Art House, Helsinki.

KINNUNEN, Tiina 2006: *Kiitetyt ja parjatut. Lotat sotien jälkeen*. Otava, Helsinki.

KINNUNEN, Tiina ja Ville Kivimäki 2006: Johdatus koettuun sotaan. *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki. Minerva, Helsinki/Jyväskylä.

KIVIMÄKI, Ville 2006: Sotilaan työ, siviilin taakka. ”Vihollisen tuhoaminen”-dynamiikasta, kokemuksesta ja muistosta. *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki. Minerva, Helsinki/Jyväskylä.

KLEIN, Barbro 1990: Transkription är en analytisk akt. *Rig 2*.

KLINGE, Matti 2004: *Finlands historia 3*. Schildts, Helsingfors.

KORHONEN, Teppo 2005: Metsästyksen etiikasta. *Kansanetiikkaa. Käsitteitä hyvästä ja pahasta*. Toim. Pekka Laaksonen, Seppo Knuutila ja Ulla Piela. SKS, Helsinki.

KORKIAKANGAS, Pirjo 1999: ”Muisti, muistelu, perinne”. *Kulttuurin muuttuvat kasvot. Johdatusta etnologia tieteisiin*. Toim. Bo Lönnqvist, Elina Kiuru ja Eeva Uusitalo. Tietolipas 155, SKS, Helsinki.

KOSKIMIES, Airi och Rafael Koskimies 1964: *Finlands lotta. Lottornas verksamhet i ord och bild*. Weilin & Göös, Helsingfors.

KRAG JACOBSEN, Jan 1993: *Intervju. Konsten att lyssna och fråga*. Studentlitteratur, Lund.

Krigstida recept. 123 Krigstida recept, 2006. Red. Jouni Kallioniemi. Vähäheikkilän kustannus, Åbo.

KRISTENSSON UGGLA, Bengt 2008: Krigsminnen, fredsglömska och det nya krigets ordning. *Försvaret – under attack! Fyra managementperspektiv på det svenska försvaret*. Red. Bengt Kristensson Ugglan m.fl. Santérus, Stockholm.

KROHN, Kaarle 1971 (1926): Folklore methodology. Formulated by Julius Krohn and expanded by Nordic researchers. University of Texas Press, Austin.

KVALE, Steinar 1997: *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Studentlitteratur, Lund.

Känslornas koreografi. Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning. Red. Lena Marander-Eklund & Ruth Illman. Gidlunds, Stockholm.

LAAKSONEN, Pekka, Seppo Knuutila ja Ulla Piela 2005: Saatteeksi. *Kansanetiikka. Käsitteitä hyvästä ja pahasta*. Toim. Pekka Laaksonen, Seppo Knuutila ja Ulla Piela. SKS, Helsinki.

LABOV, William (1972) 1977: *Language in the inner city. Studies in the black English Vernacular*. Basil Blackwell, Oxford.

LAGERSPETZ, Olli 1998: *Trust: The Tacit Demand*. Kluwer, Dordrecht. Library of ethics and applied philosophy, vol. 1. [Diss.]

LANTZ, Annika 1993: *Intervjumetodik*. Studentlitteratur, Lund.

LATVA-ÄIJÖ, Annika 2004: *Lotta Svärdirin synty – järjestö, armeija, naisuus 1918–1928*, Otava. [Diss.]

LE GOFF, Jacques 1992: *History and memory*. Colombia University Press, New York.

LEHTIPURO, Outi 1982: Historialliset tarinat. *Kertomusperinne. Kirjoituksia proosaperinteen lajeista ja tutkimuksesta*. Toim. Irma Riitta Järvinen ja Seppo Knuutila, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

LEIMU, Pekka 1985: *Pennalismi ja initiaatio suomalaisessa sotilaselämässä*. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki. [Diss.]

LENZ, Claudia and Helle Bjerg 2007: ”To be honest i don’t think she has much to say ...” Gender and authority in memories of the Second World War in Denmark and Norway. *Suomen Antropologi: Journal of the Finnish Anthropology Society* 32 (4) Winter.

LILJEWALL, Britt 2001: *Självskrivna liv. Studier i äldre folkliga levnadsminnen*. Nordiska museet, Stockholm.

LINDSTEDT, Jukka 1999: *Kuolemaan tuomitut. Kuolemanrangastukset Suomessa toisen maailmansodan aikana*. Suomalainen Lakimiesyhdistys, Helsinki. [Diss.]

LINDE, Charlotte 1993: *Life Stories. The Creation of Coherence*. Oxford University Press. New York and Oxford.

LINDQVIST, Sven 1980: Fråga människorna om deras historia. Förord till Paul Thompson *Det förgångnas röst. Den muntliga historieforskningens grunder*. Gidlunds, Stockholm.

LINNÉR, Sture 2005: *Grekisk gryning. Om det hellenistiska kulturflödet genom tiderna*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.

LJUNG, Margareta 1995: *Lyft jorden mot himlen. Växande i kvinnogrupper och kvinnliga nätverk*. Carlssons, Stockholm. [Diss.]

LUKKARI, Matti 2005: *Asekätentä*. Otava, Helsinki.

LUKKARINEN, Vilho 1981: *Suomen lotat*. WSOY, Porvoo, Helsinki, Juva.

LUOSTARINEN, Heikki 1986: *Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44: tausta ja sisältö*. Vastapaino, Tampere.

LÖFGREN, Orvar 1980: Efterskrift. Efterskrift till Paul Thompson *Det förgångnas röst. Den muntliga historieforskningens grunder*. Gidlunds, Stockholm.

LÖVKRONA, Inger 1999: *Annika Larsdotter barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*. Historiska media, Lund.

MARANDER-EKLUND, Lena 2000: *Berättelser om barnafödande. Form, innehåll och betydelse i kvinnors muntliga skildring av födsel*. Åbo Akademi, Åbo. [Diss.]

MARANDER-EKLUND, Lena 2004: Att skapa och analysera ett muntligt forskningsmaterial. *Metodkompassen. Kulturvetarens metodbok*. Red. Blanka Henriksson, Ruth Illman och Lena Marander-Eklund. Åbo Akademi, Åbo.

MARANDER-EKLUND, Lena 2007: Berättelser och känslor. Det avslöjande och det döljande skrottet. *Känslornas koreografi. Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*. Red. Lena Marander-Eklund & Ruth Illman. Gidlunds, Stockholm.

Martha. Kvinna i tiden 1899–1999 1999. Red. Sheila Liljeberg-Elgert. Finlands svenska marthaförbund, Helsingfors.

MARTON, Ference och Shirley Booth 2000: *Om lärande*. Studentlitteratur, Lund.

MEINANDER, Henrik 1999: *Finlands historia 4*. Schildts, Helsingfors.

MINISTER, Kristina 1991: A Feminist Frame for the Oral History Interview. *Women's words. The feminist practice of oral history*. Eds. Sherna Berger Gluck & Daphne Patai, Routledge, New York and London.

MOBERG, Åsa 2007: *Hon var ingen Florence Nightingale. Människan bakom myten*. Natur & Kultur, Stockholm.

MUIKKU, Pirkko ja Sinikka Vakimo 2005: Ilkeilyn etiikkaa. *Kansanetiikkaa. Käsityksiä hyvästä ja pahasta*. Toim. Pekka Laaksonen, Seppo Knuutila ja Ulla Piela. SKS, Helsinki.

MUILU, Martti 1995: *Kolla–Suojärvi–Hyrskylä. Talvisodan päiviä*. Silta ja lakeus, Seinäjoki.

Nationens röst. Texter om nationalismen, teori och praktik 2001. Red. Sverker Sörlin. Studieförbundet Näringsliv och Samhälle, Stockholm.

NEVALAINEN, Pekka 1999: *Viskoi kuin Luoja kerjäläistä. Venäjän pakolaiset Suomessa 1917–1939*. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.

NEVAKIVI, Jukka 2004: *Jatkosodasta nykypäivään 1944–2003. Suomen poliittinen historia 1809–2003*. Toim. Osmo Jussila, Seppo Hentilä & Jukka Nevakivi. WSOY, Helsinki.

NORDLING, Carl O. 1988: *Den svenske Runeberg*. Ekenäs Tryckeri Aktiebolags förlag, Ekenäs.

NORRBY, Catrin 1998: *Vardagligt berättande. Form, funktion och förekomst*. Acta universitatis Gothoburgensis, Göteborg. [Diss.]

Norstedts etymologiska ordbok. 2008. Norstedts, Stockholm.

NYBERG, Folke 1995: *Autonomi och självständighet. Det moderna Finlands tillkomst. Historia för gymnasiet, kurs 6*. Söderström, Helsingfors.

NYKVIST, Nils-Erik 1986: *Sextiättan – Infanteriregemente 61 1941–1944*. Söderström, Helsingfors.

NYKVIST, Nils-Erik 2000: *Svenskspråkiga trupper i fortsättningskriget. Ett land i kamp. Veteranernas insats i kriget 1939–1945*. red. Henrik Ekberg. Skrifter utgivna av Svenska folkskolans vänner, volym 145.

NYLUND SKOG, Susanne 2002: *Ambivalenta upplevelser & mångtydiga berättelser. En etnologisk studie av barnafödande*. Stockholms universitet. Stockholm. [Diss.]

OHANWE, Tiina 1993: Järjestönaiset huolenpitäjinä koti- ja sotarintamalla. *Naisten aseet*. Toim. Riikka Raitis & Elina Haavio-Mannila. WSOY, Porvoo, Helsinki, Juva

OLIN, K-G 2005: *Grafton-affären*. Olimex, Jakobstad.

OLSSON, Pia 1999: *Eteen vapahan valkean Suomen. Kansatieteellinen tutkimus lottatoiminnasta paikallisella tasolla vuoteen 1939*. Kansatieteellinen arkisto 45. Suomen muinaismuistoyhdistys. Helsinki. [Diss.]

OLSSON, Pia 2005: *Myytti ja kokemus – Lotta Svärd sodassa*. Otava, Helsingfors.

PALMENFELT, Ulf 1996: Vad är det för skojigt med bönder? *Humor och kultur*. Red. Ulf Palmendelt. NIF, Åbo

PELTONEN, Eeva 1997: *Aina uusi muisto. Kirjoituksia menneen elämisestä meissä*. Toim. Katarina Eskola ja Eeva Peltonen. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

PELTONEN, Ulla-Maija 1996: *Punakapinan muistot. Tutkimus työväen muistelukerronnan muotoutumisesta vuoden 1918 jälkeen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. [Diss.]

PELTONEN, Ulla-Maija 2003: *Muistin paikat. Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

PELTONEN, Ulla-Maija 2007: ”Keksitty Mannerheim – muistamisen ja kertomisen politiikka”. *Menneisyys on toista maata*. Toim. Seppo Knuutila & Ulla Piela, Suomalainen kirjallisuuden seura, Helsinki. Kalevalaseuran vuosikirja 86.

PIISPANEN, Sirkku 2009: *Kansanomainen moraalit. Tutkimus savolaisista ja pohjalaisista uskomustarinoista*. Helsingin yliopisto, Helsinki.

PIPPING, Knut 1947: *Kompaniet som samhälle. Iakttagelser i ett finskt frontförband 1941–1944*. Åbo Akademi, Åbo. [Diss.]

PORTELLI, Alessandro 1997: *The battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. University of Wisconsin Press, Madison.

PORTELLI, Alessandro 2004: *Oral History as Genre. Narrative and Genre. Contexts and Types of Communication*. Ed. Mary Chamberlain and Paul Thompson. Transaction, New Brunswick and London.

PORTELLI, Alessandro 2007: *The order has been carried out. History, memory, and meaning of a Nazi massacre in Rome*. Palgrave Macmillan, Hampshire.

PYLKKÄNEN, Ali 2001: *Suojeluskuntalaiset – keitä he olivat? Vapaaehtoisten maanpuolustajien sosiaalinen kerrostuneisuus 1917–1944*. Maanpuolustuskorkeakoulu sotahistorian laitos, Helsinki. [Diss.]

RAITIS, Riikka 1993: *Läheisen omaisen kaatuminen. Naisten aseet*. Toim. Riikka Raitis & Elina Haavio-Mannila. WSOY, Porvoo, Helsinki, Juva.

RAUDVERE, Catharina 1993: *Föreställningar om maran i nordisk folktro*. Lunds universitet, Lund. [Diss.]

RAUTIO, May-Bee 2001: *Opi rakastamaan maatasi ja kansaasi. Rintamalottien elämää*. Edita, Helsinki.

REHNBERG, Mats 1948: *Sågverksminnen*. Nordiska museet, Stockholm.

REHNBERG, Mats 1949: *Rallarminnen*. Nordiska museet, Stockholm.

REHNBERG, Mats 1953: *Polisminnen*. Nordiska museet, Stockholm.

REHNBERG, Mats 1967: *Vad skall vi göra med de blanka gevär. Femton kapitel ur soldaternas liv*. Nordiska museet, Stockholm. [Diss.]

ROSALDO, Renato 1989: *Culture & Truth. The remaking of social analysis*. Beacon press, Boston Mass.

RICOEUR, Paul 2005: *Minne, historia, glömska*. Daidalos, Göteborg.

RIESSMAN, Catherine K. 1997: ”Berätta, transkribera, analysera. En metodologisk diskussion om personliga berättelser i samhällsvetenskaper”. *Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv*. Red. Lars-Christer Hydén och Margareta Hydén. Liber, Stockholm.

ROBINSON, John 1981: Personal Narratives Reconsidered. *Journal of American Folklore* 94.

ROSÉN, Gunnar 2002: *Sata sodan ja rauhan vuotta. Suomen Punainen Risti 1877–1977*. Suomen Punainen Risti, Helsinki.

RUNEBERG, Johan Ludvig 1951: *Fänrik Ståls sägner*. Söderström, Helsingfors.

SAMUEL, Raphael & Paul Thompson 1990: Introduction. *The Myths we live by*. Ed. Raphael Samuel and Paul Thompson. Routledge, London.

SHÖN, Ebbe 1998: *Svensk folketro A-Ö. Hur vi tänkt, trott och trollat*. Prisma, Stockholm.

SELÉN, Kari 2001: *Sarkatakkien maa. Suojeluskuntajärjestö ja yhteiskunta 1918–1944*. WSOY, Helsinki.

SHOWALTER, Elaine 1985: *The female malady. Women, madness and English culture 1830–1980*. Virago, London.

SIGFRIDSSON, Ingegerd 2005: *Självlara drycker? Kaffe och alkohol i social samvaro*. Arkipelag, Göteborg. [Diss.]

Skyddskårernas huvudstab 25 år, 1944. Utg. Skyddskårernas huvudstab, Helsingfors.

SOLHEIM, Svale 1973: Historisk segn – historisk funksjon. *Norveg* 16.

SORKO, Kimmo 1993: *Kivääri, kirves, puukko ja pakki. Kevyt Osasto 10 jatkosodassa*. Jyväskylän sotilaspiirin esikunnan perinneyhdistys, Jyväskylä.

Stella Polaris. Suomalaista sotilastiedustelua 2002. Toim. Ohto Manninen & Timo Liene. Maanpuolustuskorkeakoulu sotahistorian laitos. Edita, Helsinki.

STATTIN, Jochum 1992: *Näcken. Spelman eller gränsvakt?* Carlsson, Stockholm.

STRANDÉN, Sofie 2005: Tillit, tankekontakt eller terapi. Att göra empatiska intervjuer. *Budkavlen*.

SULKUNEN, Irma 1988: *Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin*. SHS, Helsinki. [Diss.]

SULAMAA, Kaarle 1995: *"Enemmän oikealle". Hilja Riipinen Suomen poliittisessa historiassa*. Yliopistopaino, Helsinki. [Diss.]

SULAMAA, Kaarle 1999: *Lotta Svärd – uskonto ja isänmaa*. Helsinki University press, Helsinki.

SULAMAA, Kaarle 2007: *Veteraania ei jätetä. Suomen Sotaveteraaniliitto 1957–2007*. Suomen Sotaveteraaniliitto/Edita, Helsinki.

SULAMAA, Kaarle 2009: *Lotat, uskonto ja isänmaa. Lotat protestanttis-nationalistisina nunnina*. SKS, Helsinki.

Suuri perinnekirja. Suomalista juhlaperinnettä ennen ja nyt 1999. Toim. Satu Aalto. Karisto, Hämeenlinna.

Svensk ordbok 2004. Norstedt, Stockholm.

Svenska folkpartiet genom 100 år. 1906–2006. Red. Siv Sandberg. Schildt, Helsingfors.

Svenska Österbottens historia I–V 1977, 1979, 1980, 1983, 1985. Svenska Österbottens landskapsförbund, Vasa.

SYDOW von, C.V. 1971: "Det ovanligas betydelse i tro och sed". *Folkdikt och folktro*. Utg. Anna Birgitta Rooth. Gleerup, Lund.

TAIRA, Teemu 2006: *Työkulttuurin arvomuutos työttömien kerronnassa*. SKS, Helsinki. [Diss.]

TELLENBACH UTTMAN, Magdalena 2003: *Perceiving Germanness – Changing Concepts of German Culture and History as Seen from Abroad. A Swedish and an American Perspective*. University of Wales, Swansea. [Diss.]

THOMSON, Alistair 2006: Four paradigm transformations in oral history. *The Oral History Review*. Vol 34/1.

- THOMPSON, Paul 1980: *Det förgångnas röst. Den muntliga historieforskningens grunder*. Gidlunds, Stockholm (Originalutgåva *The voice of the past* 1978).
- THOR, Malin 2006: "Inledning" *Muntlig historia*. Red. Lars Hansson och Malin Thor. Studentlitteratur, Lund.
- TROST, Jan 1997: *Kvalitativa intervjuer*. Studentlitteratur, Lund.
- TUOMINEN, Marja 1991: "Me kaikki ollaan sosialisten lapsia". *Sukupolvihegemonian kriisi 1960-luvun suomalaisessa kulttuurissa*. Otava, Helsinki.
- UOLA, Mikko 1999: "Suomi sitoutuu hajottamaan ..." *Järjestöjen lakkautaminen vuoden 1944 välirauhasopimuksen 21. artiklan perusteella*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Uppslagsverket Finland 1–3* 1983. Schildts, Helsingfors.
- VALERI, Renée 1991: "Kom så tar vi en kopp!" Svenskarna och deras kaffedrickande. *Svenska vanor och ovanor*. Red. Jonas Frykman & Orvar Löfgren. Natur och Kultur, Stockholm.
- VASENKARI, Maria 1999: A dialogical notion of field research. *Arv vol. 55*.
- VIKSTRÖM, Björn 2005: *Den skapande läsaren. Hermeneutik och tolkningskompetens*. Studentlitteratur, Lund.
- VILJANEN, Lauri 1969: *Runeberg och hans diktning 1837–1877*. Schildts, Helsingfors.
- VILKUNA, Kustaa H.J. 2006: *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta*. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.
- VILLSTRAND, Nils Erik 2002: *Landet annorlunda. Uppsatser om Österbottens historia*. Skrifter utgivna av Svensk-Österbottiska samfundet, Vasa.
- WENNEBERG, Søren Barlebo 2000: *Socialkonstruktivism. Positioner, problem och perspektiv*. Studentlitteratur, Lund.

WEST, Kurt 2003: *Vi slogs och blödde – ung finlandssvensk soldat i IR 61*. Sahlgrens, [Otalampi].

WESTERLUND, Göran 1995: *Tienhaara. Finlands lås*. Söderström, Helsingfors.

WILTON, Stig 1967: *Kaffe*. P.A. Norstedt & Söner, Stockholm.

WOLF-KNUTS, Ulrika (1983) 1987: *Introduktion till folkloristiken*. Folkloristiska institutionen vid Åbo Akademi, Åbo. IF-rapport 4.

WOLF-KNUTS, Ulrika 1991: *Människan och djävulen. En studie kring form, motiv och funktion i folklig tradition*. Åbo Akademi, Åbo.

WOLF-KNUTS, Ulrika 2000: "Folkloristikens folk". *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk*. Red. Derek Fewster, Svenska litteratursällskapet, Helsingfors.

WOLF-KNUTS, Ulrika 2001: "Bobrikov, Ivan och en folklorist". *Allt under linden den gröna. Studier i folkmusik och folklore tillägnade Ann-Mari Häggman*. Red. Anders G Lindqvist et al. Finlands svenska folkmusikinstitut, Vasa.

WOLF-KNUTS, Ulrika och Lena Marander-Eklund 1995: "Etiska synpunkter i samband med användningen av personanekdoter". *NordNytt* Nr 60.

WOLFF, C.G. 2000: "Sextio år efteråt" i *Ett land i kamp. Veteranernas insats i kriget 1939–1945*. red. Henrik Ekberg. Skrifter utgivna av Svenska folkskolans vänner, volym 145.

WREDE, Johan 1988: *Jag såg ett folk... Runeberg, Fänrik Stål och nationen*. Söderströms, Helsingfors.

YLIKANGAS Heikki 2005 [1974]: *Härmän häjyt ja Kauhavan herra. Kuvaus puukkojunkkarieitten ja virkavallan välisestä yhteenotosta 1860-luvun lopulla*. Otava, Helsinki.

ÅKESSON, Lynn 1998: *De ovanligas betydelse*. Carlsson, Stockholm.

ÖSTHOLM, Hanna 2006: Introduktion. *Feminismens idéer*. Red. Hanna Österholm. Studentlitteratur, Lund.

ÖSTMAN, Ann-Catrin 2000: Mjök och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940. Åbo Akademi, Åbo. [Diss.]

SUMMARY

“In blood, in fire, hunger – cold”. War narration of veteran, lottas and nurses²⁰⁵

This book deals with interviews about war conducted with ten men and ten women who actively took part in the wars in Finland from 1939 to 1944. All of the interviewees were, like myself, from the Swedish-speaking region of Ostrobothnia in Finland. When analyzing my own part in the interview situation and the texts that resulted from these interviews, my primary focus is the narration of war. My overall aim is to study what veterans, “lottas” and nurses told me about their experiences of war, with two main objectives: I want to develop our reasoning about interviewing as a fieldwork method and the researcher’s part in it, and I want to demonstrate that there is something to be found between the lines of the outspoken, that is, in values and patterns that are more or less hidden.

Since my interviewees spoke about their own experiences participating in historical events, I use oral history as a theoretical frame for analysis. In doing so, I am motivated by the fact that oral history today takes a social constructivist perspective, and because oral history stresses both the interview situation and the text created therein. My hypothesis is that the structure of oral history is applicable even to material that does not embody the perspective of those oppressed by prevailing discourses in their society.

I stress the fieldwork process. I began my fieldwork with a different aim than when I finished it a year later. At first I sought to document, through interviews, men’s relationships with the epic poems of *The Tales of Ensign Stål* by Johan Ludvig Runeberg, the national poet of Finland. When the fieldwork progressed and the interviewees’ narration of war unfolded, my focus shifted to this narration, while keeping the poems as a starting point for the interviews. In analysing the interview situations, I problematize the prevailing demands for the anonymization of interviewees in the field of folkloristics. I show that the interview situation is inhabited by figures—listener figures, narrator figures and narration figures—that have made me realize that the narration and the persons described within it were constructions. The listener figures were my interviewees’ constructions of the person to whom they told their stories, that is, their conception of me. The narrator figures were my constructions of the interviewees according to what they let me know about them, and the narration figures were the persons constructed in the interviews by the interviewees. The

²⁰⁵ The quote is from the poem “The Soldier Boy” in *The Tales of Ensign Stål* by Johan Ludvig Runeberg. A “lotta” is a female volunteer from the patriotic organization Lotta Svärd, the name of which comes from the same work by Runeberg.

concepts of empathy and sympathy are important components of my reasoning. The trust I was shown by the interviewees adds an interesting facet to the study of fieldwork. Through something I call empathic interviews, I strive to reach both an emotional and an intellectual understanding of the interviewees as well as the content of our conversations.

The four main themes that emerge in my thematic analysis of the material are: work, body, ethnic others, and war's aftermath. The interviewees told me about different kinds of chores and tasks, and about the individuals they completed them alongside. Through this they told me about belonging to a certain community. They told me about how their bodies served as tools or as obstacles in the work they performed. They told about the suffering they endured; about how they got wounded or hurt; about taking care of wounded bodies. The interviewees spoke about three ethnic others: the Finns, the Germans, and the Russians. The Finns and the places associated with them were experienced as different, but mostly in a good sense. The Germans were spoken about as friends who turned into enemies. The Russians were considered enemies from the start to the end, both on an individual level and as a part of a war machinery that was described as overwhelming. My interview subjects spoke about the time after the war as full of change. They spoke about the journey back home from the war, about a Finland that was different from what it was before, and about how they tried to settle into this strange country, in order to finally gain the redress they felt they deserved.

This thematic analysis points to further questions: Which actors appear in the narration about war? Which patterns exist in the narration? Why is the war narration considered important in and of itself and important to mediate to me? Why were there things the interviewees did not want to tell me on the record? Why do men and women speak about war in dissimilar ways? Is there "another" narration about war to be heard in the interviews? My conclusion is that war narration enhances a sense of community, communicates the resolve of the participants, defines who belongs in the discourse of war, and illustrates changes in the post-war period. I experience war narration as mythologizing and symbolically charged. Characters I wish to call type figures produce this symbolic charge. The narrators transfer their direct or indirect opinions about right and wrong through type figures as The Steadfast Soldier, The Florence Nightingale Nurse, or The Communist. By scrutinizing the type figures, the moral concepts of these narrators can be identified and studied. I find that "correct" appreciation of the fatherland is one such ever-returning moral concept. The ultimate moral thesis that is transmitted through the war narration is that the home must be defended.

Despite the fact that all of the interviewees had engaged in work that was directly connected to the war, not all of them—especially the women—seemed to experience that they had something to tell me concerning that war. By studying this, I have realized that there is a difference between a war narrative and war narration. A war narrative is something other than a story about the war: a war narrative is just one kind of story about the war. War narratives are a part of the larger war narration. The marginalized position of women has brought them different experiences and remembrances from those of the men, and other vantage points from which to tell about their experiences. What women know is not an expected component of the genre of the war story. This is a reason why they have not talked about their experiences and not been asked about them before. The male genre of the war story is what people think of—regardless of their own gender—when someone is asked to tell about the war. This says a great deal about established and gender-specific definitions of what is and what is not viewed as history, who is and who is not a part of history.

Oral history studies groups of people that, for various reasons, such as gender, ethnicity or social class, have been marginalized by society and correspondingly neglected by research. Oral history seeks to conduct inquiries into the lives of groups or individuals who have not been accepted by prevailing discourses at a specific point in time. Today, however, my interviewees do not view themselves and are not regarded by others as ever having been excluded from societal discourse, even though it could be argued that they have variously experienced marginalization. I argue that, nonetheless, the structure of oral history can be applied to my own and to similar material. Striving to listen to another's history is one of the most important components of oral history. By listening empathically to the narratives of those connected to war, other images than those transmitted by the official history come to light, despite the self-professed patriotism of most of my interviewees. My point of view is that personal experience narratives about war give “another” image of war and of history.

The mythologizing narration about war has a strong symbolic meaning. It paints a picture of a small, innocent country, attacked by a much larger neighbor country, which fought fiercely against this enemy that threatened belief, home and fatherland—the image of the biblical David and Goliath lies close at hand. If one thinks about the kind of war narration that is often verbalized today as a mythologizing grand narrative about the united nation in its struggle against the enemy, a narrative considered crucial to transmit to future generations, one begins to understand the role of such narratives in cultural heritage. The antagonisms that exist in a society are subsumed by a

narration depicting an image of a united past when everyone coexisted peacefully and did their best to defend the fatherland. The war narration, as it has been put in my material, contains components needed to pass as cultural heritage. Cultural heritage is a marker of something that is regarded as valuable and therefore as something that should be preserved. A value that has been ascribed to the war narration by younger generations is that it is about to be forgotten since the once who witnessed its events are nowadays so old. The tradition is dying out, so to speak, and must be preserved for the coming generations—a line of thought present among the early collectors of folklore. Because of this perceived value, many of the people who have asked me about my research have stated their view of the importance of collecting the war narration and disseminating it to a larger audience that is as ignorant as I was about “how it really was during the war”.

Translation help by Lilia Kilburn